

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илғимий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 6 (157)

2010 йил, июн

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
ЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

[www. jad.uz](http://www.jad.uz)

М У Н Д А Р И Ж А

НАСР

Эдуард БУЛЬВЕР-ЛИТТОН. Помпеянинг сўнгги кунлари. <i>Роман</i>	3
Годердзи ЧОХЕЛИ, Фаридун ХАЛИЛИЙ. Ҳикоялар	61
Расул ҲАМЗАТОВ. Менинг Доғистоним. <i>Бадиа</i>	120
ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ	
Адам МИЦКЕВИЧ. Тинмасин ҳаёт ҳеч, гупирсин!	52
Элчин ИСКАНДАРЗОДА. Шоирларнинг тушлари	115
ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ	
Жан Жак РУССО. Илм-фан ва санъат равнақи ахлоқнинг покланишига ёрам берадими?	150
АДАБИЙ ҲАЁТ	
Валентина ОБЕРЕМКО. Михаил Шолохов. Уйдирма ва миш-мишлар	166
АДАБИЙ ЖАРАЁН	
Раҳим КАРИМОВ. Шарқ маънавияти ва олмон алломалари	169
КИТОБЛАР ОЛАМИДА	
Шухрат РИЗАЕВ. Ўзбек насри жаҳон кўзгусида	172
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
Сьюзен ФОКС. Самовий ахду паймон. <i>Ишқий роман</i>	176
Янги нашрлар	207

ТОШКЕНТ
ИЮН

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Абдурахим МАННОНОВ
Авазжон МАРАҲИМОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Баҳодир ХОДИЕВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ

Навбатчи муҳаррир О. АБДУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З. МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 6. 2010

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 04. 06. 2010 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 2100 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2010 й.**

Эдуард БУЛЬВЕР - ЛИТТОН

Помпеянинг сўнгги кунлари

Роман

БИРИНЧИ КИТОБ

I БОБ

Помпеялик икки азамат

– **И**е, Диомедмисан? Зап учрадинг-да! Бугун Главкнинг зиёфатига борасанми?– деди бўйи пастроқ, эгнига аслзодаларга тақлидан наридан-бери туникани¹ ёпиб олган киши.

– Борардим-у, азизим Клодий, у мени таклиф қилгани йўқ-да,– жавоб берди ёши бир жойга бориб қолган, семиз Диомед. – Поллукс ҳаққи, кўнглим оғриди! Помпеяда зиёфат беришда унинг олдига тушадиган йўқ эмишми?

– Ҳа, боплайди, фақат менга бир нарсаси ёқмайди – шаробдан қисади. Эрталаб турганида хумордан боши оғримаган эллин² эллин бўладими!

– Балки тежамкорликка бориб шундай қилар,– деди Диомед қошини кўтариб. – Минг гердайгани, саҳийлик қилгани билан у, менимча унчалик бадавлат эмас, у бошидан кўра, кўпроқ шаробли анфорани³ авайлайди.

– Шунинг учун ҳам сестерций⁴ борида ундан фойдаланиб қолиш керак. Келаси йил эса Диомед, янги Главк чиқиб қолар.

– Ошиқ ҳам ўйнармишми?

¹ Туника – енгсиз этаги узун камзул.

² Эллин – элладалик.

³ Анфора – кўшқулоқ хум.

⁴ Сестерций – пул бирлиги.

Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА ва
Маҳкам МАҲМУД
таржимаси

Инглиз тарихий романлар устаси Эдуард Бульвер ЛИТТОН (1803–1873) ни маҳорат бобида Чарльз Диккенсга қиёс қилдилар. Унинг киборлар жамияти ҳаётидан олиб ёзилган «Пэлем» (3 жилдлик, 1828) асари айниқса катта шухрат қозонди. Бир вақтлар бутун дунёни ларзага солган фожиа – Везувий вулкони отилишидан қизиган кул ва тошлар остида қолиб кетган Помпея ҳақидаги ушбу асар эса ўз тарихийлиги ва далилларнинг асослилиги билан алоҳида қимматга эга. Муаллифнинг яна драматик асарларини ўз ичига олган «Ришелье» (1839) китоби чоп этилган. «Помпеянинг сўнгги кунлари» асари орқали ўзбек журналхонлари бу истеъдод соҳиби ижоди билан биринчи марта танишмоқдалар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

— У маишат деса ўзини томдан ташлайди, зиёфат беришдан маза қилар экан, биз учун ундан яхши одам бор эканми.

— Ваҳ-ҳа-ҳа, топиб айтдинг, Клодий. Айтганча, сен менинг шароб қазноғимни кўрганмисан?

— Кўрмаганман, шекилли, дўстим Диомед.

— Бирор кун кечки овқатга кел. Боғчамда ажойиб муреналарим бор, сени Эдил¹ Панса билан таништириб қўяман.

— Фақат ортиқча уринма. “Форсча дабдабаларга тоқатим йўқ”², мен оддий одамман. Лекин вақт кеч бўлди, ҳаммомга кетаяпман. Сенга йўл бўлсин?

— Жамоат ишлари билан маҳкамага бораяпман, ўшанақаси Исида эҳромига ўтаман. Хайр!

— Мақтанчоқ, иш ёқмас, жоҳил!— гудранди Клодий, оёғини судраб босганча йўлида давом этар экан.— Зиёфатлару шароблари билан ўзининг дахрий боласи эканидан бизни чалғитмоқчи бўлади! Ҳечқиси йўқ, айтганидай қиламиз, пуллари ни ютиб олиб, унинг обрўйини кўтарамиз. Бойиб кетган бу камбағал биздек қувноқ зодагонлар учун олтин жом-да!

Шу сўзларни айтиб, Клодий аравалар тақир-туқири ва қувноқ, шовқинли оломонга тўла Домициан кўчасига чиқди, бундай шовқин-суронни ҳозирги кунда Неапол кўчаларида кўриш мумкин эди.

Бир-бирини қувиб ўтаётган фойтунлардаги қўнғироқчалар шўх ва ёқимли жаранглари эди, Клодий чиройли, ҳашамдор араваларда кетаётганларга дам-бадам бош ирғар эди, Помпеяда машҳурликда биронта иш ёқмас унинг олдида тушолмасди.

— Ҳов Клодий! Кечаги ютуқдан кейин қалай ухладинг?— деди энг чиройли ва қулинг ўргулсин фойтундаги йигит қўнғироқдек жарангдор овозда.

Фойтун юнонча услубдаги бронза бўртиқ суратлари билан безатилганди, уларда Олимпия ўйинлари акс этдирилганди; унга Парфия зотли отлари қўшилганди, отлар оёқларида юриб эмас, бамисоли ҳавода парвоз қилиб борарди; шу пайт ёш соҳибнинг орқасида турган ҳайдовчининг биргина силтови билан отлар таққа тўхтади — шу туришда улар ҳайкалтарош Праксителнинг мўъжизакор асарларидан бирини эса соларди.

Арава соҳибни қад-қомати келишган, хушрўй бўлиб, бундай йигитлар бир вақтлар Афина ҳайкалтарошлари учун намуна бўлиб хизмат қиларди, заррин сочлари тутам-тутам бўлиб пастга осилган ва қад-қомад гоят мутаносиб — бу унинг юнон насабидан эканлигини айтиб турарди.

У император замонида урфдан чиқиб кетган ва урфпарастлар кулгисини қистатган тога³ киймасди, унинг туникаси эса энг яхши тор қирмизи матодан тикилганди, уни елкасида тутиб турадиган гулдор тугмасида эса зумрадлар ялтирарди; бўйнига таққан олтин занжирнинг илон бошли учи кўкрагига тушиб турарди; илоннинг оғзидан нафис ишланган каттакон балдоқ осилган; туниканинг кенг енглари зардўзи мато билан адипланган; майда гулли кашта тикилган ўшандай матоли камар чўнтак вазифасини бажарарди ва унга дастрўмол, катмон, қалам ва мумланган ҳапдорилар қистириб қўйилган.

¹ Э д и л — ободончилик назоратчиси.

² I аср Рим шоири Гораций Флаккнинг форсча (шарқона) дабдабаларга қарши ёзган шеъридан.

³ Т о г а — эркалар уст кийими.

— Эҳ-а, азизим Главк!— шодон қарши олди уни Клодий.— Мағлубиятдан унча хафа бўлмаганингни кўриб, хурсандман. Аполлоннинг ўзи сени қўлагани рост: юзинг бахтдан ял-ял ёниб турибди. Сени кўрган ютқазган эмас, ютган деб ўйлайди.

— Бу лаънати темир лапкаларни ютдинг нима-ю, ютқаздинг нима, барибир эмасми! Улар хафа бўлишга арзыйдиган нарсалар эканми, меҳрибоним Клодий? Венера ҳаққи, токи ёш эканмиз, бошимиздан гуллар тушмайди, токи кифара¹ сирли куйлар таратиб, қонимизни жўширар экан, қуёш нурларидан баҳра олаверамиз, кўҳна дунё эса биз учун шодликлар хазинаси бўлиб қолаверади. Эсингдан чиқмасин — бугун оқшом меҳмонимсан.

— Главкнинг таклифини эсдан чиқариб бўларканми!

— Ҳозир қаёққа бораяпсан?

— Ҳаммомга тушмоқчиман, ҳали бошланишигача роса бир соат бор-ку.

— Аравани қўйиб юбораман-да, сен билан бирга кетаман. Ҳаҳ, жонивор, Филий!— Шундай дея у отлардан бирини силади, от эса қулоқларини чимириб, эркалатишга жавобан аста кишнаб қўйди.— Бугунча дам ола қол, тулпорим. Тўғрисини айт, у чиройли-а, Клодий?

— Аполлонга ёки Главкка муносиб,— жавоб берди азамат улфат.

II БОБ

Гул сотувчи кўзи ожиз аёл ва танноз соҳибжамол.

Афиналикнинг дил изҳори.

Китобхоннинг мисрлик руҳоний Арбак билан танишуви

Гаплаша-гаплаша йигитлар шошмай кўчалардан ўтиб борар эдилар. Улар энди ичкарида ялтираб турган хилма-хил ва жимжимадор суратлари ақлни лол қилгучи энг ҳашамдор маҳаллага етиб келишди.

Ён-атрофда жазирама иссиққа қарши отилиб турган фавворалар қуёш нурида жилваланар, алвон либосдаги ўткинчилар байрамона кайфиятда сайр қилар эдилар; бири-биридан бой дўконлар олдида халойиқ гулгун ўйнар, бошларида нақшинкор мис челақлар кўтарган қуллар кўзга ташланарди; деворлар олдида ҳил-ҳил пишган мевалар ва гулларга тўла саватлари билан деҳқон аёллар саф тортган... Аммо ҳар бинафша ва атиргул остида заҳарли илон бор² бекорхўжалар учун ҳозирги замондаги қаҳвахона ва клубларни эслатувчи емакхоналар ҳар қадамда учрайди. Мармар токчаларда ёғ ва шароб тўла идишлар қатор терилган. Уларнинг ёнгинасида қирмизий соябонли супалар бўлиб, чарчаганлар ўтириб ҳордиқ чиқарар, танбаллар ётиб, кунни кеч қиларди. Бу барча оҳангжамалару олаговурлар Главкнинг ёруғ дунё лаззатларига афинача иштиёқ билан қарашидан дарак берарди.

— Менга Римни гапирма! — деди у.— Римнинг емирилмас деворлари ортидаги лаззатлар ўзининг дабдабасию улуғворлиги билан зериктириб қўяди; ҳатто император саройида ҳам, ҳатто Нероннинг³ Олтин уйида ҳам ва Титнинг янги саройи жимжимасида ҳам улуғ-

¹ К и ф а р а — чолғу асбоби.

² Рим шоири Публиц Вергилийнинг шеъридаги бу ибора машҳур бўлиб кетган.

³ Эрамининг 54-58 йилларида Римга ҳукмронлик қилган Нерон тикламоқчи бўлган, аммо амалга ошмай қолган улкан шоҳона қароргоҳ Олтин уй деб аталган.

ворлик малол келтиради — кўзинг чарчайди, юрагинг қисилади, бундан ташқари, азизим Клодий, бировнинг ҳашамати ва бойлигини кўриб, ўз ватанинг ғариблашувини эшлаш оғир. Бу ерда биз ҳеч нарсани ўйламай лаззатланамиз ва барча қулайликлардан хоҳлаганча фойдаланамиз.

— Ёзги оромгоҳ учун Помпеяни танлаганинг сабаби шуми?

— Ҳа. Байядан кўра Помпея яхшироқ. Гап йўқ, Байя ҳам мафтункор, аммо у ерга келиб, лаззатланишни ҳам дурустроқ билмайдиган эскича олимлар кўпда жинимга ёқмайди.

— Ахир олимларни яхши кўрар эдинг. Ҳали шеърийат ҳақида гапирмаёқ турай — уйингда Эсхил билан Гомернинг, драма билан достоннинг нафаси уфуриб туради.

— Тўғри, аммо римликлар менинг афиналик аждодларимга ҳаддан ташқари кўр-кўрона тақлид қиладилар. Ҳатто овга ҳам қуллар овчилар ортидан Афлотун асарини кўтариб олиб борадилар ва вақтни ғанимат билиб, ўлжани ҳам қўйиб, китобга мук тушадилар. Раққосалар форс оҳангида муқом қилиб турганларида тош чехрали эркин қуллардан биттаси уларга Цицероннинг “Мажбурийатлар хусусида” китобини мутолаа қилади. Эҳ шўрлик зиқналар! Лаззат билан билимни аралаштириб бўлмайди, улар бошқа-бошқа нарсалар. Мана шу қайсарликлари туфайли римликлар ҳамма нарсани бой берадилар, уларга ҳам, буларга ҳам бепарқ эканликларини билдириб қўядилар. Эҳ дўсти азизим, ватандошларингиз Периклнинг нозик сиёсатини, Аспазиянинг ҳақиқий мафтункорлигини қанчалик ҳам биладилар! Яқинда Плинийни бориб кўргандим, у айвончада ўтириб ёзаяптию, шўрлик қул най чалаяпти. Жияни (оҳ, мени бундай сафсатабоз-масхарабозлардан ўзинг асра!) Фукидиднинг тарих китобидан вабо ҳақидаги жойларни ўқиб, мутолаа оҳангида бошини қимирлатаяпти. Оғзидан эса даҳшатли воқеанинг этни жимирлаштирувчи тафсилотлари ёғиларди. Бу итвачча ишқий кўшиқ билан ўлат тасвирини аралаш тинглашдан ор қилмайди.

— Аслида севги ва вабо — деярли бир нарса, — деди Клодий.

— Плинийнинг ҳазилини тушунган киши бўлиб, мен ҳам унга шундай дедим, бироқ йигитча киноямни тушунмади ва ўпкаланган оҳангда, мусиқа қулоққагина ёқади, менинг китобим эса (қара, вабо тасвири!) юракка тўлқин солади, деб жавоб берди. “Эҳ!— хириллаб деди унинг бақалоқ амакиси, ҳансираганча, — жияним ғирт афиналик, у ҳар доим ёқимли нарсани фойдали нарса билан қўшиб юборади”. О Минерва (Донолик илоҳаси)! Мен қулгидан ўзимни зўрға тўхтатиб қолдим. Кейин эса мана шу жўжахўроз софист ўзининг эркатой эркин қулининг ўлими ҳақидаги хабарни олди. “Бешафқат ажал!— қичқириб деди у.— Қул, менга Гораційнинг жилдини бер. Бу ажойиб шоир бундай мусибат чоғларида бизга беҳад тасалли беради”. Ўзинг айт. Клодий дўстим, бу одамлар севишга қодирми? Ҳатто мулоҳазакор севгининг ҳам маънисини билишмайди. Римликларда юрак борми дейсан! Римликлар эт ва суякдан бўлган хилқат эмас, одам тилини тушуниб бўлмайдиган машина.

Ватандоши шаънига айтилган бу сўзлар Клодийнинг дилига оғир ботса ҳам у Главкнинг гапини маъқуллаган бўлди. Бир жиҳати унинг очиқ дастурхонига қуни қолган бўлса, яна бир жиҳати, гумроҳ римликлар орасида ўзларининг шон-шуҳратлари бешигига нисбатан бир қадар нафрат билан қараш одати ҳам йўқ эмасди; юнонларга тақлид қилиш ва айни вақтда бу борадаги ўз нуқсонлари устидан қулиш урф бўлганди.

Сухбатлаша-сухбатлаша улар уч кўча кесишган майдондаги бир оломон олдида тўхташди. Хушбичим ва енгил эҳром равоқлари соясида бир қиз турарди; унинг бир қўлида гулли сават осилиб турар, чап қўлида эса ихчамгина уч торли чолғу асбоби бор эди, шу чолғу куйи остида у қандайдир галати, анчайин тўпори бир кўшиқни куйларди. Ҳар банддан кейин қиз саватни назокат билан чайқар, тингловчиларга гуллардан сотиб олишни таклиф этарди, тангалар саватга дўлдай ёғиларди – биров кўшиқ мақтови учун берса, биров хонанда қизга раҳми келганидан – чунки қизнинг кўзи ожиз эди.

– Мен бу бечора қизни биламан, у Фессалиядан, – деди Главк. – Помпеяга қайтиб келганимдан бери уни кўрмаган эдим. Кўшиғини эшитиб кўрайлик-чи.

Бу гуллардан, бу гуллардан
Сотиб олинг, азизлар
Мен ожиза бир қизга –
Эҳсон қилинг, азизлар.
Манов гуллар – ер фарзандлари,
Узилгандир она бағридан,
Ер нақадар гўзал, дейдилар.
Гулларини асал дейдилар.
Ҳидлаб кўринг хушбўй атрини,
Новдасини ушланг авайлаб,
Унутмамиш улар она бағрини,
Замин боласидан айрилиб йиғлар.

Эрта тонгда мен уйқутираб,
Ер бағридан уздим гулларни,
Ҳали гуллар онасин эслар,
Ёдидадир бахтли кунлари.

Гуллар яноғида она кўз ёши –
Шабнамдан ялтирар гулларнинг қоши.
Она замин қолмиш узоқда.
Гуллар йиғлар эди фироқда.

Замин севар эди фарзандларини,
Алқар эди гўзал гулларин.
Сиз ҳам энди ушланг авайлаб,
Синдирмангиз жажжи кўлларни.

Бўзлаб қолди она ер,
Қани, фарзандларим дер.
Бу гулларда меҳр бор,
Энди у сизларга ёр.
Ёруғ кунлар сизда бор,
Қоронғулик маконим,
Гуллар жону жаҳоним.

Мен яшайман жабрда,
Гўё жоним қабрда.
Сизларни кўрай десам,
Кўрарга кўзим қайда?
Гуллар айтар: сўлмайлик,
Бир кўр қизнинг қўлида.
Гулларни сотиб олинг
Сиз Худонинг йўлида.
Гулдайин чиройимиз
Кўр қиз қайдан билади?
Сиздан илтижойимиз –
Тез қутқаринг бизларни.

Биз шўх, қувноқ гуллармиз,
Сиз олсангиз қуйлармиз...
Гул сотаман, гул сотаман,
Гулсиз қайғуга ботаман...

— Бинафшангдан бир боғлам бер, Нидияжон, — деди Главк оломон орасини ёриб ўтиб, саватга бир ҳовуч майда тангаларни ташлар экан. — Сен аввалгидан ҳам яхшироқ қуйлайдиган бўлибсан!

Афиналикнинг овозини эшитиб, қиз олдинга талпинди, бироқ ўша заҳоти тўхтади-ю, қип-қизариб кетди.

— Қайтиб келибсан-да, — деди қиз оҳиста ва ўзича такрорлади: — Главк қайтиб келибди!

— Ҳа, қизалоқ, мен анчадан бери Помпеяда эмасдим. Илгаригидай, боғим ҳамон сенинг гамхўрлигингга мунтазир. Эртагаёқ у ерга борарсан деб ўйлайман. Билиб қўй, гўзал Нидиянинг қўлларидан бошқа ҳеч кимнинг қўли менинг уйимда гулчамбар тўқимайди.

Қиз мамнун жилмайди, аммо лом-мим демади. Главк эса бир тутам бинафшани кўкрагига апил-тапил таққанча оломон орасидан чиқиб кетди.

— Бу қизга иш бераётганингни кўриб турибман, — деди Клодий.

— Ҳа. У ростданам зўр қуйлайди, а? Бу бечора чўрига раҳмим келади! Бунинг устига у тангрилар маскани остидаги мамлакатдан чиққан — Олимп илоҳлари унинг бешигига кулиб боқмаган. Қиз Фессалиядан.

— Ахир бу ялмоғизлар мамлакати-ку.

— Сен ҳақсан. Аммо мен барча хотинларни ялмоғиз деб биламан. Помпеяда эса, Венера ҳаққи, ҳаводан фақат ишқ бўйи анқийди: ҳар бир аёл чехраси кўзимга яхши кўринади.

— Дарвоқе, ана, Помпеяда айримлар рашк қиладиган чехра, — бу Юлия, бадавлат қария Диомеднинг қизи! — деди Клодий, юзига қалин парда тўсган икки чўри ҳамроҳлигида ҳаммом томон келаётган ёш аёлни кўрсатиб. — Салом, соҳибжамол Юлия! — баланд овозда деди Клодий.

Юлия хиёл ноз билан мағрур римча юзини очди, парда остидан бир жуфт тимқора кўз чарақлади, унинг қорача юзига енгил қизиллик югурди.

— Кўзларимга ишонмаяпман! Главк қайтиб келибди! — деди аёл афиналикка маънодор қараганча ва овозини пасайтириб қўшиб қўйди: — Наҳотки эски дўстларингни унутган бўлсанг?

— Гўзал Юлия, ҳатто Лета — унут йиллар дарёси бир жойда ғойиб бўлиб, бошқа жойда тагин намоён бўлади. Зевс бир лаҳза бўлса-да, унутишни бизга ман этади, аммо Венера ундан ўтиб тушади, у бундан ҳам қисқа унутишга изн бермайди.

— Главк чиройли сўзлар топишга жуда уста.

— Унинг сўзларини бундай чиройли аёл тинглаши ҳам ҳеч кимнинг хаёлига келмайди.

— Иккалангизни ҳам отамникида кўрарман деб ўйлайман, — деди Юлия Клодийга ўгирилиб.

— Бу бахтли кунни оқ тош¹ билан нишонлаймиз, — ҳозиржавоблик билан деди Клодий.

Юлия ўртукни аста туширди, афиналикка иб-о-ҳаёли, шу билан бирга таманноли нигоҳ ташлади, бу нигоҳда муҳаббат ҳам, гина ҳам бор эди.

¹ Ҳакамлар оқланганлар учун оқ тош, қораланганлар учун қора тош ташлаганига қараб ҳукм чиқаришларига ишора.

Дўстлар йўлларида давом этдилар.

– Ҳа, Юлия яна очилибди, – деди Главк.

– Аммо бултур буни бундай бепарволик билан айтмаган бўлардинг.

– Сен ҳақсан. Мен гангиб қолган эдим, қалбаки нарсани асл гавҳар деб адашибман.

– Бир чақага қиммат гаплар! – эътироз билдирди Клодий. – Аслида, барча аёллар бир хил. Кўҳликкина хотинга уйланиб бой сеп олган одамгина бахтли. Бундан ортиқ нима керак?

Главк хўрсинди.

Улар одамлар сийрак бир кўчага чиқишди, қаршиларида гўзал, чексиз денгиз пайдо бўлди, у ҳам мана бу саховатли соҳилларда даҳшатли шуҳратидан юз ўгиргандек эди – кўкракка ёқимли уриладиган сарин шабада эсар, осмонда ранго-ранг булутлар сузар, гирдоблар узра қуруқликнинг муаттар нафаси кезар эди. Денгизга қараб туриб, ер юзига эгалик қилиш учун ундан Афродита чиқиб келганига ишонмасдан бўлмасди.¹

– Ҳаммомга ҳали эрта-ку, – деди юнон, унинг ҳисларга тўла қалби гўзалликка қаттиқ шайдо эди. – Кел, бироз гавжум шаҳардан узоқлашиб, денгизни томоша қилайлик, тушки куёш унинг мавжларида беҳад чиройли товланади.

– Жоним билан, – рози бўлди Клодий. – Бироқ, сирасини айтганда, денгиз соҳили – шаҳримиздаги энг гавжум жой.

Помпея ўша давр тамаддунининг митти тажассумини ўзида намоён этар эди. Шаҳар деворлари билан ўралган тор майдонда, айтиш мумкинки, дабдабанинг қудратга таклиф этиши мумкин бўлган барча неъматларининг намуналари жамулжам эди. Мўъжаз, аммо бой дўконларда, ихчам қасрларда, ҳаммомларда, жамоат майдонида, театр ва циркда, эндиликда таназулга юз тутган жўшқин ҳаётда, одамларнинг назокатию иллатларида бутун Рим империяси ўз аксини топганди. Бу шиша сандиқдаги қандайдир ўйинчоқ шаҳар эди, гўё тангилар инжиқлигига кўра ер юзидаги энг улугвор салтанат намоён этилгандай, гўё келажак авлодларга бошқатдан мўъжиза қилиб кўрсатиш учун атайлаб замонлардан яшириб қўйгандай.

Тип-тиниқ кўрфаз савдо кемалари ва бой шаҳарларнинг зарҳалланган сайр қайиқларига тўлиб кетганди. Балиқчи қайиқлар у ёқдан – бу ёққа чаққон изғир, узоқдан эса Плиний қўмондонлик қилган флотнинг баланд мачталари кўзга ташланарди. Соҳилда қандайдир сицилиялик жўшиб қўлларини силкитган ва афтларини қаттиқ буруштирганча бир гала балиқчи ва деҳқонларга ҳалокатга учраган денгизчилар ва ажойиб делфинлар ҳақида ҳикоя айтар эди, Неаполь бандаргоҳида шу кунларда ҳам мана шундай ҳикояларни тинглаш мумкин.

Юнон йигитча шеригини одамлар орасидан олиб чиқиб, бир хилват жойни топди ва улар зич ва силлиқ тошлоқдан юриб ўтиб, қоя устига келиб ўтиришди, мавжланиб рақс тушаётган сув узра эсган салқин шабада баданларини яйратиб юборди. Чор атроф сукут ва ўйчанликка фарқ бўлган. Клодий олов пуркаётган офтобдан кафти билан кўзини тўсиб, ўтган ҳафтадаги ютуқларини ҳисоблай бошлади; юнон эса, тирсагига суяниб ва офтобдан бекинмаган кўйи – шу илоҳ унинг халқини ҳимоя қилган, шеърият, севинч ёки муҳаббат нури билан томирларини тўлдирган эди, – узоқ-узоқларга қарар ва

¹ Юнон афсоналарида айтилишича, гўзал Афродита денгиз кўпикларидан вужудга келган эмиш.

эҳтимолки, Юнонистон соҳилларига томон эсиб кетаётган шабадага ҳаваси келмоқда эди.

— Айт-чи, Клодий, — деди ниҳоят юнон, — сен ҳеч қачон бировни севганмисан?

— Ҳа, кўп марта севганман.

— Кўп марталаб севган одам ҳеч қачон севмаган бўлади, — деди Главк. — Гарчи сохта севги илоҳлари кўп бўлса-да, ҳақиқий Эрот фақат битта.

— Ўша сохталари ҳам тузуккина тангричалар бўлган, — деди Клодий.

— Қўшиламан, — жавоб берди юнон. — Мен ҳатто Муҳаббат соясига салом бераман, унинг ўзи олдида эса — ундан ҳам кўпроқ тиз чўкаман.

— Бундан чиқди, биров юрагингдан қаттиқ урибди-да? Сен шундай туйғуга асир бўлибсанки, шоирлар айтмоқчидай, иштаҳанг йўқолганда, театрни унутасан-да, марсия ёза бошлайсан, шундайми? Хаёлимга ҳам келтирмасдим! Ясамаликни ҳам қотиран экансан.

— Ҳе-йўқ, унчаликка бормаганман, — деди Главк жилмайиб. — Ёки, тўғриси, Тибулга эргашиб айтишим мумкин:

Кимга Амур етакчи бўлса,
Соғ-омондир барча йўлларда.

Мен севиб қолганим йўқ, аммо агар тақдир мени ундан айирмаганда, севиб қолишим мумкин эди. Эрот чироқни ёқар эди-ю, аммо қоҳин унга мой қуймаганди.

— Хўш, ўша қиз ким экан? Топишга уриниб кўраман. Диомеднинг қизи эмасми? Геракл ҳақи, у сени севиб қолган ва ҳатто буни яширмайди ҳам. Ўзи ҳам яхши қиз, устига — бой! У эрининг эшигини соф олтин гуллар билан чирмайди.¹

— Йўқ, мен ўзимни сотмоқчи эмасман. Диомеднинг қизи чиройли, бу ҳақ ва агар у эркин қулнинг қизи бўлмаганида, мен ҳатто.. ҳе-йўқ... унинг гўзал чеҳрасидан бошқа ҳеч нимаси йўқ, унда аёлларча назокат йўқ, хаёлида фақат лаззатни ўйлайди.

— Жуда ноинсофсан-да. Хўш, айт-чи бўлмаса, ким экан ўша бахтли қиз?

— Ҳозир сенга ҳаммасини айтиб бераман, азизим Клодий. Бир неча ой бурун Неаполда бўлган эдим, мен бу шаҳарни севаман, чунки у ҳозиргача юнон руҳини сақлаб қолган, ўтмиш излари йўқолиб кетмаган, тоза ҳаволи ва манзарадор соҳиллари туфайли “Партенопея” номига ҳали ҳам жуда-жуда арзийди.² Ўзим учун эмас, Паллада³ бошқа қулиб қарамайдиган ўша шаҳар учун ибодат қилгани Минерва эҳромга кирдим. Эҳром бўм-бўш эди. Хаёлим Афинанинг ўтмишига қараб кетди-ю, тақво ила эҳромда бир ўзим эканимни ўйлаб, дуолар дилимдан тошиб чиқаётганини сезмабман. Кўзимда ёш билан дуо ўқирканман, чуқур хўрсиниқ диққатимни бўлди. Шартта ўгирилиб қарадим — орқамда бир аёл турарди. Ёпинчигини кўтариб, у ҳам дуо ўқирди. Нигоҳларимиз тўқнашганда унинг меҳрибон тим қора кўзларидан чиқаётган самовий нур дилимни равшанлаштириб юборгандай бўлди. Дўстим Клодий, ҳеч қачон бундай ажиб чеҳрани кўрмагандим, унинг чеҳрасидаги ифода бу ёруғ дунёга хос бўлмаган

¹ Рим тўй расмига кўра, келин бўлиб тушган қиз куёви эшигининг кесақисига юнг боғич ўрайди.

² Неаполь (яъни Янги шаҳар) юнон мустамлакачилари томонидан (эрамизгача VIII асрда Партенопея (“қиз чеҳраси”) қишлоғи ўрнида барпо этилган.

³ П а л л а д а — Афина-Паллада (Римликларда Минерва) шаҳарлар ҳомийси.

улуғворлик, гўзалликни биринчи кўришим. Ҳайкалтарошларимиз ифодалаган Психеянинг ўзи. Унинг кўзларидан ёш тизиларди. Унинг ҳам асли афиналик эканини ҳис этдим ва менинг Афинага аталган дуоларим унга таъсир қилган. Титроқ овозда унга мурожаат қилдим. “Сен ҳам Афинаданмисан, гўзал қиз?”— деб сўрадим. Саволимни эшитиб, у қизарди ва пардасини туширди. “Ота-боболарим хоки,— жавоб берди у,— Илсс соҳилларида ётибди. Ўзим Неаполда туғилганман, аммо қалбимни аждодларим шаҳри Афинага бахш этганман”.— “Кел, унда бирга қурбонлиқ келтирайлик”,— дедим мен. Коҳин кирди, биз ёнма-ён туриб, муқаддас расмни адо этдик, биргаликда маъбуда тизларига қўл теккиздик, биргаликда зайтун новдалари чамбарини меҳробга қўйдик. Нималигини билмайман-у, аммо англаб бўлмас туйғуларга берилгандим, юрагимни муборак туйғу қамраганди. Олис, барбод бўлган мамлакатдан келган биз, икки нафар келгинди, ватанимиз илоҳи эҳромида турган кўйи юрагим ҳайратланарли тарзда ватандошим томон талпинарди — уни шундай деб аташга ўзимни тўла ҳақли деб билмоқда эдим. Уни кўп йиллардан бери биладигандайман гўё ва оддийгина удум мўъжизавий тарзда туйғуларимизга таъсир қилмоқда эди. Биз вақтни, замонни унутган эдик. Индамай эҳромдан чиқдик, унинг қаерда туришини ва уникага боришим мумкинлигини сўрайман деб турганимда эҳром зинасида юзи унга ўхшаб кетадиган бир йигит яқин келди-да, қўлидан олди. Қиз ўгирилиб, мен билан хайрлашди. У оломон орасига кириб кетди ва мен уни бошқа кўрмадим. Уйда мени хатлар кутарди ва мен Афинага кетишга мажбур эдим; меросни деб қариндош-уруғларим мени судга берамиз деб кўрқитар эдилар. Ишларни бир ёқлик қилиб бўлгач, мен яна Неаполга қайтдим. Бутун шаҳарни қидириб чиқдим, аммо ватандошимнинг қизини топа олмадим, сўнг хаёлимни чалғитиш ва бу воқеани унутиш, хушчақчақлик ва дабдабага кўмилиш учун Помпеяга ошиқдим. Бўлган гап шу. Мен севиб қолган эмасман, аммо ўша қизни унутолмаяпман ва ажрашганимиздан афеусдаман.

Клодий бир нима демоқчи бўлди, бироқ шу пайт оҳиста ва вазмин ташланган қадамлардан тошлар шиқирлади. Улар баравар ўгирилиб қарашди ва келган одамни дарҳол танишди.

— Бу қирқ ёшлардаги баланд бўйли, озгин, аммо бақувват ва этдор одам эди. Қорамтирлиги унинг шарқлик эканидан дарак берарди, аммо юзи юнонларга ўхшарди (айниқса бақбақаси, лаблари ва манглайи), фақат қарчигай бурни, чиқиқ ёноқлари ёши бир жойга етганда ҳам ёшлигидаги чиройли дўмбоқ юзининг аломатларини сақлаб қоладиган юнонлардан фарқ қилиб турарди. Катта-катта ва қоп-қора кўзлари чақнарди. Мағрур ва ҳукмдор нигоҳида теран, ўйчан ва хиёл ғамгин хотиржамлик муҳрланиб қолгандай. Унинг қад-қомаги ва юз андоми хотиржам ва кибрли эди. Ридосининг ғайритабиийлиги ва кенг энгил-бошларининг униққан ранги бу совуққонлик ва кибрдан пайдо бўлувчи таассуротни баттар кучайтирарди. Клодий ва Главк салом берар экан, билдирмайгина бармоқларини чалиштиришди: мисрлик Арбакнинг кўзи бор, деб эшитганди.

— Манзара чиндан ҳам жуда чиройли,— деди Арбак совуқ, аммо тақаллуфли табассум билан.— Ахир қувноқ Клодий билан ҳамманинг эркатойи Главк шуни деб гавжум шаҳарнинг баҳридан ўтиб келибди-ку.

— Табиатнинг ўзи ҳар недан жозибатор эмасми?— сўради юнон.

— Ўйин-кулги ишқибозлари учун — шундай.

— Жуда қаттиқ кетдинг, аммо бир ҳисобдан тўғри. Хилма-хил бўлганда дилхушликлар яхши; шовқинли кўнгилочарликлар бизга танҳоликнинг қадрига етишни ўргатади, танҳолик эса — кўнгилочарликнинг.

— Боғларнинг¹ ёш файласуфлари шундай мулоҳаза юритадилар, — деди мисрлик. — Улар ожизликни доноликка йўядилар, бошқа барча хурсандчиликларга мириқиб олгач, танҳолик қувончини билиб олдик деб ўйлашади. Бироқ табиат бунақа мириққан дилларда ҳаяжон уйғотмайди, ташна диллар табиатнинг тоза ва бемисл гўзаллигини кўра олади: табиатни жўшқин эҳтирос билан эъзозламоқ керак, бу этирос сезилмаслиги лозим, аммо сиз учун бу оғирлик қилади, бу сиз учун ортиқча юк бўлади. Ҳа, ёш афиналик, мунаввар Селена² Эндимионга шовқинли ва гавжум сайил орасида эмас, балки сукунатда, тоғ ва ҳувиллаган водийда намоён бўлган эди.

— Ажойиб қиёс! — деди Главк. — Аммо у бу ерда асло тўғри келмайди. Сўлиш! Бу ёшларга эмас, балки қарияларга хос сўзидир. Мен, ҳар ҳолда, бир лаҳзалик ҳам мириқиб нималигини билмаганман!

Арбак яна жилмайди, аммо бу жилмайиш шунақанги совуқ ва ёқимсиз чиқдики, ҳатто бефарқ Клодий ҳам ғалати бўлиб кетди. Главкнинг қайноқ сўзларини жавобсиз қолдириб, мисрлик босиқ ва гамгин овозда деди:

— Нима ҳам дердик, толе сенга кулиб боққанидан бир дақиқа ҳузурланар экансан, барибир сен ҳақсан: гуллар тез сўлийди, ҳиди йўқолади. Главк, биз бу ерда бегонамиз, ота-боболар тупроғидан йироқдамиз, ҳузурланиш ё соғинишдан бошқа нима ҳам қила олардик? Сен ўзингча қабул қиласан буни, мен эса — ўзимча.

Юноннинг чақноқ кўзлари бирдан ёшланди.

— Эҳ, гапирма, Арбак! — ҳайқирди у. — Ота-боболаримиздан гап очма! Римликлар эркинлигидан бошқа эркинликлар, бошқача шон-шухратлар бўлганини эсламайлик энди! Марафон далаларидан ва Фермопил дараларидан қаҳрамонларнинг арвоҳларини чақириб, беҳуда безовта қилишга не ҳожат!³

— Сен шундай дейсан-у, юрагинг бошқани айтади, — деди мисрлик. — Хайр!

Шу сўзларни айтиб, у кийимлари этагини йиғиштирди-да, аста у ердан кетди.

— Бирдан енгил тортдим, — деди Клодий. — Мисрликларга тақлид қилиб, биз баъзан базмларимизга калла суяги олиб келамиз. Мана бунақа хуноб мисрлик борида энг яхши Фалерн шароби ҳам заҳарга айланади.

— Ғалати одам! — ўйчан деди Главк. — У ўликдай ҳиссиз, ҳеч нарсани сезмайди. У ҳақда минглаб миш-мишлар юради, у бир ўзи яшайди, сирли, ишлари бор, ҳеч ким унинг юрагига йўл тополмайди.

— Э! Айтишларича, унинг мунгли уйида яширин базмлар бўлар эмиш. Осирис динига сира ўхшамасмиш. Бунинг устига, у жуда бой деб эшитдим. Уни даврамизга тортиб, ошиқ ўйинида бир шилмай-мизми? Кўнгил очиш деганни ўшанда бир билиб кўяр эдик-да! Умид ва умидсизлик қалтироғи! Абадий ва битмас-туганмас эҳтирос! Қандай ажойибсан, эй қимор!

¹ Б о ғ ф а й л а с у ф л а р и — моддион Эпикур (эрамизгача 342–270 й.й.)нинг маслакдошлари, эпикурчилар.

² С е л е н а — Ой маъбудаси, абадий уйкуга мубтало бўлган йигитча Эндимионни севиб қолган.

³ Марафон ва Фермопил дарасидаги жанглар (эрамизгача 490 ва 480 й.й.). — форслар билан бўлган бу жангларда юнонлар қаҳрамонлик кўрсатган (уч юз спарталиқ). Бу оғир жанглар кейинча Юнонистон, хусусан Афинанинг гуллаб-яшнашига олиб келганди.

– Клодийимизнинг илҳомлари жўшиб кетдим!– деди Главк қаҳ-қаҳ уриб.— Шоир бўлиб кет-е, шоир! Мўъжиза, чинданам мўъжиза!

III БОБ

Главкнинг насаби. Помпеядаги уйлар тавсифи. Кайф-сафо базми

Тақдир Главкни ҳеч нарсадан кам қилмаган: хусн, соғлиқ, бойлик, ақл, олий насаб, қайноқ қалб, шоирона табиат — ҳаммасидан бор, аммо фақат бир нимадан қисган — отамерос эркинлик йўқ эди унда. У Афинада рим фуқароси бўлиб туғилган. Болалигида, йирик мол-дунёни мерос қилиб олгач, у саёҳатга ҳавас қўйди, бу ёшлик учун табиий бир ҳол эди ва император саройидаги дабдабаю асъаса ичида ҳаловатнинг ўткир шаробини охиригача сипқорди.

У иккинчи Алкивиад¹ эди-ю, аммо кибр деган нарсани билмасди. Агар шон-шуҳратга бўлган интилиш олиб ташланса, жонли тасаввур ёшлик, бойлик, истеъдод соҳиби бўлган одамнинг қисмати одатда шундай бўлади. Унинг Римдаги уйини қанақанги майшатпарастлар билмайди, аммо санъат шайдолари ҳам бефарқ қолмаганлар, Юнонистон ҳайкалтарошлари жон-жон деб ўз санъатларини совға қилганлар, ёш афиналикнинг уйидаги равоқ ва меҳробларни безаганлар. Помпеядаги унинг бошпанаси — афсус, ёрқин бўёқлари энди хиралашган, сувратлар тўкилиб кетган! — ўзининг асосий нафосатини бой берган, унинг жимжимадорлиги, ҳайратомуз безаклари ғойиб бўлган, барибир ҳам қуёш нури текканида ундаги қолган-қутган энг майда бўлаклари, нақшу нигорлари, қурама гуллари, зийнатлари ҳамон кишини ҳайратга солиб нечоғли жилва қилмайди, товланмайди дейсиз! Ўз халқининг донишмандлиги ва қаҳрамонлиги ҳақида эслатиб турувчи шеърят ва драматургияга астойдил кўнгил қўйган Главк хонадонини Эсхил ва Ҳомер асарларидаги манзаралар билан безаганди. Уй соҳибининг дидини унинг вазифаси деб билган меъморлар уни шоир деб билишган, гарчи хатолик аллақачон маълум бўлса-да, анъана ҳамон яшаб келмоқда ва афиналик Главкнинг уйини қазиб олинганда айтганлари каби, ҳанузгача “фожиали шоир уйи” деб тилга оладилар.

Главкнинг уйи Помпеядаги хусусий уйлар ичида энг ихчам ва айни вақтда энг чиройли ва мукамал уйлардан бири эди.

— Тўғриси айтсам,— деди эдил Панса,— уйинг, Главк, гарчи тикувчининг қутисидан бироз каттароқ бўлса-да, чинакам жавоҳир. Ахилл билан Брисеиданинг ажрашуви қойил қилиб чизилган! Услубни кўринг! Чехралар-чи, чехралар!²

— Пансанинг мақтови — катта шараф,— жиддий оҳангда деди Клодий.— Унинг ўз уйидаги деворлар нақшу нигорлари ақлни лол қиладди! Зевксиднинг³ мўйқаламидан чиққанми дейсан...

— Ҳа, мени жуда мақтаб юбординг, азизим Клодий,— деди Панса, унинг уйи Помпеяда нақшлари хароблиги билан машҳур эди, зеро, эдил ўз шаҳрининг жонбози эди ва фақат маҳаллий рассомларга ҳомийлик

¹ Алкивиад — буюк юнон йўлбошчиси, унга Суқрот устозлик қилган.

² Ҳомернинг “Илиада” достонидаги манзаралар.

³ Зевксид — Арасту “Поэтика”сида мақталган рассом.

қилар эди.— Сен мени мақтаяпсан, аммо Поллукс ҳаққи қасам ичаман-ки, у ерда яхши бўёқлар ҳам йўқ эмас, расмларни-ку айтмай қўя қолай, емакхонада эса, дўстлар... Эҳ! Булар барини ўзим ўйлаб топганман...

— У ерда нималар тасвирланган? — сўради Главк.— Мен ҳали сенинг емакхонангни кўрганим йўқ, гарчи у ерда пиширилган ширинликлардан кўп маротаба татиб кўрган бўлсам-да.

— Менинг меҳрибон афиналик ошпазим, ўз санъати меваларини Веста меҳробига нисор этиб турган ошпазим, орқада эса сихга тортилган ажойиб рўян, аслига қараб ишланган. Бунда тўқима талаб этилган! Шу топ тамаддили катта-катта баркашларни кўтариб, қуллар пайдо бўлди. Мазали анжирли, янги, қор билан совутилган кўкатли, хамсали ва тухумли таомлар орасида сув ва бироз асал қўшилган шаробли ихчам паймоналар териб қўйилганди. Булар барчаси стол устида пайдо бўлганда, ёш қуллар беш меҳмоннинг ҳар бирига (зеро, улар бор-йўғи бешта эди) хушбўй сувли кумуш тоғора ва қирмизи ҳошияли қўларткичлар олиб келишди. Бироқ манман эдил ўзининг қўл арткичини олди, у нафис матодан тикилган эмасди, аммо ҳошияси икки баравар энли эди ва у кўпчиликнинг ҳайратига ўрганиб қолган одамдек виқор билан қўлини артди.

— Қўларткичинг жуда ажойиб экан! — деди Клодий.— Ҳошияси камардай энли-я!

— Бир чақага қиммат, Клодий дўстим, бир чақага қиммат! Айтишларича, энли ҳошия — сўнгги римча урф эмиш. Аммо Главк бундай нарсаларни мендан кўпроқ билади.

— Ўзинг қўлла бизни, эй Вақх! — деди Главк, стол ўртасида қад кўтариб турган, бурчакларида Ларалар¹ ва туздонлар жой олган шу маъбуднинг ажойиб ҳайкалчаси олдида эҳтиром ила бош эгиб.

Меҳмонлар дуога қўшилишди, кейин эса столга шароб сепиб, маъбуд шаънига шаробдан нўш этишди.

Ҳамма яна супага тушди ва базми жамшид бошланди.

— Агар ёлғон гапирсам, мана шу паймона ҳаётимда сўнггиси бўлсин!— деди навқирон Саллюстий, биринчи паймонадан кейин дастурхонда анвойи таомлар пайдо бўлганда ва унинг қадаҳини лабигача тўлдириб шароб қўйди.— Бу паймона сўнггиси бўлсин, аммо Помпеяда бундан яхши шароб ичмаганман!

— Кўзани бу ёққа олиб кел,— деди Главк қулга.— ўқи-чи, унда нима ёзилган экан...

Қул кўзага боғланган тугунни шоша-пиша ечди ва бу — хиос шароби, эллик йил турганини ўқиди.

— Қорда қулинг ўргулсин бўлиб совибди ўзиям!— деди Панса.— Жуда оби-тобида.

— Худди одамнинг ўзидай — икки баравар оташга айланиш учун у ўзини ана шундай совитиб олади!— тўлқинланиб деди Саллюстий.

— Ёввойи ҳайвонлар шикори қачон бўлади? — сўради Клодий Пансадан.

— Август ийдларидан кейинги тўққизинчи кунга белгиланган,— жавоб берди Панса.— Вулканалийдан кейин эртасига. Бизда ажойиб ёш арслон бор.

— Унга яраша ўлжа бормикин? — сўради Клодий.— Афсуски, ҳозир жиноятчилар жуда кам! Шу дейман, арслоннинг тилка-пора қилиши учун бир бегуноҳни ташлайсан деб кўрқаман!

¹ Л а р а л а р — қадимий юнонларда: оила ва рўзгорни қўлловчи руҳлар, пирлар.

– Бу ҳақда кўп ўйладим, – жиддий оҳангда жавоб берди Эдил. – Шармандали қонун йиртқич ҳайвонларга ўз қулларимиздан ташлашимизни манъ этади. Ўз мулкимиз билан хоҳлаган ишни қилолма-сак, ахир бу бизни мулкдан маҳрум қилиш билан баравар-ку.

– Республиканинг омонлиқ замонларида бунақа эмасди! – хўрсинди Саллюстий.

– Бунинг устига қулларга нисбатан ясама мурувват камбағалларга озмунча тушкунлик келтирмайди: ахир бу одамлар инсон билан ҳайвон ўртасидаги олишувга ўхшаган мудҳиш томошаларни жонларидан яхши кўрадилар! Лаънати қонун туфайли улар беозор лаззатдан қуруқ қолишади, худо бизга яхши бир жинойтчини юбора қолса эди.

– Фақат калтабин ҳукмдор халқнинг мардонавор кўнгил очишига халақит беради, – деди Клодий.

– Юпитер билан Паркаларга¹ шукрлар бўлсинки, бизда энди Нерон йўқ, – деди Саллюстий.

– Уни чинакам золим деса бўлади, амфитеатримизни ўн йилга ёпиб қўйди!

– Тагин ҳам исён кўтарилмаганига ҳайронман, – деди Саллюстий.

– Иш шунга келиб қолганди ҳам, – чайналиб деди Панса, унинг оғзи қобон гўштига тўла эди.

Най овозлари янгради ва суҳбат бир зум узилди, икки қул катта идишни кўтариб келди.

– Ўҳ-ҳў! Биз учун яна қанақа таомни гамлаб қўйган эдинг, Главк? – қичқириб юборди ёш Саллюстий, кўзлари чақнаб.

– Саллюстийнинг ёши йигирма тўртда эди, аммо ҳаётда у бир нарсадан лаззатланарди – яхши ейиш; қолган барча лаззатлардан у тўйган бўлса керак. Аммо унинг кўнгли тоза эди.

– Мен топдим уни, Поллукс ҳақи! – деди Панса. – Бу Амбракия² такаси. Ҳой! – У бармоқларини қарсиллатди, одатда қулларни шундай чақиришарди. – Биз янги меҳмон шарафига қадаҳ кўтаришимиз керак!

– Мен сизларга, – деди Главк чуқур нафас олиб, – Британиядан келтирилган устрицаларни манзират қилмоқчи эдим, аммо бир вақтлар Цезарга шафқат қилмаган шамоллар бизни устрицалардан бена-сиб қилиб қўйди.³

– Бу устрица деганлари ростдан шунақа мазалими? – сўради Лупид, қулайроқ ўтириш учун туникасини қорни устига яна кўпроқ тушириб.

– Шуниси ҳам борки, масофанинг узоқлиги уларни бу қадар тотли қилишига шубҳа қиламан, уларда Брундизия устрицаларидаги юмшоқлик етишмайди. Аммо Римда биронта ҳам кечки овқат усиз томоқдан ўтмайди.

– Шўрлик бритлар! Охир-оқибат улардан ҳам қандайдир фойда бор экан-ку, – деди Саллюстий, – улар бизга устрица етказиб беришар экан.

– Улар бизга гладиатор етказиб берсалар яхши бўларди, – деди ҳар доим амфитеатр ҳақида ўйлаб юрадиган ишчан Эдил.

– Паллада ҳаққи! – деди Главк, суюкли қули унинг қалин сочига чамбар таққандан кейин. – Мен йиртқич билан олишаётган ёввойи

¹ П а р к а л а р – қасос фаришталари.

² А м б р а к и я – Юнонистоннинг шимоли-ғарбий қисмидаги шаҳар.

³ Эрамизгача 54-йилда ўша вақтда Галлия волийси бўлган (ҳозирги Франция, Бельгия ва Швейцарияни қамраб олган ҳудуд) Гай Юлий Цезарь кўмондонлиги остида римликлар биринчи марта Британияга келиб тушган эдилар. Ла-Манш орқали сузиб ўтиш чоғида флот ва қўшин бўрондан қаттиқ азият чекканди.

томошани севаман. Аммо биз каби гўшт ва қондан иборат мавжудот — одамзотни тилка-пора қилиш учун аёвсизларча саҳнага ҳайдашса, бу даҳшат-ку, кўнглим айнийди, бўғилиб кетаман, уни ҳимоя қилиш учун саҳнага отилиб чиқсам, ажаб эмас. Оломоннинг қийқириқлари мен учун Орестнинг таъқиб қилувчи эринийларнинг овозидан ҳам даҳшатлироқдир. Бу гал, ҳар ҳолда қонли томоша бўлмаслигидан хурсандман!

Эдил елка қисиб кўйди. Помпеядаги энг оқкўнгил одам ёш Саллюстий ҳайратдан кўзларини катта-катта очди. Одатда камгап барно Лепид бундан юзида ажинлар пайдо бўлишидан кўрқиб, деди: “Геркулесга қасам ичаман!” Чашнагир Клодий: “Поллуксга қасам ичаман!” — деб гудраниб кўйди ва меҳмонларнинг олтинчиси, Клодийнинг “соя”си, бой шеригини, текинтомоқнинг текинтомоғи, ҳомийсини кўкларга кўтаролмай қолганида унга тақлид қиладиган одам ҳам гудранди: “Поллуксга онт ичаман!”

— Сиз, италияликлар, бундай томошаларга ўрганиб қолгансизлар, биз, юнонлар эса, анча мурувватлимиз, — давом этди Главк. — Эй Пиндарнинг сояси! Чинакам юнонча ўйин — одам билан одам мусобақаси қанчалик гўзал, ҳалол олишув, севинчли ва шу билан бирга қайғули ғалаба, олийжаноб ганим билан жанг қилиш қанчалик севинчли бўлса уни мағлуб ҳолда кўриш шунчалик қайғули! Аммо сизлар мени тушунмайсиз.

— Така роса мазали экан, — деди Саллюстий.

Гўштни тўғраётган ва ўз санъатидан ғоят мағрур қул паст ва секин чалина бошлаган мусиқа оҳангига монанд ҳолда бирпасда така гўшти-ни тўғрай бошлади, мусиқа тобора тезлашса у ҳам тез тўғрар эди.

— Ошпаз Сицилиядан бўлса керак? — сўради Панса.

— Ҳа, Сиракузадан.

— Уни қиморга тикмоқчи эмасмисан? — таклиф киритди Клодий. — Иккинчи таом келишидан олдин ўйнаймиз.

— Ёввойи ҳайвонларни ўлдиргандан ошиқ ўйнаган яхши, аммо мен сицилиялигимни ўйинга тикмоқчи эмасман, унга қарши нима кўймоқчисан?

— Филлидамни, танноз раққосамни!

— Мен хотинларни сотиб олмайман, — деди юнон, чамбарини на-ридан-бери тўғриларкан.

Атрийда ўтирган машшоқлар така гўшти тўғрамига жўр бўлишдан тўхташди; энди куй пастроқ, шўхроқ ва айни вақтда маънолироқ янграй бошлади ва машшоқлар “Форслар ҳашамини кўргани кўзим йўқ” сўзлари билан бошланувчи Гораций қасидасини бошлаб юборишди, уни таржима қилиш ғоят оғир эди; у гарчи энди бизга дабдабали кўрингани учун мос бўлса-да, дабдабаю асъасани қаттиқ севган ўша вақтлар учун анча жўн эди. Ахир бу саройда эмас, балки бировнинг уйида бўлаётган базми жамшид эди-да, тўғри, мезбон феъли кенг киши эди-ю, аммо император ёки сенатор эмасди.

— Эҳ қария Гораций! — деди Саллюстий афсус билан. — У базми ва аёлларни яхши куйларди, аммо бизнинг ҳозирги шоирларга етиб бўпти.

— Масалан, ўлмас Фувльвийга, — деди Клодий.

— Ҳа, ўлмас Фувльвийга, — уни кўллади “соя”.

— Спурена-чи, йилда учтадан дoston ёзадиган Гай Мутий-чи, Гораций ёки бўлмаса Вергилий бунга қодир эдиларми? — деди Лепид. — Барча кекса шоирлар бир хатога йўл кўяр эдилар: намуна учун рангасвирни эмас, ҳайкални олар эдилар. Оддийлик ва вазминлик —

мана улар нимага интилар эдилар. Аммо биз, ҳозирги одамлар, оловга, эҳтиросга, қувватга тўламиз. Биз хотиржамликни билмаймиз, биз рангтасвир бўёқларига, унинг шиддатлигига, унинг ҳаракатига ўхшаш бўлишни истаймиз. О, ўлмас Фульвий!

– Дарвоқе, – деди Саллюстий, – сиз Спуренанинг Исида шарафига ёзилган янги қасидасини ўқидингизми? У мислсиз, бор вужудидан чинакам тақво ёғилиб туради!

– Менинг назаримда, Исида – Помпеядаги энг ардоқли илоҳа, – деди Главк.

– Ҳа, – маъқуллади Панса. – Унинг олдида ҳозир ҳамма тиз чўка-япти, унинг ҳайкали энг ҳайратомуз кароматларни ирод этмоқда. Мен иримчи эмасман, эътироф этишим керакки, у ўзининг маслаҳатлари билан бир неча бор менга жиддий ёрдам берган. Унинг коҳинлари ҳам шунақанги тақводорки! Юпитер ва Фортунанинг улуғвор ва мағрур коҳинларидақа эмас! Улар оёқ яланг юрадилар, гўшт емайдилар ва деяри тун бўйи хилватда тоатда бўладилар!

– Исиданинг коҳинлари чиндан ҳамма учун намуна! Ҳайҳот, Юпитер эхромида кўп нарсани ўзгартириш керак, – деди Лепид, ўзидан бошқа ҳаммани ўзгартиришга тайёр ҳолда.

– Айтишларича, мисрлик Арбак Исида коҳинларини аллақандай теран сирлар оламига олиб кирганмиш, – деди Саллюстий. – У манманлик билан ўзини Рамсеснинг авлоди деб эълон қилибди ва айтибдики, унинг наслида аллазамонлардан буён қутлуғ ва эзгу билмлар сақланиб келаётганмиш.

– Шубҳасиз, унинг кўзи ёмон, – деди Клодий. – Медузанинг бу жамолига бир бор кўз ташласак бўлди, бир оғиз афсун сўзи айтмаёқ мен албатта суюкли отимдан айриламан ёки қиморда қаторасига беш марта менга “ит” лар¹ тушади.

– Мана буни мўъжиза деса бўлади, – деди Саллюстий лунжи осилиб.

– Нимага шама қилаяпсан, Саллюстий? – деди ҳариф қизариб.

– Агар сен билан ўйнаганимда, хонавайрон бўлишим мумкинлигини айтаяпман.

Клодий ижирганиб жилмайиб қўйди, холос.

– Арбак бунчалик бой бўлмаганида, – деди Панса гердайиб, – мен ўз ҳокимиятимдан фойдаланиб қолган ва уни мунажжим ва сеҳргар деб аташган чақимчилик бўйича тергов бошлаб юборган бўлардим. Рим эдилди бўлганда, Агриппа² бу ёвузларнинг барини шаҳардан ҳайдаб юборганди. Аммо у бой эди, Эдилнинг бурчи эса – бойларни муҳофаза қилиш!

– Ҳатто Помпеяда янги маслакдошлари бўлган, янги мазҳаб ҳақида, яҳудийлар худоси Исонинг анави мухлислари ҳақида нима дейсан?

– Эҳ, улар қуруқ хомхаёл эгалари! – деди Клодий. – Улар орасида битта ҳам олийжаноб эркак йўқ, уларнинг янги маслакдошлари – шўрлик ва жоҳил камбағаллардир!

– Барибир уларни куфр ишлари учун чормих қилиш лозим эди, – деди Панса, қизишиб. – Улар Венера ва Юпитерни тан олишмайди!

¹ “Ит” – ошиқ ўйинидаги энг ёмон ташлаш: тўрт ошиқдан ҳар бири чикка тушади.

² Марк Випсаний Агриппа – биринчи рим императори Октавиан Августнинг дўсти ва сафдоши. Панса уни эса олиши сабаби, у намунали Эдил бўлган эди ва унинг исми бу лавозимни яхши ижро этган ҳар бир одам учун ибрат бўлар эди.

Назареялик¹ эса — даҳрийдан бошқа нарса эмас. Шошмай туринг, мен уларга кўрсатиб кўяман ҳали!

Иккинчи овқат ҳам йиғиштириб олинди, улфатлар ўринларида жойлашиброқ ёнбошлаб олдилар, бошланган танаффус вақтида улар кўшиқ ва Аркадия² сурнайи оҳангларида хузурландилар. Мусиқага берилиб кетган Главк сукутни бузишга бошқалардан кўпроқ кўзи қиймаётганди, аммо Клодийга улар вақтни бекорга йўқотаётгандек бўлиб кўринди.

— Сенинг соғлигинг учун, азизим Главк, — хитоб қилди у тажрибали майхўрга хос эпчиллик билан, ҳар сўздан кейин бир-бир хўпларкан. — Кеча ўйинда омадинг келмади — бугун сенинг кўлинг баланд келиши керак. Айт, ошиқларни келтиришсин.

— Билганингни қил, — жавоб берди Главк.

— Ёзда ошиқ ўйини? Мен барибир Эдилман, — деди Панса бошлиқларга хос оҳангда.³

— Аммо биз сенинг борингда ўйнаймиз, муҳтарам Панса, — эътироз билдирди Клодий, стаканчани ошиқлар билан шиқирлатаркан. — Сенинг борлигинг барча тақиқларни бекор қилади. Чунки ўйиннинг ўзи эмас, балки уни суиистеъмом қилиш разолатдир.

— Доно фикр! — гудранди унинг “сояси”.

— Майли, мен қарамай тураман, — деди Эдил.

— Шошма, азизим Панса, аввал ичайлик, — деди Главк.

Клодий истар-истамас рози бўлди ва ўз хафалигини яшириб, эснаб кўйди.

— “Олтинга” жағини очди, — шивирлади Лепид, Плавтнинг “Хазина” сидан парча келтириб.

— “Биламан бу полипларни: салгина тегсанг, қолурсан балога”, — уни кўллади Саллюстий ўша комедиядаги сўзлар билан.

Стлда учинчи таом пайдо бўлди — хилма-хил мевалар, ёнғоқлар, ширинликлар, пироглар ва ранг-баранг ва турфа шакллардаги анвойи қандолатлар; куллар ҳалигача меҳмонларни айланиб ўтиб қуяётган шаробдир. Энди уларни катта-катта шиша кўзаларда столга кўймоқда эдилар, ҳар бир кўзига ичимликнинг ёши ва сифатидан дарак берувчи ёрлиқлар ёпиштирилганди.

— Лесбосникидан татиб кўр, азизим Панса, — деди Саллюстий. — Аъло шароб.

— Бу шароб унчалик эски эмас, — деди Главк, — аммо Вулкан алангаси шарофати билан узум занги тез етилади.

— Қойил! — деди Панса. — Аммо, ҳартугул, унинг гулдастаси ғоят ёқимли.

— Қадаҳнинг чиройилигини кўринг! — деди Клодий ҳайрат ичида, дасталари Помпеяда сеvimли урфга биноан илон шаклида гажаклантирилган, қимматбаҳо тошлар билан безатилган биллур қадаҳлардан бирини кўлига оларкан.

— Мана бу узук билан, — деди Главк бармоғидан қимматбаҳо узукни олиб, қадаҳ дастасига илар экан, — ҳеч ўйланмай сипқоравер, азизим Клодий. Узоқ йиллар ва тинмай тўлдириб-тошириб ичиб юришинг учун худолар сенга соғлиқ ва фаровонлик ато этсин!

¹ Назареяликлар деб янги дин пайдо бўлишининг дастлабки вақтларидаги масиҳийларни айтишган. Шарқда: насаронийлар, насронийлар.

² А р к а д и я — жанубий Юнонистон (Пелопоннес ярим оролида)нинг тоғли вилояти, чўпонлар ва найчилар мамлакатаи.

³ Қонун фақат Сатурналийнинг қувноқ қишки байрамидагина қимор ўйинлари ўйнашга рухсат берарди. Қолган вақтда улар қатъиян ман этилган эди. Бу қонунга риоя этилишини кузатиб бориш Эдилнинг вазифасига кирарди.

– Жуда сахийсан-да, Главк! – деди ҳариф паймонани ўз қулига узатар экан. – Сенинг менга бўлган муҳаббатинг бу қадаҳ қиммати-ни икки бора ошириб юборади.

– Грациялар учун ичаман! – хитоб қилди Панса, паймонасини учинчи марта бўшатиб.

Меҳмонлар ундан ибрат олдилар.

– Биз ноиб сайламадик-ку! – деди Саллюстий.

– Бўпти, ошиқ ташлаймиз, – деди Клодий стаканини чайқатиб

– Йўқ! – деди Главк. – Бизга совуқ ва ҳамманинг жонига теккан шоҳ симпосиарх керак эмас. Римликлар шоҳга бўйинсунишдан воз кечган-ку! Наҳотки аждодлар эркпарварлигини унутсак? Ҳой машшоқлар, яқинда тўқиган кўшигимни айтинглар, унда шу ҳақдаги мисра бор.

Машшоқлар жўшқин Иония куйини чала кетдилар ва ёш овозлар юнончасига куйлай бошладилар...

Кўшиқни тинглаб бўлиб, ҳамма баланд қарсак чалди. Муаллиф-никида меҳмонда кўшиқлар ҳар доим мафтункор туюлади.

– Бу соф юнонча руҳда, – деди Лепид. – Юнон тилининг оҳанг-дорлиги ва маънодорлигига Рим шеърляти бас кела олмайди.

– Дарҳақиқат, бу биз ҳозиргина тинглаган Горацій қасидасининг итоаткор одмилигига ҳечам ўхшамайди! – деди Клодий кулгисини яшириб. – Иония куйи ажойиб. Айтганча, бу сўз мен таклиф қилмоқчи бўлганим қадаҳ сўзини эслатиб юборди. Дўстлар, гўзал Иона учун ичайлик!

– Иона – юнонча исм, – деди Главк аста. – Мен унинг учун жон-жон деб ичаман. Аммо у ким?

– Эҳ-ҳ-ҳа! Сен Помпеяга яқинда қайтдинг-ку, акс ҳолда ўз жаҳолатинг туфайли остракизмга¹ учраган бўлур эдинг! – қизишиб деди Лепид. – Шаҳримиздаги энг мафтункор аёл Ионани билмаслик гуноҳ!

– Ҳа, у ҳаддан ташқари гўзал, – деди Панса. – Овози-чи, овози!

– У фақат булбул тили билан озиқланса керак, – деди Клодий.

– Булбул тили билан... жуда гўзал фикр! – пичирлаб деди унинг “соя”си.

– У ҳақда сўзлаб беринглар, – илтимос қилди Главк.

– Биласанми, – гап бошлади Лепид.

– Шошма, мен айтиб бера қолай! – унинг сўзини бўлди Клодий. – Сен тошбақадай имиллаб гапирасан.

– Сен эса майнадай чуғурлайсан! – гудранди хушчақчақлик шайдоси ва гижинган тусда ўзини ёстиққа ташлади.

– Биласанми, азизим Главк, – деди Клодий, – Иона Помпеяга яқинда келган. У Сапфодай куйлайди ва кўшиқ сўзларини ўзи тўқийди, най, кифара ва лирада эса куй маъбудасини бир чўқишда қочиради. Ҳусни таважжуҳи кўзингни олади. Унинг уйи – мукамаллик тимсоли: ана дид... ана жавоҳирот... ана ҳайкалчалар! Унинг сахийлиги бойлигидан қолишмайди.

– Муҳлисари ҳам, ўз-ўзидан равшан, қурумсоқ эмаслар, – деди Главк. – Пулни эса қандай осонлик билан топса, шундай совуради.

– Муҳлислар! Ҳамма бало мана шунда.

– Ионанинг фақат битта камчилиги бор – у ҳеч кимни писанд қилмайди. Бутун шаҳар унинг оёғи остида, у эса ҳеч кимга хайри-хоҳлик кўрсатмайди, ҳатто турмушга чиқишни хоҳламайди.

– Ҳеч кимга! – такрорлади Главк.

– Ҳа. Унинг жони Вестаники ва бели Венераники², – деди Клодий.

¹ О с т р а к и з м – ватандан қувилиш.

² Юнон маъбудаси Гестия (Рим Вестасига тўғри келади) ҳеч қачон турмушга чиқмайман деб онт ичган ва унинг ўғлини сўраган Посейдон ва Аполлон худоларига кескин йўқ деб жавоб берган. Қадимгилар муҳаббат маъбудаси Афродита (римликларда Венера)нинг барча гўзаллиги ва жозибаси унинг сеҳрли белбоғида деб ишонганлар.

– Таърифларнинг нозиклигини кўринг! – уни маъқуллади “соя”.
– Бунинг бўлган-тургани мўъжиза-ку!– деди Главк. – Уни кўрса бўлармикан?

– Мен сизларга бугун кечқуруноқ уни кўрсатаман, – деди Клодий. – Ҳозирча эса... – Шундай дея у яна қадаҳини ошиқларникига уриштириб қўйди.

– Хизматингга тайёрман, – деди Главк, илтифот билан. – Панса, нарёққа қараб тур!

Лепид ва Саллюстий жуфтми-тоққа ўйнай бошлайди, Клодийнинг текин ўйинини томоша қилди, Главк ва Клодий эса ошиқларни ташлай-ташлай аста-секин қизишиб борар эдилар.

– Полукс ҳаққи! – деди Главк. – Меники иккинчи марта чикка тушди!

– Ўзинг қўлла мени, Венера! – деди Клодий ва стаканчани узоқ чайқади. – О, она Венера, бор экансан-ку! – Шундай дея у шу маъбуда номи билан аталадиган энг катта ютуқлар сонини ташлади. – У омадиларни қўллайди.

– Венера ноинсоф экан, – беғам ҳолда деди Главк. – Мен ҳар доим унинг меҳробига садақалар берардим.

– Клодий билан ўйнаган одам Плавтнинг Куркулонига ўхшаб, тезда ўз ёмғирпўшини ўйинга тикади, – шивирлади Лепид.

– Бечора Главк, у Фортунанинг¹ ўзидай сўқир, – гап қотди унинг гап оҳангида Саллюстий.

– Қани, етар, – деди Главк. – Мен ўттиз минг сестерций бой бериб бўлдим.

– Афсус... – деди Клодий.

– Эй эзгулик тажассуми! – деди унинг “соя”си.

– Ачиниш керак эмас! – деди Главк. – Сен билан ўйиндан олган лаззатим, Клодий, мағлубиятимни босиб кетади.

Сухбат жонланди ва ҳаммани ўзига тортиб кетди, паймоналар пайдар-пай тўла бошлади ва Главкнинг меҳмонлари яна Ионани мақтаб кетдилар.

– Юлдузлар ўчишини пойлаб ўтирмай, юринглар, гўзаллиги олдида улар учиб қоладиган соҳибжамолнинг олдига борайлик, – деди Лепид.

Ўйинни янгилаб бўлмаслигига кўзи етган Клодий рози бўлди ва Главк гарчи меҳмонларни қолишга ва базми жамшидни давом эттиришга ундаса-да, Иона алқовларидан жунбушга келган ўз иштиёқини яшира олмади, шу боис улар (Панса ва Клодийнинг “соя”сидан бошқа) соҳибжамол юнон қизи ҳузурига йўл олишга қарор қилдилар. Улар Главк ва император Тит соғлиғи учун ичдилар, сўнгги гуслни адо этдилар, шундан кейин оёқларини кийдилар ва зинадан тушиб, чирроқлар порлаб турган атрийдан² ўтдилар, бўсағада қуроқ (мозаика) билан чизилган қопогон “ит” уларга тегмади. Ой ҳозиргина чиққан бўлиб, ҳали гавжум шаҳар кўчаларини нурга тўлдирмаганди.

Улар дўконлардаги қимматбаҳо дуру гавҳарларда акс этиб жимжима қилган чироқ нурларидан чароғон заргарлар маҳалласидан ўтдилар ва Иона эшиги тагига етиб келдилар. Даҳлизда қатор-қатор шаъмлар ёниб турарди, таблиннинг ҳар иккала учида чиройли каштали қирмизи пардалар осилган, деворлар ва гулдор ерда ранго-ранг бўёқлар

¹ Ф о р т у н а – толей илоҳаси. Римликлар бу илоҳани муносиб одамларга эмас, дуч келганга ютуқ келтиргани учун кўп деб тасаввур қиладилар.

² А т р и й – фойе.

чарақлар эди. Ионани улар муаттар боғни қуршаб олган равоқда топишди, унинг атрофида ҳаяжондан чапак чалиб турган халойиқ гужгон ўйнарди.

– Сен уни афиналик деганмидинг? – шивирлаб деди Главк, улар перистилдан юриб ўтаётганларида.

– Йўқ, у Неаполдан.

– Неаполдан! – такрорлади Главк.

Шу топ Ионани қуршаб олган оломон ортга чекинди ва унинг қўз олдида ҳаёлини шунча вақтдан бери банд қилиб келган парининг гўзал жамоли намоён бўлди.

IV БОБ

Исида эҳроми.

Унинг хоҳини.

Арбакнинг феъли

Энди эса мисрликка қайтайлик. Биз Арбак билан у Главк ва шерикларини ташлаб кетган кўрфаз соҳилида қоқ тушда ажрашган эдик. Янада гавжумроқ жойда пайдо бўлиб, у тўхтади ва қўлларини кўкрагида боғлаганча қорайган юзида аччиқ табассум билан шу оломонга қаради.

– Каллаварамлар, пасткашлар, тентаклар – мана, сизлар кимсизлар! – гудранди у ўзича. – Кайф-сафоларда, савдода, динда тия олмаган нафсларингизнинг қулисизлар! Сизлар мен учун бўм-бўшлиқсиз, сизлар менда ҳеч қанақа туйғу, ҳатто нафрат ҳам уйғота олмайсиз. Юнонлар ва римликлар биз, Мисрнинг қадимги ҳикматларидан сизларга жон киритган оловни ўғирлагансизлар. Билимларингизни, шеърийтингизни, санъатингизни, уруш олиб боришдаги ёвузларча укувингизни (булар барчаси буюк намунага қараганда шу қадар арзимас ва шу қадар бузилиб кетганки, қўяверасиз), худди қул зиёфатдан кейин сарқитларни ўғирлагани каби, биздан ўғирлагансизлар. Иркит маймунлар! Римликлар, ўғрилар тўдаси! Буни қаранглар – сизлар бизнинг хўжаларимиз эмишсиз! Эҳромлар ортиқ ўз юксакликларидан Рамсеслар халқига кўз солмай қўйган – Рим лочини Нил илони устида осилиб турибди. Бизнинг хўжаларимиз эмиш... Йўқ, фақат менинг устимдан эмас! Гарчи кишанлар кўзга ташланмаса-да, менинг иродам сизларни асоратда сақлайди ва қўйиб юбормайди. Токи айёрлик куч-қудратдан кучлироқ экан, токи диндорлар одамларни лақиллатадиган эҳромлар бор экан, унгача донолар дунё устидан ҳукмронлик қилаверадилар. Ҳатто сизларнинг иллатларингиз ҳам Арбак учун севинчлар сарчашмасидир, бу севинчлар чексиз, саховатбахш, битмас-туганмасдир, уларни қора халқ кўзи булғаёлмайди, сизларнинг парти кетиб, шарти қолган ақлларингиз уларни на англай олади, на тасаввур эта олади. Бундан кейин ҳам алаҳдайверинг, очкўз ва такаббур нодонлар! Сизларнинг лавозимингиз ҳақидаги бир чақага қиммат орзуларингиз ва қуллик ҳокимиятидаги мана бу бутун комедия менда кулги ва нафрат уйғотади. Мен худога ишонадиган ҳамма жойда ҳукмронлик қиламан. Мен алвон либос остида яширинган жонларни бошқараман. Фива¹ йиқилган бўлса майли, аммо Миср абадий қолажак. Арбак дунёни забт этажак.

¹ Ф и в а – қадимги Мисрнинг пойтахт шаҳарларидан бири.

Шу сўзларни айтиб, мисрлик аста шаҳарга қараб юрди, шовқинли оломон узра ошиб, форумни кесиб ўтди ва Исидага бағишланган ихчамгина, аммо кўркем эҳром томон йўл олди.

Уша вақтда тикланишидан ўн олти йил муқаддам эҳром зилзиладан вайрон бўлган ўзининг эски жойида яқинда қуриб битказилган ва бизда гоҳо янги черков ёки янги руҳоний урф бўлганидай, Помпеянинг беқарор ва енгилтак аҳолиси ичида у ана шундай урф бўлиб қолганди. Башорат билан чулганган сирли сўзлар ҳам, уларни биргаликда эътироф этишган кўр-кўрона дин ҳам росманасига ажойиб эди. Борди-ю, улар илоҳ нидоси бўлмаса-да, ҳар ҳолда инсон табиатининг теран билимини очиб берар эдилар: улар ҳар бир диндор ҳаёти ҳолатига тўла мос келар ва Исиданинг муҳолифлари бўлган бошқа “худолар” эҳромларида эшитиш мумкин бўлган хира ва ноаниқ башаротлардан дурустгина фарқ қилар эди. Арбак доноларни зиёратгоҳдан ажратиб турган девор олдида борганда, барча табақалардаги одамлар бўлган, аммо кўпчилигини савдогарлар ташкил қилган оломон нафасини ичига ютиб, очик ҳавода турган кўплаб меҳроблар олдида эҳтиром ила тош қотди.

Парос мрамаридан қилинган етти зина эҳромнинг ўзига олиб борарди, унинг деворларидаги тоқчаларда ҳайкалчалар турар, деворлар эса Исиданинг муқаддас дарахти анор мевалари кўринишидаги нақшлар билан безатилганди. Эҳромнинг ўртароғида тамалтош, унинг устида эса иккита ҳайкалча бор эди: бири Исиданики, иккинчиси эса унинг ҳар доимги йўлдоши, унсиз, сирли Гўрники эди. Аммо эҳромда Миср маъбудалари қавмларидан бошқа кўплаб илоҳлар ҳам бор эди: унга қариндош бўлган кўп исмли Бохус, Исиданинг юнонча тажассумлардан бири Киприда, ит бошли Анувбис, ҳўкиз Апис ва бошқа турли дағал ва номсиз Миср санамлари.

Бироқ буюк Юнонистон шаҳарларида Исидага сиғинишнинг қадимги Миср маросимлари топ-тоза сақланиб қолган экан-да, деб ўйлаш керак эмас. Турли қон аралашиб кетган жанубий халқлар калондимоғ ва жоҳил бўлиб, барча мамлакатлар ва асрларнинг урф-одатларини бирлаштирганлар ва Нилнинг чуқур сирлари ёт динлардан олиб киритилган беҳаё, сурбет янгиликлар кўплиги туфайли таниб бўлмас даражада бузиб юборилган, бу динлар Кефис ва Тибр дарёлари соҳилларида равнақ топган. Помпеядаги Исида эҳромида унга қачонлардир сажда қилган қадимги халқнинг на тилидан, на расм-русумларидан хабарсиз Рим ва Юнон қоҳинлари хизмат қиладилар; Мисрнинг даҳшатли фиръавнлари зурёди гўё унинг меҳроби олдида этиром ила бош эггандек қилиб кўриниб, маъносиз, расм-русумлар устидан, жазирама мамлакатининг тантанавор ва бетакрор динига тақлид этишга беҳуда уринишлари устидан билдирмасдан нафрат билан кулди.

Энди эҳром зиналарида, эшикдан кейин ҳар икки томонда оппоқ кийимларда қурбонлиқ келтиришга тайёрланганлар турар эди, энг юқорида эса куйи даражадаги икки қоҳин турарди: бири бутуқ ушлаган, иккинчиси — кичикроқ бугдой бошоқлари тутамини. Ўртадаги тор йўлакда томошабинлар оломони тўпланган эди.

— Муборак Исида меҳробига бугун сизларни нима олиб келди? — шивирлаб сўради Арбак Александрия билан савдо қилган бир одамдан (шу савдо эвазига, эҳтимол, Помпеяда Миср маъбудасига сиғиниш тарқалганди). — Бу одамларнинг оқ кийимларига қараганда, ҳозир қурбонлиқ келтирилади. Барча қоҳинлар тўплангани боис, сиз, афтидан, тақводорнинг хабарларини тинглашга чоғланаяпсиз, шекилли. Қандай саволингиз бор?

– Бу ердаги барчамиз савдогарлармиз, – бу одам ҳам шивирлаб жавоб берди (бу Диомеддан бошқа ҳеч ким эмасди), – биз эртага Александрияга сузиб кетадиган кемалар тақдирини билмоқчимиз. Ҳозир биз қурбонлиқ келтирамиз ва маъбудадан жавоб беришини ёлвориб сўраймиз. Кийимларимдан кўриб турганингдек, қоҳинлардан қурбонлиқ келтиришга рухсат беришларини ялиниб сўрайдиганлар тоифасидан эмасман, аммо мен ҳам, Юпитер ҳаққи, яхши сузишдан жуда-жуда манфаатдорман! Савдом қизгин кетаяпти, бўлмаса бу қаттол замонларда қандай тирикчилик қила олар эдим?

Мисрлик жиддий оҳангда деди:

– Гарчи Исида ҳар доим деҳқончилик маъбудаси бўлиб келган бўлса-да, шунга қарамай у савдога ҳам ҳомийлик қилади.

Шундай дея шарқ томонга ўгирилиб, Арбак тоатга берилди.

Энди зинада бошдан-оёқ оппоқ либосга бурканган қоҳин пайдо бўлди, гулчамбар устидан бошига шаффоф ёпинчиқ ташлаб олганди. Йкки қоҳин эшикдан ён томонда турганларни алмаштирди, – улар белларигача яланғоч бўлиб, пастдан осилиб турган либосга ўраниб олишганди. Шу топда яна бир қоҳин пастки зинада ўтириб олиб, узун найга ўхшаш чолғуда қандайдир тантанавор куйни чала кетди. Зинанинг ўртароғида бир қўлида гулчамбар, бошқасида оқ асо ушлаб яна бир қоҳин турарди. Салобатли иблис суврати девордан расм-русумларга унсиз қараганча бу шарқона маросимни янада жозибалироқ қилиб юбормоқда эди.

Меҳроб олдида энди қурбонлиқ келтиришга тайёрланган қоҳин турар эди.

Гаруспиклар қурбонлиқ жониворларнинг ичини кўздан кечириб бошлаганида, Арбакнинг чеҳрасидаги совуқ хотиржамлик ўрнини тақволарча мунтазирлик эгаллади. Аломатлар хосиятли деб топилган ва олов қурбонлиқ жониворларни тез қамраб ола бошлаган, чор атрофга эса мирра ва исирик бўйлари тарқалганда, севинчдан юзи ёришиб кетди. Шунда оломон ичида гўристон жимлиги ҳукм сурди, одамлар пичир-пичир қилишдан тўхтади, қоҳинлар зина юқорисига тўпланди, улардан белидаги лунгини ҳисобга олмаганда яланғоч биттаси рақс тушган ва ваҳшиёна имо-ишоралар қилганча олдинга югуриб чиқди, маъбудадан саволга жавоб беришни ёлбора бошлади. Охири ҳолдан тойиб, жимиб қолди ва шунда ҳайкалча ичидан босиқ шилдир-шилдир овоз эшитилди, унинг боши уч марта чайқалди, лаблари очилди ва бўғиқ овоз сирли сўзларни талаффуз этди:

Денгизда бошланар довул ва бўрон,
Аммо сизнинг кема қоладур омон...

Овоз тинди ва оломон эркинроқ нафас олди. Савдогарлар бири-бирига қаради.

– Ҳаммаси кундай равшан, – гудранди Диомед. – Кўпинча илк кузда бўладигандек, денгизда бўрон бўлади, аммо бизнинг кемаларимиз омон қолади! О, марҳаматли Исида!

– Маъбудага абадул-абад шарафлар бўлсин! – баравар дейишди савдогарлар. – Унинг каромати бундан равшанроқ бўлиши мумкин эмасди.

Олий қоҳин “Жим бўлинглар” дегандек қўлини кўтарди (Исидага сифиниш шаҳарнинг шовқинли аҳолисидан иложи йўқ нарсани – жимликни талаб қилар эди), меҳробга сув сепди, қисқа якуний дуо ўқиди ва оломон тарқалди. Бироқ мисрлик эҳром ҳовлисида тўхтаб

қолди ва одамлар санжоблашгач, коҳинлардан биттаси деворга яқин келиб, ҳурмат ила унга салом берди.

Коҳиннинг юзи ҳайратомуз даражада бефарқ эди — африканинг ёввойи қабиласидай паст ва ясси манглайли боши қиртишланган, қадимгиларга яхши маълум фан мухлислари, ўзларининг янги номларига қарамай¹, тортиш кучи маркази деб биладиган чаккаларида иккита қарийб ғайритабиий бўғриқ бўлиб, унинг бошини баттар хунук қилиб турарди. Манглай чуқур-чуқур ажинлар билан нақшланган, кўзлари қора, кўзининг оқи сарғиш, қисқа эди, аммо бурнининг катаклари шаҳватпарастлардай кенг, лаблари дўрдоқ ва оқ, ёноқлари чиқиқ, ола-була тери бу башара шаклини ниҳоясига етказган, унга қараган ҳеч бир одам деярли нафратланмай қолмасди; бу одамнинг зеҳнида нима бўлишидан қатъи назар, унинг ваҳшийларча қиёфаси бундан-да ёмонроқ нарсани тусмол қилишга мажбур этарди; сертомир бўйин, кенг кўкрак, асабий бармоқлар ва ингичка қўллар тирсақкача очиқ бўлиб, унинг бақувват ва серчидам одамлигини айтиб турарди.

— Кален, — деди мисрлик бу “хушрўй”га, — менинг маслаҳатимга кириб, бу ҳайкал овозини анча яхшилабсан. Шеърларинг ҳам ажойиб. Ҳар доим бахтли қисматдан каромат қил, зеро, у ҳеч қачон амалга ошмайди.

— Бунинг устига, — қўшимча қилди Кален, — борди-ю, бўрон ланнати кемаларни фарқ қилганида ҳам, биз буни каромат қилмаганмидик? Борди-ю, абадий тинчлик келса, уларнинг юки табаррук бўлмай-дими? Эгей денгизидаги денгизчи айнан тинчлик ҳақида дуо қилмаганмиди? Ҳар ҳолда, Гораций шундай дейди. Аммо денгизда унинг тубидан кўра тинчроқ жой бормикан!

— Сен ҳақсан, азизим Кален. Доноликни сендан Апекид ўрганса соз бўларди. Аммо у ва яна баъзи нарсалар тўғрисида сен билан батафсилроқ гаплашиб олишим керак. Мени унчалик қутлуғ бўлмаган бирон жойга олиб бора оласанми?

— Бўлмаса-чи, — жавоб берди коҳин, уни очиқ дарвоза ёнидаги кичкина уйчалардан бирига олиб кираркан.

Бу ерда улар мевалар, тухумлар ва яхна гўшт бўлган таомлар, шунингдек ажойиб шаробли идишлар турган столчага ўтиришди ва уларни ёт нигоҳлардан тўсувчи пардаларни тортиб қўйиб, ичишга ва тамадди қилишга тушдилар. Пардалар шу қадар юпқа эдики, ё бегона қулоқлар учун мўлжалланмаган гапларни умуман гапирмасликка ёки паст овозда гапиришга тўғри келарди. Улар кейингисини танлашди.

— Сен қоидамни биларсан, — деди Арбак эшитилар-эшитилмас шивирлаб, — ёшларни кўпроқ афзал кўраман. Уларнинг юмшоқ, гўр ақлларини истаган мақомимга сола оламан. Уларни кўнглим хоҳлаганча ўзгартираман, қайта ишлайман, ёпиштираман. Аммо бу ҳақда етарли, ишга қўчайлик. ўзинг биласан, бир оз олдин мен Неаполда ака-сингил Иона билан Апекидни учратдим. Уларнинг ота-оналари бир вақтлар Афинадан Неаполга келиб қолишган. Ота-оналари ўлиб кетгандан кейин яқинлари мени билгани ва ҳурмат қилгани учун Иона билан Апекидга васий қилиб тайинладилар. Мен ўз бурчимни унутмадим. Кўнгилчан ва содда йигит айтганларимни осон тушунар эди.

¹ Гап френология устида кетмоқда — одам қобилияти ва феълени унинг бош суягига қараб аниқлаш уқуви. Френология XVIII асрда пайдо бўлган ва ҳозир фанга зид деб эътироф этилади.

— Мен аждодларим меросини қадрлайман. Уларнинг қоронғу ва сирли динини олис соҳилларда (халқимнинг зурёдлари ҳануз яшаб келаётгани эҳтимол бўлган жойларда) қайта тиклаш ва тарғиб қилишни севаман. Балки шунинг учун ҳам одамларни алдаш менга лаззат бағишлар ва бу билан худоларга хизмат қиларман. Мен Апекидга Исиданинг тантанавор дини сирларини ўргатдим. Унинг олдида бу дин ривожланишида юзага келган юксак тимсоллардан айримларини намоён этдим. Унинг динга мойил кўнглида динга ишонган вақтларида уларда Исидасага эътиқод, ишонч уйғотдим. Мен уни бу ерга олиб келиб жойлаштирдим ва ҳозир у сенинг эҳроминг қоҳинидир.

— Худди шундай,— деди Кален.— Аммо дин машъалини ёқиб, уни ақлдан жудо қилдинг. Ҳақиқатни англагач, у даҳшатга келди, бизнинг доно алдовимиз, гапирувчи санамларимиз ва сирли зиналаримиз уни чўчитмоқда ва газаблантирмоқда. У эзилаяпти, адоий тамом бўляти, ўзича бир нималар деб вайсаяпти. Расм-русумларимизда иштирок этишдан бош тортаяпти. Бундан ташқари, менга маълумки, у кўпинча барча худоларимизни инкор этадиган ва пешволаримизни шарқ ривоятларида нақл этилувчи шайтонлар авлоди деб атайдиган янги, худосиз динга мойил одамлар орасида бўлади. Башоратчиларимиз кимнинг авлоди эканини, афсуски, биз яхши биламиз!

— Мен шундан қўрқар эдим,— ўйчан деди Арбак.— Сўнги марта кўришганимизда, у мени таъналарга кўмиб ташлади. Энди эса менадан ўзини олиб қочаяпти. Мен уни топишим керак, унга янгитдан сабоқ бериб қўйишим ва уни Донолик эшиги олдига келтириб қўйишим керак. Муқаддасликнинг иккита поғонаси борлигини миясига қўйишим керак, бири— Ишонч ва иккинчиси — Алдов; бири — қора халққа, иккинчиси — зодагонлар учун.

— Мен биринчи поғонада сира турмаганман,— деди Кален.— Сен ҳам шундай бўлсанг керак, азизим Арбак.

— Янглишасан,— жиддий оҳангда жавоб берди мисрлик.— Мен ҳозир ҳам ишонаман, аммо, албатта, бутунлай ўзим ўргатаётган нарсага эмас, зеро табиатда табарруклик мавжуд, унга қарши юрагимнинг ҳеч қачон совуққон бўлишига йўл қўймайман ва хоҳламайман. Мен ўз билимларимга ишонаман ва улар менга... Аммо буниси муҳим эмас. Кел, кўпроқ дунёвий ва ёқимли гаплардан гаплашайлик. Апекиднинг тақдири сенга аён, аммо Ионадан нима истайман? Уни ўз ҳукмфармойим, қайлигим бўлишини хоҳлашимни сен биласан. Юрагимнинг Исидаси бўлсин дейман. У билан учрашганимча бундай муҳаббатга қодир эканимни билмас эдим.

— Минг оғиздан эшитгандирман унинг иккинчи соҳибжамол Елена эканини,— деди Кален ва ё шаробнинг таъминини мақтаб, ё Ионанинг гўзаллиги ҳақидаги фикрдан лабини чапиллатиб қўйди.

— Ҳа, ҳатто Юнонистонда ҳам унга тенг келадигани йўқ ва бўлган эмас,— давом этди Арбак.— Аммо бугина эмас, унинг менга муносиб қалби бор. Унинг ақли аёлларга ўхшамайди — ўткир, чақноқ, журъатли. Шеърят унинг лабларидан ўзи қўйилиб келади. Ҳақиқат қанчалик теран ва мураккаб бўлмасин, Ионанинг ақли уни дарҳол эгаллаб олади. Унинг тасавури ва зақоси бир-бирига қаршилиқ қилмайди, шамол ва тўлқинлар ҳамжиҳатлик билан ажойиб кемани олға суриб кетгани каби, улар биргаликда ҳақиқатни олға бошлаб кетадилар. Бунга эса тафаккур жасорати ва мустақиллиги қўшилиб кетади. У мағрур, танҳоликда яшай олади, қанчалик латофатли бўлса, ўшандай жасоратли ҳам бўла олади. Айнан шундай хотинни излаб умримни сарф қилдим. Иона меники бўлиши керак!

– Бундан чиқди, у ҳали сеники эмас экан-да? – сўради қоҳин.
– Йўқ. У мени севади, аммо дўстидай севади, фақат ақл билан севади. У менинг қалбимдаги мен менсимайдиган арзимас фазилатларни қадрлайди. Фазилатларни менсимаслик ҳам энг олий фазилатдир. Аммо қулоқ сол, мен сенга у ҳақда сўзлаб бераман. Ақа ва сингил ёш ва бой. Иона мағрур ва нафсониятли, у ўзининг ақли, шоиртабиатлилиги, мафтункорлиги билан фахрланади. Унинг ақаси уйимиздан кетиб, бу ерга, сизларнинг эҳромларингизга кўчиб ўтганида, ундан айрилишни истамай, у ҳам Помпеяга кўчиб ўтди. Унинг истейдоди ва иқтидори бу ерда дарҳол ҳамманинг эътиборини тортди. У қўшиғига мафтун бўлган, шеърларига қойил қолган меҳмонларнинг кўпчилигини ўз уйига зиёфатга чорляпти. Уни Эриннанинг меросхўри дейишлари қулоғига мойдай ёқади.

– Ёки Сапфонинг, шундайми?

– Севги нималигини билмайдиган Сапфо!

– Мен ундаги дадил киришимлиликини қўлаб-қувватладим, кибрни маъқуллаб келдим. Бизнинг қувноқ шаҳримиз ҳашаматига боши билан шўнгиб кетсин. Менга қара, Кален! Мен унинг ақлини хиралаштириб қўймоқчи бўлдим ва шунда у мен унинг ойнадай тиниқ қалбини куҳ-куҳлаш эмас, балки тўлдиришни ният қилган нафасимни қабул қилишга тайёр бўлади. У муҳаббатга эҳтиёж ҳис этиши учун унинг атрофини юраклари бўм-бўш, ҳовлиқма, енгилтак (у уларни ёмон кўриб қолиши муқаррар) мухлислар қуршаб олишини истайман. Кейин эса шовқин ва ҳаяжондан чарчаб, дам олганида, мен ўз тўримни тўқий бошлайман – унда қизиқиш оловини ёқаман, иштиёқ уйғотаман, унинг юрагини қўлга оламан. Чунки Ионани асир этиш ёшларга, барно ва гўзал йигитларга ато этилмаган. Унинг тасаввурини забт этиш керак. Арбакнинг бутун ҳаёти эса инсон тасавури устидан тантаналарга тўлиб-тошган.

– Демак, сен рақибларингдан кўрқмас экансан-да? Италия йигитлари аёлларга ёқишни қойиллатадилар.

– Йўқ. Ионанинг юнон қалби рим ёввойиларини ёмон кўради. Саркашларнинг бу қабиласи ичидан кимгадир муҳаббат қўйиш борасида лоақал ўйлагудек бўлса ҳам у ўзини ҳурмат қилмай қўйган бўлар эди.

– Аммо сен мисрликсан-ку, юнон эмассан.

– Миср, – жавоб берди Арбак, – Афинанинг онаси. Бу шаҳарнинг муҳофазакор маъбудаси – бизнинг бойлигимиз, Афинанинг асосчиси Кекроп эса Миср Саисидан қочиб келган. Булар барчасини мен унинг миясига қуйиб бўлганман. Ер юзидаги қалбимга жо бўлган шоҳ-сулолаларидан энг қадимгисини у ҳурмат қилади, аммо эътироф этаманки, барибир бу борада менда ёқимсиз шубҳалар бор! У олдингига қараганда камгапроқ бўлиб қолди, гамгин ва мунгли мусиқани афзал кўради, бўлар-бўлмасга уҳ тортаверади. Унда энди севги ёки севгига эҳтиёж туғила бошлайди. Аммо барибир унинг тасавури ва қалбига таъсир қилиш вақти келди. Биринчи ҳолда – у севган одамнинг жойини эгаллаш, иккинчи ҳолда эса – унда ўзимга нисбатан муҳаббат уйғотиш. Мен бу ерга шунинг учун келдим.

– Сенга қандай ёрдам беришим мумкин?

– Мен уни уйимга зиёфатга таклиф қилмоқчиман, унинг кўзини қамаштирмоқчиман, ҳайратдан тонг қолдирмоқчиман, унинг туйғуларига ўт қўймоқчиман. Мен барча санъатимни ишга соламан, бу санъат ёрдамида Миср ёш қоҳинларни пинҳон сақлар эди, диний сирлар ниқоби остида унга муҳаббат сирларини очаман.

– Э-ҳа! Энди тушундим, бу биз Исида қоҳинлари, вужудимизни ўлдиришга ичилган қасамларимизга қарамай, биз кўп кўрган кайф-сафо баъзи бўлади.

– Йўқ, йўқ! Нималар деяпсан! Наҳотки унинг тиниқ нигоҳи бундай томошага тайёр бўлади деб ўйласанг? Аввалига унинг акасини тузоққа тушириш ҳақида ўйлаш керак, бу эса анча осон. Менинг кўрсатмаларимга қулоқ солсанг-чи.

У БОБ

Яна кўр гулчи қиз ҳақида. Муҳаббатнинг туғилиши

Қуёш нурлари Главкнинг юқорида биз тилга олган, “Леда хонаси” деб аталган шинам хонасига қувноқ мўралади. Тонг нурлари унга шифт тагидаги жажжи-жажжи деразачалар сафи орасидан ва боққа очиладиган эшик орқали қуйилиб турарди. Жанубий шаҳарларнинг аҳолиси бу боғдан биз тахминан гулхона-оранжереялардан фойдалангандай фойдаланар эдилар. Боғнинг катталиги унда сайр қилиш имконини бермасди, аммо унда қийғос очилган муаттар гуллар бўйидан маст бўлиб дам олиш мумкин эди – қуёшли жануб аҳолиси ана шундай фароғатни жонидан яхши кўрар эди. Ҳозир эса денгиздан эсаётган сарин шабада хуш бўйларни шу хонага элтиб кирарди. Хона деворидаги нақшу нигорлар бўёқларининг ёрқин ранго-ранглиги билан энг чиройли гулларни ҳам мот қилмоқда эди. Леда ва Тиндарнинг улуғвор тасвирларидан ташқари деворларда бошқа ноёб сувратлар ҳам бор эди. Биттасида Купидон Венеранинг тиззаларига бошини эгиб олган; бошқасида Ариадна уни Тессей¹ ташлаб кетганини билмай, денгиз соҳилида ухлаб қолган. Қуёш нурлари ранг-баранг ерда ва ёрқин деворларда жимжима қиларди, аммо Главкнинг ёш қалбида севинч янада қувноқроқ ўйнар эди.

– Мен уни кўрдим! – дерди у хонада у ёқдан-бу ёққа юраркан. – Мен унинг овозини эшитдим ва ҳатто у билан гаплашдим, унинг мўъжизавий қўшиғини тингладим, у Юнонистонни шарафлаб қўшиқ айтарди. Мен узоқ излаб юрган севгимни топдим ва Кипр ҳайкалтароши каби ўз ижодимга ҳаёт бахш этдим.

Эҳтимол, ошиқ Главкнинг дил изҳори анча узун бўлиши мумкин эди. Бироқ шу пайт бўсафага кимнингдир сояси тушди ва ҳали чақалоқдай ёш қиз унинг танҳолигини бузди. Унинг эгнида тақимига тушган оддий оқ туника бор эди, бир қўлида у гулли саватни, иккинчисида эса мис қўзани кўтариб олганди; у ёшига қараганда каттароқ кўринар ва майин, латофатли эди, гарчи том маънодаги соҳибжамол бўлмаса-да, аммо фусункор эди, унинг бутун қиёфасидан қандайдир нафис назокат барқ уриб турарди. Ғам ва итоаткорлик унинг лабларидан табассумни ҳайдаб юборган бўлса-да, бироқ ундаги тароват сақланиб қолганди, у хуркаклик ва эҳтиёткорлик билан ҳаракат қиларди, кўзларида ғамгин ҳайрат қотиб қолган бўлиб, ҳаётнинг дастлабки кунидан сўқир бу қизнинг изтироб чекишини кўрсатиб турарди, аммо кўзлари мутлақо тийрак эди, улар гарчи чарақлаб бўлмаса-да, аммо хотиржам тусда ярақларди.

¹ Тессей Крит подшоҳи Минос ўз ўғли-буқа бошли Минотавр учун қурилган лабиринтга кириб, ваҳший маҳлуқни ўлдиргач, Ариадна ипи ёрдамида у ердан қайтиб чиқади. Сўнг севгилисига бевафолик қилиб, маликани ташлаб кетади.

– Менга Главк шу ерда дейишганди, – деди қиз. – Кирсам майлими?

– Э-ҳа, азизим Нидия, бу сенмисан? – деди юнон. – Менинг гапимни қайтармаслигингни билар эдим.

– Главк шубҳа қилиши мумкинмиди? – жавоб берди Нидия қизариб. – У шўрлик ожиза қизга доим шунақа меҳрибон.

– Ҳеч ким унга бошқача муомала қила олармиди? – деди Главк оғаларча меҳр билан.

Нидия хўрсинди ва бир оз сукутдан сўнг унинг гапларига жавоб бермасдан сўради:

– Сен яқинда қайтиб келдингми?

– Бугун мен Помпеяда қуёш чиқишини олтинчи марта кўрдим.

– Соғлигинг яхшими? Оҳ, сўраб ҳам нима қилардим... Айтишларича, шундай гўзал ерни кўрувчи одам бемор бўлиши мумкинми?

– Мен соғман. Сен эса, Нидия... кап-катта бўлиб қолибсан! Келаси йили мухлисларингдан сенга тинчлик бўлмайди.

Нидия яна қизариб кетди, аммо шу билан бараварига хиёл хўмрайди.

– Мен сенга гуллар олиб келдим, – деди у, афтидан унга ёқин-қирамаган сўзларга яна жавоб бермасдан. Кейин ёнида Главк турган столни пайпаслаб топди-да, унга саватни қўйди. – Бу оддий гуллар, аммо уларни ҳозиргина уздим.

– Буларни Флоранинг ўзи келтирганида ҳам хижолатли бўлмасди, – деди Главк эркалаб. – Мен Грацияларга ичган онтимни яна такрорлайман: токи сен шу ерда экансан, бошқа қўллар тўқиган гулчамбарни тақмайман.

– Боғингдаги гуллар қандай бўлибди? Улар яхшими?

– Улар ажойиб, гўё гулларни Ларларнинг ўзлари парвариш қилганлар.

– Гулларинг менга шунақанги ёқадики! Озгина бўш вақт топдим дегунча бу ерга келар эдим, уларни суғорардим ва сенинг йўқлигингда уларга қарардим.

– Сенга не тариқа миннатдорлик билдирсам экан, гўзал Нидия? – деди юнон. Помпеядаги дўстлари уни эслаб туришларига Главк заррача шубҳа қилмасди.

Қизнинг қўллари титради, туника остидаги сийналари кўтарилиб туша бошлади. Хижолат ичида у тескари ўгирилди.

– Бугун кун жуда исиб кетди, бечора гуллар мени кутиб қолишди, – деди қиз. – Менинг тобим йўқ эмасмиди, мана, тўққиз кундирки, гуллардан хабар олганим йўқ.

– Тобим йўқ эди дейсанми? Аммо юзларинг бултургидан ҳам қизилроқ-ку!

– Мен тез-тез оғриб тураман, – деди кўр қиз ғамгин. – Ёшим ўтган сайин дардларим кучайиб бораяпти... Бўпти, мен гулларим олдига борай!

У бошини хиёл эгди ва боққа ўтиб, гулларни суғоришга тутинди.

– “Шўрлик Нидия! – ўйлади Главк, унга қараганча. – Қисматинг оғир – сен на ерни, на қуёшни, на денгизни, на юлдузларни кўрасан... Энг асосийси – сен Ионани кўра олмайсан.

У яна ўтган оқшомни эслай бошлади. Бироқ ёқимли хотиралари Клодийнинг келиши билан узилди. Агар бир кун олдин Главк Клодийга ўзининг Иона билан биринчи учрашуви ва Ионанинг унда қолдирган таассуроти тўғрисида гапириб берган бўлса, энди унинг олдида қизнинг исмини тилга олишни хаёлига келтира олмаётганди – биргина оқшом ичида унинг севгиси шунчалик мустаҳкамланиб ва ўсиб

улгурганди. У Помпейдаги энг сатанг ва бетакаллуф йигитлар орасидаги қувноқ, пок, бепарво Ионани кўрганди ва бу аёлнинг фусункорлиги мана ман деган олифтани ҳам ҳурмат билан қарашга, энг сурбетларни ҳам таниб бўлмас даражада ўзгаришга мажбур қиларди. Ўз заковати ва поклигининг мафтункор кучи билан у Цирцеяга ўхшаб, мўъжиза содир этди, фақат аксинча – ҳайвонларни одамга айлантирди¹. Қизнинг қалбини тушуна олмаган одам ҳам унинг гўзаллиги таъсири остида қалби тозароқ бўлиб қоларди, шеъриятни тушуна олмаган киши унинг мўъжизавий овозини тинглаш учун ҳеч бўлмаса, қулоғи динг бўлар эди. Қизни бундай муҳитда кўриб, ўзининг келиши билан унинг ҳамма нарсани поклаши ва ёритишини кўриб, Главк сал бўлмаса илк маротаба ўз қалби олийжаноблигини англаб етди ва унинг барча орзулари, унинг қизиқишлари, унинг дўстлари бу маъбудага нечоғли номуносиб эканини англади. У бирданига вояга етгандай ва уни дўстларидан ажратиб турувчи улкан жарликни кўргандай бўлди. У Ионага нисбатан ўз туйғусининг покловчи кучини англаганди. У шу аснодан бошлаб қисмати юксакликка интилишдан иборат эканини тушунди. Унга муқаддас ва илоҳий бўлиб кўринган қизнинг исмини бу кўпол ва тубан одам олдида ортиқ тилга ола олмас эди. Иона энди у бир гал кўрган ва унута олмайдиган шунчаки гўзал қиз эмасди, у энди унинг қалбининг эгаси, ҳукмфармоси эди. Бу туйғуни ким ҳам билмайди?

Шу боис Клодий Ионанинг ҳусндорлиги тўғрисида тўлқинланиб гапирганида, Главк бунақа оғиздан чиққан мақтовларни эшитиб, таъби тирриқ бўлди, холос. У совуқ жавоб берарди ва римлик дўсти Главкнинг эҳтирос олови ўчибди деган тўхтама келди. Бу сал бўлмаса Клодийнинг ҳафсаласини пир қилаёзди, у Главкнинг янада бойроқ меросхўри – Диомеднинг қизи Юлияга уйланишини хоҳларди, шунда бу бойликлар тезда унинг ўз сандиқларига кўчиб ўтишига умид боғлаётганди. Уларнинг суҳбати одатдагидек енгил кечмади ва Клодий кетиши билан Главк Ионанинг ҳузурига боришга азм этди. Бўсагадан чиқиши билан у яна ўз ишини тугатиб чиққан Нидияга дуч келди. Қиз дарҳол уни одимларидан таниди.

– Шунча эрта кетаяпсанми? – сўради қиз. – Кампания осмони чарақлаганда, фақат уччига чиққан танбалгина уйда ўтира олади.

– Эҳ, агар мен уни кўра олганимда эди! – шивирлади кўр қиз, аммо пичирлаши шу қадар паст эдики, Главк бу нолани эшитмади.

Қиз бўсага олдида одимларини секинлатди, кейин эса узун таёқ билан йўлни чаққон пайпаслаб, уйга кетди. Кўп ўтмай у гавжум кўчаларни ортда қолдирди ва шаҳарнинг одобли ва хушрўй одамлар камдан-кам қадам қўядиган маҳалласига етиб келди. Аммо унинг кўрлиги уни дағал ва ифлос манзараларидан қутқарар эди. Бу соатда кўчалар тинч эди ва унинг йўли ўтадиган қоп-қоронғи пучмоқлардан таралиб турадиган уятсиз қичқириқлар қулоқни қоматга келтираётганди.

– У қаҳвахонанинг орқа эшигини қоқди. Эшик очилди ва кўпол овоз ўша заҳоти пул талаб қилди.

Қиз жавоб бергунча бўлмай, ундан салгина мулойим бошқа овоз деди:

– Бу арзимас пулни гапириб нима қиласан, дўстим Бурдон. Қизгина бой дўстимиз байрамида яна қўшиқ айтиши керак бўлади, уни биласан-ку, пулнинг юзига бориб ўтирмайди.

– Йўқ-йўқ, уникида эмас! – деди Нидия титраб. – Мен тонгдан тунгача садақа тиланишга тайёрман, аммо мени у ёққа юборманг.

– Бу нима деганинг? – сўради ўша овоз.

¹ Гомер «Одиссея»сида жодугар Цирцея Одиссейнинг одамларини чўчкага айлантириб қўяди.

– Чунки... чунки мен ҳали кичкинаман, туғма ногиронман, у ерда бўладиган хотинлар ичида эса менга... менга...

– Бурдоннинг чўрисига жой йўқ! – унинг учун киноя билан гапни тугаллади бир овоз ва хунук кулги таралди.

Қиз саватчани ерга қўйди-да, юзини қўллари билан яшириб, йиглай бошлади.

Бу орада Главк соҳибжамол неаполлик қизнинг уйи томон кетиб борарди. У, Ионани ўз бекалари пойида қўлларида ип билан ўтирган чўрилар қуршовида кўрди. Ионанинг рўпарасида арфа турарди. Зеро, унинг ўзи бу кун ўзгача бепарво ва ўйчан эди.

Кун ёруғида у Главкка кеча оқшомдагидан ҳам чиройлироқ кўришиб кетди: оддий қўйлак, бошдан-оёқ тақилган жавохирот ялт-юлт қиларди; юзи тиниқ ва оппоқ. Йигит яқинлашгани ҳамон бу оппоқлик ўрнини қизиллик эгаллади – бу ўн хуснига яна бир хусн бўлиб кўшилди. Главк одатда такаллуф билан гапиришга ўрганган, аммо у Ионага мурожаат қилганида, сўзлар унинг лабларида қотиб қолди. Ўзининг ҳар бир нигоҳи замиридаги ҳаяжонни изҳор этиш ноқулайдек туюлди унга. Улар Юнонистон ҳақида гаплашиб кетишди. Бунда Иона гапиришдан кўра тинглашни афзал билди. Главк эса тўхтовсиз сўзлашга тайёр эди. У Илосс соҳилини қоплаган кумушранг зайтунзорлар, олдинги улуғворлигининг ярмини ҳам сақлаб қололмаган, аммо ҳозирги хароба аҳволида ҳам нақадар жозибадор эҳромлар ҳақида гапирди. У эркесвар Гармодий ва буюк Периклларнинг қайгули шаҳрини¹ эслади ва замонлар оша ёрқин шуъла ичра тобора дағал ва маънос шарпалар эриб кетаверди. Главк бу мамлакатни илк ёшлигида, айнаи шеърый илҳомга тўлган ёшида кўрганди ва ватанга муҳаббат ҳаёти тонгининг шодон хотиралари билан омухта бўлиб кетганди.

Иона жим қулоқ солиб ўтирарди ва бу хотира, тасаввурлар унинг сонсиз ошиқлари саҳийлик билан изҳор этувчи хушомадлардан кўра қимматлироқ эди. Ўз ватандошини севиш айб эмас-ку? Қиз Афинани ўз халқи “худо”ларини севарди ва у орзу қилган мамлакат йигитнинг ҳикояси воситасида у билан гаплашмоқда эди!

Шундан буён улар ҳар куни кўришиб турадиган бўлишди. Салқин оқшомлари улар денгиз ёқалаб узоқ-узоқ сайр қилар эдилар, кейинроқ эса кўшкларда ёки қизнинг уйидаги оромгоҳларида яна учрашар эдилар. Уларнинг севгиси тўсатдан туғилган аммо кучли эди, муҳаббат буларнинг ҳаётини бутунлай тўкис қилиб юборганди. Юрак, онг, тасаввур, туйғулар қизнинг гуломлари ва коҳинлари бўлиб қолди. Борди-ю, бир-бири томон интилувчи икки ёшни ажратиб турувчи тўсиқ олиб ташлангудек бўлса, улар ўша заҳоти бирлашиб кетар эдилар; Иона ва Главк бир-биридан айро шунча узоқ қандай яшаб келганларидан ҳайрон бўлар эдилар.

Буларнинг севгиси шу қадар кучли эканига ажабланмаса ҳам бўлади. Табиат ҳеч нарсагини аямаган бу икки ёш, гўзал йигит ва қиз битта халқнинг фарзандлари эдилар, уларнинг иттифоқи эса шеърят билан лиммо-лим эди. Уларнинг муҳаббатига ҳатто фалак ҳам табассум билан қараётгандай туюлиб кетарди иккисига.

Кувгиндилар эҳромдан паноҳ қидирганлари каби, улар ҳам ўз муҳаббатлари меҳробида дунёнинг ташвиш-ғамларидан ҳимоя топган эдилар; улар ўз бошпаналарини гулларга кўмиб ташлашганди, бу гуллар орасида яшириниб ётган илонлар уларнинг етти ухлаб тушига кирмас эди.

¹ Яъни ҳозир римликларга тобе бўлиб қолган Афинани. – *Тарж.*

Помпеядаги уларнинг илк учрашувидан кейин бешинчи куни оқшом чоғида Главк ва Иона бир қанча дўстлари билан бирга қўлтиқдаги сайрдан қайтмоқда эдилар. Уларнинг қайиғи тип-тиниқ сув узра енгил сирпаниб борарди, ойнадай силлиқ сув сатҳида эшкаклар зарбидан тарам-тарам тўлқинлар ҳосил бўларди. Ҳамма мароқ билан суҳбатлашарди, Главк эса Ионанинг оёқлари тагида ётарди, у қизнинг юзига қарамоқчи бўларди-ю, аммо қандайдир ғалати ҳадик бунга йўл бермаётганди. Сўнг Иона сукутни бузди.

— Бечора оғажоним! — деди у хўрсиниб. — У ҳозир шу ерда бўлганида, роса яйрар эди.

— Акангми? — деди Главк. — Мен уни Помпеяда бир марта ҳам кўрмаганман, мен сендан бошқа бирон одам ҳақида ўйлай олмасдим ҳам, аслида аллақачон сўрашим керак эди: ўшанда Неаполда сен Минерва эҳромидан бирга чиқиб кетган йигит ким эди, ўша аканг эмасмиди?

— Ҳа, акам эди.

— У шу ердами ҳозир?

— Шу ерда.

— Помпеяда туриб, ёнингда бўлмаса-я! Шунақаси ҳам бўлар эканми?

— Унинг бошқа ишлари бор, — ғамгин деди Иолна. — У Исиданинг қоҳини.

— Ёш бўла туриб! Қоҳинларнинг ҳаёти оғир бўлади, уларнинг тартиб-қоидалари қаттиқ! — деди оққўнгил, куюнчак юнон ҳайрат ва раҳмдиллик билан. — Уни қоҳин бўлишга нима мажбур этди?

— У ҳар доим диндор бўлишга интилар эди, бизнинг дўстимиз ва ҳомийимиз бўлган бир мисрликнинг сўзамоллиги туфайли акам энг сирли илоҳага ҳаётини бағишлашдек муборак хоҳишни алангалатиб юборди. Мана шу маъбудага хизмат қилиш айнан қийинлиги билан унинг нозик қалбини жалб этган бўлса, ажаб эмас.

— У аттанг деб қолмадими, ишқилиб? Ё ўзини бахтли ҳис қиладими?

Иона чуқур хўрсинди ва тўр пардасини юзига туширди.

— Афсуски, у жудаям шошаяпти, — деди у бироз жимликдан кейин, — Жуда кўп нарсани кутган одамлардек, тезда кўнгли совиб қолиши мумкин.

— У ҳолда янги эътиқод уни у қадар бахтли қилолмайди. Анови мисрлик деганинг ким? У ҳам қоҳинми? Яна бир ёш шогирдни ўз динига киритмоқчи бўлаяптими?

— Йўқ. У кўпроқ бизнинг фаровонлигимиз деб жон куйдиради. У акамнинг тақдирини тўғри йўлга солиб қўйдим деб ўйлаяпти. Биз ҳам болалик пайтимизда етим қолган эдик-да.

— Менга ўхшаб, — деди Главк маънодор қилиб.

Ерга қараганча Иона сўзида давом этди:

— Арбак бизга ҳам оталик, ҳам оналик қилмоқчи бўлди. Сен уни билсанг ҳам керакдир. У ўта қобилиятли одамларни яхши кўради.

— Арбак! Ҳа, биламан. Ҳар ҳолда, биз у билан дуч келганимизда салом-алик қиламиз. Сен уни мақтаяпсан-у, аммо мен у тўғрида ортиқча нарса билишни истамайман. Мен юрагимни одамларга жон-жон деб очиб соламан. Аммо бу қора мисрлик турқи жуда совуқ, музга ўхшайди, кулгиси осмондаги қуёшни ҳам зулматга айлантдиришга қодир. Уни критлик Эпименидга қиёс қилса бўлади, қирқ йил умрини ғорда ўтказган ва ўшандан буён нурга қарай олмайдиган бўлиб қолган.

— Аммо у меҳрибон, ақли ва кўнгилчан, Эпименидга ўхшаб, — деди Иона.

– Қанчалик омадли у, шунча мақтовларга сазовор бўлса! Менга дўст бўлиш учун унга бошқа ҳеч қанақа фазилати бўлиши керак эмас.

– Унинг совуққонлиги ва бефарқлиги, – деди Иона вазмин ҳолда, – эҳтимол, бошидан кечирган азоб-укубатлар нишонаси бўлса керак. У – ҳов анави тоққа ўхшаган, – шундай дея қиз Везувийга ишора қилди, – у ҳозир узоқда тинчгина қорайиб ётибди, бир вақтлар эса олов пуркаган ва абадий сўнган.

Иккаласи ҳам тоққа қаради. Бутун осмонни қизғиш шафақ чулғаб олганди, аммо ўша вақтда тоғ ён-бағрининг ярмини қоплаб олган кўм-кўк дарахтзор ва узумзорлар орасида қад кўтариб турган вулқоннинг қорамтир чўққиси узра бутун манзарага соя ташлаб, қопқора, ваҳимали булут осилиб турарди. Йигитнинг ҳам, қизнинг ҳам юрагини тўсатдан ва англаб бўлмас ғашлик қамраб олди ва ҳар қандай ҳаяжонли дамда, кўнгиллари озгина ёмон нарсани сезганда севгидан ҳимоя истаб ўрганиб қолган бу икки ёш ўша заҳоти кўзларини тоғдан олди-да, бир-бирига меҳр билан қараб қўйди. Муҳаббат эътирофи учун уларга сўзнинг ҳожати йўқ эди.

VI БОБ

Сайд сал бўлмаса учиб кетаёзган қушчани тутиб олади ва янги ўлжа учун тузоқ қўяди

Менинг ҳикоямда воқеалар қалашиб келади ва саҳнадагидай тез ривожланиб боради. Чунки у вақтларда одатда йиллар давомида етиладиган мевалар бир неча кун ичида пишиб қолар эди.

Анчадан буён Арбак Ионаникида кам бўлаётганди, сўнгги марта уникига келганида, у ерда Главкни кўрмади. Йўлида бу қадар тўсатдан пайдо бўлган ошиқ хусусида ҳали ҳеч нарса билмасди. Бундан ташқари у Ионанинг акаси билан андармон бўлиб, у бирмунча муддат қизни кузатмай қўйганди. Йигит қалбидаги туйқус ўзгариш унинг ғурури ва иззат-нафсига тегиб кетди. У қобилиятли шогирдини, ишда эса – содиқ хизматкорини йўқотиб қўйишдан кўрқарди. Апекид энди Арбак билан учрашишдан ўзини олиб қоча бошлаганди ва у билан маслаҳатлашмай қўйганди. Уни энди топиш осон эмасди. У мисрликдан бутунлай юз ўтирганди ва узоқдан кўзи тушгани ҳамон қочиб қоларди. Арбак бошқаларга буйруқ беришга ўрганиб қолган қайсар ва кучли одамлар сирасига кирарди, ўлжасини бирор марта бой бериши мумкинлигини ўйласа, ўзини йўқотиб қўярди. Апекид қўлдан кетмаслигига у қаттиқ ишонарди.

Шундай ҳаёллар билан у Ионанинг уйидан ажратиб турувчи қалин дарахтзордан кетиб борарди ва кутилмаганда у ерда Исиданинг ёш қоҳинини учратиб қолди, қоҳин дарахтга суяниб, тик турарди.

– Апекид! – деди у ва дўстона тарзда қўлини йигитнинг елкасига қўйди.

Ёш қоҳин Апекид сесканиб тушди: ҳар сонияда жуфтакни ростлаб қолишга шайлиги кўриниб турарди.

– Ўғлим, – деди мисрлик, – нима бўлди? Нега мендан ўзингни олиб қочаяпсан?

Ерга қараганча Апекид жим қолди. У қовоғини уйиб олганди, унинг лаблари титрар, кўкси эса ҳаяжондан кўтарилиб тушмоқда эди.

– Гапирсанг-чи, дўстим, – давом этди мисрлик. – Юрагингни қандай ғам кемирмоқда? Менга очигини айтавер.

– Сенга айтмайман.

– Менга айтсанг, бир нима бўлиб қоласанми?

– Чунки сен менинг душманамсан.

– Кел, гаплашиб олайлик, – деди Арбак аста ва ўжарлик қилаётган коҳиннинг билагидан тутиб, уни бутун дарахтзор бўйлаб қўйилган скамейкалардан бири томон олиб кетди.

Улар ўтиришди ва уларнинг қоп-қора қиёфаларида бу жойдаги кимсасиз қоронгиликка ҳамоҳанглик бор эди.

Апекид ҳали жуда ёш эди, аммо мисрликка қараганда ҳам кўпроқ дилгир кўринарди. Унинг силлиқ ва нозик юзи оппоқ эди, жонсарак чақнаган кўзлари худди бўшлиққа қараб турганга ўхшарди, елкаси муддатдан олдин букчайганди ва жажжи, деярли қизлардай нозик қўлларидаги бўртиқ кўк томирлар унинг қаттиқ руҳий толиққанидан дарак берарди. У Ионага жуда ўхшаб кетарди, аммо чехрасидаги ифода бутунлай бошқача эди, унда синглисига самовий ва қатъий осойишталик бахш этувчи улуғвор ва оташин хотиржамлик йўқ эди. Синглиси ўз эҳтиросларини боса олар эди, унинг мафтункорлиги ҳам шунда эди; унинг дам олаётган, аммо ўз-ўзидан равшанки, тушиб кетмаган руҳини уйғотишни истарди. Апекиднинг бутун афт-авзоини феълнинг жўшқинлиги ва иштиёқлилигини ифода этиб турарди, кўзларидаги бесаранжом олов ва лабларининг безовта титрашига қараганда унинг шуури таассуротга бўйсундирилган ва ўй-хаёллардан эзилиб кетганди. Сингилнинг хаёлотли шеъриятнинг олтин сарҳади олдида тўхтаб қолганди, бу хаёлот ундан камроқ толели ва вазмин акасида эса кўринмас, хира чексизликларга парвоз қилиб кетганди. Истеъдод қизга ато этган нарса акасини телба қилиб қўйиш хавфи йўқ эмасди.

– Сен мени ўзингга душман деб айтдинг, – деди Арбак. – Бу адолатсиз айблов сабабини билиб турибман. Мен сени Исида эхромига олиб кирдим ва сен коҳинларнинг найранглари ва алдовидан газабга келдинг, мени ҳам алдади деб ўйлаяпсан, тоза ақлинг таҳқирланди, мени ҳам анови сохта...

– Сен бу нопок ҳунарнинг мурдорлигини билар экансан, – деди Апекид, – нега буни мендан яширдинг? Қалбимга ўзимни Исида хизматига бағишлаш ва бу либосни кийиш хоҳишини жо қилганингда, сен ўзини бутунлай билимга бағишлаганларнинг покиза ҳаёти ҳақида гапирганинг, мени эса даҳшатли алдовдан бошқа ҳеч қанақа билими бўлмаган шаҳватпараст ва жоҳил ҳайвонлар билан қуршаб қўйдинг; сен олий саховатни деб дунёвий фароғатларини қурбон қилувчи одамлар ҳақида гапирганинг ва мени гуноҳга ботган разиллар олдида олиб борганинг; сен одамларга нур элтувчи дўстлар ҳақида гапирганинг, мен эса нуқул алдов ва муттаҳамчиликни кўриб турибман. Оҳ, бу нақадар разолат! Сен менинг ёшлигимни, бахтимни, саховатга ишончимни, доноликнинг муқаддас ташналигини ўғирладинг. Мен ёш эдим, бой эдим, эҳтиросли эдим, барча дунёвий лаззатлардан баҳраманд эдим, энди ҳаммасини қурбон бердим, ўзимда қилчаси ҳам қолмаганди. Бу ҳам майли, бу қурбонлик илоҳий ҳикматнинг теран сирлари учун, худолар ва самовий кашфиётлар билан бирга бўлиш учун деб севинган, чапак чалган эдим, энди эса... энди...

Йигидан ёш коҳиннинг овози бўғилди. У қўллари билан юзини ёпди, ингичка бармоқлари орасидан сизиб чиққан йирик кўз ёшлар кийимларига томарди.

– Сенга қандай ваъда берган бўлсам, ҳаммасини бажараман, дўстим, шогирдим менинг, бу сенинг саховатингни бир синаш эди, энди у янада ёрқинроқ товланди. Энди коҳинларнинг аҳмоқона най-

ранглари ҳақида бошқа ўйлама, ўзингни маъбуданинг аянчли гуломлари, унинг остонасидаги эшик оғалари билан тенглаштирма, сен эҳром ичига дохил бўлишга лойиқсан. Шу аснодан бошлаб сенинг қоҳининг, йўлбошчинг мен бўламан ва сен ҳозир дўстлигимни ланатлаётган бўлсанг, энди бутун умр ундан миннатдор бўлиб ўтасан.

Йигитча бошини кўтарди ва мисрликка ётсираганча жавдираб қараб қўйди.

– Менга қара, – давом этди Арбак жиддий ва тантанавор оҳангда ва тезда у ёқ-бу ёққа қараб, улар ёлғиз эканликларига амин бўлди. – Жаҳоннинг барча билимлари Мисрдан келади. Мисрдан Афина ҳикмати ва Критнинг давлат бошқаруви санъати келади, Мисрдан инсон тафаккурининг барча билимлари ва самараларини эгаллаган ўша қадимги ва сирли қабилалар чиққан (Ромул ўрдулари Италия текисликларини тўлдириб юборган ва воқеаларнинг абадий гирдоби жоҳиллик ва зулматга қарши яна тамаддунни олиб келганидан анча илгари) Мисрдан табаррук Церлар¹ нинг улуғвор расм-русумлари келиб чиққан, уларнинг аҳолиси ўз зolim хўжалари, римликларни шундай нарсаларга ўргатдиларки, улар ҳали ҳануз дин ва худоларга сиғинишдаги олийлик нима эканини яхши биладилар. Хўш, ўзинг айт-чи, йигит, кўплаб халқларнинг бешиги, даҳшатли Миср ниманинг шарофати билан юксакликка етишди ва доноликнинг энг баланд чўққисигача кўтарилди? Одамларга раҳбарлик қилишнинг чуқур ва муқаддас санъати шарофати билан. Бизнинг ҳозирги барча халқларимиз ўз улуғлиги учун Мисрдан миннатдор, Миср эса – ўзининг қоҳинларидан. Инсондаги энг олийжаноб нарсалар – унинг қалби ва иймонини эгаллашга интилувчи, бу илоҳ Исодан ўзлари билан ўзлари овора қадимги хизматкорлари тафаккур билан илҳомланганлар. Юлдузлар ҳаракатини, йил фасллариининг алмашинувини, инсон тақдирларининг бир доирада айланишини кузатар экан, улар улуғвор тимсол яратганлар. Оломон учун улар уни жисмда кўрсата олганлар, уни маъбуд ва маъбудалар қиёфасида тақдим этганлар ва ҳақиқатда ҳукмрон бўлган нарсани Дин деб атаганлар. Исида – бу афсона. Чўчима, шунинг шарофати билангина у ҳаққоний ва ўлмас бўлиб қолган, Исида ҳеч нима. Улар эътиқод қиладиган табиат – бутун борлиқнинг онаси, фақат диндорлар учунгина сирли, қадимги, тушунарли. “Бандалардан ҳеч кимга мендаги сирлар пардасини кўтариб қараш насиб этмаган”, – дейди сиз сиғинадиган Исида. Аммо донолар олдида у йиқилган ва биз Табиатнинг тантанавор гўзаллиги билан юзма-юз бўлиб қолганмиз. Қоҳинлар башариятнинг валийнёматлари бўлганлар, улар бу дунёга маданият олиб келганлар, тўғри, улар ҳам ёлғончи, каззоб бўлишгандир, агар керак бўлса. Аммо наҳотки, эй йигит, улар шу алдовсиз одамларга хизмат қилиши мумкин эмас деб ўйлайсан? Жоҳил ва итоаткор авомни бахтли қилиш учун уларнинг кўзини қамаштириш керак. Авом оддий сўзларга ишонмас эди, аммо тақводорлар қаршисида тиз чўкадилар. Рим императори адоватли ва тарқоқ қисмларни бир жойга жамлаб, кўплаб қабилалар устидан ҳукмронлик қилади; бу эса одамларга тинчлик, тартиб, қонун ва барча ҳаётий фаровонликлар келтиради. Сен дунёга инсон, император ҳукмронлик қилади деб ўйлайсанми? Йўқ, ҳашамат, иззату ҳурмат, улуғворлик, унинг теварак-атрофдагилар – булар унинг

¹ Ц е р – Римдаги шимоли-ғарбга томон ерларни эгаллаган қадимги этруск халқининг ўн икки шахридан бири. Римликлар ўзларининг кўпгина диний расм-русумларини шу ердан олишган дейилади.

алдови, унинг ёлғони. Бизнинг пешволаримиз ва пайгамбарлигимиз, расм-русумлару урф-одатларимиз — бу ҳокимиятимиз воситалари, қудратимиз қуроли. Бизнинг мақсадимиз — башариятнинг фаровонлиги ва ҳамжиҳатлиги. Гапларимни диққат билан тинглаётганингни кўриб турибман, ҳар бир сўзни илиб олаяпсан, сени зиё мунаввар қилмоқда.

Апекид чурқ этмаётганди, аммо унинг маъноли чехраси тез ўзгарди, мисрлик ирод этган сўзлардан, бу одамнинг овози, афт-ангори ва ҳатти-ҳаракатларини юз карра ишончлироқ қилиб юборган сўзлардан туғилган таассуротни ошкор этди.

— Нил соҳилларидаги аждодларимиз, — деб давом этди Арбак, — биринчи тамойилни англаб етдилар, унинг ёрдамида жаҳоний тартибсизликни бартараф этиш мумкин, хусусан кўпчиликнинг озчилик олдида итоатда ва таъзимда бўлиши, уларнинг юлдузлар билан улуғланган, илҳомланган мушоҳадалари уларга сароб бўлмаган ҳақиқатни очиб берди. Коҳинлар қонун асосларини белгиладилар, ҳаётнинг чинакам қадриятини аниқладилар. Улар иймон талаб қилдилар ва бунинг учун тамаддунни ривожлантириб бердилар. Бу ёлғон олийжаноб бўлмай, нима тагин? Ишон менга, ким бўлмасин, илоҳийми ё хайрихоҳми, дунёга фалак баландлигидан туриб қарар экан, у мана шундай мақсадларга элтадиган доноликни табассум билан қўллаб-қувватлайди. Аммо сен, албатта, менинг бу умумий тушунчалардан сенинг тақдирингга ўтишимни истайсан. Сенинг хоҳишингни бажаришга шошиламан. Бизнинг қадимги маъбудимиз меҳробларига хизмат қилиш керак ва кийимлар осилган қозиқчалар ва илмоқчаларга ўхшаган қўпол ва ҳиссиз одамлар хизмат қилиши керак эмас. Миср ҳикматларидан олинган икки иборани эсла. Биринчиси: “Оломонга худо ҳақида гапирма”, Иккинчиси: “Худого муносиб одам — одамлар орасида худодир”. Даҳо Миср коҳинларига дин берди, бироқ сўнги асрларда дин унинг қудрати шунчалик заифлашдики, уни яна бир даҳонинг ёрдами билангина қайта тиклаш мумкин эди. Мен сенда, Апекид, менинг билимимни ўзига олишга муносиб шоғирдни, ҳали ҳам эришиш мумкин бўлган буюк мақсадларга муносиб мулозимни кўрдим. Сенинг чарчоқ билмаслигинг, қобилиятинг, иймонинг поклиги, жўшқинлиги — булар барчаси сени олий даражада ўз-ўзини тийишни талаб этадиган қисматга муносиб қилди. Шу боис мен сенда муборак шижоатни аланга олдирдим, мен сени шундай қадам ташлашга ундадим. Сенга қардошларнинг қалби заифлигини ва улар қўллаган айёрликларни очиб бермаганим учун мени айблаяпсан. Аммо борди-ю, шундай қилганимда, Апекид, мен ўзимни ўзим омадсизликка гирифтор қилган бўлар эдим. Сенинг олийжаноб қалбинг дарҳол жунбушга келган бўларди ва Исида ўз коҳинини йўқотарди.

Апекид қаттиқ уҳ тортди. Буни сезмагандек, мисрлик сўзида давом этди:

— Бир оғиз бир нарса демасдан сени эҳромга олиб келишим сабаби шунда эди. Мен сенга ҳамма нарсани ўзинг билиб олишингга ва оломоннинг кўзини қамаштирувчи бу томошаларга нисбатан нафрат ила қарашингга имкон бердим. Дунё ҳавосини тозалаб турувчи фавворанинг отилиб туришига сабаб бўлган қурилманинг қандай ишлашини тушунишингни истардим. Бу бир синов эди, қадим-қадим замонлардан бери барча коҳинлар шунга гирифтор бўлганлар. Аво-мунносни алдашга ўрганганларнинг бу билан бир умр шуғулланишларига қўйиб берилган, сенга ўхшаб юксак табиати юксак хизматни талаб этувчилар учун дин олий сирларни аён этади. Сени танлаб хато

қилмаганимдан хурсандман. Сен қоҳинларча онт ичдинг, орқага қайтиш йўқ! Олга! Мен сенинг етакловчинг бўламан.

– Хўш, мени нималарга ўргатасан, ҳой сирли ва кўрқинчли одам? Янги алдовларгами, янги...

– Йўқ. Мен сени осийлик чоҳига ташлаган эдим, энди сени иймон чўққиларига олиб чиқаман. Сен ёлгонни кўрдинг – энди шу ёлгон хизмати билан ҳақиқатни билиб оласан. Ўз-ўзидан пайдо бўладиган соянинг ўзи бўлмайди, Апекид. Бугун кечқурун меникига кел. Энди эса қўлингни бер.

Мисрликнинг сўзларидан қалби ларзага, ҳаяжонга, ҳайратга тўлган Апекид унга қўлини тутди ва устозу шогирд хайрлашди.

Арбак тўғри айтди – Апекид учун орқага қайтиш йўли йўқ эди. У уйланмасликка сўз берган, у энди мутаассибларча риёзатга тўла ҳаёт кечиришга сезарди. У ҳамон ўзининг ўзгартириб бўлмас қуръаси билан бир амаллаб мурасага келишни қаттиқ хоҳлаётган бўлса ажаб эмас. Мисрликнинг кучли ва теран ақли унинг ёш хаёлотини яна забт этганди, у хира ишоралардан ҳаяжонга тушганди, умид ва кўрқув ўртасида иккиланар эди.

Бу орада Арбак Ионанинг уйи томон аста ва мағрур кетиб борарди. Йўлакка кириб борар экан, бирдан айвондан, ёш ва кўркам Главкнинг жарангдор бўлса-да, аммо унинг қулоғига ёқмайдиغان овози чалинди ва мисрлик биринчи марта юрагини рашк наштаги тилиб ўтгандай ҳис этди.

Айвонга етгач, у Иона билан ёнма-ён ўтирган Главкни кўрди. Гуллар бўйига тўлган боғда қумушранг сув отиб турган фаввора тушки жазирама ҳароратни хиёл юмшатиб турарди. Гарчи ўзини бир қадар эркин тутса-да, барибир энг қатъий қоидаларга риоя қилган янги маликалари қошида парвона канизаклар сал нарида ўтиришарди; Главкнинг оёғи остида у ҳозиргина Ионага Лесбос¹ қўшиғини айтиб чалиб берган лира ётарди.

Арбакнинг кўз олдида намоён бўлган бу манзарада шундай ўзига хос ва нозик бадиий уйғунлик бор эдики, уни биз ҳозир ҳам ҳақли равишда қадимийликнинг ўзига хос фазилати деб ҳисоблаймиз: мрамор устунлар, гул тўла гулдонлар, оппоқ ва қоғиби турган ҳайкалчалар ва асосийси – ҳайкалтарошни илҳомлантира оладиган икки жонли мавжудот.

Бу жуфтликка кўзи тушгач, Арбак тўхтади ва унинг юзидаги одадий хотиржамлик изсиз йўқолди. Ирода кучи билан у ўзини қўлга олди ва уларнинг олдида шунчалик оҳиста ва товуш чиқармай юриб келдики, ҳатто канизаклар ҳам унинг қадам товушини эшитишмади, – Иона билан ошиқ Главкни-ку гапирмаса ҳам бўлади.

– Барибир ҳам, – дерди афиналик, – севги нималигини билмай туриб, шоирларимиз уни ҳаққоний таърифлаганлар деб тасаввур қиламиз: кўёш уфқдан бош кўтариб чиқиши ҳамон осмонда чарақлаб турган барча юлдузлар ўчадилар. Шоирлар қалбида тун ҳукм сурганларнигина асир этадилар, илоҳ ўзининг бутун шон-шарафи билан намоён бўлганда, улар ҳечга айланади.

– Қанчалик юксак ва ёрқин рамз, азамат Главк!

Йигит ва қиз иккаласи чўчиб тушди ва ўгирилиб қараб, мисрликнинг совуқ ва кинояли башарасини кўрди.

– Келганингни билмай қолибмиз, – деди Главк ўрнидан тураркан, зўраки жилмайиб.

¹ Лесбос (Эгей денгизи) оролида кўплаб машҳур шоирлар етишиб чиққан; улар орасида энг таниқлилари – Сапфо ва унинг замондоши Алкейдир.

– Ўзини дилтортар меҳмон деб билган ҳар қандай одам доим шунақа келади, – жавобан деди Арбак ўзи ҳам ўтириб, Главкка ҳам ўтиришни таклиф этиб.

– Иккалангизни бир жойда кўрганимдан хурсандман, – деди Иона. – Сизлар бамисоли бир-бирингиз учун яралгандайсизлар, сизлар дўст бўлишингиз керак.

– Агар ўн беш ёшга кичик бўлганимда, мени Главк билан тенглаштирсанг бўларди, – деди мисрлик. – Мен ҳам, гапимга ишонавер, у билан дўстлигимдан ўзимни бахтиёр ҳис этардим. Аммо эвазига мен унга нима бера олардим? У менга қилган нарсани қила оламанми? Базми жамшидлар ва гулчамбарлар тўғрисида, Парфия отлари ва қимор ўйинидаги фирромликлар ҳақида сўзлаб берайми? Бу дилхушликлар унинг ёшига, феъл хўйига, яшаш тарзига ярашади, аммо улар менга тўғри келмайди.

Шу сўзларни айтиб, айёр мисрлик хўрсинди ва кўзини ерга олди, аммо Ионага ўғринча қараб қўйди – меҳмон билан одатдагидек гап сотиб ўтиришганида бу шамалар унга қандай таъсир қилдйкин? Қизнинг юзидаги ифода унга ёқмади.

Бироз қизариб, Главк жавоб қайтаришга шошилди. У ҳам ўз навбатида мисрликни ҳангу манг қилиб қўймоқчи эди, шекилли.

– Сен ҳақсан, доно Арбак, – деди у. – Биз бир-биримизни ҳурмат қилишимиз мумкиндир-у, аммо дўст бўлолмаймиз. Мен, кишилар айтганидек, сенинг базми жамшидларингга алоҳида маза киритадиган ўша сирли масалиқларсиз ўзимни эплайман. Аммо, Геркулес ҳаққи, мен сенинг ёшингга етганимда, сендайин катта ёшдаги севинчларни хоҳлаб, шубҳасиз, ёшлик дилхушликлари ҳақида киноя билан гапирсам керак.

Мисрлик кўзини ердан олди-да, Главкка тез, синовчан нигоҳ ташлади.

– Мен сени тушунмадим, – деди у совуқ оҳангда. – Аммо қанчалик тушунарсиз бўлса, зукколик шунчалик нозик бўлади деган гап бор. – У мийиғида кулиб, Главкдан юзини ўгирди, бироз жим туриб, Ионага юзланди: – Соҳибжамол Иона, сўнги икки ё уч марта бўсаганга келганимда, сени уйда кўриш менга насиб этмади.

– Денгиз шундай тинч эдики, уйда ўтиролмадим, – жавоб берди қиз истиҳола билан.

Унинг ҳижолатини Арбак илғамай қолмади. Илғганини билдирмаслик учун мисрлик жилмайиб деди:

– Бир қадимги шоир¹ нима деганини биласанми: “Аёллар қуллоғ уйда ўтиришлари ва шакаргуфторлик қилишлари керак”.

– Бу гапни айтган ўша одам сурбет экан, – гап қўшди Главк, – аёлларни ёмон кўраркан.

– У ўз мамлакати урф-одатларига мувофиқ айтган, бу мамлакат эса – сен мақтаган Юнонистон эди.

– Турли замонларда турли урф-одатлар бўлган. Агар ажлодларимиз Ионани билишганида эди, бошқача ўйлаган бўлишарди.

– Лутф билан гапиришни сен Римда ўргандингми? – сўради Арбак, гижинганини яширолмай.

– Бўлмаса қаерда? Ахир шунини деб ҳеч ким Мисрга бориб юрмайди-ку, – жавоб берди Главк, занжирини наридан-бери ўйнаб.

– Бўлди, бас қилинглар, – деди Иона, бу суҳбатни тўхтатишга шошилиб, суҳбат рафтори у истаган дўстликка имкон қолдирмаётга-

¹ Қадимги Юнонистоннинг уч буюк драматургидан биттаси – Эврипид (Мил.ав. 480–406 йй.) назарда тутиляпти.

нидан ичида ранжиди. — Арбак шўрлик шогирд қизига шафқатсиз бўлиши керак эмас. Она меҳри нималигини билмай ўтган шум етимчани ўзбошимчаликда ва ўзи ёқтирган эркакшодаликда айблаб бўлмайди. Бунинг устига рим аёллари ва эҳтимолки юнон аёлларининг урф-одатларига хилоф бир иш қилганича йўқ. Ҳайҳот! Эрк ва саховат дегани наҳотки фақат эркаклар учун чиқарилган бўлса? Нима учун фақат ҳалокатли кулликина бизларни муҳофаза қилишнинг ягона усули саналади? Биласанми, аёл — эркаклардан паст демайман-у, аммо шундай бўлиши ҳам мумкин — мутлақо бошқа хилқат дея тасаввур қилиб, аёлларнинг ақлий ривожланишига халақит берувчи қонунлар чиқариб, эркаклар буюк хатога йўл қўйганлар. Ахир бу қонунлар уларнинг ўзларига қарши қаратилган эмасми? Ахир аёллар уларнинг дўстлари, баъзида эса маслаҳатчилари бўлиши керак-ку!

Иона бирдан жимиб қолди ва юзига энгил қизиллик югурди. Қизишиб кетиб, ҳаддан ошириб юбордим, шекилли, дея ваҳимага тушди, барибир ҳам меҳрибон Главкдан кўра қаҳрли Арбакдан камроқ кўрқарди, чунки Главкни у севарди. Аммо юнонларда аёлларга (ёки жиллакурмаса кўпроқ ҳурматга сазовор аёлларга) эркинликни бериб қўйиш одати йўқ эди. Главк жиддий равишда қуйидаги сўзларни айтганида у суюниб кетди:

— Шу фикрингдан қолма, Иона, ва ўзингнинг пок юрагинг амридан чиқма! Бирон-бир давлат эрк ё билимдан қулаши мумкин эмас, аёллар эса фақат эркинларни севадилар ва фақат доноларни рағбатлантирадилар.

Арбак чурқ этмаётганди, чунки Главкни мақташ ё Ионани ёмонлаш унинг манфаатига тўғри келмасди. Сўхбат ҳеч қовушмаётганди ва кўп ўтмай Главк хайрлашди.

У кетгач, Арбак неапаллик соҳибжамол қизига яқинроқ борди-да, ўзининг айёрлиги ва газабини усталик билан яшириб, мулоимлик билан деди:

— Борди-ю, сени шогирд деб аташимга йўл берсанг, сенга гоят ярашиб тушган ўша эркинликни мен бўғиб қўйишим мумкин деб ўйлама, меҳрибон шогирдим. Гарчи сен ҳаққоний айтганингдек, рим аёллари фойдаланадиган эркинлик яхши бўлса-да, аммо сен турмушга чиқмаган қизсан, барибир эҳтиёт бўлишинг керак. Илгаригидек энг қувноқ, ёрқин, ақлли йигитлар оёғинга бош ураверсинлар, Аспасияга хос сўхбатинг, Эриннанинг мусиқаси билан уларни мафтун этавер, аммо сенинг яхши номинга осонгина доғ тушириши мумкин бўлган заҳарли тилларни унутма. Ёлбораман сенга: юракларни забт этар экансан, ҳасадгўйларнинг яйраб-яшнашларига йўл қўйма.

— Бу билан нима демоқчисан, Арбак? — сўради Иона ташвиш билан ва унинг овози титраб кетди. — Биламан, сен дўстимсан, менинг номусим, толеим ҳақида қайғурасан. Бу гапларингни қандай тушунишим керак?

— Ҳа, мен сенинг энг самимий дўстингман! Сенга дўст сифатида очикчасига, сени хафа қилишдан кўрқмай гапиришимга изн бер.

Шундай гапиришингга қарши эмасман.

— Манави ёш ҳавойи Главк... у билан қандай танишиб қолдинг? Сизлар тез-тез кўришиб турасизларми?

Шундай дея Арбак, бамисоли унинг нақ юрагига қарамоқчи бўлгандек, Ионага тикилиб қаради.

— Бу нигоҳдан жунжиб, вужудини аллақандай ваҳима чулғаган қиз ийманибгина ва мужмалроқ қилиб жавоб берди:

– Уни менга ватандошинг деб таништиришди. Танишганимизга атиги бир ҳафта бўлди. Аммо сен нега суриштириб қолдинг?

– Кечир мени, – деди Арбак. – Сен уни анчадан бери биласан деб ўйловдим. Билиб қўй, у учига чиққан ёлгончи.

– Нима? Нималар деяпсан? Қандай даҳшатли сўз!

– Қўй бу гапларни. Шу одамни деб дилингни хира қилишни истамайман, жуда бошимизга чиқариб юбордик уни.

– Илтимос қиламан сендан. Главк кимни алдаган? Тўғрироғи, унинг қандай айби бор?

Вужудидаги кўркувни яшириб, Арбак давом этди:

– У вақтини қандай ўтказишини, унинг дўстлари кимлигини, қанақа одатлари борлигини биласанми? Унинг билгани қимору базми жамшид, мана бу енгилтак ҳамтовоқлари орасида у қандай фазилат орттириши мумкин?

– Ҳамма гапларинг жумбоқ. Худолар ҳаққи, илтимос қиламан, ҳаммасини айт, нима бўлса ҳам эшитишга тайёрман.

– Яхши, сен айтганча бўла қолсин. Биласанми, Иона, узоқ эмас, куни кеча Главк ҳамманинг олдида, жамоат ҳаммомида сенинг уни севишингни айтиб мақтанди. Бундан жуда завқланаман деб айтди. Ростини айтгани учун отасига раҳмат, у сенинг чиройингни мақтади. Ким ҳам мақтамайди. Аммо унинг улфатларидан биттаси, афтидан Клодий ёки Лепид бўлса керак, ундан қиз сени қаттиқ севадим, уйлансанг бўладими ва эшикларингни тўй гулчамбарлари безаган кунни қачон кўрамиз, деб сўраганида, у нафрат билан кулиб қўйди.

– Ишонмайман! Бу разил ёлгонни қаерда эшитдинг?

– Бутун шаҳарга овоза бўлган бу воқеа борасида сурбет ҳавойиларнинг барча кинояларини сенга оқизмай-томизмай айтиб беришимни хоҳлайсанми, ахир? Ўлай агар, аввалига ўзим ҳам ишонмагандим, аммо, афсуски, бу гапларни ўз қулоқлари билан эшитган одамлар бунинг тўғрилигига мени ишонтиришди, аслида буни сенга айтмасам ҳам бўларди.

Иона орқага чекинди, унинг юзи йиқилиб тушмаслик учун ўзи суянган мрамор устундан ҳам оқариб кетганди.

– Ёмон жаҳлим чиқди, сенинг исмингни худди қандайдир оддий сатанг хотиндай гапиришаётганига чидолмадим. Бугуноқ олдинга келиб, сени огоҳ қилиб қўяй дедим. Главк бу ерда экан. Бундан фигоним чиққани шунчаликки, ўзимни тўхтатолмадим. Ҳали-ҳали газабимни босолганим йўқ, сенинг олдинда бу гапларни айтиш менга ноқулай, албатта. Дўстингни кечироласанми, Иона?

Иона унинг қўлидан тутди-ю, аммо ҳеч нима деб жавоб бермади.

– Бу ҳақда ортиқ ўйлама, – деди Арбак, – Аммо сен огоҳ бўл: ақл билан иш кўришни унутма. Биламан, бу сенга чивин чаққанчалик ҳам таъсир қилмайди. Бунақа бир чақага қиммат мақтанишлар Ионанинг парвосига ҳам келмайди. Бундай ҳақоратлар биз севган одамлардан чиққандагина юрагимизни яралайди, аммо мағрур Иона уни муҳаббатга сазовор деб билмайди.

– Муҳаббат! – бидирлади Иона жазавали кулиб. – Ҳа, албатта.

– Шуниси қизиқки, ўша олис замонларда, ҳозиргига ўхшамаган ижтимоий тузум чоғида бизнинг замонларда кенг тарқалган майда икир-чикирлар муҳаббатга зарар етказган: ўша ўйлаб топилган рашк, ўша тубан тўхмат, ўша майда-чуйда ғийбатлар; ҳатто ҳамманинг кўнглига манзур бўлса-да, энг самимий севги ришталарини узиш учун ҳозир ҳам уларни ҳар қадамда учратиш мумкин. Кема тинч денгиздан сузиб бораётганда миттигина балиқ қилга ёпишиб олиши ва

кемани тўхтатиши мумкин — ривоятларда шундай дейилади. Энг кучли инсоний эҳтиросларда ҳам шундай бўлади. Агар ишқий лаззатларга бой бизнинг замонимизда уйларимизда, ўлан тўшакларимизда ҳар куни амалда бўладиган ўша яширин ва мудҳиш кучни таърифлама-сак, манзара қиёмига етмай қолган бўларди. Айнан мана шу майда физик-фужурлар туфайли биз ўтмишни яхши тушунамиз.

Мисрлик ғайриодатий айёрлик ила Ионанинг энг нозик торини чертиб юборди — у заҳарли ўқ билан унинг аёллик гурурини аниқ нишонга олди. У ўйлаганидек, бу қадар қисқа вақт ичида унчалик мустаҳкамланиб улгурмаган туйғуни чўрт кесганини англаб турарди ва суҳбат рафторини ўзгартиришга шошиб, Ионанинг акаси ҳақида сўз очди. Уларнинг суҳбати узоқ чўзилмади. Ионани ўзи билан ўзи қолишига ортиқ имкон бермасликка, аммо ҳар куни унинг олдига келиб, уни кузатиб боришга қарор қилиб, Арбак кетди.

Остонадан ҳатлаб чиқиши билан аёллик гурури энди ундан ортиқ ясамалик талаб қилмаган Иона жон аччиғида ҳўнграб юборди.

VII БОБ

Помпеядаги дилхушликлар Рим термларининг митти нусхалари

Бахтдан Главк еттинчи осмонда эди. Иона уни сарафроз этган суҳбатдан у севгиси рад этилмаслигини биринчи марта англади. Бу умид уни дунёга сиғмаган ҳаяжонга тўлдирди. Ионанинг уйида душманини қолдирганига шубҳа қилмай, унинг заҳарли ўқларинигина эмас, балки унинг ўзининг мавжудлигини ҳам унутиб, Главк Иона жон қулоғи билан тинглаган кўшиқни хиргойи қилганча гавжум кўчалардан кетиб борарди. У Фортуна кўчасига бурилди-да, баланд йўлкадан юриб кетди. Бу ердаги уйлар оппоқ қилиб бўялганди, очиқ эшиклардан эса чиройли сувратлар кўриниб турарди. Ҳар бир кўчанинг кираверишида зафар арклари қад кўтарган. Главк энди Фортуна эҳроми олдидан ўтиб борарди ва (тахмин қилишларича, Цицероннинг қариндош-уруғларидан бири, балки буюк нотиқнинг ўзи томонидан қурилган) эҳромнинг пештоқи қувноқ кўчага юксак тантанаворлик бағишлаб турарди. Бу эҳром Рим меъморчилигининг ажойиб намуналаридан бири эди. У баланд пойдевор устида турарди. Иккита зина маъбуда меҳроби жойлашган майдончага олиб чиқарди. У ердан кенг зина билан адл устунларида турфа гуллардан ясалган гулчамбарлар осилиб турган равоққа чиқиларди. Эҳромнинг ҳар икки томонидан юнон ҳайкалтарошлари ишлаган ҳайкаллар саф тортган. Сал нарида Зафар арки савлат тўкиб турибди, унинг устида Калигуланинг ҳар икки ёнида бронза трофеялари¹ бўлган от ҳайкали қад кўтарган. Эҳром олдидан ғала-ғовурли оломон тўпланган — бирлари скамейкаларда ўтириб, империя сиёсатини муҳокама қилса, бошқалари амфитеатрдаги бўлажак томошалар ҳақида суҳбатлашарди. Бир тўда ёш-яланглар келгинди соҳибжамол қизни кўкларга кўтарар, бошқалари янги пьесанинг фазилатлари ҳақида суҳбатлашарди; бир неча ёши бир жойга бориб қолган одамлар Искандария билан савдони ривожлантириш тўғрисида гап-

¹ Трофея деб қадимгиларда ғалабадан нишон сифатида жанг майдонида қолдирилган ёдгорликка айтилган. Даставвал бу йўнилан ва душман томонининг аслаҳалари осилган (ёки уюм қилиб ташлаб қўйилган дарахт) танаси бўлган. Бу ерда гап шундай трофеяларнинг бронза тасвири устида кетмоқда.

лашарди; улар орасида жиддий ва мулоҳазакор, ўзига хос шарқона кийимлар кийган, қимматбаҳо тошлар билан безатилган ярқироқ туфлидаги савдогарлар ҳам талайгина; улар қўллари билан тез-тез ишора қилиб гапирувчи, туника кийган италияликлардан яққол ажралиб турар эдилар. Ҳозиргидек, ўша вақтларда ҳам бу жонли ва серғайрат одамларда сўзлашдан ташқари, имо-ишораларнинг пурмаъно тили ҳам кенг таомилда эди; уларнинг зурёдлари бу тилни сақлаб қолган ва олим Иорио бу ғалати имо-ишоралар ҳақида гоаят қизиқарли китоб ёзган.

Оломонни ёриб ўтиб, Главк тезда ўзининг қувноқ ва беғам дўстларини орасида пайдо бўлди.

— Эҳ-ҳе!— деди Саллюстий.— Кўришмаганимизга ҳам неча замонлар бўлди!

— Шунча замонлардан бери қандай чидаб юрибсан? Қанақа янги таомлардан тотиб кўрдинг?

— Мен илм билан шуғулландим,— эътироз билдирди Саллюстий.— Муреналарни овқатлантиришга уриниб кўрдим ва римлик аждодларимиз эришган ўша баркамолликка эришиш учун жонимни ҳам аямандим.

— Бечора! Нега шундай қилдинг, ахир?

— Шунинг учунки,— жавоб берди Саллюстий хўрсиниб,— қонун энди уларни қуллар билан озиқлантиришни ман этади. Семиз уй бошқарувчимдан қутулиш учун уни ҳовузга ташлаб, бир маза қилишни анчадан бери ўйлаб юрардим. Бу балиқ гўштини шунақанги хуштаъм қилиб юборардики. Аммо бизнинг замонамиздаги қуллар — қуллар эмас, уларга эгаларининг қизиқишлари бир пул, акс ҳолда менга ҳузур бағишлаш учун мана бу Дав¹ жон-жон деб ҳаётини қурбон қиларди.

— Римдан қандай янгиликлар бор? — сўради Лепид, эринибгина улар олдига яқинлашааркан.

— Император сенаторлар учун дабдабали базми жамшид уюштирди,— деди Саллюстий.

— Бағри кенг!— деди Лепид.— Айтишларича, у ҳеч кимнинг илтимосини ерда қолдирмас эмиш.

— Балки у балиқчаларимга қулни ем қилишимга рухсат берар? — жонланди Саллюстий.

— Қайдам,— деди Главк.— Бир римликка ҳиммат кўрсатган одам ҳар доим буни бошқанинг ҳисобига қилади. Титнинг муруватини кўзғовчи ҳар бир табассум юзлаб кўзлардан ёш тирқиратиши турган гап.

— Яшасин Тит! — деди Панса, императорнинг исмини эшитиб.— У ўз бойлигини совурган акамни квестор² қилиб тайинлашга ваъда берди...

— ... ва энди халқ ҳисобига бойимоқчи, дўсти азизим Панса,— давом этиб деди Главк.

— Тўғри,— қўшилди Панса.

— Бундан чиқди, халқдан ҳам фойда бўлар экан-да,— деди Главк.

— Бўлмай-чи,— жавоб берди Панса.— Хўп, менга рухсат, бориб хазинани қарай, у ерда бир нарсани тузатиб қўйишим керак эди.

Шундай дея эдил шоша-пиша узоқлашди, унинг ортидан эса оломон ичида ўз савдолари билан келган илтимосчиларнинг узун сафи чўзилди.

— Бечора Панса!— деди Лепид.— Кўнгилчоғлик қилишга ҳам вақти йўқ. Эдил эмаслигимдан худога шукур қиламан!

¹ Д а в — қўшлаб рим комедияларида айёр ва содиқ қул исми.

² К в е с т о р — консул ёрдамчиси.

– Хўш, Главк! Ишлар қалай? Ҳар доимгидай хушчақчақсан!— деди Клодий, яқин келаркан.

– Фортунага садақа бергани келдингми? — сўради Саллюстий.

– Мен ҳар куни кечкурун унга садақа қиламан,— жавоб берди ўйинчи.

– Ишонаман. Битта ҳам одам кейин садақа қилмади!

– Геркулес ҳаққи, сен уни бошлаб чув туширдинг! — деди Главк кулиб.

– Қачон қарама, итдай ириллаганинг-ириллаган, Саллюстий! — деди Клодий жаҳл билан.

– Бунга ажабланмаса бўлади, чунки мен сен билан ўйнаганимда, менга ҳар доим “ит” тушади,— жавобан деди Саллюстий.

– Бас қилинлар! — деди Главк, ёнида турган гулчи қиздан битта атиргул оларкан.

– Атиргул — сукут тимсоли,— деди Саллюстий.— Аммо мен уни фақат базми жамшид дастурхони устида кўришни афзал биламан.

– Дарвоқе, келаси ҳафтада Диомед катта зиёфат берапти,— деди Саллюстий. — Сени таклиф қилишганми, Главк?

– Ҳа, бугун эрталаб таклифномани олдим.

– Мен ҳам,— деди Саллюстий, камаридан тўртбурчак папирусни суғураётган экан.— Қаранглар, у бизларни одатлагидан бир соат эрта таклиф қилибди: демак, қандайдир қизиқ нарса бўлади.

– Бўлмай-чи! У Крэздай бадавлат,— деди Клодий,— зиёфатидаги таомлар рўйхати ҳам дostonдай узун.

– Бўпти, кетдик ҳаммомга,— деди Главк.— Ҳозир бутун шаҳар ўша ерда. Сизлар яхши кўрган Фульвий янги қасидасини ўқиб беради.

Йигитлар ялинтириб ўтиришмади ва барчалари ҳаммом томон йўл олишди.

Гарчи жамоат ҳаммомлари уйларида гуслхоналари бўлган бойлар-ниқидан кўра кўпроқ гариб фуқаролар учун мўлжалланган бўлса-да, барибир бу ҳашам ва кўнгилхушликни севувчи барча тоифа одамлари учун севимли учрашув ва дам олиш жойи эди. Помпея ҳаммомлари, албатта, ўз тузилиши билан ҳам, ташқи кўриниши билан ҳам катта ва мураккаб тузилишга эга рим ҳаммомларидан кескин фарқ қилар эди; умуман Рим империясининг ҳар бир шаҳридаги ҳаммомлар меъморчилигининг айрим ўзига хосликлари билан ажралиб турарди.

Ошналар ҳаммомга Фортуна кўчасидаги катта дарвозадан кириб келишди. Пештоқда қоровул ўтирарди, олдида эса иккита қути турарди — биттаси пул учун ва иккинчиси чипталар учун. Шу ерда узун ўриндиқлар ҳам бўлиб, уларда турли тоифа одамлари ўтиришарди; бошқалар табибларнинг айтганини бажарган ҳолда пештоқ ёқалаб тез-тез юриб туришарди, вақти-вақти билан тўхтаб, деворларга бўёқ билан ёзилган афишалар, ўйинлар, олди-соттилар, кўрғазмалар ҳақидаги сонсиз эълонларга кўз югуртирар эдилар. Аммо ҳаммадан кўпроқ амфитеатрда бўлажак ўйинлар ҳақида гаплашар эдилар ва яқин келган ҳар бир одамни саволларга кўмиб юборардилар: Помпеянинг бахти чопиб, биронта даҳшатли жиноятчи пайдо бўлмаганми; эдиллар парча-буриш қилгани арслонга ташлай олишлари учун биронта шаккок ёки қотил учрамаганми; бу омад олдида бошқа барча кўнгилхушликлар бачкана туюлар эди.

– Менинг назаримда,— деди асли заргар бўлган бир қувноқ одам,— агар айтганларидек, император шу қадар марҳаматли бўлса, бизга битта-яримта яхудийни юборган бўларди.

– Мана бу янги назариялик мазҳабидан биттасини олганда-чи?— деди аллақандай файласуф.— Мен баттол эмасман, аммо Юпитернинг ўзини тан олмаган даҳрий меҳр-шафқатга муносиб эмас.

– Одам нечта худога ишониши менга барибир,— деди заргар,— аммо барча худоларга мункир келиш бориб турган касофат.

– Менинг ўйлашимча,— эътироз билдирди Главк,— бу одамлар жудаям даҳрий эмас. Айтишларича, улар қандайдир худога, тўғрироғи, келажакдаги ҳаётга сифинишаркан.

– Сен янглишаяпсан, азизим Главк,— деди файласуф.— Мен улар билан гаплашдим: Мен Плутон ва Аид ҳақида сўз очганимда, улар юзимга кулишди.

– Эй худолар!— хитоб билан деди даҳшат ичида заргар.— Наҳотки, бу ёвузлар бизнинг шаҳримизда ҳам бор бўлса?

– Ҳа, бор, оз бўлса-да, бор. Аммо уларнинг мазҳаби яширин тўпланади ва унга кимлар киришини билиб бўлмайди.

Главк кетгач, ўз санъатини жонидан яхши кўрадиган бир ҳайкалтарош унинг орқасидан ҳаяжон билан қараб қолди.

– Эҳ,— деди у,— уни саҳнага чиқарилганида, зўр иш бўларди-да! Қўл ва оёқларига қаранг! Боши-чи, боши! Зап гладиаторбоп эканми! Э-ҳа, бизнинг санъатимизга муносиб сюжет бу! Парча-буриш қилгани нега уни арслонга ташлашмайди?

Бу орада замондошлари ўлмас деб эълон қилган ва агар ушбу ҳикоя бўлмаганда, бизнинг бепарво асримизда ҳеч ким эсга ҳам олмайдиган рим шоири Фульвий Главкнинг олдига келди:

– Э-ҳа, азизим афиналик, меҳрибоним Главк қасидани қандай ўқишимни тинглагани келибди-да! Қандай шараф, ахир сен тилининг ўзи шеъриятдан иборат юнонсан-ку. Сенга қандай ташаккур билдирсам экан? Албатта, бу ҳеч нима эмас, аммо мени, агар мақтовинга сазовор бўлсам, балки Тит билан таништириб қўярсан? О Главк! Ҳомийсиз шоир — ёрлиқсиз кўза билан баравар: шароб қулинг ўргилсин бўлиши мумкин, аммо уни ҳеч ким мақтамайди! Пифагор нима деган эди? “Тутатқилар — худоларга, мақтов эса — одамларга”. Демакки, ҳомий — бу шоирнинг қоҳини, у унга мақтов ва мухлисларни олиб келади.

– Сенга бутун Помпея ҳомийлик қилади ва ҳар бир пештоқ — сенинг меҳробинг.

– Ҳа, бу ернинг одамлари гоят меҳрибон, улар мақтовларини аяшмайди. Аммо улар кичик шаҳарчанинг аҳолиси, холос... Мен эса дурстроғига умид боғлайман!.. Кирдикми?

– Албатта. Биз вақтни бой бераяпмиз, ахир сенинг қасидангни тинглашимиз мумкин эди-ку.

– Шу аснода ҳаммомдан пештоққа йигирматача одам чиқди ва энсиз йўлакка очиладиган эшик олдида турган қул Фульвий, Главк, Клодий ва яна шоирларнинг бутун бир тўдасини ичкарига қўйди.

– Рим ҳаммомлари олдида бу қуруқ чалдевор,— деди Лепид нафрат билан.

– Аммо барибир шифтдаги нақшу нигорлар дид билан бажарилган,— деди Главк; у, ҳамма нарса ёқадиган кайфиятда эди ва шифтда сочилган юлдузларга ишора қилди.

Лепид елка қисиб қўя қолди, аммо эътироз билдириб ўтирмади.

Улар кенг ечиниш хонасига киришди. Аркида ғаройиб сувратлар жимжима қиларди, гумбазсимон шифт оч-қизил ҳошияли оқ тўртбурчак кошин билан ороланганди; ёғ тушса ялагудек тоза фаршга оқ кошинлар терилган, девор тагидан эса ўриндиқлар қўйиб чиқилган-

ди. Витрувийнинг ҳашаматли фригидарияси¹ сингари бу ерда катта-катта ва сонсиз деразалар йўқ эди. Бутун Жанубий Италияда бўлганидек, Помпеяда жазирама офтоб жилосини мўтадиллаштиришни афзал биладилар ва гира-ширасиз ҳашамат бўлмади, деб ҳисобланганлар. Икки унча катта бўлмаган ойнаванд деразадан хирагина, ёқимли нур тушиб турарди, бу деразалардан бири устида улкан мавжудотларнинг ўлими тасвирланган катта бўртма суврат кўзга ташланарди.

Фульвий улуғвор қиёфада худди шу ерга ўтирди, тингловчилар эса уни қироатни тезроқ бошлашга шоширар эдилар.

Шоир узоқ ялинтириб ўтирмади. У кийими ичидан папирус найчасини чиқарди ва томоғини тозалаш, шунингдек, осойишталик ўрнатиш учун уч марта йўталиб олди, сўнг буюк қасидасини ўқишга киришди, ушбу китоб муаллифи беҳад афсуслар ила маълум қиладики, бу қасидадан бизгача бир сатр ҳам етиб келмаган.

Уни тақдирлаш маъносида чалинган чапақларига қараганда, қасида шоир шон-шуҳратига шубҳасиз муносиб эди, аммо ёлғиз Главккина у Горацийнинг энг яхши қасидаларидан ошиб тушади, деб топмади.

Қасида ўқиб бўлингандан кейин фақат совуқ сувда чўмилмоқчи бўлганлар ечина бошладилар; улар кийимларини девордан чиқиб турган илмоқларга осар, бошқа кенгроқ кийимларини олар эдилар (бойлар — ўз қулларидан, қолганлар эса — ҳаммомларда хизмат қилувчи ходимлар қуллардан) ва бизнинг кунларгача сақланиб қолган чиройли доирасимон хонага ўтар эдилар, қадимги италияликларнинг бир уятлик жойлари — ювинишга ҳушлари йўқ эди.

Совқотиб қолганлари бошқа эшикдан кўчма ўчоқ билан керагича иситилган тепидарийга² кирар эдилар, ҳолбуки иссиқнинг асосий манбаи фарш бўлиб, унинг остидан лакон печкаси³ қувурлари ўтарди.

Бу ерда чўмилиш ишқибозлари ечинар ва хушбўй иссиқдан ҳузурланиб, бирмунча вақтни ўтказар эдилар. Узоқ чўмилиш жараёнидаги ўз аҳамиятига мувофиқ тепидарий безакларга бой ва бошқа хоналардан яхшироқ эди: хира шишали деразалардан заиф ва алдоқчи ёғду тушиб турарди; залворли арақилар остидан ёпиштира одам қиёфалари тизилиб кетган; деворлари чўғдай қизил, фаршига оқ кошинлар терилганди. Бу ерда кунига етти мартагача ҳаммомга тушадиган ашаддий чўмилувчилар чўмилишдан олдин ёки аксар чўмилгандан кейин аъзойи баданлари ёқимли бўшашганча ётар эдилар; бу “жабрдийда”лардан кўпчилиги кириб келаётганларга қарар эдилар, ўзини суҳбат билан толиқтириб қўйишдан кўрқиб, танишларга бош ирғаб салом берар эдилар.

Шу ердан мижозлар ўз дидларига боғлиқ равишда яна турли жойларга йўл олар эдилар: бирлари бизнинг буғхоналаримизга тўғри келадиган терлама ҳаммомга, ундан эса — иссиқ ҳаммомга борар эдилар; бунча кучларини исроф қилишни хоҳламаган бошқалари бира-тўла иссиқ сувли ҳовузи бўлган кальдарийга ўтиб қўя қолишарди.

Тасвирни тугаллаш ва ўқувчига қадимгилар ҳаётида бу қадар аҳамият касб этган ҳаммомлар ҳақида озми-кўпми даражада тўлароқ тасаввур бериш учун булардан сал илгари урфдан чиққан совуқ ҳаммомдан ташқари муқаррар равишда барча амаллардан ўтган Лепид

¹ Ф р и г и д а р и я л а р (лот. “Фригидус”дан — совуқ)— ҳаммомнинг бир ё бир қанча совуқ сувли ҳовузлари бўлган бўлими.

² Т е п и д а р и й (лот. “тепидус”дан — иссиқ) — иссиқ ҳаммом.

³ Л а к о н п е ч к а с и — яна бир бўлим терлама ҳаммомнинг асосий узви эди.

ортидан борайлик. Ҳозиргина таърифлаганимиз тепидарийда исиниб олгач, Помпея олифтаси терлама ҳаммом сари одимлаб кетди. Хушбўй иссиқдан нафас олиб, унинг қанча узоқ бугланганини китобхон ўзи тасаввур қилаверсин. Шундан кейин у ўзини кираверишда пойлаб турган қуллари ихтиёрига топширди ва улар от қашлагичга ўхшаган алланима билан унинг терларини артишди. Дарвоқе, сайёҳларни ҳозир гўё ундан фақат кирни кетказишда фойдаланганлар деб жиддий ишонтаришади, ҳолбуки тажрибали чўмилиувчининг силлиқ баданига бир дона чанг зарраси ҳам ўтириши мумкин эмасди. Кейин, бироз совуниб бўлгач, у хушбўй ўланлар мўл ташланган сувга тушди ва у хонанинг қарама-қарши охиридаги эшикдан чиққанида, муздай душнинг суви уни бошдан-оёқ кўмиб юборди. Кейин энгил кийимга ўраниб, у яна тепидарийга қайтди, у ерда ҳали терлама ҳаммомга бормаган Главкни учратди. Энди ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайдиган асосий роҳат бошланди; қуллар ўз хўжайинларига жавоҳирлар қадаб безак берилган тилло, биллур ёки чинни идишчалардаги энг ноёб мойлардан сурта бошлашди. Бой одамлар қўллаган бу барча суртмаларнинг фақат рўйхатигина бутун бир жилдни ташкил этган бўларди, айниқса, уни урфдаги ношир босиб чиқарса: майоран¹, исирик, нард – хуллас, ҳаммасини санаш имкони йўқ, девор ортида эса паст мусиқа чалинарди, чўмилишда мўътадилликни афзал кўрганлар тетикланиб, янгидан кучга кирганлар бамисоли ёшариб, қизгин гурунги қилар эдилар.

– Ҳаммомни чиқаргани худолар ўзи ярлақасин! – деди Главк бринж супалардан бири устига (ўша соатларда устига юмшоқ ёстиқчалар қўйиб қўйилганди) чўзиларкан; уларни тепидарийнинг ўзида ҳозир ҳам кўриш мумкин. – Хоҳ Геркулес бўлсин, хоҳ Бохус, уни бекорга худо деб алқамайдилар-да.

– Менга айт-чи, – унга мурожаат қилди семиз эркак; унинг баданини артишар экан, у тинмай оҳ-оҳлар ва пишқирарди, – айт-чи менга, Главк... кўлингни чопиб ташлаш керак, қул, астароқ ишқалада!.. Айт-чи менга... уф, уф!.. Римда ҳаммомлар ростдан шунақа зўрми? (Бошини буриб, Главк Диомедни дарров таниди, бу йигитча терлама ҳаммомдан ва ишқалашдан кейин бутунлай қип-қизил бўлиб кетганди). Балки, бизларникидан яхшироқдир? Хўш?

Кулгисини яшириб, Главк жавоб берди:

– Фараз қилки, бутун мана бу шаҳар ҳаммомларга айланган, шунда Римдаги император ҳаммомларининг катталиги борасида тасаввурга эга бўласан. Аммо бу фақат катталиги. Жон ва жисм учун барча дилхушликларни кўз олдинга келтир, оталаримиз ўйлаб топган барча гимнастик ўйинларни санаб чиқ, фараз қилки, бу барча ўйинлар учун, худди адабиёт шинавандалари учун бўлганидек, махсус жойлар ажратилган, бунга энг катта ўлчамдаги ва энг мураккаб тузилмали чўмилиш хоналарини кўш, булар ҳаммасини боғлар, театрлар, равоқлар, гимнасийлар² билан қуршаб ол – хуллас, фақат саройлар ва жамоат биноларидан иборат худолар шаҳрини тасаввур қил, шунда машҳур рим ҳаммомлари тўғрисида тахминий тасаввурга эга бўласан.

– Геркулес ҳаққи қасам ичаман! – деди Диомед кўзларини каттакатта очиб. – У ерда чўмилиб чиқиш учун бутун умр етишмайди-ку!

¹ М а й о р а н – эфир мойли хушбўй ўсимлик.

² Г и м н а с и й – қадимги Юнонистонда зодагонларнинг болалари турли фанлар билан бирга гимнастикани ҳам ўрганадиган билим даргоҳи.

— Римда бу оддий нарса, — деди Главк жиддий оҳангда. — Кўплар у ерда бутун умрларини ўтказадилар. Улар очилиш маросимига келадилар-да, то дарвозани қулфлаб қўймагунларича қолаверадилар. Қолган Рим улар учун гўё йўқдай, улар ҳаммомдан бошқа дунёдаги ҳамма нарсани ёмон кўришади.

— Поллукс ҳақи, мени донг қотириб қўйдинг! Ҳатто кунда атиги уч марта чўмиладиган одамда бошқа ҳеч нарсага вақти қолмайди. Биринчи чўмилишдан олдин улар пештоқда ёки махсус майдончаларда тўп ўйнашади. Кейин чигилёзди қилиш учун театрга боришади. Улар дарахтларнинг остида тамадди қилишади ва иккинчи чўмилиш ҳақида ўйлашади. Ҳаммом тайёр бўлган вақтгача овқат ҳазм бўлиб кетади. Иккинчи чўмилишдан кейин улар биронта янги усулдаги шоир шеърларни қандай ўқишини тинглагани перитиллардан бирига ёки қадимги ёзувчилар асарлари устида мудрагани кутубхонага боришади. Унгача эса кечки овқат вақти бўлиб қолади, бунда улар ҳам фақат ҳаммомга боришни афзал кўришади; шундан кейин улар учинчи марта чўмилишади — ҳаммомни дўстлар билан шакаргуфторлик қилиш учун энг боп жой деб билишади.

— Геркулес ҳақи, Помпейда ҳам уларга тақлид қиладиганлар бор!

— Ҳа, аммо бу билан оқлаб бўлмайди. Рим ҳаммомларининг ашаддий мухлислари бахтли. Улар жимжимаю улуғворликдан бошқа ҳеч нарсани кўрмайдилар, шаҳарнинг гариблар яшайдиган маҳаллаларига кирмайдилар, дунёда қашшоқлик деган нарса борлигини билмайдилар, бутун дунё уларга қулиб қарайди, улар Коцитда¹ чўмилгани йўл олганларидагина бир хўмрайиб қўядилар, холос. Кўрдингизми, ҳақиқий файласуфлар қанақа бўлишади.

Главк шу гапларни айтар экан, Лепид қошини чимирганча ва базўр нафас олганча сирли амалларга киришиб кетди, қулларининг бир дақиқа ҳам бўш туришларига имкон бермади. Хушбўй тутатқилар ва уқалашлардан кейин бадани ортиқ қизиқ кетмаслиги учун махсус куқундан сепишди, бу куқунни силлиқ жилвиртош билан артиб ташлашгач, у кийина бошлади, бироқ ечингандаги кийимларини эмас, башангроқ кийимларини кийди, римликлар бундай кийимларни одатда бўлажак кечки овқат маросимида кияр эдилар, ҳолбуки вақт бўйича (улар кундуз соат учда кечлик қилишарди), аслида уни тушлик деб атаса тўғрироқ бўларди. Кийиниб бўлгач, у, ниҳоят, кўзини очди ва гўё ҳаётга қайтгандек, чуқур хўрсинди.

Худди шу пайтда узун эснаб, Саллюстий ҳам жонланди.

— Кечлик вақти бўп қопти-ку,— деди бу эпикурлик.— Главк, Лепид, кетдик, бизникида овқатланамиз.

— Сизларни келаси ҳафтага таклиф қилганим эсларингдан чиқмасин!— деди Диомед; у бу ажойиб йигитлар билан танишганидан беҳад гурурланмоқда эди.

— Нега, унутмаймиз,— жавоб берди Саллюсти.— Хотира, азизим Диомед, ҳеч шубҳасиз, ошқозонга жойлашади.

Улар кўчага чиқишди, кўча салқинроқ эди.

VIII БОБ

Арбак муғамбирлик қилади ва ютиб чиқади

Апекиод мисрликнинг уйига йўл олганида, сершовқин шаҳар узра оқшом чўкканди. У чароғон ёритилган, одамларга сероб кўчаларни

¹ К о ц и т — ерости салтанатининг афсонавий дарёларидан бири.

четлаб, бошини эгган ва қўлларини кийими остига яширган кўйи кетиб борарди, беғам ва қувноқ ўткинчилар орасида ўзининг беғамдор кўриниши ва виқорли чехраси билан кўзга дарҳол ташлана қоларди. Бироқ қандайдир жиддий ва вазмин бир киши икки марта унга яқин борди, кейин эса охири унинг елкасидан туртди.

— Апекид! — деди у ва қўли билан тезгина аломат ясади — бу хоч белгиси эди.

— Э-ҳа, назариймисан! — деди қоҳин ва янада кўпроқ оқариб кетди. — Нима керак сенга?

— Хаёлингни бўлмақчи эмасман, — деди нотаниш кимса. — Аммо ўтган сафар кўришганимизда, сен, назаримда, бугунгидай ўзингни олиб қочган эдинг.

— Мен сендан ўзимни олиб қочмайман, Олинф, аммо ҳолдан тойганман, ғамга ботганман ва ҳозир нималар қизиқтириши ҳақида гаплаша олмайман.

— Эҳ, гумроҳ банда! — деди Олинф алам билан. — Сен ҳолдан тойгансан, ғамга ботгансан, ўзинг эса тетиклаштирувчи ва шифобахш чашмадан юз ўгирмоқчисан?

— Она Ер! — хитобан деди қоҳин, қўлларини кўксига босиб. — Худолар яшайдиган ҳақиқий Олимп кўзларимга қачон намоён бўлгай? Бу одамнинг динига иймон келтиришим керакми, аждодларим шунча асрлардан буён сифиниб келган худолар ҳеч нима эмасми? Мен учун муқаддас бўлиб келган меҳроблардан ҳаром нарсайди ўзимни тортишим керакми? Ё бўлмаса Арбакнинг изидан боришим керакми? Нима қилишим керак?

У жим бўлиб қолди ва гўё ўзидан ўзи қочмоқчи бўлгандек, тезда илгарилаб кетди. Аммо назарий шундай бир сўзли, қизиққон ва бир мақсадни кўзлаган одамлардан эдики, унинг ёрдамида барча замонларда дин янги иймонни барқарор этиш ёки эскисини ўзгартирган ҳолда бурилишлар ясаб келган.

Шунинг учун Олинф Апекиднинг осонгина кетиб қолишига йўл қўймайди. У тагин унга етиб олди-да, деди:

— Апекид, сени изтиробга солсам, шуурингнинг ўқ томирларини ларзага келтирсам ва сен шубҳалардан ўзингни йўқотсанг ва нотўғри, маъносиз фикрларнинг беканор баҳри муҳиtida сарсон бўлсанг, бунинг ҳеч ажабланарли жойи йўқ. Мен бунга ажабланмайман. Аммо мен билан бирпас бирга бўл, дадил бўл, тоат қил ва зулмат тарқалади, бўрон тинади, бир вақтлар Галилей денгизи сувларида бўлганидек, тангрининг ўзи жонинг халоскорлигини элтганча тинчгина гирдоб бўйлаб юриб ўтажак. Бизнинг динимиз таркидунёчиликни талаб этади, аммо у бунинг учун сахийларча тақдирлайди. Уқубат соатлари сенинг абадийликка эришишингга имкон беради.

— Азал-азалдан, — деди Апекид қовоғини уйиб — шундай ваъдалар билан одамларни аҳмоқ қилиб келишади. Оҳ, қанақанги жозибадор ваъдалар мени Исида эҳромга етаклаб келмади!

— Аммо ўз шуурингдан сўраб кўр, — эътироз билдирди назараний, — покликни ҳақорат қилган дин ҳақиқий бўлиши мумкинми? Сенга худоларимизни ҳурмат қилишни ўргатадилар. Сизларнинг гапларингизга қулоқ соладиган худолар қанақа худолар ўзи? Уларнинг кароматлари, уларнинг фазилатлари қанақа? Ахир уларни энг даҳшатли жинойтчилар сифатида тасвирламаяптиларми? Шундай бўлса ҳам сени уларга энг муқаддас нарсасидек сифинишни амр этадилар. Юпитернинг ўзи — отасининг қотили. Сизларга ўлдиришни буюрмайдилар-у, аммо қотилга сифинасизлар. Ахир бу дин устидан, одам-

даги энг муқаддас нарса устидан кулиш эмасми? Ягона, ҳақиқий худога мурожаат қилсанг-чи, мен сени унинг даргоҳига олиб бораман. Аёвсиз поклик унда соф муҳаббат билан омухта бўлиб кетган. Гарчи у оддий банда бўлса-да, барибир худо бўлишга муносиб эди. Сизлар Суқротга иқтидо қиласизлар — унинг ўз шогирдлари, ўз мактаби бор. Аммо бу афиналикнинг саховати Исо Масихнинг ёрқин, мукамал, таъсирчан, барқарор табарруклиги олдида нечоғли маъхум! Мен унинг инсоний қиёфаси ҳақидагина гапирмаётиман. У бу қиёфани келажак асрлар учун аломат сифатида, Платон ўз кўзи билан кўришга интиқ бўлган саховат тажассумини бизга аён этмоқ ниятида қабул этган эди. Исо Масих одамларга чинакам қурбонлик келтирди, ўлим соатида унинг бошини қуршаб турган нур чамбари ер юзини мунаввар қилибгина қолмади, балки кўз олдимизда фалакни намоён қилди! Кўриб турибман, сен титраб кетаяпсан, ҳаяжонга тушдинг. Худо сенинг қалобингга жо бўлди. Илоҳий руҳ ақлингни равшан қилмиш. Юр кетдик, муборак йўлдан орқага қайтма, иккиланишни йиғиштир-да, мен билан юр. Илоҳий калом маъносини чақиш учун иймонлилардан унча-мунчаси тўпланиб бўлган. Мен сени уларнинг олдига олиб бораман. Сен адоий тамом бўлибсан, йўлингни йўқотибсан. Худонинг каломларига қулоқ сол: “Барча жабрдийдалар ва ғам юки остида қолганлар, менинг ҳузуримга келинглар, мен сизларнинг жонларингизга оро кирурмен”.

— Боролмайман, — деди Апекид. — Бошқа сафар.

— Йўқ, ҳозир юрасан! — тантанавор деди Оринф ва унинг қўлидан тутди.

Аммо олдинги динидан, шунча қурбонлиқлар келтирган ҳаётдан воз кечишга ҳали тайёр бўлмаган Апекид мисрликнинг жозибадор ваъдаларини эслаб, қўлини тортиб олди ва мисрликнинг сўзамоллиги унинг ҳаяжонга тўлиқ ва безовта зехнига жо қилган беқарорликни бартараф этишга саъй-ҳаракат зарур эканини ҳис этиб, кийимларини йиғиштирди-да, шундай тез чопиб кетдики, уни қувлаб етиш амримаҳол эди.

Чарчаб ҳансираганча у ниҳоят шаҳар чеккасига етиб келди ва мисрликнинг ёлғиз уйини кўрди. Нафасини ростлаш учун тўхтаганида, кумушранг булут ортидан тўлиной кўринди.

Яқин-атрофда бошқа битта ҳам уй йўқ эди. Мунгли чирмовуқлар уй олдини қоплаб олганди, орқада эса ойнанинг ғамгин нури остида ухлаб ётган баланд дарахтларнинг бутун бир ўрмони қад кўтариб турарди; ундан нарида тоғлар қорайиб кўринарди, улар орасида эса ўша вақтларда ҳозирги замон сайёҳи кўриб турганидек унча баланд бўлмаган Везувий маъюс қад ростлаб турарди.

Апекид тоқлар чирмаган арк остидан юриб ўтди ва кенг, ҳаводор пештоқда пайдо бўлди. Пештоқнинг қаршисида, зинанинг ҳар икки томонида миср сфинкслари қотиб турарди ва ой нуридан улар янада тантанаворроқ осудалик касб этганди. Бу қатор улкан ва вазмин ҳайкалларда ҳайкалтарошларнинг қадимий ҳикмати гўзалликни эъзоз билан йўғириб юборганди; зина узра сабурнинг тўқ-яшил залворли япроқлари солланиб турар ва шарқ хурмоси ўзининг узун-узун ва ҳаракатсиз япроқлари сояси билан мрамор пиллапояларни қоплаб олганди.

Бу сукунат ва сфинксларнинг сирли қиёфалари коҳиннинг юрагига англаб бўлмас ва тийиқсиз ваҳима солди, томирларида қон тўхтаб қолди ва остона ҳатлаб кираркан, у жиллақурмаса ўз одимлари товущини эшитишга муштоқ эди.

Устида унга номаълум тилда ёзуви бўлган эшикни қоқди. Эшик унсиз очилди ва дароз ҳабаш ҳеч нарса сўрамай ва шубҳаланмай, имо билан уни киришга таклиф қилди.

Баланд бринч шамдонлардаги шамлар кенг атрийни чарогон қилиб турарди, деворлар эса қоп-қора, маъюс бўёқларда чизилган йирик иероглифлар билан қопланганди, улар Италия аҳолиси ўз-ўзларини безайдиган ёрқин ва нафис нақшу нигорларга ҳечам ўхшамасди. Атрийнинг охирида, гарчи африкалик бўлмаса-да, қора жанубликлардан ҳам қорароқ бўлиб кўринган бошқа бир қул унга пешвоз чиқди.

— Мен Арбакнинг олдига келдим,— деди қоҳин ва овози титраб чиқаётганини ўзи ҳам эшитди.

Қул индамай бошини эгди ва Апекидни уйнинг чап қанотига бошларкан, уни энсиз зинадан, кейин эса худди пештоқдагидек совуқ улугворлик ҳукм суриб турган бир қанча бўлмалар орқали юқорига олиб чиқди. Ниҳоят Апекид қоронғи, яхши ёритилмаган хонада пайдо бўлди, мисрлик уни шу ерда кутиб турарди.

Арбак устида эшикка битилган аломатларга ўхшаш ёзув кўчирилган бир нечта папирус найчаси ётган хонтахта ёнида ўтирарди. Сал нарида унча катта бўлмаган учоёқ бўлиб, устида хушбўй тутатқи тутаб турарди. Унинг ёнида бурж аломатлари бўлган катта курра жой олган, бошқа хонтахта устида эса нимага кераклиги Апекидга номаълум бўлган ғалати-ғалати шаклдаги бир қанча ускуналар ётарди. Хонанинг тўр парда билан тўсилган деразасидан тушиб турган ой нури эса яккаю ягона шам ёғдуси билан қўшилиб кетмоқда эди.

— Ўтир, Апекид,— деди мисрлик.

Йигит ўтирди.

— Сен мендан сўрагандинг,— гап қотди Арбак бирмунча сукунатдан кейин, бу вақтда афтидан, у хаёлга толган эди,— сен инсон ақли англашга қодир бўлган энг қудратли сирлар ҳақида сўраган эдинг, ҳаётнинг бу топишмоғини ечишимни хоҳлайсан. Бизлар болаларга ўхшаб қоронғида адашиб юрамиз ва қисқагина вақтга бу қайғули ва қисқа умримизда ўз сояларимизни зулмат ичида кўриб турамиз; фикрларимиз кўксимизни ёриб киришга ҳаракат қилганча гоҳ жиндакки-на зулматга кўмилса, гоҳ даҳшатда орқага қайтади; биз кўрлигимиздан биронта яширин хатарга дуч келишдан қўрқиб, атрофда ночор айланамиз, бизни четлаб турувчи чегараларни билмаймиз, улар бизни гоҳ бўғади, гоҳ кенг ёйилиб, абадият қаърида маҳв бўлади. Модомики шундай экан, бутун ҳикмат муқаррар равишда икки масалани ечишга олиб келади: “Биз нимага ишонишимиз керак?” ва “Биз нимадан юз ўгиришимиз керак?” Сен мана шу саволларга жавоб олмақчисан шундайми?

Апекид бош ирғади.

— Унда қулоқ сол. Бугунги суҳбатимизни эсингдан чиқармадингми?

— Қандай эсан чиқарай!

— Мен сенга шунча меҳроблар устида афъюн чекадиган илоҳлар тўқиб чиқарилганини айтиб берган эдим. Расм-русум ва урф-одатларимиз эл фаровонлиги деб элнинг ўзини алдаш учун масхарабозлик эканини ҳам тушунтиргандим. Бу ёлғонда жамият бутунлиги, тинчлик мояси, донишмандлар ҳокимияти яшашини ҳам тушунтиргандим; бу ҳокимиятнинг негизи — оломоннинг бўйсунуши. Биз бу саховатбахш алдовни қўллаб-қувватлаймиз. Борди-ю, одамлар бирон нарсага ишонишлари керак бўлса, оталари уларга нимани севишга ўргатган бўлса, ўшанга, анъана муқаддас билган нарсага ишонаверсинлар. Табиати бундай қўпол иймон учун ҳаддан ташқари руҳлан-

ган бизлар ўзимиз учун қандайдир сайқал топган нарсани қидириб топишга ҳаракат қиламиз, аммо ўзимиз бузиб ташлаган таянччи бош-қаларга қолдирамиз. Бу донолик, бу олийжаноблик.

– Гапиравер.

– Шу ишни қилиб, ташлаб кетмоқчи бўлганларимиз учун эски қоидаларни сақлаб қолиб, белимизни боғлаймиз-да, ўзга оламларга йўл оламиз. Илгари ишониб келган нарсангни эсингдан чиқар, хотирангдан ситиб ташла. Зеҳнингни ёзилмаган қоғоздек тоза, деб ҳисоблайлик. Дунёга назар сол, унинг тартибига, унинг қонунлари тузилишига диққат билан кўз югуртир. Уни нимадир яратиши керак эди — модомики тузилиш бор экан, демак тузувчи ҳам бўлган; мана шу ишонч бизга қаттиқ заминга оёқ босишимизга имкон беради. Хўш, у ўзи ким? Худо, дейсан сен. Тўхта, шошма-шошарлик билан хулоса чиқармайлик. Дунёни яратган куч ҳақида биз унинг қудратлигини, эпга келмаслигини, одамлар тақдирига нисбатан бефарқлигини биламиз, холос. Одамлар худони ўйлаб чиқаришган ва уни меҳрибон деб билишган. Унда ёмонлик қаердан пайдо бўлган? Нима учун худо бунга йўл қўйган... ёмонликни яратган ҳам, абадийлаштирган ҳам? Бунга оқлаш учун форслар иккинчи, ёвуз руҳни ўйлаб топишган. Бизнинг миср Тифонимиз ҳам, моҳиятан, ўша ёвуз иблисининг ўзи. Номаълум кучни биз қандайдир мавжудотга айлантирамиз ва кўзга кўринмас нарсага кўзга кўринадиганнинг табиатини берамиз. Йўқ, уни биз кўрмайдиган номи билан аташимиз керак ва шунда сир очилади. Унинг номи — Зарурият. Зарурият, дейди юнонлар, худоларга буйруқ беради. Унда худоларнинг нима кераги бор? Улар ҳеч нимага керак эмас, дарҳол улардан воз кечайлик. Зарурият бизни қуршаб олган ҳамма нарсага ҳукмини ўтказди. Аммо бу қадимий, кўзга кўринмас, англаб бўлмас кучни қўя турайлик-да, унга бўйсунган ва биз, одамлар, билишимиз ва англашимиз мумкин бўлган нарсага мурожаат қилайлик. Унинг номи — Табиат. Донишмандларнинг ҳатоси шунда эдики, улар ҳаммаша ҳамма нарса зим-зиё зулмат бўлган жойда заруриятни тадқиқ этишга интиланлар. Борди-ю, улар ўзларининг Табиат тадқиқотларини чеклаган бўлганларида, Табиатда уларнинг сирларидан аллақачон ном-нишон қолмаган бўларди. Бу ерда бардошли кузатишлар ҳеч қачон мукофотсиз қолмайди. Мен ерни, ҳавони, баҳри муҳитни, осмонни тадқиқ қиламан ва булар барчаси сирли тарзда бир-бири билан боғлиқлигини кўраман, ой сувнинг қўтарилиши ва қайтишига сабаб бўлади, ҳаво ҳамма жойда ерни ўраб туради, юлдузларни ўрганар эканмиз, биз ернинг чегараларини ўрганамиз, вақт даврларга бўлинар экан, юлдузларнинг оқиш нури бизга ўтмиш қаърига кириб боришимизга имкон беради, уларга қараб келажакни билса бўлади, — бинобарин, заруриятнинг ўзи нима эканини билмай туриб, биз, жиллақурмаганда, у нималарни шарт қилиб қўйганини кўрамыз. Бу дин бизни қандай хулосага олиб келади (зеро, бу диндан бошқа ҳеч нарса эмас) Мен иккита илоҳга ишонаман: Табиатга ва Заруриятга. Биринчисини тадқиқ этаман, иккинчисини эъзозлайман. Бундан қандай хулоса келиб чиқади? Дунёдаги ҳамма нарса умумий қонунларга бўйсундирилган: куёш нури кўрларга қувонч бағишлайди ва озгина хилқатгагина қайғу келтириши мумкин; тун кўпчилик жонзотга уйқу келтиради, аммо унинг чодирини остида фақат осудалик яширинган бўлмайди, балки унда илонлар ва арслонлар ҳам пинҳон ётади; океан ўз елкасида минглаб кемаларни олиб юради, аммо биттасини домига тортади. Умумхалқ фаровонлиги эмас, балки умумий фаровонлик учунгина Табиат ижод қилади ва Зарурият ўзининг

машъум йўлини ниҳоясига етказди. Мен қоҳинлар қўллайдиган алдовни сақлаб қолмоқчиман, чунки у кўпчилик учун фойдалидир; мен одамларга санъатнинг ўзим кашф этган нафосатини, ўзим такомиллаштираётган фанларни бермоқчиман; мен уйғонаётган билимларни жадаллаштираман, — бу билан одамларга хизмат қиламан, умумий қонунни бажараман, Табиат қўйган буюк мақсадга яқинлашаман. Ўзим учун фавкулудда ҳолатни талаб этаман. Мен уни барча донишмандлар учун талаб этаман. Мен жаҳонга доноликни бераман, ўзимга эса — эркни. Мен ўзгалар ҳаётини ёритаман ва ўзим ундан лаззатланаман. Ҳа, бизнинг ҳикматимиз абадий, аммо улар қисқа, шу боис у бера олган ҳамма нарсадан воқиф бўл. Ёшлигининг дилхушликларга, туйғуларининг лаззатга бахшида эт. Шаробли паймона синдириб ташлайдиган ва гулчамбарлар сўлийдиган соат яқин. Хотиржам бўл. Апекид, шогирдим ва издошим! Мен сенга Табиат қурилмасини, унинг энг теран ва даҳшатли сирларини очиб бераман, сенга нодонлар афсун деб атайдиган илмни ва юлдузларнинг қудратли асrorларини ўргатаман. Шунинг шарофати билан сен одамлар олдидаги ўз бурчинини адо этасан. Аммо мен сени авомшуннос ҳатто ҳаёлига келтиролмайдиган лаззатларга олиб бораман, сен одамларга бахшида этган кун ўрнини сен ўзингга бағишлайдиган тун эгаллайди.

Мисрлик нутқини тугатгани ҳамон ҳамма томондан, пастдан, юқоридан Лидияда туғилган ва Ионияда мукамалликка етишган ғоят майин мусиқа куйилиб кела бошлади. Оҳанглар сели барча туйғуларни оқизиб кетди, у ўзининг гўзаллиги билан забт этмоқда эди. Бу кўзга кўринмас руҳларнинг олтин асрда Фессалия водийсининг аллақандай ўрталарида ёки Пафос яқинидаги тушки ўтлоқзорда чўпон тинглаши мумкин бўлган куйлар эди, афтидан. Апекиднинг лабларидан учиб чиқишга тайёр сўзлар қотиб қолганди.

Бу латиф сукунатни бузиш унга ноинсофликдай кўринмоқда эди. Унинг кўнгилчанлиги, унинг юнонча ҳалимлиги ва қалбидаги сирли жўшқинлик устун келди. У бор вужуди билан тинглаганча ўриндиқда ўзини орқага ташлади, майин ва ширин кўшиқ эса ҳамон давом этарди...

Давоми бор

Адам МИЦКЕВИЧ

Тинмасин ҳаёт ҳеч, гупирсин!

ФИЛАРЕТЛАР ҚАСИДАСИ

Тинмасин ҳаёт ҳеч, гупирсин!
Дунёга келганмиз бир марта:
Қалбимиз сингари кўпирсин
Биллурий қадаҳлар қўлларда.

Даврада чарх урган ол шароб —
Ёшликка эгизак илҳомчи!
Юксалсин, ҳар қадаҳ — бир офтоб,
Қолмасин тубида бир томчи!

Полякнинг шароби — болимиз,
Эмасмиз ёт тиллар ошиғи.
Туташар дилларга дилимиз,
Янграса она-халқ кўшиғи.

Китобий гапларни суймаймиз!
Аждодлар сабоғи бебаҳо:
Қувнасақ — юнондай қувнаймиз,
Жанг қилсақ — римликлар раҳнамо.

*Рус тилидан
Хусниддин
ШАРИПОВ
таржималари*

Шоир Адам МИЦКЕВИЧ 1798 йил 24 декабрда Польшанинг Заосье қишлоғида, адвокат оиласида дунёга келди. У давр Польша замини ўз атрофидаги кўшнилари томонидан тақсимлаб олинган пайтлар эди. Албатта бундай шароитда ҳаёт алғов-далғов, илғор фикрли кишилар мамлакат номини тиклаб олиш ҳаракати билан банд эди. Мицкевич Вильно университетига кирган 1815 йилда унинг ватани қайтадан тақсимланиб, Россияга бўйсунувчи Польша қироллиги ташкил топди. Талаба йигит эса фақат филология фанини ўрганиш билан чегараланмай, ижтимоий ҳаётга ҳам боши билан шўнғиб кетади: у миллий мустақиллик ва сиёсий озодлик учун кураш олиб бораётган дўстларининг жарчиси бўлишга ҳаракат қилиб, янгроқ шеърлари аввал кўлма-кўл, сўнг матбуот орқали тарқала бошлади. Олий маълумот олиб, муаллимлик қилган пайтларида ҳам у ватанпарварлар ҳаракатининг марказида бўлди. Россия ҳукумати анойи эмас, эди албатта: бу ҳаракатнинг энг фаол иштирокчилари қўлга олиниб, жазога тортилади.

Келди қонунпазлар! Эй, мезбон,
 Қўявер қадахни ўртага:
 Ҳақ эрур бугунча зўравон,
 Ҳақиқат зўр келур эртага.

Ҳуррият дардини тортганлар
 Бугунча нафасин ютади.
 Аҳиллик тузини тотганлар
 Дил ёзмоқ дамани кутади!

Пўлатни буколган кишилар
 Замонни ҳам охир бўлажак:
 – Офарин сизларга, яхшилар, –
 Деб Бахус ол шароб тугажак!

Дилбарин табаррук тилидан
 Табаррук сўз татиб кимёгар,
 Ушанда миннатдор элидан
 Ташаккур тинглагай донолар.

Архимед – юлдуз-ла муттасил
 Сирлашиб яшаган зўр одам.
 Лекин у ўз таянч нуқтасин
 Тополмай кўз юмди дунёдан.

Ньютон қўли ҳам қисқарган,
 Қисқадир жаҳонни қучмоққа,
 У йўриқ сўрасин бизлардан,
 Аҳд этса янги йўл очмоққа.

Қалби муз сайёра эмасмиз,
 Самовий харита не даркор? –
 Кучаниб овора эмасмиз,
 Куч эмас, ишончда ҳикмат бор.

Қалбимиз қўрини ўлчаган
 Қўлларни босажак қалтироқ:
 Бир –
 заиф иккига нисбатан,
 Икки-чи? Бирликдан заифроқ!

Сафдошларининг яхши сир сақлаганликлари сабабли шоир устидан энгилроқ ҳукм чиқарилиб, у Россиянинг овлоқ ўлкаларига бадарға этилади. Унинг бир дарди икки бўлди: сал аввал Адам ўз жонидан ортиқ севгани – Марила Верешчакдан айрилган, бадавлат ота-оналар қизларини граф Путкамерга узатиб юборишган эди.

Мицкевич 1824 йил 25 октябрида йўлга чиқиб, Нева дарёси ўз қирғоқларини бузиб, қутураётган кунларда Петербургга етиб келди. Уни Шимолий жамиятнинг Рилеев, Бестужев каби атоқли аъзолари ўз бағирларига олдилар, ижодлари билан ўртоқлашдилар. Шоир Одесса ва унинг атрофларида бир йилча яшаб, қайтиб келганида эса, унинг дўстлари декабрист сифатида қамоққа олиниб, тергов қилинаётган эди.

Шундан сўнг, аста-секин, Мицкевич ва Пушкин ўртасида яқинлик, бора-бора қилин дўстлик туғилади, ижодий ҳамкорлик бошланади. Дарвоқе, мен ҳам ушбу туркумдаги “Сардор”, “Будрис ва ўғиллари” деган шеърларни Пушкин таржимаси асосида ўзбек-чалаштирганма.

Адам Мицкевич умрининг энг гуллаган чоғларини саргардонликда ўтказган бўлса ҳам, хаёлан доим эл-юрти билан яшади. Шоир ўз кўксига олиб юрган ватани унинг дostonларида айниқса кўзгудек акс этиб туради. Масалан, “Гражина” XIV асрга чекиниб, феодалларнинг ноаҳдлигини, ҳатто ўз шахсий фойдасини ўйлаб, ёвга ўйинчоқ бўлишларини куйиниб ҳикоя қилади. Фақат она тупроқ хатар остида қолгандагина

Онлар ҳам, ҳаёт ҳам гупирсин!
Дунёга келганмиз бир марта:
Қалбимиз сингари кўпирсин
Биллурий қадаҳлар қўлларда.

Вужудда қонимиз тўнгмасин
Бўш ўтиб умрнинг бир они
Ва Фели¹ нигоҳи сўнмасин,
Деб куйлар Филарет ўғлони.

КЕМАЧИ

О, ҳаёт уммони, даҳшатсан, даҳшат!
Сўлим сийнанг узра чиққандим йўлга,
Ҳайқира бошладинг таратиб ваҳшат!
Юриб бўлмас экан на орт, на олдга,
Қўлларга итоат этмагач мурват!

Ўзин бахтли сезар кемачи-маллоҳ,
Гўзаллик ва Меҳр кўрсатганда йўл:
Борлиқни зимистон қучганда ногоҳ,
Шу икки фаришта чўзиб унга қўл,
Орзу шароби-ла этаркан огоҳ.

Меҳр қадаҳини кўтарсанг агар,
Шуҳрат чўққисига етмоғинг осон,
Бу бода кайфидан туғилгай зафар;
Маллоҳ-чи, Гўзаллик жилмайган замон,
Эзилиб кетса-да, йўлини топар.

Афсуски, Гўзаллик юз кўрсатиб сал,
Ғойиб бўлиши ҳам мумкинди тезда.
Умидинг иплари бўлару чигал,
Етимдай сезасан ўзни шу кезде
Ва алам қалбингга солади чангал.

Самовий Гўзаллик тарк айлаган чоф
Зулматда бўрон-ла олишмоқ азоб:
Қўл излаб, харсангга йўлиқасан гоҳ,
Ё муз қучоғида бўласан хуноб,
Қандай чидар бунга тирик жон, эвоҳ?!

¹ Ф е л и – тафаккур маликаси Фелициянинг эркалаб айтилгани.

поляк ва латвияликлар руслар билан бирлашиб, қадларини тиклаб оладилар. Бу мавзуни шоир “Конрад Валленрод” достонида ҳам давом эттиради, кишининг бахти ватан ва халқ бахтиёрлигидан туғилиши ҳақида фикр юритади.

Халқ ўзининг урф-одатлари билан тирик. Мицкевич ўн йилдан ортиқроқ меҳнат қилиб, барибир битиролмай кетган “Дзяди”, яъни “Арвоҳ йўқлов” достонида фақат ўтганлар руҳини обод қилиш билан чегараланмай, ўзи сургунда кезган йўлларнинг аччиқ-чучугини ҳам ўртоқлашади. Шоирнинг охириги йирик асари – “Пан Тадеуш” (уни шеърий роман, ҳатто эпопея деб ҳам аташади) поляклар ниҳоят бир уя атрофида асаларидай бирлашиб, янги ва янгича ҳаёт бошлаганларига умид ва ишонч билан йўғрилган. Бу асарларни ўқир эканмиз, истеъдодли ижодкор қаламини юксак мақсад йўналтириб турсагина меҳнат меваси ҳеч сўлмас экан, дегимиз келади.

А.Мицкевич 1855 йил 26 ноябр куни Истанбулда вабо касалига чалиниб, ҳаётдан кўз юмади.

ТАРЖИМОН

Мен-ку, зулмат қучиб, ўкирса ҳаёт,
Қутулишим мумкин бир имо қилиб...
Лекин ўзгалар-чи? Тўлқинда, ҳайҳот,
На ўлар, на қолар: борар осилиб,
Наҳот шу яшаш деб аталур, наҳот?!

Менга дейдиларки, ҳаёт — ўткинчи,
Мен эса ишончдан оламан мадад.
Чалғитиб турса-да ўлжа илинжи,
Нурин тарайверар абадул-абад, —
Руҳият юлдузин бузилмас тинчи.

Соҳилдан келдими бу бақир-чақир?
Ҳаҳ, дўстлар йўқлабди қояда туриб.
Тавба, қучса ҳамки туман-тошбағир,
Упқон-ла олишиб ётганим кўриб,
Оғриб кетмадими кўзингиз, ахир?!

Ҳозир бўла қолсам тўлқинга таслим,
Тушунмасангиз ҳам нелигин бўрон,
Гарчи йўқ ҳеч кимдан ҳеч қандай қарзим,
Тилингиз заҳрига бўлардим нишон
Ва таъна тошидан қутулолмасдим.

Азоблар рўйхати бўлмасди тамом:
Кемамнинг ҳамроҳи — ёмғир, дўл, чақмоқ.
Менга томошабин айтмасин аҳком,
Ҳакам қалбимдадир, ҳакамим — илоҳ.
— Сиз қайтинг, мен йўлда этаман давом.

ГУМОН

Кўп ҳам куйинмайман сени кўрмасам,
Эсим оғиб қолмас кўрганимда ҳам.
Лекин йўлларимиз тушганда йироқ,
Тимдалай бошлайди дилимни фиरोқ.
Бу сирнинг сабабин излайман гоҳи:
Ишқибозликмикин, ишқмикин ёки?!

Сиёқинг оҳиста бўлганда ғойиб,
Нетай, хотирамни қолсам-да койиб,
Шукрона айтаман, мен билан бугун
Шу ёруғ дунёда борлигинг учун.
Сўнг қийнар сўкилиб уйқумнинг чоки:
Ишқибозликмикин, ишқмикин ёки?!

Сенинг остонангни излаб топгунча
Жафолар чекдимми ахир озмунча?!
Ўша дардларимни ҳали ҳам бир бор
Қуйлаб, этолмадим ўзингга изҳор.
Йўлимни ёритган ақл чироғи
Ишқибозликмикин, ишқмикин ёки?!

Дардингни олайн жонга улаб жон,
Сенга соғлиғимни этай армуғон.
Илжайма, сўзларим ҳавойи эмас,
Мен учун бир умр яшнаб юрсанг бас.

Айт-чи, кўрелигининг борми изоҳи:
Ишқибозликмикин, ишқмикин ёки?!

Кўлингни оҳиста кўлимга олсам
Ва орзу бағрига чўмиб-йўқолсам,
Уйқу нелигини билмаган гумон
Шўрлик юрагимда уйғотар тўфон,
Ақлимни шоширар унинг сўроғи:
Бу олти мисрали оташин нафас
Илҳом парисининг инъоми эмас,
Билмадим, сатрлар одимлаб вазмин,
Қандай келиб қолди қофия, вазн;
Шоирни шу қадар этган сайроқи
Ишқибозликмикин, ишқмикин ёки?!

ИККИ СЎЗ

Бир сўз айтолмай тилим бўлар лол
Учратиб қолсам авлоқда сени.
Балқимай туриб кўзингда хаёл,
Уққим келади дилингдагини.
“Не сўз айтар?” деб боқаман маҳтал,
Сен лабларингни очмасдан аввал
Уққим келади тилингдагини.
Кўзим интизор, қалбим интизор,
Буни ўзинг ҳам тушунасан, ёр.
Энг ноёб сўзлар жўнгина бўлар:
“Сени севаман, сени севаман!”
Деганларингни эшитгим келар.

Сўниб қачондир ҳаёт деган шам,
Арши-аълони айласак ватан,
Ёрим, ҳаттоки ўша ерда ҳам
Тўймай термулиб хумор кўзингга,
“Сени севаман” деган сўзингга
Бўлардим албат ўзим харидор
Ҳамда тинглардим такрор ва такрор.
Уни энг ноёб қўшиқдай қониб,
Тонгдан кечгача жўшиб ва ёниб:
Ҳа, миллион-миллион жилвалар ила
Таралаверсин гўёки шуъла
“Сени севаман” деган ашула!

“ҚРИМ СОНЕТЛАРИ” ДАН

КЎЗЛОВ ЧЎЛДАН ТОҚҚА КЎЗ ТАШЛАБ...

Сайёҳ ва Мирзо

С а й ё ҳ

Наҳот бу алп тоғни яратмиш оллоҳ
Фаришталар учун тахт ўрнатай деб?!
Тўсиб турганмикин йўлни ёки дев,
Бевақт ботмасин деб юлдузлар ногоҳ?!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Тоғ уфқи ловулар гўёки ўчоқ,
 Ё ўт тушдимикин Шоҳиншаҳарга?
 Ёки йўл кўрсатиб сайёраларга,
 Ёқиб қўйганмикин худойим маёқ?

М и р з о

У ерга чиққанман. Унда қишу ёз
 Дарё, булоқларни суғорар Аёз,
 “Уҳ” десам, қор ёққан оғзимдан ерга.

Булутни поралаб яна юксалсам,
 Тегай деб қолганди юлдузга саллам,
 Бу – бизнинг Чодиртоғ, билдингми?

С а й ё ҳ

Эҳ-ҳа-а

ҲАРАМДАГИ ҚАБРИСТОН

М и р з о – с а й ё ҳ г а

Муҳаббат боғини қуритди оллоҳ,
 Мева беришини кутмасдан гуллар;
 Роҳат денгизида яйрамас улар,
 Фақат босиб ётар бағрига тупроқ.

Танлар вақт қаърида бўлса-да ғойиб,
 Кимдир дастор қўйиб қабр бошига,
 Қай бир кофир эса қабр тошига
 Марҳумлар исмини ёзибди ўйиб

Бир умр тўрт девор ичра асраб жон,
 Кун кўриб бу шаффоф чашмалар аро,
 О жаннат гуллари, бўлдингиз хазон.

Бугун пойингизга, бамисли гадо,
 Кўз ёш тўкиб келгач ғайридин меҳмон,
 Хобгоҳингиз очдим, кечирсин Худо!

АЙИҚТОҒ

Айиқтоғ, кифтингдан боқаман хушҳол
 Сен томон югурган нилий тўлқинга:
 Бош ургач, айланиб қумуш ёлқинга,
 У бир дам ҳаволаб, тўкилар беҳол.

Сал ўтмай, соҳилда қўтарар говур
 Навбатдаги тўлқин ундан ҳам баттар.
 Сўнг, пода-балиқдай, изига қайтар,
 Пойингда қолдириб шағал ёки дур.

Севги ҳам, эй ҳофиз, ажойиб нарса,
 Кўзингни тиндирар забтига олса,
 Яна борлиқ яшнара бошласанг наво.

Овозинг бўғолмас момақалдироқ,
Шеър-қўшиғинг эса янграр авжлироқ,
Мангу ўлмасликка йўлланманамо.

САРДОР

Тун яримдан ўтганда, бедор,
Уйга қайтди сафардан сардор.
Шубҳа ўртаб уни худди чўғ,
Хизматкорлар дамин ўчириб,
Эшик очиб, пардани суриб
Қарасаки, маликаси йўқ.

Ғазабидан олайиб кўзи,
Томоғига тиқилди сўзи.
Сўнг мошгуруч мўйловин бураб,
Енг шимариб, муштин тугди-ю,
Малайларга захрин сочди у:
“Ярамаслар, ўзи нима гап —

Қайда қолди қулф-калитлар,
Қайга кетди кўриқчи итлар?
Мен ҳаммангни... Йўқ, йўқ, биринг тур,
Қанорқоп ва арғамчини ол,
Ўқлаб узат милтиқни дарҳол,
Бир боплайки,.. Қани, энди юр!”

Кетди девор паналаб сардор,
Писиб борар ёнида дастёр.
Боққа кириб, боқсаларки жим,
Ҳамон обод фавора бўйи,
Бир йигитни тинглаган кўйи
Ўлтирарди оқ кийган хоним.

Йигит қуяр: “Ҳаётим битди,
Орзум уйи нуради-кетди,
Мен давлатим деган неки бор, —
Оппоқ сийнанг хилқатларин ҳам,
Оташ кафтинг лаззатларин ҳам
Сотиб олди тиллага сардор.

Сени излаб гадо бўлдим мен,
Дардинг чекиб адо бўлдим мен!
Нетай, бурдинг мендан юзингни.
Куймади у изингдан юриб.
Ҳамёнининг ваҳмини кўриб,
Қучоғига отдинг ўзингни.

Учиб келдим зулматда бугун
Кўзларингга бир боқиш учун.
Келдим дардим изҳор этгани,
Янги уйда янги бахт тилаб,
Уша момиқ қўлларинг силаб,
Сўнг бошимни олиб кетгани”.

Тўхтатолмас қиз ёш булоғин,
Йигит ўпар бошу оёғин.

Барглар аро сардор ва дастёр
Икки ўқни милтиққа жойлаб,
Бамисоли ўлжани пойлаб,
Яқинлашар, отишга тайёр.

Шу пайт, ногоҳ бўлгандай касал,
Дастёр бола тайсаллади сал:
“Ярамайман, хўжам, бу ишга,
Қўзим хира, қўлим қалтироқ,
Ўқлолмадим ҳатто яхшироқ
Ҳам ожизман тепки босишга!”

“Малайвачча, ўчир унингни,
Кўрсатаман ҳали кунингни, —
Дер хўжайин, - мўлжаллаш лозим:
Бекачангни сен ол нишонга —
Бироз кўтар, энди — сал ёнга...
Тинчитаман йигитни ўзим!”

Унинг сўзи бўлмасдан адо,
Янграб кетди “қарс” этган садо, —
Наҳот дастёр қолди шошилиб,
“Адашдими” мўлжалдан айёр:
“Оҳ” деди-ю, қулади сардор,
Манглайдан дарча очилиб.

ГУЛГА ЧҶМДИ ДАРАХТЛАР ЯНА

Гулга чўмди дарахтлар яна,
Хуш бўй тарар борлиқ тун бўйи.
Эманзорда қилар тантана
Булбул, ҳатто чигиртка куйи.

Лекин чулғаб бошимни хаёл,
Дард эзади менинг елкамни.
Юрагимда кезар бир савол:
— Ким мен билан кутгай кўкламни?

Ой нурида чайқалиб шу пайт,
Куйлай бошлар қандайдир машшоқ.
Деразамни очсам, оҳ, нетай,
Кўз ёшларим бўлади булоқ.

Бу — ёр васфи, севги достони,
Ишқ деб ҳофиз яратган инжу.
Лекин сўнмас қалбим афғони:
Дардин ахир кимга айтсин у?

Не кунларни бошдан ўтказдим,
Она юртга этолмай сафар.
Ўзгаларга айтмаган дардим
Ўзим билан қабрга кетар.

Шам олдида бир кун букиб тиз,
Муштни қисиб, сен билан бирга,
Қалбим, барин куйга солармиз,
Туширармиз ёки сатрга.

Ўйларим — қуш, ўйларим — болам,
Ўйларимдан таралар оҳ-зор;
Шу фарзандлар ташвиши билан
Бева қалбим бир умр абгор.

Баҳор ўтар, ўтар саратон,
Ўтар-кетар қору ёмғир ҳам.
Эримагай аммо ҳеч қачон
Юрагимда чўкиб ётган ғам.

МОВИЙ МУҲИТ УЗРА

Мовий муҳит узра, само бағрида
Терилиб турарди қоялар қатор.
Акси муҳрланиб денгиз қаърида,
Гўёки кўзгудан боқар беғубор.

Мовий муҳит узра, само бағрида
Пойга қилар эди булутлар саф-саф.
Акси ўрмаларди денгиз қаърида,
Қора дуд таратган жинларга ўхшаб.

Мовий муҳит узра, само бағрида
Булутлар кўксини тилади яшин.
Акси лип этади денгиз қаърида
Ва узоққа бормай, сўнади тагин.

Мовий муҳит узра қўниб ҳаловат,
Гўёки мудрарди кўрфаз ниҳоят.

Мен-чи, бўлсам ҳамки юраги доғлиқ,
Дилимнинг тубида яшайди поклик ...
Қора қоялардан юраман йироқ,
Нурни акс этириш менга маъкулроқ ...

Қоялар бу ерда туражак мангу,
Булутлар суғориб юражак мангу ...
Шу ерда липиллар чақмоқ ҳам мамнун ...
Фақат менинг кемам йўлдадир ҳар кун.

КЎЗ ЁШИМ ШАШҚАТОР ...

Кўз ёшим шашқатор, ёғар беғубор
Олис ҳамда холис болалигимга,
Сўнгра ювар қуюн йигитлик уйин,
Сўнг — етуклик фасли, ғам-алам васли:
Кўз ёшим шашқатор — ёғар беғубор ...

Годердзи ЧОХЕЛИ

Ҳикоялар

ҚАРҒА МОЖАРОСИ

- **Ф**амилиянгиш!?
 – Чохели.
 – Исмингиш?
 – Бутула...
 – Касбингиш?
 – Қишлоқ руҳонийси.
 – Кимдан шикоят қилаяпсиз?
 – Махарэ Шуглиаруи...дан.
 – Хўш, шикоятингиш нимадан иборат?
 – Шундан иборатки, сенга айтсам, улар менинг хусусий қарғамни ўзлариники қилиб олишди. Ўзларига оғдириб олишди-ю, қайтариб беришмаяпти, сенга айтсам... У энди бизники бўлди, дейишмаяпти, сенга айтсам...
 – Қанақасига сизнинг хусусий қарғангиш бўлади? Нима сиз мени калака қилаяпсизми?!
 – У менинг қарғам эканини ҳамма биледи: пичан ўргани борсам, орқамдан учиб боради. Ер ҳайдагани жўнасам, изимдан эргашади... Улар бўлса ўзларига оғдиришди...
 – Шошманг, шошманг... демак, сизнинг хусусий қарғангиш бор эди, шундайми? Ўша қарғани қанақа деб аташарди?
 – Қарғаними?
 – Ҳа, ҳа, қарғани.
 – Ҳеч қанақа. Одамлар Бутуланинг қарғаси дейишарди.
 – Демак, сиз қарғага ҳеч қанақа ном қўймагансиз... Ҳм, тушунарли.
 – Нима тушунарли, ахир?
 – Шуниси тушунарлики, сиз ўзингизга тегишли бўлмаган қарғани ўзлаштириб олгансиз, энди тушундингизми?
 – Худо гувоҳ... Мен...
 – Худони ўз холига қўйинг, бу ерда!
 – Кечирасиз, оғзимдан чиқиб кетди... Мен..
 – Фуқаро Бутула, қарға неча йилдан бери сизнинг хусусий мулкингиш эди?
 – Тўққиз йилдан бери, муҳтарам ҳакам.
 – Нега улар қарғангизни қайтариб беришмаяпти?

Русчадан
Файзи
ШОҲИСМОИЛ
таржимаси

Машҳур кинорежиссёр ва ёзувчи Годердзи ЧОХЕЛИ (1954–2007) Гуржистоннинг Душети туманидаги Чохе қишлоғида туғилган. Кинорежиссёр сифатида ўнлаб ажойиб фильмлар яратган. Кўплаб ҳикоя ҳамда “Арчаларга мактублар” ва “Туманли дара” китоблари муаллифидир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

61

– У энди бизники бўлди, дейишяпти.
 – Қарғанинг ўзи-чи? Ўзи кимни маъқул кўраяпти?
 – Уни алдаб ўзлариники қилиб олишди, муҳтарам ҳакам. Кундузи ҳам, кечаси ҳам унга дон сепишади. Шундай қилиб, қарға уларга ўрганиб қолган.

– Улар қарғани қанақа аташибди?

– Ҳеч қанақа.

Ҳакам кечгача қарғани аниқлаш масаласида Бутула билан овора бўлди. Бутула маҳкамадан чиққанида шу қадар ҳолдан тойган эдики, уйига зўрға етиб келди.

– Ҳакам нима деди. Қарғанинг нарҳини тўлайдиган бўлишдими ёки ўзини қайтаришадими? Бир нима десанг-чи?! Озғинга толқон солганмисан?— сўради хотини Бутуладан.

– Иккинги ҳам айбдорсиз, деди.— Бўлган гап шу. Аввало, қарғани сен ўзингни қилиб олгансан, кейин, у ўзиники қилиб олган дейди. Қанақади шум ниятинглар борга ўхшайди, деди.

– Пул-чи, пул? Нима, уларни тўлашга мажбур қилмайдими?

– Ҳамма бало мана шу пулда-да: ҳали юзталиқни ўзинг санаб беришингга тўғри келмасайди, деди.

– Нега энди?

– Эртага, эрталабдан қишлоғингизга бораман, текшириш, ўтказаман. Баланд бир текис том устига, дейди, бир томонига сен дон сепасан, иккинчи томонига Махарэ. Ҳар бирингиз ўз сепган емишингиз ёнида турасиз. Мен, дейди, иккалангизнинг ўртангизда бўламан. Қарғани кутамиз. Агар қарға сен сепган донга келиб қўнса, Махарэ жарима тўлайди. Агар уникига қўнса, сен тўлайсан...

– Нима, эсингни едингми? Шунга рози бўлдингми, а? Ўтган авлиёлар байрамида бор-йўғи зўрға юз сўлкавой эҳсон йиғилганди, шуни ҳам жаримага тўламоқчимисан? Шундоқ ҳам аниққи, Махарэ сепган донга қўнади-да.

– У шундай деган бўлса, мен нима қилай?

Кейинги куни эрталабдан бутун қишлоқ аҳли Махарэнинг уйини халқа қилиб ўраб олди. Томнинг бир томонида Бутула, иккинчи томонида Махарэ турарди. Уларнинг орасида савлат тўкиб ҳакам турарди. Қишлоқдошларнинг бир қисми Бутулани, бошқалари Махарэни ҳимоя қиларди. Ҳал қилувчи гапни қарға айтиши керак эди. Узоқ кутишга тўғри келди. Қарға негадир кечикаётганди. Ҳакам, мени калака қилишяпти, деб гумон қилиб, Бутула билан Махарэнинг газабнок юзига қаради-ю, хотиржам бўлди. Лекин ўзига алам қиларди, ахир шу ернинг ўзида икки юзни ишлаб қолиши мумкин эди-да.

Бирдан безовталаниб қолди. Ҳавода қарға кўриниб қолди. Булутлар остида бир доира ясади-да, оҳиста пастлай бошлади; томгача учиб келди-да, қанот қоқиб, тўппа-тўғри ҳакамнинг қалпоғига қўнди-ю, бир қағиллаб, чирс эткизиб оқ нажас ташлади-да, учиб кетди.

Махарэ билан Бутуланинг юраги кўйиб юборди: уларни жаримадан худонинг ўзи кутқарди.

Лекин ҳакам ушлаган ерини узмай қўймасди. У дарҳол ўзига келиб, Бутула билан Махарэга айбловчи хулоса чиқарди.

– Сизлар яшириб келаётган шум ниятларинг туфайли ўзингизга тегишли бўлмаган қарғани ҳаққингиз бўлмаган ҳолда ўзлаштириб олгансизлар-у, унга ҳеч қанақа ном қўймагансизлар ва бу ҳам етмагандек, уни адабсизликка ўргатгансизлар. Шу боисдан бир ҳафталик муддатдан сўнг ҳар бирингиз икки юз рубл миқдорида жарима тўлашга мажбурсизлар. Агар жарима тўлашдан бош тортсанглар, ишларинг судга оширилади.

Ҳакам қалпоғидан қарғанинг ахлатини артди-да, уни яна бошига кийиб, жўнаб қолди.

Махарэнинг боши қотди – куну тун ўйлар, иккиюз рублни қаердан топишни билмасди.

Бутуланинг ҳарқолда умиди бор эди – яна икки кундан кейин қишлоқдагилар диний байрамни нишонлашади, балки тагин юз сўлкавой тушиб қолар. Шунда аввалгига қўшиб тўласа бўлади.

Лекин Бутула айтгандай бўлмади, байрамда одам кам бўлди, хайр-эҳсон жуда оз тушди.

Махарэнинг ҳам пул оладиган жойи йўқ эди. На қўшнилари, на қариндошлари қарға жаримасини тўлаши учун унга қарз бермадилар. Бурнининг тагида эшикни қарсиллатиб ёпиб: “Бор, қарғанинг думи тагини пойлаб тур, пул тушса йиғиб оласан”, деб тўнғилладилар.

Бир ҳафтадан сўнг, ҳакам уларни ҳузурига чақириб, уйларига юбормай қўйди.

Худонинг берган куни сўроқ қилиш учун қишлоқдан янги гувоҳ чақириларди. Қарғанинг шахсияти суриштириларди. Кўплар қайта сўроқ қилинади. Ҳакамнинг кўзига иккинчи бор кўринишни ўзига эп кўрмаганлар бўлса, биринчи чақирикдаёқ унга пул қистирар, кейин эса қишлоққа қайтиб, ўзининг эпчиллигидан гурурланиб, сўроқ бериш учун қатнайвериб чарчаган содда одамларга менсимай қарашарди.

Қишлоқ аҳли ташвишга тушди, жунбушга келди. Ҳаммаси бир бўлиб, бир амаллаб тўрт юз рубл йиғиб, вакиллар билан ҳакамга жўнатишди.

Ҳакам бармоқлари билан столни чертди-да, жирканибгина пулни стол қутисига ташлади. Буни кўриб турган вакилларнинг бор умидлари пучга чиқди.

– Агар ўша қарғани ушлаб, шахсан менга тирик ва зарар етказилмаган ҳолда келтириб бериш мажбуриятини олсанглар, – деди ҳакам, – илтимосларингиз қондирилади!

Қишлоқдаги каттадан-кичик – ҳамма қарғани тутишга киришдилар. Кўрқиб кетган ва қишлоқда камдан-кам кўринадиган қарға энди ҳеч кимнинг томига қўнмасди. Учиб келар, алоҳида ўсган дарахтга қўнар, бир қағиллаб қўяр ва яна учиб кетарди.

Уни ушлаб олиша олмади ҳам, ўлдира олишмади ҳам. Ҳакам тирик ва соғ-омон келтиришни буюрганди. Энди унга тегишга ҳам кўрқардилар: бутун қишлоққа жарима солмасин тагин.

Биринчи бўлиб Гамихарда гап очди.

– Нима, ҳакам Бутуланинг қарғаси қанақалигини эслаб ўтириб-дими?

– Қаёқдан эслайди.

– Ундай бўлса, келинглр бошқасини ушлаймиз.

– Эслаб қолса-чи?

– Қаерда дейсан, ўшанда кўришгаям улгурмаганди – учиб келиб бошига қўнди-ю, яна учиб кетди.

– Анави иккови бу қарға бизники эмас деб, оғзидан гуллаб қўйсалар-чи? Унда ҳакамдан балога қоламиз-ку!

– Уларга одам юбориш керак. Биз қарғани алмаштирмақчимиз, деб огоҳлантирсин, ҳакамга айтиб қўйишмасин тагин.

Бутула билан Махарэни огоҳланатириш учун одам юборишди.

Қишлоқ яқинидаги мевазор боғдаги ўз инида кекса бир қарға яшарди. Бир неча йиллардан бери ўша ерда бола очарди. Одамлар унга

ўрганиб қолишган ва яшашига халақит беришмасди. Бу яхшилик учун қарға ҳам яхшилик билан жавоб қайтарди. Одамлар қарганинг улар ҳовлисида бирор жўжани олиб қочганини сира эсламасдилар.

Нима ҳам қилишарди. Ҳакамга шу қаргани олиб боришга қарор қилишди. Болаларга қариган нок дарахтига чиқиб, қаргани ушлашни буюришди.

Бечора қарға, одамларнинг бегуноҳлигига шунчалик қўниққан эдики, учиб кетишга уринмади ҳам. Уни олиб кетишгач, аёллар ўз одатлари бўйича уввос солишди:

– Оҳ, бечора қаргажон, о, шўрлик палапонлар.

– Э, нимасини айтасиз, қўшнижон. Етим бўлиб қолишди.

– Одамга қийин бўлди. Қарға уч юз йил умр кўради, дейишади. Унгача ҳакам ҳам ўлиб кетса керак, шунда қаргани кўйиб юборишар.

– Уч юз эмас, ўттиз йил.

– Йўғ-э, менга қара, сен нотўғри эшитгандирсан.

– Балки у ердагилар қарганинг қанча яшабини билишмас, тирик ва соғлом олиб кел, деб буюришади. Қанча яшабини кутишмоқчи шекилли.

– Болалари-чи, онасиз ўлиб кетишади-ку.

– Эҳ, яйраб қолишади-да, қаргалар.

– Эҳ, нимасини айтасиз!

Қарға бўлса, уни олиб кетишаётганда хавф-хатарни сезди шекилли, қағиллаб қўйди.

Ҳакам ваъдасининг устидан чиқди, Бутула билан Махарэни озод қилди.

Чиқиб кетаётганларида Бутула орқасига қайтди ва ҳакамнинг қулогига шивирлади:

– Фақат мени сотмагин... Улар сенга сохта қаргани тикиштирди.

– Қанақасига сохта?– бақирди ҳакам ва ҳовлига югуриб чиқди.

– Ё менга ўша қаргани ушлаб тириклай олиб келасиз ёки судни алдаганларинг учун жарима тўлайсизлар!

Нима ҳам қилишарди. Одамлар хафа бўлиб қишлоққа қайтишди. Излаб ўша қаргани сира тополмадилар. Фақат афсусланишади:

– Қарға уч юз йил яшамаганида, ўша қуш алақачон ўлиб кетди дердик. Энди нима қиламиз?

Ҳалиям излаб юришибди.

Бутулага эса не қайғу, қартайиб бу дунёни тарк этди.

АРЧАЛАРГА ХАТ

Жгунаи кўрқиб кўзини очди – уни тушлар қийнаб юборганди.

Довдираганича кўрпага ўтирди, тунги арвоҳлар унга тинчлик бермасди. Ўрнидан турди, яланг оёқларини лойлари қуриб қолган этикка тикди-да, сўқмоқ билан Берининг уйига қараб юрди.

Куюш шарқий уфқнинг чеккасида анча кўтарилганди. Кўшни аёллар Берининг уйи олдида тўпланиб нима ҳақдадир шивирлашишарди. Берининг хотини уларнинг ёнида эди. У кафтини иягига тираганича уйининг деразаси томон тез-тез қараб, оғир уфлаб қўярди.

Эрталабки сукунатни четан девор устида ўтирган қарға бузди.

Унинг қағиллаши, яхшиликка эмасди.

– Э қағилламай ўл!

– “Қар”инг билан қотиб қолгин, илойим!– қарғашди аёллар қарға томонга мушт ўқталиб.

Жгунаи четан девор орасидан бир қозикни суғуриб олди-да, қаргага қараб отди. У учиб, уйлардан бирининг томига бориб кўнди. Жгунаи четан девор ёқалаб писиб борди-да, бўйинини чўзиб “қар-қар”лаётган қушга тош отди. Қарга қанот қоқиб кўкка кўтарилди-ю, олисга учиб кетмади. Жгунаи қаргага қараб туфлади-да, аёлларнинг ёнига борди.

– Аҳволи қандай?– сўради у Берининг хотинидан.

– Кечаси яна юраги хуруж қилиб қолди.

– Укол қилишдимми?

– Кўнмаяпти.

– Сал-пал бўлсаям қуриб қолдимми?

– Қурияпти, лекин нима фойда... Унинг қуришига ўзи йўл қўйма-япти, ачинаяпти. Балки ўзи ҳам ўша билан қуриб тугайди.

– Дўхтир келдимми?

– Эрталабдан шу ерда.

– Нима деяпти?

– Укол қилдиришга кўндирмоқчи бўлаяпти. У бўлса оёқ тираб турибди, на унга кўнади, на бунга.

– Яна нима ёзиб беришди?

– Ҳозирча ҳеч нарса. Дўхтир ёнида, гаплашяпти, – деди Берининг хотини боши билан уй томонга ишора қилиб.

Жгунаи ичкари кирди.

Бери каравотда, оёқларини осилтирганча ўтирибди. Кўйлаги ўнг елкасигача кийилган, у ердан ниҳолнинг игна баргли учи кўриниб турибди. Яланг оёқларини тупроқ билан кўмган Бери уларга сув қуймоқда.

– Бунақа қилма Бери, шамоллаб қоласан, ўзингни хароб қилма, – илтижо қилади увоққина, тўладан келган олтмиш яшар аёл – дўхтир, барча гудамарликларнинг халоскор фариштаси.

– Менга қара, оёқни ерга кўмишни қаёқдан ўйлаб топдинг? Шу касал юрагинг билан-а!

– Юрагим кутиб туради. Унинг эса айни пайти, – деди Бери елкасида ўсаётган арчага кўзини қисганича қараб.

– Менга қара, нега тушунмайсан, агар сен ўлиб қолсанг, ўз-ўзидан арчанг ҳам қуриб қолади. Укол қилдир, ўжарлик қилма.

– Уколдан янада тезроқ сўлади, қара, баргчалари сарғаймоқда.

Бери оёқлари кўмилган тупроққа яна сув қуйди.

Хонага нотаниш киши кириб, саломлашди.

– Ва алайкум ассалом, – деди Бери ва сигаретга имо қилди: – Ўчир унингни. Тамаки тутуни юрагимга зарарли.

Нотаниш киши сигаретни ўчирди ва ўзини таништирди:

– Мен шу ердаги мактабга ўқитувчи қилиб тайинландим. Жўгрофияни ўқитаман. Сиз билан юз берган воқеа мени қизиқтириб қолди. Шунинг учун келдим. Жуда ҳайратдаман. Инсон танасидан арча ўсиб чиқиши!.. Мўъжиза бу, бошқа нарса эмас. Бу ҳодисани чуқурроқ ўрганиш керак..

– Нимасини ўрганиш керак, униб чиқди, бор гап шу, – деди Бери.

– Нима, сиз ўрганиш керакмас демоқчимисиз?! Менга айтишларича, сиз шу арча билан гўдак мисоли муомала қилаётган экансиз. Ҳаётингизни ўз ихтиёрингиз билан хавфга қўймоқдасиз. Бу эркатойингизга зарар етказмасин деб, ҳеч қандай дори қабул қилмаётган экансиз. Бундай ноёб ҳодисани ўрганмай бўладими? Нима деб ўйлайсиз, бу оталик туйғуси сизда қандай пайдо бўлди?

– Менда бола – фарзанд йўқ, – деди Бери ва яна сигаретга ишора қилди. Ўқитувчи олдингисини ўчириб ташлаган бўлса-да, яна ёндириб чека бошлаганди. – Бу ерда чекманг, илтимос сиздан.

– Кечирасиз, эсимдан чиқибди. Ҳа, яна, мен сизга шуни айтмоқчийдимки, фақат хотинингиз гапи учун айтаётганим йўқ буни, ўзим шундай деб ўйлайман: Сиз укол қилдиришингиз керак, акс ҳолда юрагингизни даволай олмайсиз. Арча, билсангиз, азизим, сон-саноқсиз ўсиб ётибди, сиз бўлсангиз битта кичкинагина арчани деб...

– Агар у сизнинг елкангиздан ўсиб чиққанида нима қилардингиз? – сўради Бери.

– Агар менинг юрагим ҳам сизникига ўхшаб касал бўлганида, ўз соғлиғимни ўйлардим, дори-дармонни рад этмасдим. Сиз бўлсангиз ҳаётингизни хавфга қўяпсиз, агар билсангиз, бу қилингиз билан худога шак келтираяпсиз.

– Нима, бу арча тирик мавжудот эмасми?! – деди Бери.

– Бу арча, барибир эртага қуриб қолади.

– Балки қуриб қолмас, – деди Бери ва ўрндан турди.

– Қаёққа? – сўради Жгунаи.

– У билан бироз айланиб келай, у чиндан ҳам қуриб қолиши мумкин.

– Юрак дорисидан озгина ичиб ол ҳеч бўлмаса, – илтимос қилди дўхтир.

Унга ҳеч нарса демай, арча билан эшик кесақисига тегиб кетмаслик учун Бери қия очиқ турган тор қопқа оралиғидан эҳтиёт бўлиб ташқари чиқди.

– Сиз худога ишонасизми? – сўради дўхтир муаллимдан.

У довдираб қолди.

– Йўғ-е, бу шундай бир гап келиб қолди-да. Фаройиб воқеа, инсон танасидан арча ўсиб чиқса-я. У одам баданида нима қилиб юрибди. Бундай ўйлаб қарасанг, ишонмасдан иложинг йўқ!

– Уруш пайтида ярадор бўлиб ўрмонда ётган экан, арча чанги очиқ ярасига тушибди, – тушунтирди дўхтир.

– Нима дейсиз, дўхтир, унга ёрдам бериб бўладими? – сўради муаллим.

– Ниҳол қуриши учун унга укол қилишга муваффақ бўлинса... Уни кўндириш керак.

– Қандай кўндирасиз, ахир, ўзи унга бирор қор-қол бўлмасин, зарар етмасин деб, кечаси билан ухламай чиқади-ку, чақалоқдай авайлайди.

– Бироқ, даволаш шарт. Юраги бардош беролмаслиги мумкин, – деди қатъият билан дўхтир.

Бери аввало сийрак ўрмонда, ёнғоқзор оралаб сайр қилиб юрди. Кейин шамшодзорда ҳаво арчага шифобахш бўлиши мумкин деган қарорга келиб, тепага қараб кўтарила бошлади.

Йўлда унга ўрмон ходими учради.

– Нима, қурияптими? – сўради у.

– Ҳа, негадир саргаймоқда.

– Юрагинг безовта бўлаётганини айтмайсанми?

– Ҳа, гапирманг!

– Нима ҳам дердим! Бизнинг тупроғимизда, сенга айтсам, асрлар бўйи ўсмаганди, мана сени бирдан Тангри арча билан тақдирлаб ўтирибди! Берганига яраша бола берса бўлмасмиди, келиб-келиб арча...

– Менга арча ҳам яхши, фақат қуриб қолмаса бўлгани.

– Сенга ҳайрон бўламан-да, шу арчанинг нимаси яхши, мана унинг ўрнида гилос ўсиб чиққанида бошқа гап эди: мевасидан баҳраманд бўлардинг. Арчадан не наф?

– Мен шикоят қилаётганим йўқ, – эътироз билдирди Бери.

– Ким билади дейсан, балки сен ҳақдирсан. Эшитишимча, арча сўтасидан ошқозон оғриғини қолдирадиган дори тайёрлашаркан. Бу меъдам билан жуда қийналиб кетдим, сенга айтсам. Бизнинг ўрмонда эса қорақайину зарангдан бошқаси ўсмайди. Сўтани қаердан оламиз. Бир одамгарчилик қилгин, агар сенинг арчанг қуримай, ўсиб сўта тугса дастлабки сўтасини бер, даволаниш учун, йўқ дема.

Бери ўрмончига биринчи сўтани ваъда берди-ю, йўлида давом этди. Дўнгликнинг тепасида у дам олди.

Теварак-атроф кимсасиз эди. Ҳар сафар Бери арча билан айлангани чиққанида, у айнан шу тепаликда дам олишни яхши кўрарди.

Бироқ ўтириб нафасини ростлаб олгач, Бери буталар ичига кирди. Бери шундай эпчил яшириндики, буталар устида фақат арчагина диккайиб турарди. У арчага мўъжазгина қушча келиб кўнгунча беркиниб турди. Қушча ниҳолнинг учига кўниб олиб, ўз тилида нимадир, деб чуғурлади-да, шохдан-шохга сакраб, учди-кетди.

Қисқа муддатга меҳмон бўлган қушчанинг ташрифидан кўнгли яйраган Бери буталар орасидан чиқиб, яна тепаликка кўтарилди. Бутун атроф кафтдек кўриниб турарди. Пастда шовқин солганича яшил қирғоқларга урилиб Арагви оқарди. Оқим бўйлаб қўйироқда, дарё дара томон бурилган жойда катта қишлоқ ястаниб ётарди; ўша қишлоқда жамоа хўжалигининг идораси, энг кўзга ташланадиган бино – оппоқ, баланд, гиштин иморат.

Бирдан Берини ширин хаёл чулғади: ўша идорага бориб, хўжалик раисидан игнабаргли ўрмонлар ўсадиган қандайдир ўлкага йўлланма сўраш истаги туғилди. Ўша ерда эҳтимол унинг арчаси ўсиб кетар.

Бери бу имкониятдан шундай севиндики, юракдаги оғриқни ҳам нутиб, пастга қараб чошиб кетди.

Раис ўз хонасида экан.

– Менга йўлланма керак, – деди Бери.

– Қанақа йўлланма, қаёққа? – ҳайрон бўлди раис.

– Игнабаргли ўрмони бор томонларга.

– Ўзимизда, шу ерда иш ошиб-тошиб ётибди, – деди раис.

– Биаламан, – жавоб берди Бери.

– Билганинг яна ҳам яхши.

– Балки менга битта топиб берарсиз.

– Қаердан оламан йўллангани.

– Топиб беринг, менга жудаям керак.

– Намунча ёпишиб олдинг. Менга қара, сенга укол қилдириш учун дори-дармон ёзиб беришди. Нега рад этаяпсан?

– Сен ҳам уларнинг гапини айтаяпсанми?

– Мен ўзим айтаяпман, ўжарлик қилма.

– Нима, у ўсиб чиқса, мен айбдорманми?

– Кўкарди! Ўсиб чиқди! Ўз елканда ўрмон хўжалиги барпо этишнинг айни вақти, турли олмалар, ёввойи ноклар, мева-чевалар экиш пайти. Кейин паррандалар ҳам пайдо бўлади. Кейин талон-тарожчилар, ёғоч ўғрилари, ташмачилар танда қўйишади. Шунда менинг олдимга югуриб келасан, маош оладиган ўрмон ходими тайинла деб. Ҳа, узумзорларни эсдан чиқарма, кузда узумларни эзамиз, шароб ичамиз, яшаш керак-ку, ахир... Менда йўлланма йўқ, одамларнинг

бошини қотириб юришни қўй, айтганларини қил. Бу – менинг шахсий фикрим: суғуриб ташла ўша арчангни.

Нима ҳам дерди? Бери идорадан индамай чиқди ва Арагви оқими бўйлаб пастга қараб юриб кетди.

Учраган одамлардан Боржоми йўлини сўраб бораверди. Унинг елкасидаги арчани кўрганлар Берига телбага дуч келгандек кўрқа-писа қараб-қараб қўярдилар.

Боржомида Берини меҳмонхонага киритишмади. Санаторияларда эса бегоналарга жой топилмади.

Бери узоқ ўйлаб ўтирмади, арчазор ўрмонда чайла қуриб, у ерда кун бўйи елкасидаги арчаси билан сайр қилиб юрди.

Бир ҳафта ўтар-ўтмас арчага жон кирди, кўкариб, Берининг ёноқлари ёнида игна баргларини липиллатиб қолди.

Арча тез ўса бошлади. Кўп ўтмай, Бери унинг илдиллари кўкрагига чирмашаётганини ҳис этди. Энди у арчанинг ўйларини эшитаётгандек, сезаётгандек, бошқа дарахтлар билан нима ҳақда гаплашаётганини тушунаётгандек бўлди. Энди унда иккита қалб яшаётганини Бери ҳис қила бошлади, уларнинг бир-бирига сирли интилиши уни қийнаб юборди.

Бир ойдан сўнг Берининг бошидан ошиб, анча тўлишган арча шохларига қушлар кўниб сайрай бошлашди.

Бери хотинини соғинди.

Жгунаини кўргиси келди.

Елкасида анчагина бўй чўзиб қолган арчаси билан қишлоқ бўйлаб юргиси келди. Ўрмон ходимига сўталар ҳақида берган ваъдасини унутмаганди.

У уйига ўрмонзор орқали боришга қарор қилди. Йўл-йўлакай одамлар билан учрашиб қолишни истамагани учун пиёда юришни лозим топди. Арчалар билан хайрлашди-да, уйига қайтди.

“Арчаларга хат!”

Сизларга қадрдон қишлоғимдан ёзаяпман. Ўзимни яхши ҳис қила-япман. Айлангани тез-тез ўрмонга чиқиб тураман. Қишлоқдошларим мени кўрсалар тескари қараб ўтмоқдалар. Гаплашмай қўйдилар. Одамга ўхшаб гаплашадиган ягона киши – ўрмон ходими. Мен унга биринчи сўтани беришни ваъда қилганман. Афтидан зиқна одамга ўхшайди. Менинг арча эканимга сира кўникаолмаяпти. Нега гилос бўлиб ўсмадинг деб, таъна қилгани-қилган. Мевага ўч бўлса керак-да.

Мана, бугун ҳам сайр қилиб келдим. Хотиним ҳамиша ёнимда юради. Елкадаги арча танаси қаердадир жар ёқасида мени пастга тортиб кетмасин деб кўрқади.

У тақдирга тан берди.

Жгунаи бизнинг қишлоқдан кўчиб кетди. Бошқа бу ерларда ҳеч кўринмади. Уни жуда ҳам соғинаман, авваллари биз қалин дўст эдик.

Икки ҳафта бурун тўйда бир ёш қиз билан рақсга тушдим. Бирам чиройли эдики, келишган, ўрмонимиздаги арчага ўхшайди.

Қишлоғимизда битта ичадиган одам бор. Ичиб олди дегунча, болтани чархлайди ва тўнғиллайди:

– Ҳозир Берини чошиб ташлайман! Берини чошиб ташлайман!

Ундан узоқроқ юришга ҳаракат қиламан.

Билиб бўладими, болта билан сермаб қолса борми?

Ўрмонимиздаги дарахтлар сарғая бошлади. Улар мен яшилликимни йўқотмаганимга ҳайрон бўлишмаяпти. Ҳаммадан ҳам менинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрганим ҳайратга солаяпти.

Улар мени осмондан тушган деб ўйлашяпти, шекилли, иззат-хурмат қилишяпти.

Мен ҳам сизларга ўхшаб ерликман десам, ишонишмайди:

– Агар бизга ўхшаб ердан униб чиққан бўлсанг, нега бир жойда турмай, у ёқдан-бу ёққа юрасан? Нега қишда кийимингни ечиб ташламайсан, ўзингнинг кўринмас баргларинг билан доимо яшил бўлиб тураверасан?

Уларга нима деяй?

Қандай тушунтирай?

Мана, заранг, шу дарахт бирор нарса тушуниши мумкин, бошқалар менинг сўзимни инобатга олишмаяпти.

Мен ўрмонни уялтиришни, унда бирор шубҳа туғдиришни истамайман. Уёққа бормасам яхши бўларди, бормасдан туролмайман. Ўрмоннинг энг қуюқ жойида ёшгина бир шамшод ниҳоли ўсаяпти; агар уни бир кун кўрмасам туролмайман. Мен борганимда у шунақа жонланадики, худди мен билан учрашувни ўзи кутаётганига ўхшайди. Бироқ хотиним менга хўмраяди ва шамшодни четлаб ўтаман. Одамнинг қўлидан ҳар нарса келади. Рафиқам болта кўтариб юрган анави ароқхўрни гижгижламаса деб кўрқаман. Қандайдир қорақайинни чопиб ташлаш уларга ҳеч гапмас.

Ҳамюртларим ҳам дарахтларга ўхшаб менга нисбатан ётсирай бошладилар. Қишлоқ четида бир қария яшайди. Унинг на хотини бор, на болалари бор. Синглиси, укаси ҳам йўқ. Якка моховдай. Авваллари иймон-эътиқоди йўқ одамдай яшарди. Одамлардан узлатга чекинди. Бир чеккада кулба тиклади, атрофига девор урди. Одамлар ташвишию қувончлари унга бегона эди.

Ҳозир у қариб-қартайиб қолган, қашшоқлик белини букди. Кишилар худо ризоси унга нон, сув бериб кетишади. Куриб, қоқ суяк бўлиб қолган танасида қалби умид ҳасратида чарх уради.

Ўрмонга элтувчи йўлим ўша чолнинг уйи ёнидан ўтади. Ҳар ўтганимда тиз чўкиб, юзини осмонга тикканча ўтирганини кўраман. У нола қилиб дейди:

Ёнимга туш, худойим,
Қора ёпинчигинг билан ёп,
Кўзларимни кўр қилгин,
Қулоқларим кар қилгин,
Мана тилим – узиб ол,
Тиззаларим бўшаштир.
Қалбим қайра чалги мисоли,
Ҳузурингга ол мени?
Ўзгартиргин турмуш тарзимни.
Зеро қалбим толиқди бутун,
Зулмат ичра чарчади тутқун.

Менга кўзи тушди дегунча титроқ кўлларини менга чўзади:

Нажоткордан мен учун сўра,
Сен сўрай оласан, сўра мен учун...

Ич-ичимдан ачинаман бу одамга, дилим огрийди, унга таскин бериш учун ўтинч билан кўкка тикиламан ва дейман:

– Кела қол, афв эт! Кела қолгин, гуноҳидан ўт унинг.

Лекин нажоткор келмайди.

Ортга сураяпти...

Тунлари ғалати-ғалати тушлар кўраман: Бир қарасам ҳавога кўтарилиб парвоз қиламан. Бир қарасам ернинг қаърига тушиб, унинг юраги қандай ураётганига қулоқ тутаман.

Ер инсонга ўхшаб нафас олади. Бир нафас олади-да, кейин гоҳ секин, гоҳ тез нафас чиқаради. Мен унинг нафас олишини сезаётганга ўхшайман.

Баъзан шунақа бўладики, тушимда учаётган пайтларимда оқим мени четга суриб кетади ва мен олис-олислардан ерни кузатаман.

Четдан туриб қараганда ернинг қиёфаси бошқача:

У чинакам тирик жон!
Дарёлари — унинг қон томирлари.
Денгиз ва уммонлар — ўпкаларидир.
Ўрмонлари унга нафас — даводир.
Қалби унинг тоза ҳаводир.
Ер битта қиёфада —
Одам Ато ҳамда Момо Ҳаводир.

Олисдан ҳамма нарса ердан пайдо бўлаётгани ва яна ерга қайтаётгани яхши кўриниб тураркан...

Қани энди сизлар ҳам менинг тушларимни кўрсангизу ернинг қанақа эканлигини билсангиз.

Осмон-чи?

Мен осмонга ҳам ишонаман, чунки ерга ишонаман. Ва эҳтимол, сизнинг ҳар бирингиз ернинг зарраси бўлганингиздек, ер ҳам осмоннинг бир заррасидир.

Сизни балки менинг соғлигим ташвишга солаётгандир. Бугун менинг шохимга қўнган қораялоқ шундай ёқимли сайраб бердики, юрак оғриқлари ўз-ўзидан эсдан чиқиб кетди. Бу ердаги ўрмонда мендан бошқа арча йўқ. Баланд тоғдаги бир яланг майсазор менга жуда ёқиб қолди, ҳадеб ўша ерга боргим, ўша роҳатигон ўланда узоқ тургим келаверади. Шу ердан бизнинг дарамиз кўзга жуда яхши, яққол ташланиб туради. Кечалари менинг илдизларим ер бағрига кириб бораётгандек туюлаверади.

Сизларни жуда соғиндим. Барчангизни бағримга босиб қоламан. Бери”.

Мактубдаги манзил:

“66733

Боржоми.

Ушбу хат арчазор ўрмонга ташлансин” деб ёзилган.

Қишга яқин Берининг юраги борган сари ўзини кўпроқ эслатиб кўя бошлади.

Оқшомларнинг бирида у арчанинг илдизлари тиззасидан пастроқда ўсиб чиққанини ҳис этди. Юраги оғир зирқиради.

Ойдин тунда уйдан чиқди. Оғилдан белкуракни олди-да, тепаликка, тоққа йўл солди.

Кеч куз эди.

Ўрмондаги дарахтлар гўё истиффор қилаётган баргсиз қўлларини кўкка чўзиб турардилар.

Ўрмон назоратчисининг чайласи ортда қолди. Ярим тунда ўзи ёқтириб қолган ялангга етиб борди.

Чуқур ўра ковлаб, ичига тушди. Ўрада туриб, ковланган тупроқ билан ўзини белига қадар кўмди.

Қаддини ростлади ва шу кўйи қотди.

Бери энг кейин ҳис этган нарса шу бўлдики, икки тана бир-бирига тутшиб, бир жинсли ажралмас, яхлит вужудга айланди, нозик илдизлари билан ерга ёпишди.

Ерга илдиз отган арчанинг биринчи ҳис қилган нарсаси қуёшнинг ер узра нур соча бошлагани эди.

БАЛИҚДАН МАКТУБ

– Жоннинг на боши бор, на охири, – деди менга Гамихарда кетаётиб ва йўлида давом этди.

Бир кун олдин ундан: “Жон борми ўзи?” деб сўрагандим, лекин ўшанда у жавоб бермаганди. Фақат, билмайман, дегандай елкаларини қисиб қўйганди. Кеча бўлса, сўзма-сўз: на боши бор, на охири, деди. Мен ҳеч нарса сўраганим ҳам йўқ эди, у пичан ўришга шошаётганди. Шошганидан тушлик овқати солинган халтасини ҳам уйда эсдан чиқарибди. Кенжа қизи орқасидан югуриб, йўлда кўлига тутқазди.

Вақт ҳали эрта эди, тонг яхши ёришмаганди ҳам. Кўча бошида пайдо бўлган бригадир унга бақриб берди:

– Йўл бўлсин, Гамихарда, қаёққа?

– Ўримга.

– Ўрим-пўримни билмайман, эшитдингми? Қўйларнинг жунини қирқиш керак! Қирқимга борасан?

– Менга пичанни ким ўради? Ўзинг биласан-ку, уйда мендан бўлак ишлайдиган эркак йўқ.

– Қўй бу гапларни, Гамихарда, – деди бригадир ўзига ишонган одам оҳангида ва менга қараб юрди.

Гамихарда бурилди-да жун қирқимига эмас, пичан ўримига йўлида давом этди.

– Гамихарда! – бақирди бригадир. – Қаёққа кетаяпсан, а?

– Ўришга, – деди Гамихарда қияликдан ошаётиб.

– Қараб тур, Гамихарда, мендан кўрасан ҳали, – дўқ қилди бригадир ва менга юзланди: – Фермада қиладиган ишинг йўқ, эшитдингми!

– Нега энди?

– Нега бўларди, одамларни ишдан чалгитаяпсан, нималарнидир сўраб-суриштираяпсан, ёзиб олаяпсан...

Икки кун бурун фермага кириб, қўйлар жунини қирқаётган эркаклардан қалбнинг мавжудлиги ҳақида қандай фикрда эканликларини сўрагандим. Бу ҳақда Гамихарда билан гаплашганимда у менга жавоб бермаганди.

Жуда содда одам-да, бу Гамихарда. Баъзан уни ҳамқишлоқлари ғариб дейишади, бу балки унинг қашшоқ яшаганидандир. Гамихарда жуда камбағал, ҳалол меҳнати билан кун кўради. Хотини ва бир-биридан кичик болаларини бир ўзи боқади. Мана, ўша кун эрталаб уни кўрдим-у, юрагим ачишиб кетди. Пичан ўримига кетаётиб нонуштани олмаганими ёки қизчасининг унинг орқасидан югураётганими, барибир, буни кўриб раҳим келиб кетди. Нега шундай эканини билмайман. Буни худо билади. Унинг қадам ташлаши ҳам ғалати. Қияликдан тепага кўтарилаяпти-ю, бошқача одимлаб бораяпти. Гўё унинг танаси бегона жинсланди-у, унга оёқ босишга юраги бетламаётгандай.

– Кеча раис уришиб берди, – сўзини давом эттирди бригадир.

– Нима деб ўйлайсан, жон қаёққа кетади? – сўрадим мен.

– Мен ҳеч нима деб ўйламайман, – деди ва бирдан бурилиб кета бошлади.

- Жон ўладими?
- Қанақа жон, яна қанақа жон, нималар билан бошингни қоти-
раяпсан ўзи?
- Ҳалиги, одам танасида яшайдиган жон-да.
- Одамнинг танасида ҳеч қандай жон яшамайди, – деди у, – туғи-
ламиз ва ўламиз, бор-йўғи шу.
- Фақат шуми?
- Бўлмагур гаплар билан бошимни қотирма, валақлашишга вақ-
тим борми ҳозир. Фермада сени бошқа кўрмай, эшитдингми? – деди
у тепага кўтарилаётган Гамихарда ортидан қараркан.
- Бугунги кунни эсидан чиқмайдиган қиламан!
- Нима қилди у сенга?
- Жун қирқишдан бўйин товлаётгани-чи?
- Ишлагани кетди-ку, ахир.
- Қанақа иш?
- Қанақа иш бўларди: ўриш, тўплаш, гарам қилиш-да!
- Буни биз эртага кўрамиз, – деди бригадир ва қишлоқ марказига
йўл олди.

Кеча якшанба эди. Эрталабдан иш бошлаган Гамихарда пичанни
тўдалаб тоғдан пастга, ялангликка судраб тушди, кичик-кичик қилиб
гарамлади. Хотини ва болалари унга ёрдамлашишди. Кун иссиқ эди.
Куруқ пичан судралганда, ердан чиққан чанг терлаган болаларнинг
баданига ёпишиб лойга айланарди. Кечга яқин ишни тугаллаб, но-
нушта қилиш учун чашма ёнига ўтирди.

Катта йўлда бир неча юк машинаси кўринди. Улар йўлдан бурил-
дилар-да, гарамлар ёнида тўхташди.

– Тайёрлаганинг ҳаммаси шуми? – сўради бригадир қотган нон
қобиғи тишлаганича унга рўпара бўлган Гамихардадан.

- Ҳа, ҳаммаси шу.
- Бошқа йўқми?
- Йўқ.
- Неча гарам?
- Ўтгизта.
- Йигирма бештасини биз олиб кетамиз.
- Нега йигирма бештасини, менга ўн бешта топшириш белгилан-
ган-ку.

– Тўғри, ўн бешта эди. Жун қирқимига чиқмаганинг учун йигир-
ма бешта белгиланди.

– Қандай қилиб шунақа белгиланиши мумкин. Ахир бешта гарам
билан битта сигирни ҳам боқолмайман-ку. Болаларим қандай кун
кўради?

– Мен айтганимдай қиламиз, – деди бригадир ва машиналарни
гарамлар ёнига ҳайдашни буюрди. Пичанни машиналарга ортиб, бри-
гадир ишчилар билан ҳайдовчилар ёнига ўтиришди. Гамихарда тал-
мовсираб турган жойида депсинар, бир болаларига, бир пичан ор-
тилган машиналарга қарар, бутун бадани қалтирарди.

– Кетдик, – деди бригадир.

Юк машиналари оғир қўзғалишди.

Гамихарда анча вақт асаби қақшаб турди, кейин чўнтагидан гу-
гурт қутисини олди-да, гарамлардан бирининг ёнига чўккалади, гу-
гурт чақди.

– Нима қиляяпсан? – унинг қўлига ёпишди хотини.

– Нарн тур! – Гамихарда хотинини итариб юборди-да, ёнаётган
гугуртни аввал бир гарамга, кейин бошқасига тутди...

– Бутун ёз бўйи бел букдинг, тер тўкдинг, энди ўт қўясанми?— дея эрига ташланди аёл, сўнг бошидан рўмолини олиб оловни ўчирмоқчи бўлди, лекин кеч бўлганди. Қовжираган пичан бирдан ўт олди ва оловнинг сарғиш тиллари гарамларни ямлай бошлади.

Гамихарданинг хотини сочларини ёйганча йиғлар, болалари унинг этагига ёпишиб олишганди. Гамихарда гарамнинг ёниб кулга айланишига қараб турди. Кейин катта йўлга бурилаётган машиналарга назар ташлади-да, турган жойидан пастга отилди. У урилиб-сурилиб, йиқилиб туриб, гоҳ юмалаб, гоҳ сакраб пастга қараб учиб борарди.

У бор кучи билан Арагвиге қараб чопарди. Унинг орқасидан хотини югурарди. Унинг кетидан болалари, болаларнинг кетидан бутун қишлоқ чопиб борарди. Биз Гамихарда ўзини сувга ташламоқчи деб ўйладик.

Биз дарёга етиб борганимизда, Гамихарда уст-бошини ечиб улгурган, кийимини соҳилда қолдириб қип-яланғоч сувга кирганди. Дарёнинг ўртасига боргач, камар жойни топиб олди-да, унга чўкиб ўтирди. Сувдан фақат калласи чиқиб турарди.

Гамихарда биздан тескари бурилиб, қаёққадир осмонга қараб турарди: одамлар соҳилда ўтириб унинг сувдан чиқишини кутишарди. Лекин Гамихарда сувдан чиқадиганга ўхшамасди.

– Юринглар, кетдик, бу ердан, афтидан у бизлардан уялаётганга ўхшайди,— деди чоллардан бири ва одамларни нари бошлаб кетди.

Фақат Гамихарданинг хотини ва болалари қолди дарё бўйида. Мен узоқроқдаги тошга ўтирдим.

– Чиқишни ўйламаяпсанми?— чақирди уни хотини.

Гамихарда гинг демади. Бироздан кейин хотини ундан соҳилга чиқишини илтимос қила бошлади. Гамихарда пинагини ҳам бузмади. Болалари бараварига, жўр бўлиб чақиришди.

Гамихарда кун ботгунча сувда қимир этмай ўтираверди. Куёш ботгач, бутун қишлоқ аҳли дарё бўйига югуриб келди. Одамлар бақирди, чақиришди, сувдан чиқ деб илтимос қилишди, чиқмасанг кечаси шамоллаб, ўлиб қоласан, деб кўрқитишди. Гамихарда бўлса, парво ҳам қилмасди. Худди қулоғига пахта тиқиб олгандек, эшитгисини келмасди. Ҳатто одамларга қайрилиб ҳам қарамади.

Гамихарданинг хотини ва болалари йиғидан тўхташмасди. Арагви бўйига энг охирида жамоа хўжалиги раиси келди.

– Ишёқмас, қани соҳилга чиқ-чи!— буйруқ берди раис.

Гамихарда раисга ҳам қулоқ солмади.

– Нега энди у билан ади-бади айтишиб ўтирибмиз. Ҳозир ўзимиз уни сувдан судраб чиқамиз,— деди бригадир сувга тушаркан. Бир неча эркак унинг орқасидан эргашиди.

Буни кўрган Гамихарда ўрнидан туриб, дарё оқими бўйлаб суза бошлади. У энг баланд шаршара устига етиб борганда тўхтади. Яна бир қадам қўйса тамом, ҳалок бўлади. Бригадир билан бораётган эркаклар унга қараб юришарди, лекин Гамихарда танаси билан шаршарага талпинганда кўрқиб тўхташди: фалокат босиб калласи билан пастга ташлаб қолса-я!— деб соҳилга чиқишди.

Қоронғи чўқди. Одамлар бирин-кетин уй-уйига тарқала бошлади.

– Жонига теккач, ўзи чиқади,— деди Габриэл.

– Кетдик, кетдик, қоронғи тушиши билан ўзи соҳилни қўмсайди. Одамлар олдида унга чиқиш ноқулай бўлаяпти,— деди раис Гамихарданинг хотини ва болаларини етаклаб.

Тун зулмати шу қадар қуюқлашдики, ер юзидан ҳамма нарса йўқ бўлиб кетгандай эди. Қишлоққа фақат дарё шовқинигина эшитиларди.

Эрталаб одамлар яна дарё бўйига тўпланишди. Гамихарда ҳамон белигача сувда турар, қалтирарди. Одамларни кўриши билан яна сувга ётиб олди.

– Нега сувдан чиқмаяпсан?!– жеркиди хотини.

– Одамларни ишдан чалғитиш учун қилаяпти, мен унга кўрсатиб қўяман,— жаҳли чиқди бригадирнинг.

– Ахир ўзи ишламаяпти, бошқаларни ҳам ишлагани қўймаяпти. Ўз хоҳиши билан чиқмаса, милисани чақираман,— дўқ қилди раис ва қўшимча қилди:– Қани бешгача санайман, Гамихарда, сувда ўтириш етар энди!

Ҳеч кимга қулоқ солмасди Гамихарда, ҳеч кимга қарамасди. У фақат шарққа тикилар ва қуёш чиқишини кутарди. Совқотиб қолганга ўхшайди.

Ярим соат ўтгач, милиционер ҳам келди.

– Чиқамизми ёки йўқ?– деди кесатиб у ҳам ўз навбатида.

Гамихарда индамади.

– Ўзинг чиқасанми ёки ёрдамлашайми?– милиционер саволни бошқача қўйди, лекин жавоб олмагач, ечина бошлади.

Гамихарда яна ўзини шаршара томон ўнглади, одамлар милиционерни сувга қўйишмади.

– Беш йилни бўйнингга олдинг, Гамихарда! Буни сенга мен айтаяпман!– жаҳл билан қичқирди милиционер ва осмонга қарата тўппончасидан ўқ ҳам узди.

Офтоб чиқди. Гамихарда уни соғинч тўла нигоҳи билан қаршилади. Бизлар яна тарқалишдик.

– Бизларсиз ўзи тезроқ чиқиши мумкин,— деди раис Гамихарданинг хотини ва болаларини кечагидай яна етаклар экан.

Уйда мен Гамихардага хат ёздим:

“Гамихарда!

Сувдан нега чиқмаяпсан? Нега индамайсан? Хотининг ва болаларингга раҳминг келмайдими? Мен яхши биламан, сен ўз истакларингга эрк берадиган, хаёлингга сувда ўтириш келса, дарёга тушадиган одамлардан эмассан. Тушунтир нима гап ўзи?

Лука”.

Хатни мен тоза қоғоз билан ўрадим-да, орасига ручка ҳам қўйиб, Гамихардага иргитдим. У атрофга қараб, мендан бўлак ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, хатни илиб олиб ўқиди. Бир оғиз сўз айтмай ручкани олиб ёзди:

“Шу дамдан бошлаб мен одамлар билан алоқани узаман. Ҳақиқатни кўрмайдиган, меҳнатни қадрламайдиган, инсон ҳаётини бир чақага олмайдиганлар билан бирга бўлишни истамайман. Мен одамларни яхши кўрадим, лекин энди уларни севмайман. Севмайман, чунки мен энди одам эмасман.

Мен балиқман!

Мен инсон зотини унутаман, барчангизни унутаман.

Менга қанақа хотин ҳақида гапираяпсан? Қанақа болалар? Анави соҳилда йиглаб ўтирганларми? Ҳа, рост! Менинг хотиним, болаларим бор эди. Бу одам пайтимда эди. Ҳа, икки кун бурун одам эдим. Бугун мен балиқман ва энди мени сизлар билан боғлаб турган ҳеч нарса йўқ.

Мен шуни хоҳладим.

Балиқ”.

“Гамихарда!

Сен, мен балиқман деяпсан, лекин ундай эмас. Биз сенинг одам эканлигингни биламиз. Сен ўтмишингдан қандай қилиб воз кечасан. Бунга ишониш қийин. Ҳар қанча уринма, балиқ бўлолмайсан.

Нима билан балиққа ўхшайсан? Сувда ўтиришинг биланми?

Йўқ, сен балиқ эмассан, бўлолмайсан ҳам. Бу аҳмоқликдан бошқа нарса эмас. Яхшиси жамиятга, хотининг, болаларинг ёнига, ерга қайт! Қорнинг оч қолмадими?

Лука”.

“Йўқ, оч эмасман. Ҳозирча, ҳарҳолда оч эмасман. Одамлар, хотин ва болаларга, ерга келсак, мен учун буларнинг ҳеч қайси бири мавжуд эмас. Мен барчани ва ҳамма нарсани тарк этдим.

Мен ҳатто қачонлардир одам бўлганманми, йўқми, эслолмайман.

Мен балиқман ва биласанми, балиқ бўлиш бирам яхшики... Бизнинг дунёмиз бутунлай бошқа. Сиз одамлар, бир-бирингизнинг жингизга тегавериб, адои тамом қиласизлар. Шунга қарамай, ўзингизни одам деб ҳисоблаш жуда ёқади. Бирортасига сен одам эмассан деб кўринг-чи, ўша ердаёқ ўлдириб қўя қолади. Кўпинча охиригача одам бўлиб қолиш жуда қийин. Лекин шундай яшашдан воз кечиш учун сиз кучни қайдан топасиз?

Наҳотки сизлардан яна биронтангиз балиқ бўлишни хоҳламаган бўлса?

Баъзан сиз қуш бўлишни орзу қилишингизни биламан. Бу эса сиз ҳам ўзингизнинг инсоний ҳаётингиздан қочиб қолишни хоҳлашингизни билдиради.

Шундай эмасми, а?

Балиқ”.

“Гамихарда!

Биз қуш бўлиб осмонга учиш ҳақида орзу қиларканмиз, бу инсонийлик қисматимиздан қочиб қолишимизни билдирмайди. Йўқ, асло, Айни шундай дамларда инсоний ҳаётимизни янада кучлироқ севамиз. Парвоз қилиш ҳақидаги орзуларимиз билан уни янада гўзал, янада эркин қилишга интиламиз.

Одамлар бир-бирининг жигига тегиб, адои тамом қилади, дебсан. Эҳтимол, сен ҳақдирсан. Бироқ фақат сен кундалик қийинчиликларга дош беролмадинг, биздан воз кечдинг. Ўз қалбингга қулоқ сол: инсон ҳаётининг қийинчиликлари туфайли одамлардан воз кечиб, уни унутиш, балиққа айланиш унга маъқулмикин?

Нима, балиқларнинг ўз қийинчиликлари йўқмикин?

Ўпқонлар балиқларни ўраб, чирпирак қилганида улар нега қуруқликка чиқмайдилар?

Балиқлар бир-бирини емайдилар деб ўйлайсанми? Улар ҳозирча сендан кўрқаяптилар, эҳтимол, яқинингга сузиб келишга ботина олмаслар. Бу шунинг учунки, сен ҳозир улардан кучлисан. Лекин улар сенинг ожизлигингни сезишса борми, шунақаям талаб ташлашадики, фақат суяқларинг қолади. Шундан кейин сен уларга “мен балиқман” деб истаганча бақир, фойдаси бўлмайди.

Маслаҳатим шуки, сувдан тезроқ чиқ, акс ҳолда мен юқорида айтганим қисматдан қочиб қутулолмайсан.

Одамлардан қочиш мумкин эмас. Мумкин эмас!

Лука”.

“Сен атагандай мен Гамихарда эмас, балиқман. Гапни мана шундан бошлайлик. Ҳа, сен ҳақсан. Мен инсон ҳаётининг қийинчиликларига бардош беролмадим ва балиққа айландим. Хўш, бунинг нима-си ёмон?”

Мен балиқ бўлишни истайман. Балиқ бўлишга ярамайманми? Нима қилибди, ҳеч бўлмаса ўз хоҳлаганим балиқ бўлиб ўламан-ку.

Мен ўлимдан қўрқмайман. Бу, сиз – одамлар, ўлимдан қўрқасизлар. Биз – балиқлар, қўрқмаймиз.

Нега, қўрқмайман?

Чунки жоннинг боши ҳам йўқ, охири ҳам.

Балиқ!

“*Балиқ!*

Эҳтимол, жоннинг боши ҳам, охири ҳам йўқдир. Лекин шуниси аниқки, жон инсон танасида яшар экан, балиқнинг жони бўлмайди. Жон ҳар хил таналарга жойлашишга қодир. Тана моддийдир, модда шаклга эга, шакл эса вақтга бўйсунди. Демак, шакл вақт таъсирида парчаланмас экан, жон ўз маконини тарк этмайди.

Кейин инсон жони эҳтимол балиққа ўтар, лекин бу даргумон. Кўчиб ўтади ҳам дейлик. Унда бу аввалги жон бўлмайди, олдинги ҳамма нарса унутилган бўлади. Тўла унутиш эса, тамом демакдир. Бундан чиқадики, жон ўзи яшаётган тана билан биргаликда ўз ҳаётини тугалайди. Ёхуд жон ўз ҳаётини давом эттирмоқда дейлик, у ҳолда жон хотирасини сақлаши керак. Агар инсон жони хотирасини сақласа, бу демак, у аввалгидек ўзининг инсон жони бўлиб қолади ва моддиондан ташқарида инсон ҳаётини узайтиради.

Кўриб турганингдек, биринчи ҳол ҳам, иккинчи ҳол ҳам аниқ гувоҳлик берадики, сен балиқ бўлмайсан.

Бу ўринда гап истакда эмас, моҳиятдадир. Битта сенга эмас, ҳаммага қийин. Баъзан одамга жуда ҳам қийин бўлади. Лекин агар бизнинг ҳар биримиз сенга ўхшаб Арагвининг сувига ўтириб олиб, ўзимизни балиқ деб таъкидлайверсак, бу нималарга олиб боришини ўйлашнинг ўзи даҳшат. Биз сувда ҳам бир-биримиз билан ит-мушук бўламиз, шунда сен қаёққа қочардинг? Орқанга қайт энди. Болаларнинг қандай йиғлаётганини эшитмаяпсанми?”

Лука”.

“Жон ўзига маъқулини танлашга ҳақли. Буни рад этиб бўлмайди. Шунини яхши билинглари, менинг жоним одамлар билан бирга бўлишни хоҳламади. Шунинг учун ҳам менинг балиқ бўлишга ҳаққим бор. Сен жон аввал бўлиб ўтган ҳамма нарсани унутиши мумкинлигини айтаяпсан.

Шундай экан, мен ҳам одамларни унутаман. Бор гап шу.

Балиқ”.

“Сен одамларни унотолмайсан. Сенинг қалбинг инсон қувончларини, қайғу аламларининг унутилмас дамларини ҳам абадий сақаб қолади. Сенинг қалбинг ёлғизликнинг ширин андуҳларини ҳам сақлаб қолади. Сенинг қалбинг инсон кўлларининг меҳр-мурувватини унотолмайди. Сенинг қалбинг оёқ босиб юрган ерини унотолмайди. Қалбингда ҳамиша кўрқув яшагусидир. Бу фанолик кўрқувидир. Сенинг қалбинг яна қанчадан-қанча нарсаларни унутмаслиги кераклигини ким билади дейсан.

Эҳтимол, очлик сени одамларга қайтарар. Буни ҳам қалбинг узоқ вақт унутолмайди. Болаларинг сенга салом йўллашяпти.

Кутамиз.

Лука".

“Одамларнинг қувонч ва ғам-андуҳларининг менга нима дахли бор. Ёлғизлик биз – балиқларга ҳам хосдир.

Худо одамлардагидек балиқларда ҳам яшайди. Биз – балиқлар ҳам бир-биримизни севамиз. Сувни бизлар сиз ерни севгандан кўра кучлироқ севамиз. Ҳолбуки, ўша ерни ўзаро бўлиша олмай жиққамушт-сизлар.

Йўқлик, фано кўркуви? Бу кўркув кимда йўқ ўзи?

Нақадар оч бўлмайин, мен одамлар орасига қайтмайман.

Болалар? Қанақа болалар, эсимда йўқ...

Мен шу ерда, сувда фарзанд кўришга қарор қилдим. Мендан сизларда яна нима қолди? Ҳеч нарса. Ерни ҳам, унинг нозу неъматларини ҳам сизларга бердим, мени тинч қўйинглар. Ҳамма нарсани унутишимга халақит берманглар.

Балиқ".

Учинчи куни бутун қишлоқ аҳли яна Арагви бўйига тўпланди. Кимдир шошилишча чора кўришни, кимдир қутишни маслаҳат берди.

– Сенга икки кун муҳлат бераман. Агар эсингни йиғиб олмасанг, сенга ҳайфсан беришга ва хўжалиқдан бўшатишга мажбур бўламан. Одамларимни ишдан қолдираяпсан!– бақирди раис.

У бўлса парво ҳам қилмади, кар бўлиб қолганми, нима бало?

Яна милиционер пайдо бўлди, ҳозир акт тузаман, деб дўқ қилди. Бунга жавобан у боши билан сувга шўнғиди. Бир неча бор шундай қилди.

Ўша тун сахий ой ерни жуда ёрқин ёритди. Одамлар ёшгина ялангоёқ қизчанинг сув четида туриб отасидан илтимос қилаётганини кўришди:

– Ада, чиқа қолинг, адажон! Сиз сувдан чиқсангиз бўлди, адажон, мен бошқа ҳеч ҳам тўполон қилмайман. Илтимос, адажон, балиқ бўлманг, уйимизга келинг.

У гўдакнинг илтижоларига эътибор бермагач, қизча йиғлаганча қишлоққа қайтди. Айни ўшанда қишлоқдошларимнинг газаби қайнади. Улар йиғилишиб, мени чақирдишди-да, унга қуйидагича хат ёзишни буюришди: Агар сен бундан буён сувдан чиқмайдиган бўлсанг, ўзимизнинг қадимги одатимизга кўра мосуво қиламиз.

– Кераги йўқ, худо ҳаққи ундай қилманглар,– ялина бошлади унинг хотини,– раҳм қилинглар, тўхтаб туринглар, балки фикридан қайтар, шўрлик.

– Яна бир кун кутамиз, кейин агар биз билан яшашни истамаса жамиятимиздан ҳайдаймиз,– деди кекса руҳоний менга қараб:– Эрталаб унга ёз: агар тушгача сувдан чиқмаса, халқни тўплайман ва жамоамиздан четлатамиз. На ер, на само одамнинг инсонлигидан воз кечганини эшитгани йўқ. Бу тангри иродасига шак келтиришдир. Одамлар устидан кулишни ким қўйди унга? Маслагидан қайтишга, муртад бўлишга ким ҳуқуқ берди?

Нега одамларни йўлдан уради? Бизлар унга ҳеч нарса бўлсак, худо устидан нега кулади? Агар бу Тангрининг иродаси бўлса, уни балиқ қилиб яратган бўларди. Инсонга қараганда балиқни яратиш осон-ку! Ё Худо, бу кўрнамак мавжудотни нечун яратдинг?!

Кекса Мцара анча вақт бу муртад бошига маломат тошларини ёғдирди. Оломон жим туриб, эшитарди.

Эрталаб менга топширилган мактубни ёздим:

“*Балиқ!*

Сен ўз ҳатти-ҳаракатинг билан халқни қаттиқ ҳақорат қилдинг. Ўзингнинг инсон бўлишни истамаслигинг билан одамларда ишончсизлик уйғотаяпсан. Одамларнинг бутун фикри-зикри беихтиёр сен билан бўлиб қолди. Одамларнинг бирданига сени унутиши, воз кечиши унчалик осон эмас. Жинни бўлганинда ҳам бошқа гап эди, ахир сен эс-хушинг жойида одамсан-ку!

Кеча тунда қизалоғинг сенга қанчалар ялинди. Бизни ташлаб кетманг, деб оҳу зор қилди! Бутун қишлоқ аҳлининг қизалоққа раҳми келиб кетди. Сен бўлсанг қизчангга бир оғиз сўз ҳам айтмадинг.

Халқнинг сабр косаси тўлди ва сенга қуйидагиларни етказишни сўради: агар тушга қадар одамлар орасига қайтиб келмасанг, улар сени қишлоқдан ҳайдаб юборадилар. Уларни ҳам тушуниш керак: агар сен одамлар орасида яшашни истамасанг, уларнинг ҳам сен билан иши бўлмайди. Ахир уларнинг ҳам иззат-нафси бор. Наҳотки сен шундан ҳам кўрқмайсан? Одамлар сендан юз ўгирса, қаёққа борасан? Ахир, совуқ тушса барибир сувдан чиқишга мажбур бўласан ёки дарё билан бирга музламоқчисан?

Ҳал қил... Сенда ҳали тушгача вақт бор.

Лука”.

“Фаросатларингга балли-е! Ўйлаб-ўйлаб шуни топдингларми?

Одамдан юз ўгириш — бу сизларнинг қўлингиздан келади. Бу сизларнинг синалган усулларингиз. Дарвоқе, бизларда, балиқларда бунақа қонун йўқ.

Мен сизларни рад этдим. Сизлар эса бунга ҳақорат деб билдингиз. Қаранг-а, қанчалар ориятлисизлар. Сиз мени кўрқитмоқчи бўлаётган нарсанинг менга аҳамияти йўқ. Сизнинг қарорингиз ҳатто менга маъқул. У менга сизларни тезроқ унутишимга ёрдам беради. Майли, ёмон ўйламабсизлар. Ниҳоят мени тинч қўяр экансизлар-да!

Балиқ”.

Балиқнинг жавоби ҳақишлоқларига ўқиб берилди. Ҳамма ташвишланиб, даҳшатга тушди.

Туш пайти дьякон Мцара қишлоқ ортидаги тепаликка чиқди. Бу ер жамоа йиғинларининг қадимий жойи эди. У гувоҳларнинг қатъий сукутида четлатиш маросимини ижро этди.

Гамихарда Арагви сувига танда қўйганидан бери бир ҳафта ўтди. Унинг болалари хат ёзинг, қайтиб келсин деб, жон-ҳолимга қўймайди. Унга нималар ёзмадим дейсиз, ҳеч нарса таъсир қилмаяпти. У ҳатто хатларимга жавоб бермай қўйди. Очлигидан тери билан суяги қолди, холос. Афтидан, сувдан чиқиш нияти йўққа ўхшайди.

Тунда момақалди роқ гумбирлаб, чақмоқ чақди, кейин жала қўйди.

— Балки ёмғир уни сувдан чиқишга мажбур қилар,— дея умид қилишди қишлоқдагилар ва тун зулматини диққат билан кузата бошладилар.

Гамихарданинг хотини ва болалари дарё тошганидан кўрқиб: чиқа қол, сув кўпаймоқда, — деб жон-жаҳдлари билан ёлворардилар. У бўлса дарёнинг ўртасидаги каттакон тошга чиқиб ўтириб олди. Дарё кечаси билан шовқин солиб тошларни ағдар-тўнтар қиларди.

Эрталаб товушлар шовқинидан уйғониб кетдим. Дарё тун бўйи жуда кўп дарахтлар, шох-шаббаларни оқизиб келган экан. Бутун қишлоқ аҳли қирғоққа кўчиб чиққан эди. Катта кишилар у дарахтдан-бу дарахтга югуришар, ўз белгиларини қўйишарди. Бири-биридан ўзишга ҳаракат қилишарди. Сал имиллаб қолдингми, бас, кимдир болтаси билан сен қўйган белгини чопиб ташлаб ўзиникини ёзарди. Тўсинларни гоҳ бири тортар, гоҳ иккинчиси, шу тариқа иш жанжалгача бориб етарди.

Менинг эътиборимни тортиш учун Гамихарда лойқа сувдан бо-шини чиқариб бўйини чўзди. У масхара қилгандай илжайиб менга қаради. Кейин менга хат ёзди:

“Сен мени яна одамлар ёнига қайтиб кел, деб кўндиришга урина-санми?”

Улар шунга арзирмикин?

Қара, одамларинг қанақа эканини кўриб қўй!

Балиқ”.

Мен унга жавоб қайтаролмадим. Ўша дақиқаларда менга одамларни оқлаш маънисиз бўлиб кўринди. Мен Гамихарда фикрига қўшилолмас-дим. Йўқ ундай эмасди. Фақат ўша куни мен жуда кўнгилсиз воқеанинг гувоҳи бўлиб қолгандим: аёллар ҳам, эркаклар ҳам ажратмай ва кимли-гига эътибор ҳам бермай, дарё соҳилга чиқариб ташлаган дов-дарахт қолдиқлари билан бир-бирини дўппослар, сўкишар, чинқирришар, ким-дир тахлаб қўйган ўтинларни ташиб кетишарди. Кечга томон тинчиб қолишди ва бир-бирининг юзига қарай олмай, уй-уйига тарқалишди.

Кечаси яна момақалди роқ гумбурлади, тонг отгунча ҳавонинг ав-зойи очилмади.

Менимча, ўша кечаси қишлоқда ҳеч ким ухламади.

Эрталаб кўз ўнгимда ғалати манзара гавдаланди. Дарёнинг қир-ғоқларини лой-балчиқ қоплаган. Арагвининг суви қатрон каби қоп-қора бўлиб оқмоқда. Қирғоқда бир тўда одамлар, безовта, довдираб туришибди.

Ўша кеча яқиндагина талашиб-тортишиб тўпланиб, тахлаб қўйил-ган, дарахт, ўтин, шох-шаббаларни дарё ювиб кетибди. Бирорта чўп, пайраҳа ҳам қолмабди. Одамлар бошлари ҳам ҳолда туришарди. Кеча-ги муштлашувдан кейин бир-бирининг кўзларига қарашга уялишар-ди. У ер-бу ерда сув соҳилга улоқтириб ташлаган ўлик балиқлар кўзга ташланарди.

Фақат Гамихарда ҳеч қаерда кўринмасди. Хотини сочларини ёйга-нича суви қоп-қора Арагви бўйлаб югурар, болалари уввос солганича унинг кетидан чопишарди.

Ушбу бахтсиз ҳодиса жанжаллашган кишиларни ҳушига келтирди ва уларни яна бирлаштирди. Қайғу ҳаммани кечаги ранжу дилозор-ликларни унутишга мажбур этди. Одамлар йўқотган гўшаларини из-лаб, Арагвининг изидан тушдилар. Бу қора тўда тўлқинлари ҳурпай-ган жўшқин дарё ортидан шундай жон-жаҳдлари билан чопардилар-ки, беихтиёр ўйлаб қолдим:

“Арзийди! Худо ҳаққи, арзийди!” Ва ўрнимдан сакраб турдим-у, чохеликлар изидан югура кетдим.

Фаридун АМУЗОДА ХАЛИЛИЙ

ИККИ ДОНА ПИШМАГАН ХУРМО

– **Н**има қилай қўлимдан бошқа нарса келмаса?! – дерди отам. – Ҳали бу нарсаларни тушунишга ёшлиқ қиласан. Аммо каттароқ бўлганинда албатта бунини тушуниб етасан. Ўшанда менга бундай қарамайсан ва ҳозиргидай мени саволларга кўмиб ташламайсан.

Лекин мен эндигина ўн уч ёшга кирсам-да, буларнинг барчасини яхшигина тушунардим. Шу сабабли бундан ҳафа ҳам эмасдим, отам айтганидай унга “бундай” қараётганим ҳамйўқ эди.

– Бир куни келиб сен ҳам ўз боланга нисбатан мен қилган ишни қилиб қолишинг мумкин, – деб гапида давом этарди отам.

Шундан сўнг баланд овозда қичқирди:

– Сувни олиб кел! Исиб кетгандир, ахир.

Онам ичидан буғ чиқиб турган катта қозонни олиб келиб қапамизнинг олдига қўйди ва ўзи ҳам унинг ёнида ерга ўтириб олди.

– Дарров киймларингни еч!

Қўйлагимни ечишим билан ойимга кўзим тушди. У ҳалиям иссиқ сув тўла қозон олдида ўтирганича менга тикилиб турар, эндигина уйқудан турган укаларим ва сингилларим бирин-кетин келиб унинг атрофини ўраб олишганди.

– Нега индамай ўтириб олдинг? Ўрнингдан тур-да, анави седар¹-ни олиб кел!

Шундан сўнг отам худди жуни олинадиган эчки боласи каби мени қозоннинг ёнига тортиб, бошимдан бир коса иссиқ сув қуйиб юборди. Мен эса бошимдан олов қуйилгандек шундай қичқирдимки, отамнинг қўллари беихтиёр бўшашиб кетди ва мен қочиб қолишга улгурдим.

Қўлида бир ҳовуч седар олиб келган онам эса капанинг олдида қараб турарди.

– Қуйдим, – дедим гингшиб. – Жудаям иссиқ экан.

– Иссиқ бўлиши керакда ўзи, – деди отам парво қилмай. – Нима, мана шу аҳволда ювинмасдан Эроншаҳрга бормоқчимисан?

¹ С е д а р – Эроннинг Сейистон ва Балужистон вилоятида ўсадиган кунор дарахтининг баргини майдалаб туйиш орқали қўлда ясаладиган совун. (*Тарж.*)

Форсчадан
Шокиржон ОЛИМОВ
таржималари

Ҳозирги замон Эрон болалар адабиётининг таниқли вакилларида бири Фаридун Амузода ХАЛИЛИЙ 1959 йили Семнон вилоятида туғилди. 1979 йили Техрон университетининг Математика ва компьютер технологиялари йўналишида ўқишга киради. 1980 йилдан бошлаб бадиий адабиёт билан шуғуллана бошлайди.

Фаридун Амузода Халилийнинг ҳикоялардан иборат «Тоғ фарёди» номли биринчи китоби 1981 йили дунё юзини кўради. Шундан сўнг унинг болаларга атаб ёзилган «Ўтин», «Имтиҳон кунлари», «Уч ой каникул», «Бувим бизникида меҳмон бўлган кеча», «Дадамнинг велосипеди», «Булоқчанинг сафари», «Сулаймон шаҳрига сафар», «Икки дона

Онам ишора билан: “Совуқ сув, совуқ сув”, деди.

Онам нима демоқчи бўлганини тушундим. “Озгина совуқ сув қўш, бўлмаса”, демоқчи бўлаётганди.

– Совуқ сув нимага керак? – деди отам. – Ҳозир бу боланинг баданида мингта касаллик бор. Иссиқ сув уларнинг барчасини ювиб кетади. Бунинг устига тери остидаги қон озгина юришади. Ҳеч бўлмаса юзига бир оз ранг-рўй энади.

Отамнинг бу гапига онам ҳеч нарса демади. Ўзи бориб бир челақ сув олиб келди-да, қозоннинг ичига қўйди. Отам ғазаб билан менга қаради-да:

– Энди кел, бўлмаса! – деди.

Шундан сўнг иккалалари биргалашиб баданимни уч марта седар билан ювишди ва отамнинг тоза лангута¹ си билан артишди. Сўнгра онам қапамиз ичкарасидан фақатгина байрам кунлари ёки шаҳарга борганимизда кийиладиган оқ қўйлагим ва кенг иштонимни олиб чиқди. Отам эса ўзининг ашқоллари орасидан ўртоқларидан бири унга Чобаҳордан² олиб келган ҳинд атри шишачасини топиб, уни баданимга суркади. Онам сочларимни тараб тартибга солди ва қўллари билан ишора қилиб: “Энди худди куёвларга ўхшаб қолдинг!” деди ва лабларини пешонамга босиб мени ўпди. Юзларим иссиқ сувда қўйганига, бунинг устига уялиб турганимга қарамасдан ўзимни дунёдаги энг бахтиёр боладай ҳис қилдим. Шу ҳолда ич-ичимдан суюнардим ва менинг бахтиёрлигимга ҳасад қилаётган укаларим ва сингилларимнинг устидан кулардим.

– Жуда яхши, – деди отам бу ҳолатимдан мамнун бўлиб. – Энди анави шиппақларни олиб кел.

Онам бориб ўзи хурмо дарахти пўстлоғидан тўқиган боғичли шиппакни олиб келди-да, оёқларим остига қўйди.

– Шиппакни нима қиламан?

– Кийвол! Оч-яланғоч гадоё экан дейишмасин, тагин.

– Шиппак киймайман. Мана шундай кетавераман.

– Кий, дедим сенга! Кўп гапирма! Катта йўлгача уч фарсах³ келади. Оёқларинг уриниб қолади. Ўтир-да кийвол.

– Шиппак кийиб юришга ўрганмаганман. Ўйдим-чуқурларда қоқилиб йиқиламан.

¹ Л а н г у т а – 1.5 кв.м. ўлчамга эга матодан иборат бўлган лангута Эроннинг Сейистон ва Балужистон вилоятида яшовчи балуж халқининг миллий либос турларидан бири бўлиб, одатда елгага ёки бошга ташлаб юрилади, шунинг билан биргаликда сочиқ ўрнида ҳам ишлатилади. (Тарж.).

² Ч о б а ҳ о р – Эроннинг жанубида, денгиз соҳилида жойлашган бандаргоҳ шаҳар. (Тарж.).

³ Ф а р с а х – олти километрга тенг бўлган узунлик ўлчови. (Тарж.).

пишмаган хурмо», «Қарағайзорлардан нарида» ва катта ёшдагилар учун ёзилган «Эски қилич» тўпламлари ёш ҳикоянависга шуҳрат келтиради. Фаридун Амузода Халилий турли мукофотлар соҳиби. Жумладан, унинг «Булоқчанинг сафари» номли ҳикоялар тўплами «Суруши жавонон» ҳамда «Кайҳони бачагон» журналлари томонидан «Иил китоби» ҳамда «Инқилобдан кейинги биринчи ўн йилликнинг энг яхши ўн китоби» дан бири сифатида тан олинган. Бундан ташқари, Фаридун Амузода Халилий «Ўтин» ҳикоялар тўплами учун ЮНИСЕФ ташкилотининг махсус совринига, турли ташкилотларнинг «Олтин ой», «Инқилобдан кейинги йигирма йилнинг энг яхши йигирмата ёзувчиси», «Олтин лавҳа» мукофотларига сазовор бўлди.

Фаридун Амузода Халилий 2008 йили адабий ва маданий соҳалардаги фаолияти учун Эрон Ислоҳ Республикаси Маданият вазирлиги томонидан «Биринчи даражали санъат ордени» билан мукофотланди.

– Мана бу аёл бир ҳафта ўтириб сен учун бу шиппакларни тўқиди. Ўтиргин-да, кий!

Онам рўпарамга ўтириб бир оёғимни тиззасининг устига қўйди. Аммо оғир бўлиб, оёқни уришини билганим учун тезда оёғимни тортиб олдим. Лекин онам бошини кўтариб юзимга шундай тикилдиди, унга ичим ачиб кетди ва оёқларимни шиппакларга тикишга мажбур бўлдим. Онам шиппакнинг боғичларини тўпиғимга айлантдириб қаттиқ боғлади.

Шиппакдан кўнгли тинчиган отам енгил нафас олди-да:

– Унга бир пиёла сув ҳам бер, ичволсин, – деди. – Ҳаво иссиқ, Эроншаҳрга етгунимизча йўлда чанқаб қолади.

Онам югуриб бориб сув тўла мешни олиб келди. Кеча оқшомдан бери чанқаб турган эканман, нафасим қайтиб қолгунича сув ичдим. Онам эса худди шу чоққача сув ичишимни кўрмагандек афтимга тикилганича мени кузатарди.

Капамизнинг олдидан кўзғалиб, йўлга тушганимизда кун ёришиб қолган эди. Укаларим ва сингилларим ҳалиям капамиз олдида менга қараб туришарди. Ҳатто эрта тонгданоқ ўз капасидан чиқиб келган Жонбиби ҳам онамнинг ёнида қапага суянганича мени кузатиб қолаётганди. Ҳаммадан ҳам кўпроқ онамнинг ёнида турволиб менга қараб қўлларини тез-тез силкитаётган кичкина синглим Моҳипешонани яхши кўрардим.

Абдусатторнинг капаси олдида овулнинг бекорхўжалари – Набибахш ва Меҳроб кум устида ялпайиб ўтирганларича бизни томоша қилишарди.

– Йўл бўлсин энди, худо хоҳласа? – деб сўради Набибахш.

Гапиришга ҳафсаласи бўлмаган отам:

– Шаҳарга... – деди-да, гапининг қолганини ичига ютди.

Мен яна бир мартагина ўз капамизни кўриб қолиш учун орқамга қайтдим. Онам қора сарикини¹ кийганича кумлар устида ўтирар, Моҳипешона эса ҳалиям менга қараб қўлини силкитарди. Яна бир синглим ва укаларим эса қотиб туришарди. Мен уларга қараб қўлимни кўтаришим билан укаларим ҳам тез-тез қўлларини силкий бошлашди. Улар мени бугун ҳам шунчаки биз билан ўйнапти деб ўйлашарди чоғи.

Отам чўлнинг ўртасига етгунимизга қадар бошқа гапирмади. Офтоб аста-секин тепамизга келган, Чоҳбаҳор томондан эсган эпкин ҳавони бир оз салқин қилганди.

– Намби шамоли² келяпти, – деди отам. – Қани эди худо бир ёмғир ёғдирсайди...

У шундай дея на бир парча булут, на ёмғирдан дарак бўлган осмонга тикилди. Чўл олдингидай сокин ва қуруқ бўлиб, унда эсаётган кучсиз шамол капаларимиз томондан бир аёлнинг гамгин қўшиғини олиб келарди:

“... Укагинам, бу йил қаҳатчилик бўлди. Бизнинг азиз ватанимиз қашшоқ ва ночор... Ҳали пишиб етилмаган хурмо уруғининг тупроққа тушиши жудаям увол...”

¹ С а р и к – Эроннинг Сейстон ва Балужистон вилоятида яшовчи балужларда аёллар киядиган чодра. (Тарж.).

² Намби шамоли – Эроннинг денгизга туташган жануб томонидан эсиб, намлик ва ёмғир олиб келадиган шамол. (Тарж.).

Мен чўлнинг нариги томонида ўтин тераётган овулимиз болаларини кузатардим. Доимо жигарранг кўйлак ва иштон кийиб юрадиган Мурод ҳам дам энгашиб, дам турганича ўтин терарди. Мен уни узоқдан таниб қичқирдим:

– Ҳей... Мурод!

Мурод қаддини кўтарди-да, мени кўриб қўлини силкитди.

Отамга эса бу ёқмади чоғи:

– Нима ишинг бор у билан? – деди.

Шундан сўнг отам менга насиҳат қилишга тушди. То чўлни кесиб ўтгунимизга қадар қайта-қайта қулоғимга қуйди:

– Болам! Эҳтиёт бўл, иштонингни тикан-пикан йиртмасин. Секинроқ юр, тагин баданинг терлаб сасиб кетмасин. Кел, менинг соямдан юр, офтоб ҳинд атрининг ҳидини учуриб кетмасин тагин...

Менинг хаёлим эса чўл ўртасида яшнаб турган бир неча туп юлғун ва кунор дарахтида эди. Агар овулимизнинг болалари буни кўришганида эди, улардан қанча седар йигиб кетишган бўларди.

– Бу сафар кунор барги термоқчи бўлсам, чўлнинг мана шу томонига келаман, – дедим отамга. Ҳу анави томонга қаранг! Кунор дарахтлари...

Отам кунор дарахтларига бир қараб қўйди-да, қадамни тезлаштирди:

– Тезроқ юр! Офтоб тиккага келиб қолди.

* * *

Каҳурий йўлига етиб боргунимизга қадар қуёш ҳамма жойни қиздириб юборган, боғичли шиппак оёғимни ура бошлаганди. Оёқларим ачишар, шиппакнинг боғичи тўпигимни қийиб юборганди. Отам бўлмаганида эди аллақачон бу шиппакларни чўлнинг ўртасига улоқтириб юборган бўлардим.

Йўл чеккасида қанча турмайлик машина кўринмасди. Кўринишидан балуж бўлган бир кекса ва икки ёш киши ҳам биз каби машина кутиб туришарди. Кекса киши йўл четида оёқ учида ўтирар, ўзининг айтишича бир соатдан бери “бирор машина келиб қолармикин”, дея кўзи йўлда эди.

– Пиёда кетаверайлик, – дедим отамга. – Бунақада кечгача ҳам тураверамиз. Барибир машина келмайди.

– Қаёққа борамиз? – деди отам. – Эроншаҳр сенга Жонбибининг капасидек жойда эмаски, югуриб бориб келсанг! Шаҳаргача ўн-ўн икки фарсах йўл ахир.

– Унда овулга қайтайлик... – дейишим билан отам менга шундай ўқрайиб қарадики, гапимнинг қолган ярмини ичимга ютиб қўя қолдим.

Шу чоқ кекса киши бирданига ўрnidан турди-да:

– Келди! – деди. – Келаётганга ўхшайди...

Йўлнинг нариги учидан бир қизил машина офтоб нурида ярақлаганича биз томон яқинлашиб келарди. Бизнинг олдимизга келиб тўхтади. Бу юк машинаси бўлиб, унинг юкхонаси одам билан тўла эди. Эркагу аёл аралаш миниб олишган, улар орасида ёш болалар ҳам бор эди. Дадам кўлимдан ушлади-да, аввал мени машинанинг юкхонасига чиқарди, сўнгра ўзи ҳам чиқиб олди.

Машинада ҳам отам ўзининг насиҳатларини давом эттирарди:

“У ерга борганимиздан сўнг ундай қилма, бундай қил. Беҳудага кулаверма, ҳадеб у ёқдан бу ёққа сакрайверма. Кўзларингни лўқ қилиб турма. Хожанинг кўзларига чўл бўрисига ўхшаб қарама. Ўзингни мўмин-қобил кишидек тут. Худди беозор бир кўзичоқдек. Аммо эҳтиёт бўл, тагин бўйнингни эгиб тураверсанг сени қўлидан ҳеч иш келмас

экан деб ўйлашмасин. Харидорларга ўзингни эчки боласидек эмас, балки кўчқордек қилиб кўрсатгин. Тушундингми?”

* * *

Шу чоққача Эроншаҳрнинг буюм бозорини кўрмаган эдим. Аммо отам кўрган эди. Бир сафар бўйра, хуржун ҳамда онам билан бирга қахур дарахти ёғочидан ясаган муштак ва чилимларини, яна бир сафар эса бурама шоҳ эчкимизни сотгани ушбу бозорга келган эди.

Буюм бозорига етиб келганимизда кун тушга яқинлашиб қолганди. Мен шунчалик терга ботган эдимки, баданимга сепилган ҳинд атрининг ҳиди ҳам камайиб қолган, иштонимнинг почалари эса тупроққа беланганди. Шулар тўғрисида айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эдим ҳамки, отам:

– Мени маҳкам ушлаб олгин! – деди. – Йўқолиб қолма тагин.

Олдинига бозор деганлари мана шу ер эканлигини англаб етмадим. Фақатгина айримлари кенг ва айримлари тор бўлган эгри-бугри кўчаларни оралаб юрганимизни билдим. Бу кўчаларнинг барчаси одам билан лиқ тўла бўлиб, ҳар бир киши сотгани бирор нарса олиб келган, ҳар бир сотувчи бақириб-чақирганича ўз молини мақтарди. Бу кўчаларда одам шунчалик кўп ва тикилинч эдики, игна ташласанг ерга тушмасди. Бирор жойда муқим туриб бўлмас, одамлар оқими уни суриб бошқа жойга олиб кетарди. Отамнинг қўлидан чиқиб кетсам, бу издиҳомда йўқолиб қоламан деб кўрқдим. Чунки йўқолиб қолсам, бошқа бирор киши мени ўзининг боласи ўрнида сотиб юбориши, отам эса асабийлашганича қуруқ қўл билан уйга қайтиши мумкин эди.

Барча сотувчилар эрта тонгданоқ бозордан жой эгаллаб эди. Биз эса қаердан жой олишимизни билмай ҳайрон қолгандик.

– Бу гала-говурда қандай қилиб харидор топамиз? – дедим.

– Тезроқ юр, ҳозир етиб борамиз, – деди отам.

Кўпроқ хорижда ишлаб чиқарилган буюмлар сотиладиган ердан ўтиб хилватроқ бўлган бир кенг кўчага етдик. Икки четдаги деворлари сомон сувоқ қилинган бу кўча унчалик ҳам тоза бўлмай, ундан гўнг иси келиб турарди. Кўчанинг у ер-бу ерида мол ва от тезаклари, қўй ва эчки қумалоқлари кўзга ташланар, улар одамлар босиб ўтаверганидан текисланиб кўча билан бир бўлиб кетган, кўчадан сассиқ ҳид уфурарди.

Отам икки семиз кўчқорни симёғочга боғлаб қўйган бир балуж киши билан салом-алик қилди.

– Ахийри олиб келдингми? – деди балуж киши.

Отам бошини қимирлатиб қўйди. Балуж киши эса менга бир назар ташлаб:

– Мошоллоҳ! – деди. – Кўз тегмасин, паҳлавондай йигит экан.

– Менимча. Ҳозир ўн уч ёшга чиқиб қолди, – деди отам.

– Карвонсаройга бор, – деди балуж киши. – Харидор келса сенинг олдингга жўнатаман.

Бир оз юрганимиздан сўнг отам:

– Нима деганларим эсингда турибдими? – деди. – Харидорга қараб кўзларингни лўқ қилиб турма. Булбулдек сайрашинг ҳам керак эмас. Агар мен ишора қилсам гапир, соқовга ўхшаб оғзингни юмиб ўтирма.

Шу пайт арқони кекса бир кишининг қўлида ўровли турган ориқ ва ўлакса эчкига кўзим тушди. Эчкининг кўзларига яхшилаб қарадим: кўзлари кўпам отам айтганидай эмасди...

– Эчкимизни мана шу одамга сотгандим, – деди отам. – Энди эса мана бу бадбахтнинг отини ҳам сотиб олмоқчи.

Отам шундай деб ерга тупурди. Мен эса пешонаси оқ жигарранг бир отнинг тишларини кўраётган, кўйлагини форсларга ўхшаб иштонининг ичига тиқиб олган кишига қарадим.

– Отини сотиб олмоқчимми?

Отам бу саволимга жавоб бермасдан:

– Сенга тишингни туз билан тозалаб ювишингни айтиш эсимдан чиқиб кетибди, – деди. – Қани, бир кўрай-чи.

“Тишларим нимага керак экан?” деб ўйладим-да, оғзимни очдим.

Отам юқори ва пастки тишларимни яхшилаб кўриб чиқди ва бир неча марта афсуслангансимон калласини қимирлатиб кўйди-да:

– Жудаям сарғайиб кетибди, – деди. – Бир нечасини қурт ҳам еган экан. Нега Жамила сенга тишингни туз билан ювишинг кераклигини айтмади?

– Тишларим нимага керак? – дедим ажабланиб.

* * *

Биринчи келган харидор тезда жағимни ушлаб бошимни юқорига кўтарди-да, юзимга қаради. Унинг юзи семиз ва лунжлари шишган бўлиб, кўзлари кўрқинчли эди. Мен дарҳол кўзларимни ерга қаратдим.

– Оғзингни оч!

“Оғзим нимага керак экан?”, деб ўйлаётган эдим ҳамки у панжалари билан жағимни қаттиқ сиқиб оғзимни очиб юборди.

– Эҳ ҳе! Тишларининг ҳаммасини қурт еб кетган-ку?!

У шундай деб жағимни кўйиб юборди. Бошим яна отам томонга бурилиб қолди.

– Қани қурт егани? – деди отам. – Фақатгина биттаси қорайган, хожа ҳазратлари! Қолганлари соғлом. Ўттиз икки тишидан ўттиз биттаси соппа-соғ.

– Йўқ, элатдош! Бунинг менга ярамайди. Хандон писта қиладиган ишчи керак менга. Мен кўрган бу тишларнинг бунга кучи етмайди, икки кунда оғзидан тўкилиб тушади.

У одам олдимиздан кета бошлаши билан журъат қилиб бошимни кўтардим ва ортидан унга қарадим.

– Харидор эмасман деб айтмайсанми! Бўлмаса мана шундай соғлом тишлари билан...

У одам отамнинг гапларини эшитмади. Карвонсаройнинг нариги томонига бориб бошқа бир боланинг жағини ушлаб олганича унинг тишларини кўрарди.

– У ўзи истаган тишларни ҳеч қаердан топа олмайди, – дедим.

Мен шундай дея ўша харидор тишларини кўраётган боланинг юзини кўриш учун бўйнимни чўздим. Аммо харидор жудаям семиз бўлиб унинг орқа томонидан бояги болани кўришнинг иложи йўқ эди. Яқинроқ бориб кўриш учун энди йўлга тушган эдим ҳамки, отам уришиб берди:

– Ҳадеб у ёқ-бу ёққа сакрайвермай жойингда тур!

Жойимда тўхтадим. Ўша харидор эса яна қорайган ва қурт еган тишларга учради чоғи, индамасдан карвонсаройдан чиқиб кетди. Мен ўша харидор тишларини кўрган ўсмир қиз бола эканини эндигина кўзим тушган эди. Қизча ҳалигина харидор ушлаб сиққан жағларини силар, юзидан кўрққани кўриниб турарди. Ёш қиз уни бу ерга олиб келган, билмадим, отаси ёки бобоси бўлган бир кекса киши билан бирга тош устида ўтиришарди.

– Сен ҳадеб у ёқ-бу ёққа сакрайверма! – деди отам. – Кўрдингми, мана булардай жимгина бошингни қуйи солиб ўтирсанг, кўпроқ харидор келади.

Шу чоқ ўша қиз бола биз томонга қаради, аммо тезда уялиб кўзларини олиб қочди ва бошини қуйи солиб олди. Кўзлари отам айтганидай, қўчқорнинг кўзларига ҳам ўхшамасди. Кўзлари хижолатга тўла бўлиб одамдан қочарди.

– Кўзлари қўчқорнинг кўзларига ўхшамас экан, – дедим. – Оҳунинг кўзларига ўхшайди. Шунинг учун ҳам харидорлар унинг олдига кўпроқ келишса керак.

Отам менга кўзларини олайтириб қаради-да:

– Овозингни ўчир! – деди. – Анави келаётган одам харидор бўлади!

Аста-секин биз томон келаётган ва башараси қожорларга¹ ўхшаб кетадиган кишига қарадим. Аммо отамнинг гаплари эсимга тушиб кетиб, яна бошимни қуйи солиб олдим. Худди шу ҳолда кўз остидан бояги қизга назар ташладим. У ҳалиям бошини қуйи солганича хо-муш турар, енглари узун кенг кўйлаги бинафша рангида бўлиб, устидаги чодирда катта-катта яшил гуллари бор эди.

Қожор кишининг овози йўғон эди. Бундай хожа мени олиб кетишини истамасдим. У оёғига арабий сандалдан қилинган ковуш, устига сариқ иштон ва енги калта кўйлак кийиб олган, билаклари йўғон ва жунли эди.

– Ўрнингдан тур, бир кўрай-чи!

Отам шошиб-пишиб деди:

– Тур ўрнингдан, Сухроб!

– Исми Сухробми?

– Ҳа, Сухроб. Аммо сиз қандай исм қўйсангиз, тезда ўшанга кўникиб кетади. Кейинчалик қандай исмни хоҳласангиз қўйишингиз мумкин.

– Ўзингнинг ўғлингми?

Отам бошини қуйи солганича жим қолди.

– Ўша айтганим: ўн саккиз мингта...

– Қанақасига ўн саккиз минг? Бундан икки ой олдин амакисининг ўғлини йигирма мингтага сотишди. Ҳали ўн ёшга ҳам кирмаган эди. Нимжон ва кучсиз эди. Бунинг нима камчилиги бор экан?

Қожор қўлларимни қўлларининг орасига олди, уларга яна бир бор синчиклаб қаради-да:

– Йўқ, – деди. – Ўша айтганим: ўн саккиз мингта... Пулни санай-верайми?

Отам шарт ўтириб олди. Бошини ундан ўгирди-да:

– Бермайман, хожа ҳазратлари, – деди. – Сиз харидорга ўхшамайсиз!

Қожор киши бояги чол ва у билан бирга турган қиз бола томон йўл олди. Қиз бола ўзини тартибга солди, қожор эса чол билан гаплаша бошлади. Қиз боланинг нархи тўғрисида савдолашаётгани аниқ эди. Аммо қожор киши у ердан ҳам кетди.

– Бекордан-бекорга ҳамма билан савдолашиш, сўнгра эса ҳеч кимни сотиб олмасдан кетвориш учун келган экан-да, – дедим.

Қиз бола бошини кўтарди ва мен яна бир бор унинг кўзларини кўришга муваффақ бўлдим. Унинг кўзлари худди мен ўйлагандек эди.

Қиз кўзларини ерга қаратиб, яна бир бор юқорига қараганида унга ошиқ бўлгим келиб кетди. Агар унга ошиқ бўлганимда эди онамнинг

¹ Қ о ж о р л а р – XVIII аср охирилари – XX аср бошларида Эронда ҳукмронлик қилган сулола. Балужлар қожорлар сулоласи вакилларидан кўрган жабр-зулмлари туфайли ерли бўлмаган ҳар бир бегона ва ёхуд қуролланган кишини “қожор” деб аташади. (Тарж.).

ақиқ узугини секингина олардим-да, унга тақдим этган бўлардим. Уларнинг капаси Жонбибиларнинг капаси ўрнида бўлганда эди, ҳар кечаси унга нон элтиб берган бўлардим. Шунда биргалашиб арпа нони ердик, ошиқ бўлардик ва яна арпа нони ердик...

– Бу иссиқда уйқунг келяпти чоғи? Тур ўрнингдан, ҳу анави ердаги сояга бориб тур.

Ўрнимдан турдим. Отам ўша томонга қараб юрганда дунё топган гадойдек суюниб кетдим. Худога минг марталаб шукр қилдимки, чол ва унинг ёнидаги қизнинг рўпарасидаги соя бошқа барча жойдаги соялардан каттароқ экан.

– Анави ерга борайлик, сояси кўпроқ экан, — дедим отамга.

Энди ўша қизнинг рўпарасида ўтирардик. Иккалалари чолнинг лангутасини олдиларида ёйиб олганларича арпа нони билан хурмо ейишарди. Мен яна хаёлга берилдим: “Агар уларнинг капаси бизнинг қапамиз ёнида бўлганида эди...”

Шу чоқ бирданига аввал чол менга қараб ишора қилганини, ундан сўнг ўша ёш қиз менга қараганини, сўнгра ўрnidан туриб биз томон чопиб келаётганини кўрдим. У олдимизга келиб қўлидаги иккита хурмони менга узатди. Мен эса нима қилишни билмай қотиб қолгандим, қўлларим увушиб қолгандек ҳаракатга келмасди.

– Қўлидан олмайсанми?...

Отам шундай дея қизнинг қўлидан хурмоларни олди. Қиз эса яна отаси ёки бобоси бўлган чолнинг олдига қараб чопиб кетди. Отам ҳар иккала хурмони менга берди. Мен эса кеча кечаси ойим менга яширинча берган бир дунё арпа нони еб олганимга қарамасдан шунчалик очқаган эканманки, иккала хурмони ҳам паққос туширдим. Аммо унинг данакларини отиб юборгим келмади ва навбатдаги харидор келгунига қадар уларни шимиб ўтирдим. Шу аснода рўпарамга қараб-қараб кўярдим. Чол тиззаларини қорнига ёпиштириб олганича оёқ учида ўтирар, лангутасини белига ва оёқларига ўраб олган, кўзларини юмганича мизғирди. Қиз бола эса баъзида менга қараб кўяр, сўнгра яна кўзларини олиб қочарди. Отам эса менга асло эътибор бермас, ўз ўй-хаёллари билан банд эди. У пулдорроқ харидор келиб қолишини кутарди.

Шу чоқ кўнглим унинг исми онамникидай Жамила бўлишини истаб кетди. Лекин унинг онамдай гунг бўлишини эмас, балки гапларини имо-ишорасиз гапира олишини истардим. Менда агар Муридхоннинг¹ юрагидақа юрак бўлганида эди албатта уни севиб қолган, қандай қилиб бўлса-да, пул топиб, ўзим ана шу чолдан сотиб олган бўлардим. Шундагина бирор бир қулдор хожа уни сотиб олманган ва ўзи билан бирга олиб кетмаган бўларди.

– Суҳроб! Ўрнингдан тур, Суҳроб!

Яна харидор хожалар келган эдилар. Уларнинг иккитаси ёш, биттаси эса кекса киши эди. Кўринишларидан жудаям бадавлат кишиларга ўхшашарди. Кекса хожа кўзига кўзойнак тақиб олган, қўлида дастаси кумушдан ҳасса тутган, тилла занжирли соати эса камзулининг чўнтагидан чиқиб турарди. Кўзлари одамга жудаям меҳрибон боқарди. Кўнглим шулар мени сотиб олишларини истаб кетди. Кўз қарашларидан бир неча уйлари ва бир неча машиналари ҳам бор эканлиги кўриниб турарди. Улар сотиб олган бола ҳеч бўлмаганда машинада текин юриши мумкин эди.

¹ М у р и д х о н — Балужистон аҳолисининг халқ оғзаки ижоди ва ишқий қиссаларидан бири бўлган “Муридхон ва Ҳоний” қиссасидаги асосий қаҳрамон. (Тарж.).

Кўзларим “Жамила”га тушганда унинг ҳаяжондан титраётганини кўрдим. Худди “Жамила” улар мени олиб кетишларини, мени олиб кетишса, бир ўзи ёлғиз бу ерда қолиб кетишни истамаётгандай эди.

Кекса хожа гап бошлади:

– Ёши нечада?

– Ўн уч ёшда... Ҳеч бўлмаганда ўн иккида...

– Саводи ҳам борми?

– Йўқ, хожа ҳазратлари.

Шундан сўнг хожалардан бири деди:

– Ота-онаси маълум ҳалолзода бола бўлса керак, ахир...

Отам шоша-пиша деди:

– Ҳа-ҳа, ўзимнинг ўғлим, хожа ҳазратлари!

Кекса хожа сўради:

– Бўладиган нархи қанча? Неча пул сўрайсиз?

Отам деди:

– Амакисининг ўғли ўн яшар эди, кичик ва нимжон, йигирма мингтага сотиб олишди... Мана шу икки ой олдин.

Улардан бири деди:

– Амакисинингу холасининг ўғли билан ишимиз йўқ. Сиз айтинг: бунга ўзингиз неча пул сўрайсиз?

Отам яна тушунтириш беришга тушди:

– Ўзимнинг ўғлим. Онаси қашшоқлик ва етишмовчилик билан катта қилди. Егулигига нима топиб беришни билмадим. Тўрт мучаси соғ. Инсоф ўзингиздан, хожа ҳазратлари...

Хожалардан бири деди:

– Гапимга қулоқ солинг: биз бунга ўғрилиқ қилгани олиб кетмай-миз. Чегаранинг у томонига – араб амирликларига жўнатмаймиз ҳам. Кондами, чўл-биёбондами ишлатиш ниятимиз ҳам йўқ. Биз уни уй хизматкори қилиш учун олиб кетмоқчимиз. У ерда ўз уйида яшаган-дек яшайди, у ердагилар нима еса ўшани ейди, қандай ётиб турса шундай ётиб туради. Келажаги ҳам яхши бўлади... Энди айтинг, қанча берайлик?

Отам нима дейишини билмай қолганди.

Хожалардан бошқа бири деди:

– Бўладиган нархи ўн бешта. Маъқулми?

Отам жағини ушлаб уни тез-тез қашлади.

Кекса хожа деди:

– Кўнглинг хотиржам бўлсин. Ҳеч бўлмаганда боланг ўғри ёки жиноятчи бўлиб кетмаслигини ўйлаб бежавотир яшайсан.

Отам деди:

– Йигирма мингта...

Олдин ёш хожалардан бири, сўнгра иккинчиси олдимиздан кета бошлади. Кекса хожа деди:

– Отажон, яхшилаб ўйлаб кўринг. Болангизнинг тақдирини ҳар кимнинг қўлига ишониб топширманг. Биз сизга ёмонлик истамаймиз.

У шундай деди-да, кетди. Энди уларнинг ҳар учаласи “Жамила”-нинг олдида туришар ва унинг отаси ёки бобоси бўлган чол билан гаплашишарди. “Жамила” гоҳида бошини қўйи солар, гоҳида хожалар орасидан менга яширинча қараб қўярди.

– Эй худо! – деди отам сиқилиб. – Ўзим ҳам нима қилишни билмай қолдим. Сенга бундан ортиқ нарх қўйишмайдами деб кўрқаман.

Мен эса ич-ичимдан худодан ёлвориб сўрардимки, отам билан анови чол мен билан ўша қизни биргаликда мана шу хожаларга сотишса.

Бироқ кўрдимки, “Жамила”нинг отаси ёки бобоси бўлган ўша чол қизни қанчадир нархга сотишга рози бўлган, хожалардан бири эса тез-тез пул санарди.

– Сотиб олишди шекилли, – дедим.

– Ўзим ҳам нима қилишни билмай қолдим... билмай қолдим, – деди отам.

– Унда сиз ҳам мени мана шу хожаларга сотинг, – дедим. – Яхши одамлар экан, ота.

Хожалар пулни чолнинг қўлига бердилар. Қиз бечора ҳаяжондан титрар, менга қараб-қараб қўярди. Яна шу чоқ уни севиб қолгим, худди гўзал қиз Ҳонийни севиб қолган Муридхон каби пешонаси оқ қаҳваранг отни чоптириб келиб, “Жамила”ни ана у хожалар қўлидан юлиб олиб отимга миндириб, тоғу тошларга олиб қочиб кетгим келиб кетди.

– Энди кеч бўлди, ўғлим.

Ўша учта хожа “Жамила”ни етаклаб карвонсаройдан чиқишди-да, кўчалардан бирига кириб ғойиб бўлишди. Чол эса олган пулларини лангутасининг бир бурчига тугиб олганича аста-секин бизнинг олдимиздан ўтиб кета бошлаганди.

Биз кун ботгунга қадар харидор кутиб қолиб кетдик. Энди “Жамила” ва унинг отаси ёки бобоси бўлган чол ўтирган ўша тошнинг устида ўтирардик.

Бизнинг олдимизга келган сўнгги муштарийлар иккита хорижлик киши эди. Уларнинг ҳар иккаласи хорижда ишлаб чиқарилган қимматбаҳо шимлардан кийиб олишган, бўйлари ҳам отамнинг бўйидан анча баланд эди. Ҳар иккала хорижлик хожанинг сочлари малла бўлиб, кўзларига ҳам хорижда чиққан кўзойнақлардан тақиб олишган, сақич чайнашар эди. Улар олдин сочларимнинг орасини текшириб кўришди, сўнгра кўзларимга яхшилаб тикилишди. Сўнгра кўкрак қафасим устига қўлларини қўйиб:

– Нафас ол! Нафас ол... – дейишди.

Мен тез-тез нафас олдим. Шундан сўнг бўйнимнинг орқасини кўришди. Ҳатто отамдан ҳам уялмасдан сурбелларча баданимнинг ҳамма жойини кўриб чиқишди. Улар бир-бирлари билан ўзларининг тилларида бир нарсалар деб гаплашар ва бошларини қимирлатиб қўйишарди.

– Мистер, кўрдингизми? – деди отам. – Кўрдингизми, ёлғон айтмадим. Соппа-соғ. Танасида бирорта ҳам касаллиги йўқ.

Аммо, билмадим, негадир мен мистерларга ҳам ёқиб тушмадим. Улар ҳеч нарса демасдан олдимиздан кета бошлашганида отам уч марта ерга қараб тупурди-да:

– Ўша хорижий бўй-бастларингга тупурдим! – деди.

Кун ботар чоғида чўлда ёмғирдан ҳеч қандай дарак йўқ эди. Энди шимоли-шарқ томондаги чўлдан “хушок” деб номланган, дарахтлар ва экинларни қуритиб юборадиган иссиқ шамол эса бошлаганди. У ўз йўлида чўлдаги кумларни олиб келиб чўл бутарлари ва ўсимликларининг поялари ва шоҳларига урарди.

Мен анчагина толиққан эдим, шиппагимнинг боғичлари тўпигимни қийиб яра қилиб юборган эди. Шунчалик терлаб, сасиб кетган эдимки, эрталаб баданимга сепган ҳинд атрининг ҳидидан асар ҳам қолмаганди. Оқ қўйлақ-иштоним тупроққа беланган эди.

– Кун ботар чоғида бир оз “хушок” эсади, – деди отам. – Худонинг ўзи асрасин бизни.

– Оқшомгача қапамизга етиб оламизми? – деб сўрадим кўрқиб.

Отам эса менинг саволимни эшитмагандай сўзлай бошлади:

– Қадимгиларнинг айтишларига қараганда, “хушок” шамоли жаннатдан чиқиб келаркан. Аммо у ўз йўлида дўзахдан ҳам ўтганлиги учун шунчалик иссиқ бўларкан. “Хушок” шамоли эсадиган бўлса хурмо дарахлари устидаги меваларни қолдирмайди, ҳаммасини куйдириб нобуд қилади. Худонинг ўзи раҳм қилсин.

Шундан сўнг лангутасини бошидан ечиб олди-да, у билан менинг бошим ва бўйнимни ўради. Сўнгра қадамларини тезлаштирди. Шу кетишича ўзига ўзи деди:

– Пастроқ тушишим керак. Билмадим, бунинг бўй-бастидан қандай камчилик топишдийкин?... Эртага нархини пастроқ айтишим керак...

ГУВОҲНОМАСИЗЛАР

Тўғриси айтиладиган бўлсам, шу кунгача шахсий гувоҳнома ҳам керакли нарса эканлигини билмаган эканман. Яъни, бундан бирикки кун олдин акам Хайруллоҳ билан мактабга отимни ёздириш учун боргунимизга қадар шахсий гувоҳнома ҳам сув, нон ва кийим каби одамнинг ҳаёти учун зарурлигини билмас эканман. Сешанба куни Хайруллоҳ бир неча ойдан бери биринчи марта бизнинг олдимизга келди. Мен болалар билан маҳалламиз этагидаги жарликда Аббос ва Гуломалининг хўрозлари жангини томоша қилиб тургандим. Акамни кўришим билан шунчалик қувониб кетдимки, хўрозлар жанги томошасидан ҳам воз кечиб, унинг олдига югуриб бордим. Юзларидан ўпдим-да, у билан биргаликда кулбамиз томон йўл олдим.

Ҳали кулбамизга етиб бормасимиздан Хайруллоҳ сўраб қолди:

– Ҳалиям кўча-қуйда санғиб юрибсанми, Абдуллоҳ? Бунақа бекор санғиб юрма, деб айтмаганмидим?! Хўрозбозлигу каптарбозликни йиғиштир деб айтувдимку?! Бирор ишнинг этагидан тутсанг бўлмасмиди?

– Санғиб юрганми йўқ! – дедим. – Дадамнинг ўрнига ишга чиқяпман. Бу ҳафта тунги навбатда ишлаяпман, кундузлари бекорман.

– Унда ҳалиям мактабга бориб отингни ёздирмадингми?

– Йўқ. Мени мактабга олиб борадиган ҳеч ким йўқ-ку?!

– Ҳеч ким йўқ? Ўзининг оёғинг синганми? Мактабга бораётган шунча болани бирор киши эргаштириб бораётган эканми?

Кулбамизнинг эшигигигача жим бордик. Уйимиздагилар Хайруллоҳни кўриб роса қувонишди. Ҳалиям тўшакда ётган, кўкраги хириллаб овоз чиқараётган дадам жойидан бир кўзғалди-да, кулди. Бу пайтда ойим билан синглим Ҳалима дадамга қувват бўлсин ва кўкраги бир оз юмшасин дея картошка пиширишаётган эди. Бизни кўришлари билан Хайруллоҳнинг олдига югуриб келишди. Кичкинтойларимиз Носир билан Малакноз эса Хайруллоҳнинг сумкасини титкилашга тушишди.

Хайруллоҳ дадам билан кўришаркан:

– Сизга нима бўлди? – деб сўради. – Касалмисиз?

Дадам калласини қимирлатиб қўйди. Онам эса Хайруллоҳга деди:

– Бир ойдан буён томоғидан овқат ўтмайди. Тўшакда мана шундай ётганича оҳ-воҳ қилади.

– Дўхтирга бормадиларми? – деб сўради Хайруллоҳ.

Дадам ўша хириллаган овозда.

– Қаёққа ҳам борардим дўхтир излаб? – деди. – Қаёққа?...

– Бирор жойга борсангиз бўлмайдами? Дўхтир қаҳат эмас-ку?! – деди Хайруллоҳ норози оҳангда.

– Ҳозир яхшиман, – деди дадам. – Агар ўлмай қолсам, кейинги сафар борарман ўша дўхтирга.

– Қани яхши бўлганингиз? – деди ойим дадамнинг гапини рад этиб. – Ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ. Қанча картошка пишириб бердим, қанча овқат едирдим, ҳатто қарзга гуруч сувидан ҳам олиб ичирдим, аммо қор қилмади.

– Ишига ҳам бора олмаяптилар, – дедим мен ҳам гапга қўшилиб.

Хайруллоҳ менга бир қараб қўйди. Сўнгра бирданига бир нарса эсига тушгандек:

– Эртага эрталаб Абдуллоҳни мактабга олиб бориб, отини ёздириб келмоқчиман, – деб қолди. – Сиз ҳам биз билан юринг, дўхтирга кўрсатаман.

Дадам кўрпани бошига тортди-да, ҳеч нарса демади. Хайруллоҳ Малакнозни тиззасига ўтқазиб, чўнтагидан қоғозга ўралган иккита шоколад чиқарди-да, биттасини Малакнозга, иккинчисини Носирга берди. Менинг шоколадга ҳавасим келиб қолавердим.

– Мактабда ўқиб нима бўлади? Усти ялтироқ, ичи қалтироқ қуруқ савлатли олифталардан бири бўладими?! Ундан кўра бориб бирор ишнинг этагидан тутса яхшимасми?!

Дадам гапини гапирди-да, яна бошини кўрпага ўраб олди.

– Олифта деганингиз нимаси? – деди Хайруллоҳ. – Мактабда ўқиган ва бунинг натижасида маълум бир даражаларга эришган шунча одамнинг ҳаммаси қуруқ савлатли олифталар эканми? Сиз ҳам ажаб гапларни гапирасиз!

Хайруллоҳ шундан сўнг менга бир кўз ташлади-да, дадамга қараб:

– Хароб кулбалардан иборат бўлган бу жойда қашшоқ ва ялангоёқ болалар билан ўйнаб юраверсин демоқчимисиз?! – деди. – Унда ким бўлади бу? Контрабандачи ёки гиёҳванд бўлишини истайсизми?... Сиз отаси бўла туриб ўғлингизни мактабда ўқишга ундаш ўрнига бесавод бўлиб қолаверсин демоқчимисиз?! Одам саводнинг қадрига етиш учун бегона шаҳарда мусофир бўлиб кўриши керак. Иккита сўздан иборат бўлган бир энлик хатни ёзишдан ожиз бўласан. Мингта одамга ялинишингга тўғри келади.

Хайруллоҳ бу гапларни айтмаганида ҳам мен ўзимча:

“Нима бўлганда ҳам мактабда ўқиш алебастр корхонасида ишлашдан минг марта осонроқ, – деб ўйлардим. – Мактабда ўқишнинг энг оғир томони шундангина иборат бўлиши мумкинки, фақат ўтириб ёзаман ёки худди Аҳмадга ўхшаб, “дадам сув берди”, “ойим нон берди”, деб овоз чиқариб ўқийман. Бор-йўғи шу! У ерда қўлларингни кесиб юборадиган ва кўзингни кўр қилиб қўядиган алебастр ҳам, аждаҳога ўхшаб бошингда турадиган ва ҳадеб сени сўкаверадиган ишбоши ҳам бўлмайди”.

– Нима бўлганда ҳам мактабда ўқиш корхонада ишчи бўлиб ишлашдан яхшироқ, – дедим.

Ҳеч ким менинг бу гапимга аҳамият бермади. Ҳаммалари сумкасини очиб, ундаги нарсаларни чиқараётган Хайруллоҳнинг атрофини ўраб олган эдилар.

Ҳар доим Хайруллоҳ Бандар Аббосдан қуруқ қўл билан қайтмас, сумкаси совға-саломга тўла бўларди. У ҳар келганида ҳеч кимни унутиб қолдирмасди. Бир сафар келганида менга хорижда чиққан, усти қизил болалар қўл соатини олиб келганди. Мен ушбу соатим билан болалар орасида роса мақтанган, анча вақтгача гурурланиб юргандим.

Хайруллоҳ бу сафар ойимга бир рўмол, Ҳалимага чиройли яшил кофта, турмушга чиқиб кетган опам Канизга ҳам худди ана шу кофтадан, дадамга жундан тўқилган бир шарф, мен, Носир ва Малакнозга эса бир жуфтдан пайпоқ олиб келганди.

Малакноз эркаланиб акамга суйкалганича инжиқлик қилар, “менга ҳам анави кофтадан беринг”, дерди. Хайруллоҳ уни қанчалик эркалаб, айланиб-ўргилса ҳам, кўнмасди. Ахийри уни бағрига босиб, кулбадан ташқарига чиқиб кетишга мажбур бўлди. Мен уларнинг орқасидан чиқдим, Носир ҳам бизга эргашди.

Ташқарида кулбаларнинг олдидан ўтиб кетаётгандим, Хайруллоҳ: — Абдуллоҳ! — деди. — Эртага ишдан қайтишинг билан тезда уйга кел. Тезроқ йўлга тушишимиз, қандай қилиб бўлса ҳам эртанинг ўзида ишни тугаллашимиз керак. Ҳозир ҳам кеч бўлмадимикин деб кўрқиб турибман. Яна қандайдир баҳоналарни келтириб, сени мактабга қабул қилмаймиз, деб туриб олишмасин, тагин!

— Бўпти, — дедим. — Эрталаб олтида бўшаймиз.

Шундан сўнг кўзларимга яхшилаб тикилди-да:

— Узинг нима дейсан, Абдуллоҳ? — деди. — Мактабда ўқигинг келяптими?

Кулиб қўйдим-да:

— Нега энди ўқигим келмас экан?! — дедим. — Нима бўлганда ҳам алебастр корхонасидан яхшироқ-ку!

Акам зилдай қўлини бошимга қўйиб, тўзиган сочларимни меҳр билан силади.

* * *

Кечаси иш пайтида бир неча бор дастгоҳнинг олдида турганлигим эсимдан чиқиб кетди. Ёнимдаги дастгоҳда ишлаётган, ёши ўзим билан тенг бўлган Мустафо:

— Сенга нима бўлди, Абдуллоҳ? — деди. — Ўй-хаёлга берилиб кетдинг чоғи? Ошиқ-мошиқ бўлиб қолдингми, нима бало?!

Унинг бу гапига кулиб қўйдим-да:

— Йўқ, оғайни, — дедим. — Сен ҳам жуда олиб қочасан-да!

Шундан сўнг Хайруллоҳга ўхшаб юзимга жиддий тус бердим-да:

— Ошиқлик қаёқда, — дедим. — Одам бирортани севиб қолиши учун ҳам ҳафсала керак!

— Унда нега хаёлинг кетиб қоляпти?

— Шунчаки... Акам Хайруллоҳ келди. Эртага мени мактабга олиб бориб, отимни ёздириб келмоқчи. Ана шуни ўйлаб турибман. Акам Хайруллоҳни танисанг керак. Бугун ...

Шу пайт ишбошига кўзим тушиб кетди. У аста-секин қадам ташлаганича биз томон келарди. Тезда бошимни энкайттирдим-да, олдимга келиб қолган қоплардан бирини кўтариб аравачага ташладим.

Тонггача ҳеч бўлмаганда бир юз йигирма қоп алебастрни омборга олиб бориб, териб қўйишимиз керак эди. Агар тонггача ушбу норма бажарилмаса, соат олтидан кейин ҳам қолган қопларни омборга етказишга мажбур бўлардик. Мен ҳар доим соат эрталабки олтидан кейин — тунги навбатда ишлайдиган ишчилар кетганларидан сўнг ҳам корхонада қолар, баъзида аламимдан йиғлаб юборай дердим. Айниқса ҳозир — Хайруллоҳ келган ва мени кутиб турган пайтида бу нарса менга алам қиларди.

Яна хаёлим мактаб, китоб, дарс ва муаллимларга кетди...

Гуломхон Муҳаммад доим шундай дерди:

— Бизни мактабга қабул қилишмайди. Мингта баҳона тўқишади. Бир сафар айтишадикки, сизнинг ёшингиз катта, яна бир сафар айтишадикки, сизнинг бўй-бастингиз катта ва ёш болалар билан синфда ўтиришингиз ноқулай. Билмадим, бошқа бир сафар айтишадикки, сизлар қўчманчисизлар, мактабга ололмаймиз... Гапнинг қисқаси, бизни ўзларидан узоқлаштириш учун мингта сабабу баҳона топишади...

Аммо бошқа томондан Хайруллоҳни ўйласам юрагим дадиллашарди. Чунки Хайруллоҳнинг қила олмаган иши йўқ эди. Ҳатто ота-онам ва Ҳалабийободнинг барча катта-кичиги унинг гапига қулоқ солишарди. Бирор ишга қўл урадиган бўлса, то уни охирига етказмасдан қўймасди. Ҳар қандай ишнинг уддасидан чиқарди. Мен ҳам худди акамдай катта бўлсам, барча одамлар мен билан ҳисоблашишларини орзу қилардим.

— Ҳой бола!... Мудраб қолдингми, нима бало?! Қоплар уюлиб кетибдию бу ерда?!

Яна хаёлга берилиб кетиб, ишбоши келганини сезмай қолибман. Дастгоҳ чиқиб, бир-бирининг устига қалашиб кетган қоплар томон югурдим. Ишбоши паст овозда бир нарсалар деб минғирлади-да, кетди.

Кўркувдан юрагим ёрилаёзди. Агар эрталаб соат олтида ишбоши уйга кетишимга рухсат бермаса нима қиламан? “Агар рухсат бермаса, — дедим ўзига ўзим, — корхонанинг орқа томонидаги девордан ошаман-да, кетвораман”.

Ҳавонинг ёришганига ярим соатча бўлганди. Аммо соат олти бўлгунча юрагим қон бўлиб кетди. Аммо менинг бахтимга эрталаб ишбошининг кайфияти яхши бўлиб, кеча кечаси менинг ишни расво қилганимни эсига ҳам олмади.

Иш ҳақимни олишим билан тезда жўнадим ва бирпасда уйга етиб бордим. Кулбамизга етиб келганимда ҳансирашнинг зўридан кўкрагим ачишар, ҳатто тузукроқ салом беришга ҳам ҳолим йўқ эди.

— Сенга нима бўлди? — деди ойим менинг аҳволимни кўриб. — Нега ит қувган соқовдек ҳаллослаб келдинг?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, — дедим. — Хайруллоҳ билан шаҳарга, мактабга отимни ёздиргани борамиз. Тезроқ йўлга тушмасак, кеч бўлади ва мактабнинг эшигини ёпиб қўйишади.

Нон билан ширин чой тановул қилаётган Хайруллоҳ эса:

— Жудаям сен айтганингчалик эмас, — деди. — Ҳозир ўтириб бирор оғиз нон еб олгин, сўнгра йўлга тушамиз.

Ойим деди:

— Отанг сизлар билан бормас экан, йўл-йўлакай опанг Канизинг ҳам уйига бир кириб чиқинглар. Кўринглар-чи, болагинам нима қилаётган экан...

— Нима қиларди? — деди Хайруллоҳ. — Яшаб юрган-да. Фуломалининг қовоқ-тумшугини кўришга тоқатим йўқ. Ўзича кеккайиб кетган...

Ойим ялингансимон деди:

— Майли, болам! Сен опанг учун боргин. Сени кўриб хурсанд бўлади. Эрталаблари Фуломали уйда бўлмайди. Ишга кетади.

Тўғриси бир томондан ойимга ичим ачиса, иккинчи томондан опам Каниз ва унинг болаларини соғинган эдим. Бир неча ойдан бери кўрмагандим.

— Бўпти, — дедим. — Шаҳарга борсак уникагаям бир кириб чиқамиз.

* * *

Катта йўлгача пиёда боришга мажбур эдик. Ҳаво бир оз совуқ эди ва уйқум келарди. Бир неча марта орқамга ўгирилиб эснаб қўйдим.

— Уйқунг келяптими? — деди Хайруллоҳ.

— Йўқ, — дедим. — Бу йўл жудаям узун экан. Ҳалабийободни олиб бориб ўша чўлнинг ўртасига қурсинлар деб ким айтган экан?! Катта йўлнинг яқинида қурсалар бўлмайдимми?!

Хайруллоҳ ҳеч нарса демади. Гўё мен унга ҳеч нарса демагандек индамай кетаверди. Уйқусираётган одам ҳар нарса деяверади, деб ўйлаган бўлса керакда.

Ярим соат деганда узоқдан шалоги чиққан бир эски автобус кўришиб, “Оқ тупроқ” бекатига етиб келди. Хайруллоҳ чипталарни ҳайдовчига берди ва автобуснинг тўрига қараб кетдик. Биттагина жой бўш экан. Яъни, учта жойдан иккитасига биздан олдинроқ чиққан икки йўловчи ўтириб олишган экан.

– Ўтир, – деди Хайруллоҳ менга.

Хайруллоҳнинг талашиб-тортишиб ўтиришга тоқати йўқ эди. Айниқса, мендай бир одам билан. У менга яхшилик қилмоқчи экан, унга эътироз билдириб ўтиришнинг ўзи яхши эмас. У мени итариб елкамдан шундай босдики, бўш жойга ўтиришга мажбур бўлдим. Шунчалик чарчаган эканманки, кейинги бекатга етмасдан уйқуга кетдим.

– Тур, етиб келдик!

Қаттиқ уйқуда эканман, Хайруллоҳнинг овозидан уйғониб кетдим. Автобусдан тушганимизда ҳам уйқум тўла очилмаган, кўзларим юмилиб-юмилиб кетарди. Юриш малол келар, эрта тонгнинг ширин уйқуси ҳали мени тарк этгиси келмасди. Ўша ерда, майдон ўртасида чўзилиб ухлагим келарди.

– Анави сув қувури олдиға бор-да, юзингни ювиб ол, – деди Хайруллоҳ. – Уйқунг тарқалади. Унгача мен бирор кишидан мактабнинг қаерда эканлигини сўраб оламан.

Қувурдан чиқаётган сув шунчалик муздай эдики, дадамнинг ибораси билан айтганда, ҳатто Асҳоби Каҳфнинг уйқусига кетган бўлганимда ҳам уйқу-пуйқумни учуриб юборарди. Хайруллоҳнинг олдиға қайтиб келганимда у газеталарини ёйиб қўйган дўкондор чолдан сўрарди:

– Амаки, мактаб қаерда?

– Мактаб? Қанақа мактаб?

– Мактабдақа мактаб! Болалар ўқийдиган ва илм ўргатадиган мактаб.

– Бу ерда мактаб кўп, – деди чол. – Сенга нима кераклигини айт, мен сенга кўрсатиб юбораман.

Хайруллоҳ мени кўрсатиб деди:

– Мана буни мактабга бермоқчи эдим.

Чол кўзларини қисганча менга тикилиб турди-да, сўради:

– Нечанчи синфда ўқийди?

– Биринчи синф... Яъни ҳали мактабга чиқмаган. Энди отини ёздирмоқчи...

Билмадим, нимагадир уялиб кетдим ва бошимни қуйи солиб олдим. Кўз остидан чолга қарадим. У менинг бўй-бастимга ажабланиб тикиларди. У бир оз ўйлади-да, сўнг деди:

– Мана шу кўчадан юқорига қараб борсанг ўнг томондан бир кўча чиқади. Ана шу кўчадан юз қадамча юрсанг, мактабга етасан.

* * *

Мактабнинг дарвозаси очиқ бўлиб, унинг ҳовлисида бизнинг Носиримиз тенги бир тўда бола қий-чув қилганларича мўйловли бир киши билан тўп ўйнашарди. Болалардаги ушбу шодлик менга ҳам ўтгандай бўлди. Бирданига ўзимни бошқа бир оламга кириб қолгандай ҳис қилдим. Бу оламда фақатгина мен ва ушбу болалар бор эди. Кўнглим умрим охиригача мана шу ерда қолиш ва ана шу қувноқ болаларнинг ўйинини томоша қилиб ўтиришни истаб кетди. Билмадим нимагадир қувончнинг зўридан кўзларимга ёш келди ва бўғзимга йиғи тикилди.

– Абдуллоҳ, Абдуллоҳ! Нега қоққан қоziқдай қаққайиб қолдинг? Калламдаги ширин хаёллар пир этдию учди-кетди. Хайруллоҳнинг ортидан йўлга тушдим.

Учта зинадан юқорилаб, бир йўлакка етдик. Йўлакнинг поли турли рангдаги қадама нақшлар билан безатилган эди. Иккаламиз йўлакка, унинг деворларига ва уларнинг юзасига солинган турли-туман нақшлар ва тасвирларга анграйиб қараганча юриб борардик.

– Ҳозир қайси эшикка киришимиз керак? – дедим.

– Мана шу эшиклардан биттасига-да! – деди Хайруллоҳ.

Аммо бахтимизга қарши барча эшиклар ёпиқ эди. Биз қай бир эшикка киришни билмай туриб қолдик.

Хайруллоҳ оҳиста юриб эшиклардан бирининг олдига борди. Олдин ушбу эшикка яхшилаб қараб чиқди, сўнгра унга қулоғини ёпиштириб тинглади. Мен ҳам у ерга бордим-да, Хайруллоҳга ўхшаб қулоғимни эшикка қўйиб тинглади. Хона ичкарасидан овозлар келарди.

Олдини овози йўғон муаллим эканлиги шубҳасиз бир киши нималарни айтар, сўнгра эса болалар ўша гапни жўр овозда такрорлашарди:

Муаллим айтарди:

– Кечаси эди.

Болалар такрорлашарди:

– Кечаси эди.

– Ой булутнинг орқасида эди.

– Ой булутнинг орқасида эди.

– Ой нурлари...

– Ой нурлари...

– Ерни ёритарди.

– Ерни ёритарди.

– Эҳ, қандай гўзал!

– Эҳ, қандай гўзал!...

Шу пайт бирданига эшик зарб билан очилди-да, мен билан Хайруллоҳ орқага қараб учиб кетдик. Эшикни очган бола эса худди ажинани кўргандек қичқириб юборди-да, орқага қараб қочди.

Синф бирданига тинчиб қолди. Стулда ўтирган кўзойнакли киши олдини бизга ажабланиб қаради, сўнгра ўрнидан туриб бизнинг олдимизга келди. Кўрққанимдан ўтакам ёрилиб кетай деди. Агар кўзойнакли киши бизни таъзимимизни бериб қўйиш учун синфнинг ўртасига олиб кирса нима бўлади?! Хайруллоҳ у билан юзма-юз бўлиб қолсин дея ёғочга ўхшаб қотиб қолган оёқларимни секин-аста орқага тортидим. Паргаларда ўтирган болалардан бир нечтаси пиқ этиб кулиб қўйишди.

Кўзойнакли киши сўради:

– Ҳўш хизмат. Нима ишингиз бор эди?

Шошиб қолган Хайруллоҳ тилга кирди:

– С... салом... Й... йўқ! Тўғриси... жаноб ўқитувчи... биз...

Бечора Хайруллоҳ! Жиққа терга ботган эди. Шу чоқ Хайруллоҳнинг хижолат чекаётганини кўрмаслик учун ўша ердан кетворгим келди.

Худога шукрки, кўзойнакли кишининг ўзи унга ёрдамлашворди:

– Марҳамат қилсинлар! Ҳеч қиси йўқ.

Хайруллоҳнинг юзлари уятдан қизариб кетган эди. У зўраки бир кулиб қўйди-да:

– Ҳ... ҳа, – деди. – Тўғрисини айтсам... биз мана бу укамни мактабга қўйгани келгандик... Адашиб кирибмиз шекилли. Кечирасиз!

Жудаям хушмуомала бўлган кўзойнакли киши эса:

– Ҳечқиси йўқ, — деди. — Сиз марҳамат қилиб идорага боринг: йўлакнинг охирида, чап томондан биринчи эшик.

Хайруллоҳ тезда мен томонга қайтди. Кулиб қўйди-да:

– Ишни расво қилишимизга сал қолди, — деди. — Яхшиям калламизни йўқотиб қўймадик.

Идорада иккита раис ўтирган экан. Кичикроқ стол ортида ўтирган раис деди:

– Бунинг иложи йўқ. Биринчидан кеч бўлди, иккинчидан ёши жудаям катта экан. Янаям бориб жаноб Файзободийнинг ўзи билан гаплашиб кўринг, балким қабул қилиб қолар...

Файзободий бир нарсаларни ёзиш билан машғул эди.

– Салом, — деди Хайруллоҳ. — Кечирасиз, биз укамнинг отини биринчи синфга ёздиргани келдик.

Файзободий менинг бўй-бастимга бир қараб қўйди-да, ручкасининг нариги учини оғзига солди. Бир оз ўйланди-да:

– Биринчи синфга? — деб сўради.

– Ҳа, жаноб, биринчи синфга! — деди Хайруллоҳ.

– Кеч келибсиз. Мактабда ўқиш бошланганига икки ой бўлди. Нега эртарақ келмадингиз?

– Кечикса ҳам ҳечқиси йўқ, жаноб. Бунинг қобилияти яхши. Ёши ўн учда. Калласиям яхши ишлайди.

Файзободий бир кулиб қўйди-да:

– Ҳа-а, — деди. — Бўйининг катталигини айтмаса ҳам бўлади. Аммо ёши тўғри келмайди-да! Укангизни мактабга қабул қилишимизга қонун йўл бермайди.

Шу чоқ оламнинг барча ғам-ғуссаси Хайруллоҳнинг юзида акс этгандек бўлди. Бир оз жим қолди. Сўнгра ночор билан Файзободийнинг юзига қаради.

– Жаноб, — деди. — Тўғриси айтиладиган бўлсам, биз кўчманчилармиз. Мана шу Техронпорсдаги Ҳалабийобод маҳалласида турамиз. Агар кўчада бекор санғиб юрадиган бўлса ё мен каби бир ишсиз; ё ўша ердагиларга ўхшаб гиёҳванд ёки ўғри бўлади. Энди ўзингиз айтинг: нима қилайлик?

Файзободий нигоҳини менга қаратди. Гўё Хайруллоҳ берган саволга жавобни менинг савлатимдан қидираётгандек эди.

– Ҳалабийобод... — деди-да, калласини қимирлатиб қўйди. Сўнгра:

– Нима десам экан сизга... — деди. — Менимча сиз учун фақатигина бир йўл бор: укангизни кечки синфларга қабул қилиш мумкин... Албатта унга кеч бўлди-ю аммо бирор йўлини қилса бўлади.

Сўнгра менга қараб бир кулиб қўйди-да:

– У ерда ўзинг ҳам бемалол бўласан, ўқувчиларнинг ҳаммаси катта ёшдагилар...- деди.

Унинг бу гапларидан уялиб кетганимдан жилмайиб қўйдим-да, бошимни қуйи солдим.

– Кечки синфлар ҳам мана шу ернинг ўзидами? — деб сўради Хайруллоҳ.

– Ҳа, мана шу мактабнинг ўзида, — деди Файзободий. — Фақат уканг дарсларни қолдирмасликка ваъда бериши керак. Чунки ҳозир ҳам бошқа ўқувчилардан икки ой орқада.

Мен бундай хушмуомала одамларнинг гапларига нима деб жавоб беришни ҳам билмасдим.

– Ҳўп бўлади, жаноб раис! — деб қўйдим нима дейишимни билмай.

– Унда бугундан бошлаб ўқишни бошласангиз бўлади...

Олдинига қувончдан ўзимни йўқотиб қўяй дедим, аммо кейин бирданига вужудимни кўрқув қоплади. Ўқувчилар тўла синфга кириб боришга юрагим йўқ эди. Ҳеч нарсани билмай анграйиб турсам, ҳамма менинг турқимга қараб кулса... Аммо Хайруллоҳга қараганимда унинг елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил нафас олганини кўрдим. Менга қараб қулиб ҳам қўйди.

– Мен... Мен... Яъни бугундан бошлаб... жаноб?...

Файзободий деди:

– Ҳа, бугундан бошлаб. Албатта, ҳозир бориб аввал у ёқ бу ёқларингни тартибга солиб, тушдан сўнг соат икки яримда мана шу ерга қайтиб келасизлар...

“Демак олдин опам Канизнинг уйига бориб юз-қўлларимни яхшилаб юваман, – деб ўйладим. – Сўнгра биттадан дафтар ва ручка сотиб олиб, шу ерга келаман”.

– Марҳамат қилиб шахсий гувоҳномангизни беринг!

Гувоҳноманинг номини эшитишим билан кўзимдан олов чиқиб кетгандек бўлди. Хато эшитдиммикин, деб ўйладим. Хайруллоҳга қарадим.

– Гувоҳнома?!... – деди Хайруллоҳ. – Тўғриси, шахсий гувоҳнома-си йўқ... Яъни жаноб... ҳалиги... биз... Ҳалабийободда ҳеч кимнинг шахсий гувоҳномаси йўқ. Ҳеч кимнинг, жаноб.

Тезда Файзободийнинг юзига қарадим: қани, Хайруллоҳнинг гаплари маъқул келдими ёки йўқми? У таажжубланиб деди:

– Гувоҳномангиз йўқ?! Унда нима қилиб турибсизлар бу ерда. Мактабнику қўя турунг. Аммо шахсини тасдиқловчи ҳужжат керак бўладиган бу жамиятда қандай қилиб яшайсизлар?! Агар гувоҳномаси бўлмаса...

– Яъни гувоҳномаси бўлмаса мактабга қабул қила олмайсизми? – деб унинг гапини бўлди Хайруллоҳ.

– Мен сизга тушунтириб айтдим-ку! Бўлмайди! Бўлганида эди ўзим укангизнинг рўйхатга ёзиб, мактабга қабул қилган бўлардим.

– Унда айтинг: биз нима қилайлик?

– Билмадим. Менинг қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Сиз ўзингиз яшайдиган туманга бориб, муаммойингизни айтишингиз мумкин. Балким ўша ерда сизга ёрдам бериб қолишар. Туманингиздаги мутасаддилар: “ушбу жанобни мактабга қабул қилиш мумкин”, деб ёзиб берсалар бўлди, мен бош устига қабул қиламан! Марҳамат!

– Қайси туман?

– Тумандақа туман! Ўзингиз яшайдиган туман. Техронпорс тумани Таълим ва тарбия бўлимига-да¹.

– Яъни биз Таълим ва тарбия бўлимига боришимиз керакми?

– Худди шундай. Бу ердан уч кўча юқорида. Мана бу кўчадан борсангиз, чап томонингизда, уч кўча юқорида.

* * *

Сўрай-сўрай Таълим ва тарбия бўлимини топдик. У ерда одам шунчалик кўп эдики, агар бояги мактабда бўлгани каби раиснинг хонасини топамиз деб қулоғимизни эшикка қўйсак ҳамма бизнинг устимиздан кулган бўларди.

¹ Таълим ва тарбия бўлими – *Эронда*: Халқ таълими вазирлиги Таълим ва тарбия вазирлиги деб номланиб, унинг вилоятлардаги бошқармалари Таълим ва тарбия бошқармалари, туманлардаги бўлимлари эса Таълим ва тарбия бўлимлари деб номланади. (*Тарж.*)

Хайруллоҳ бир ёғоч стулда ўтирган миршаблар кийимидаги кишидан сўради:

– Рўйхатга олиш идораси қаерда?

– Идора мана шу ерда. Нима ишларинг бор эди?

– Мана бу болани рўйхатдан ўтказишимиз керак эди. Мана шу идорага боришларинг керак деб айтишди.

– Ана шуни сўраяпманда. Бошидан ўринбосар жанобларига ишимиз бор эди, десаларинг бўлмайдими? Иккинчи қаватга чиқасизлар, ўнгдан тўртинчи эшик.

Ўнгдан тўртинчи эшикни очганимизда кўзойнакли бир киши бошини қоғозлардан кўтариб деди:

– Марҳамат!

– Салом жаноб! Биз укамни рўйхатга ёздиргани келдик. Тўртинчи майдондаги мактабга боргандик, бу ерга келишимиз лозимлигини айтишди.

– Хўп, қандай муаммо чиқди?

– Ҳеч қандай муаммо, жаноб. Шахсий гувоҳномамиз йўқ.

– Қизиқ гапирасиз-а?! Одамнинг шахсий гувоҳномаси бўлмаса, бу нарса ҳеч қандай муаммо ҳисобланмайдими?!

– Ахир, жаноб, у ерда – Ҳалабийобод маҳалласида ҳеч кимда гувоҳнома йўқ. Биз кўчманчилармиз, жаноб. Укамнинг саводи чиқсин деб уни мактабга қўймоқчийдик.

– Нега шу пайтгача шахсий гувоҳнома олмадиларинг?

– Чунки бизларга шахсий гувоҳнома беришмайди, жаноб. Мингта баҳона тўқишади. Бундан ташқари ўзимиз ҳам дангасароқмиз, жаноб. Маданиятимиз паст, билимсиз ва нодоғмиз. Оналаримиз дунё кимнинг қўлида эканлигини билишмаган. Ўзлари учун, болаларининг бир куни келиб ўз йўлларини топиб кетишлари, бошқалар уларни одам ҳисобига қўшишлари, уларни мактабга қабул қилишлари учун гувоҳнома олишни билишмаган.

– Ахир бу сабаб бўлолмайди-ку?!

– Нега энди сабаб бўлолмас экан? Ахир мен айтиб турибман-ку: бизда болалар шундайлигича кулбаларда дунёга келишади, ўша ерда чанг-тупроқ ичида катта бўлишади ва ўша ерда ўлиб кетаверишади. Ҳеч кимнинг улар билан иши йўқ. “Гувоҳноманинг бизга нима кераги бор”, дейишади. Ҳа-ҳа, жаноб, улар буни билишмайди. Маданиятлари жудаям паст...

Мен оғзим очилиб қолганича Хайруллоҳнинг гапларига қулоқ солардим. Хайруллоҳ бундай ўткир ва дадил гапларни қаердан олдийкин, деб ҳайратда қолган эдим. Худди китоб ўқиган кишилардек гапиради-я!

“Энди ушбу жаноб Хайруллоҳнинг гапларига жавоб беролмаса керак, – деб ўйладим. – Энди албатта мени мактабга қабул қилиш тўғрисида ўйлаб кўради”.

Жаноб ўринбосар:

– Ҳарҳолда... – деди-да, сўнгра қоғозга тез-тез бир нарсаларни ёзиб, Хайруллоҳнинг қўлига тутқазди.

– Ҳозир буни олиб бориб ёнимиздаги хонага – Таълим ва тарбия бўлими бошлиғи жаноб Маъсумийга беринг. Балким у бирор нарса дер.

Ёнбошдаги хонага бордик. Таълим ва тарбия бўлими бошлиғи қоғозни ўқиб кўрди-да:

– Ҳа, жаноб Асқарнинг айтганлари тўғри, – деди. – Афсуски бизнинг кўлимиздан ҳеч нарса келмайди. Қонунга кўра, шахсий гувоҳномангиз йўқ экан, сизни бирор бир мактабга ололмаймиз. Акс ҳолда бошимизга ортиқча ташвиш орттирамиз.

– Унда сиз ҳозирча укамни мактабга қабул қилишлари тўғрисида кўрсатма берсангиз, биз эса шахсий гувоҳнома олиш учун ҳаракат қилсак бўлмайдими?

– Сизга айтдим-ку: биз бундай қилолмаймиз!

– Жаноб раис, укам рўйхатдан ўтмасдан шундайгина келиб синфда ўтирса бўлмайдими?

– Албатта бўлади. Эркин тингловчи сифатида синфга кириб ўтириши, ўтилаётган дарсларни тинглаши мумкин. Аммо бу ҳолда у бизнинг ўқувчимиз ҳисобланмайди ва биз ундан имтиҳон ололмаймиз.

Мен Таълим ва тарбия бўлими бошлиғининг бу гапларига тушунмадим.

– Унда нима қилайлик, жаноб? – деди Хайруллоҳ.

– Токи бориб шахсий гувоҳнома олмагунингизга қадар ҳеч нарса қила олмайсиз.

– Жаноб раис, сизнинг ўзингиз шахсий гувоҳнома беролмайсизми?

– Мен?... Йўқ, ўғлим! Сиз фуқаролик ҳолатларини қайд этиш бўлимига боришингиз керак. Бунақа ҳужжатларни ўша ердан беришади. Бизнинг қўлимиздан келадигани шуки, уларга бир хат ёзиб сизнинг ишингизни тезроқ ҳал қилиб беришларини сўрашимиз мумкин, холос. Қолгани бизнинг қўлимизда эмас!

– Бу идора қаерда?

– Унчалик узоқ эмас. Мана шу кўчанинг охиригача борасизлар. Майдондан ўтганингиздан кейин иккита чорраҳадан ҳам ўтасизлар. Ўнг томонда уч қаватли эски гиштин бино бор. Оқ тахтада “Фуқаролик ҳолатларини қайд этиш бўлими” деб ёзиб қўйибди... Сизнинг саводингиз борми?

– Йўқ, жаноб, – деди Хайруллоҳ. – Менинг ҳам шахсий гувоҳномам йўқ...

Шундан сўнг иккаламиз Таълим ва тарбия бўлими бошлиғининг хонасидан чиқдик.

Зинлардан тушар эканмиз, ўзимга ўзим дердим: “Бу дунёда ҳамма раиснинг ҳам раиси бор бўлса керак. Агар шундай бўлса, дунёдаги барча раисларнинг раиси ким экан? Унинг тузилиши ва қиёфаси қандай экан?”.

Эски гиштин бинони топиб бордик. Бу бинонинг гиштариям, зиналариям, хоналариям, деразалариям, ҳатто одамлариям эски экан. Одамларининг барчаси кўзойнак таққан, ориқ ва кекса эдилар. Худди ойим айтиб берган эртактлардаги қадимги одамлардек. Ўша одамлардан бири жудаям катта – катталиги одамнинг ярмича келадиган бир китобни очиб олганича сиёҳ билан унга бир нарсаларни ёзиб ўтирарди.

Шахсий гувоҳномани ҳам ана шу китоб катталигида чиқариш фикрларига келиб қолмаганига худога шукрлар қилдим. Агар одамнинг шахсий гувоҳномаси мана шунча катта ва оғир бўладиган бўлса, бундай шахсий гувоҳномани у ёқ-бу ёққа олиб боргунича одамнинг она сути оғзидан келарди. “Шахсий гувоҳнома берадиган идорада одамлар нега бунча қари бўладилар, китоблари ҳам нега бунча катта ва оғир бўлади?” деб қанча ўйласам ҳам ўйимнинг охирига етолмадим.

Мен ва Хайруллоҳ раислардан бирининг столи олдида турволиб унинг қандай қилиб ёзув-чизув қилаётганлигини томоша қилиб турганимизда у бошини кўтариб деди:

– Эшитаман?

Хайруллоҳ сўз бошлади:

– Шахсий гувоҳнома олгани келдик.

Раис яна бошқатдан ёзишга тушди ва пичирлаб бир нарса деди. Аммо унинг гапини на мен тушундим, на Хайруллоҳ.

– Бир нарса дедингизми? – деди Хайруллоҳ.

Кекса киши кўзойнагининг тепасидан унга қаради-да, ручкаси билан ўнг томонни кўрсатиб деди:

– Тўғрига борасиз!

Мен билан Хайруллоҳ ўзимизни орқага тортдик ва ручка йўналтирилган томонга қараб бордик. Бу томондаги стол ортида ўтирган раиснинг қиёфаси ҳам худди биз биринчи борган стол ортидаги раиснинг қиёфасига ўхшаб кетарди. Юзлари ва соқоллари ҳам бир-биридан фарқ қилмасди. Худди бир олманинг икки юзига ўхшашарди. Хайратдан ўзимни йўқотиб қўяй дедим. Яна бир марта биринчи раисга қарадим. Уларнинг кийимларигина бир-биридан фарқ қиларди. “Булар албатта эгизаклар бўлса керак, – дедим ўзимга ўзим. – Акс ҳолда фақатгина бир-бирларининг рўпараларида ўтирганликлари ва ҳар иккалалари ҳам шахсий гувоҳнома таёрлаш билан шуғулланганликлари учун қиёфалари бир хил бўлмаган бўларди”.

– Эшитаман?

– Шахсий гувоҳнома олгани келдик.

– Чақиргунимизча анави ерда ўтириб туринг.

Юмшоқ стулга ўтирганимиздан кейин яна бошқатдан бу идоранинг ҳамма жойига синчиклаб қараб чиқа бошладим. Бу ердагиларнинг барчаси бир хил қиёфада бўлиб, барчалари олдиларидаги катта китобларни очиб олганларича унга бир нарсаларни тез-тез ёзардилар.

Хайруллоҳдан сўрадим:

– Бугун шахсий гувоҳномамизни беришадими?

– Билмадим. Олдин билайликчи бунинг учун нима нарсалар керак экан.

Биз унинг столи ёнида ўтирган кекса раис бошини кўтарди-да, бизга қараб:

– Исми нима? – деди.

Мен тезда ўрнимдан бир қўзғалиб қўйдим-да:

– Абдуллоҳ! – дедим.

– Худойдод Карам, – деб қўшиб қўйди Хайруллоҳ. – Абдуллоҳ Худойдод Карам.

– Унда ким ўлган? – деб сўради кекса раис.

Мен Хайруллоҳга қарадим, Хайруллоҳ эса менга қаради. Хайратдан ўзимни йўқотиб қўяй дедим. Ахийри чайнаиб дедим:

– Ким? Мен?!

Кекса раис эса худди мен бир ёмон гап гапириб қўйгандек тишларини гижирлатди-да:

– Ким ўлган деб айтяпман? – деди. – Қайси санада?

– Ҳеч ким ўлгани йўқ, – деди Хайруллоҳ. – Биз шахсий гувоҳнома олгани келдик.

Кекса раис худди биров уни сўккандек кўзойнагининг тепасидан кўзларини ўқрайтириб қаради-да:

– Нега одамни масхара қиласизлар? – деди. – Ким шахсий гувоҳнома олгани келди?

Яна жиққа терга ботган Хайруллоҳ деди:

– Мана бу, укам...

Кекса раис яна тишларини гижирлатиб:

– Унда онаси ўлган киши ким? – деди.

Сўнгра баланд ва асабий овозда қичқирди:

– Онасининг шахсий гувоҳномасини бекор қилмоқчи бўлган киши ким эди?

Бизнинг рўпарамиздаги стулда ўтирган киши кекса раиснинг столи олдига келиб деди:

– Мен эдим, марҳамат!

– Қасрда юрибсиз? Картангизни ёзиб тугатганимча бир пас кутиб туrolмадингизми?

– Кечирасиз... Фотокопия олгани кетгандим.

– Исмини нима деб айтгандингиз?

– Моҳжон. Моҳжон Муҳаммадий.

Мен енгил нафас олдим ва Хайруллоҳга қарадим. Хайруллоҳ жилмайиб қўйди-да:

– Бу ерда ўлганларнинг шахсий гувоҳномаларини ҳам бекор қилишар экан, – деди.

– Қандай қилиб? – дедим.

– Шундай қилиб. Шахсий гувоҳноманинг устига чизиб қўйишаркан-да, “омин” дейишаркан!

– Шахсий гувоҳномалар увол кетмаслиги учун уни бошқа бирор кишига беришса бўлмайдими? Наргис ўлганида Сафдар унинг шахсий гувоҳномасини бошқа бировга керак бўлиб қолар деб сақлаб қўйган эди.

– Сафдарни қўй, унинг ақли камроқ ўзи.

Шундан сўнггина ушбу шахсий гувоҳнома идорасида ишлайдиган раисларнинг кекса ва эски бўлишларини тушуниб етдим. Чунки бир киши одамларга шахсий гувоҳнома берадиган бўлса, бошқа бир киши уларнинг шахсий гувоҳномаларини бекор қила олмайдида ахир. Бунақада ҳамма нарса аралашиб кетади-да. Яъни бирор кишига шахсий гувоҳнома берган раис шахсий гувоҳномалар ва одамлар бир-бирлари билан аралашиб кетмасликлари учун бир куни келиб ўша шахсий гувоҳноманинг эгаси оламдан ўтганида уни ўзи бекор қилиши керак. Бунинг учун эса кўп яшаши керак бўлади. Акс ҳолда ҳамма нарса...

Хайруллоҳ ўйларимни охирига етказмади. Тирсаги билан биқинимга туртиб:

– Тур! – деди.

Яна ўша кекса раиснинг столи олдига бориб худди онаси ўлган болалардек туриб олдик.

– Хўш, нима истайсизлар? – деди кекса раис.

– Шунчаки... – деди Хайруллоҳ гапини йўқотиб. – Мана бунга шахсий гувоҳнома олгани келдик.

– Нима бўлди? – деди кекса раис. – Шахсий гувоҳномасини йўқотганми?

– Йўқ, жаноб. Умуман шахсий гувоҳномасининг ўзи йўқ. Яъни бошидан шахсий гувоҳномасиз дунёга келган.

– Хўш, нега унда энди келдингиз? Биратўла хотин олаётган пайтида келардингиз!

– Энди шу пайтгача шахсий гувоҳномага унчалик эҳтиёжимиз йўқ эди. Шахсий гувоҳнома сўрайдиган одамга ишимиз тушмаганди. Бирор кишининг ҳам бизнинг шахсий гувоҳномамиз билан иши йўқ эди. Шахсий гувоҳнома олишга энди келганимизнинг сабаби шуки, укамни мактабга қўймоқчи эдик, улар эса шахсий гувоҳнома керак дейишди.

Шундан сўнг Таълим ва тарбия бўлими бошлиғи берган қоғозни кекса раисга берди. Кекса раис қоғозга қаради, кўзойнагини бир кўзга-тиб қўйди, сўнгра қоғозни кўзининг олдига олиб бориб ўқиди.

– Биз шундайча шахсий гувоҳнома беролмаймиз-ку?! – деди у. – Шахсий гувоҳнома беришнинг ҳам ўз қонун-қоидаси бор. Кўчадан келган ҳар қандай кишига шахсий гувоҳнома беравермаймиз-ку?! Бунинг неча ёшда эканлигини, кимлигини, яқинлари ким эканлигини қаёқдан биламиз? Давлатнинг қонуни ўйинчоқ эмас-ку?!

– Мен акаси бўламан, яқини ҳам ўзимман. Ҳозир ёши ўн учда.

– Бор-йўғи шуми? Ёши ўн учда ва тамом вассалом?! Ҳиҳ... Сиз унинг акаси эканлигингизни биз қаёқдан биламиз.

– Мен бунинг акаси бўлмасам, унда ким унинг акаси? Мен ёлгон гапирётганим йўқ-ку?!

– Нима бўлганда ҳам буниси бизга қоронғи. Қонун бизнинг қўлоғимизни боғлаб қўйган. Туғилганлик ҳақидаги маълумотномасини олиб келинг, балким бирор иложини қилармиз.

– Туғилганлик ҳақидаги маълумотномаси ҳам йўқ, жаноб. Ўша қулбамизда дунёга келган. Онам дўхтир-пўхтирга борган эмас. Кимдан маълумотнома олиб келаемиз?

– Бўлмаса унданам яхши! Марҳамат қилиб тулинг-да, кетаверинг!

Хайруллоҳ ялинишга тушди:

– Сиз бир яхшилик қилинг, жаноб раис. Ахир умрининг охиригача шахсий гувоҳномасиз юролмайди-ку?! Бирор иложи бордир ахир?!

– Нега энди ўйлаясиз бу тўғрида? Дунёга келган пайтидаёқ шахсий гувоҳнома олишни ўйлашингиз керак эди.

– Энди шундай бўлган бўлса нима қилайлик? Бизга бирор йўлини кўрсатиб юборинг ҳеч бўлмаса!

Кекса раис ўйланиб турди-да, бунинг бир йўлини топгандек:

– Унда маҳаллангиздан гувоҳлик қоғози олиб келишингиз мумкин, – деди. – Маҳаллангизнинг оқсоқолларига имзо қўйдилинг-да, олиб келинг. Шунда бирор иложини қилармиз.

– Ахир уларнинг саводлари йўқ-ку?! Қандай қилиб имзо қўядилар?!

– Унда мен нима қилай?! – деди жаҳли чиққан кекса раис. – Бошимни айлантириб ташладиларинг-ку! Унда айтинг: бармоқларини босишсин. Қўллари синиб қолмагандир ахир?! Ҳеч бўлмаса бармоқлари бордир?!

– Унда, жаноб, сиз яна бир ёрдам берворасиз: ўша гувоҳлик қоғозини ўзингиз ёзиб беринг... Ахир бунақа ишларга бизнинг ақлимиз етмайди!...

– Ўзим ёзиб берай? Нима деб ёзай? Йўқ, буни ўзингиз ёзишингиз ва ўзингиз имолашингиз керак!

– Бўпти, – деди ахийри Хайруллоҳ рози бўлиб. – Катта раҳмат. Эртага олиб келаемиз. Сиз эртага бўласизми?

– Ҳа, эртага бўламан. Сиз ўша қоғозни олиб келаверинг, мен шу ерда бўламан.

Ҳали эшикдан чиқиб улгурмаган эдик ҳамки, кекса раис бизни чақириб қолди:

– Эсингизда бўлсин: гувоҳлик қоғозини туман полицияси ҳам тасдиқлаши керак. Акс ҳолда гувоҳлик қоғози ҳеч қандай кучга эга бўлмайди.

Нималар деяпти яна? Бизнинг маҳалламизда туман полицияси нима қилади?!

Хайруллоҳ орқасига қайтиб кекса раиснинг столи олдига борди.

– Кечирасиз, жаноб, – деди. – Бизнинг маҳалламизда туман полицияси йўқ.

– Туман полицияси йўқ?! Унда нима бор ўзи ўша маҳаллангизда?! Бўлмаса бошимни кўп айланторманг-да, кетаверинг!

— ... Ахир бизнинг айбимиз нима, жаноб?!

— Киши бир жойда яшасаю туман полицияси бўлмаса?! Ахир қандай қилиб туман полицияси бўлмаслиги мумкин?! Ундан кўра биратўла тоғнинг ортига, ҳеч нарсаи йўқ жойларга кўчиб кетинг-да, бемалол яшайверинг!

— Ахир сизга айтдим-ку: у ернинг оти Ҳалабийобод, ҳеч нарсаи йўқ. Нега менинг гапларимга ишонмайсиз? У ер Ҳалабийобод, на сув бор, на нон бор, на электр, на идора, на мактаб, на дўхтир, на туман полицияси, на... ҳеч нарсаи йўқ! Қуп-қуруқ чўл. Энди айтинг: биз нима қилайлик?

Хайруллоҳ жиққа терга ботган, ранги оқариб кетган ва овози ҳам титраб чиқарди. Кекса раис ҳам унинг асабийлашаётганини тушунди шекилли, гапни қисқа қилиб қўяқолди:

— Бўпти, унда гувоҳлик қоғозини олиб келаверинг, бирор йўлини қилармиз. Сиз ҳозир бораверинг!...

Идоранинг зиналаридан тушиб келганимизда куз офтоби кўчага ўзининг илиқ нурларини ёйган эди. Офтобнинг баданга ёқадиган нурлари остида ерга чўзилиб ухлагинг келарди.

— Абдуллоҳ! — деди акам хаёлимни бўлиб. — Анави Наврўзали амакининг қизи Гулпари ҳалиям борми ёки эрга тегиб кетганми?

— Йўқ, — дедим. — Ҳалиям бор. Нима ишинг бор эди?

— Ҳеч нарса. Мана шу гувоҳлик қоғозини ёзиб берадими девдимда.

Хайруллоҳ тўғри айтарди. Гулпари Наврўзали қизи маҳалламиздаги ягона саводли одам бўлиб, тўққизинчи синфгача ўқиган, кимки бирортага хатми ёки бошқа бирор нарсаи ёзмақчи бўлса, унинг олдига борарди. Баъзилар эса керак бўлса-бўлмаса унга бир нарсалар ёздириб юришарди.

Новвойхонанинг олдидан ўтиб кетаётганимизда оёқларим бўшашиб, кўнглим суст кетди. Иссиқ тандир ноннинг томоқни қитиқловчи ҳиди йўлакка ёйилган, мен каби бир қорни очқаган одам новвойхона тахтаси устига қўйилган нонларнинг барчасини олиб бир ямлашда ютиб қўяй дерди. Ичакларим қулдирай бошлаган эди.

— Ака, — дедим. — Юринг, биттагина нон олиб ейлик.

— Ҳозир Канизнинг уйига борамиз-ку, — деди Хайруллоҳ. — Агар қорнинг очқаган бўлса, майли, бирорта нон олиб бераман.

— Йўқ, — дедим. — Айтгандек, опамниқига борамиз-ку. Ўша ерда ейишга бирор нарса топилиб қолар.

* * *

Маҳалламизга етиб келганимизда кун ботишига озгина қолган эди. Шунчалик чарчаган эдимки, биринчи кулба — Салимхоннинг кулбаси олдидаёқ ерга чўзилиб ётгим ва ухлагим келди.

Ойим бир пушта лой тайёрлаб олганича девор ёриқларини суваш билан машғул эди. Тез-тез нафас олар экан:

— Ёриқлардан шамол киради, кулбани иситиб бўлмайди, — деди. Сўнгра эътиборини бизга қаратиб деди:

— Нега бунча кеч қолиб кетдинглар? Мактабга қабул қилиш шунча вақтни оларканми? Ичкарига киринглар, дадангнинг иссиғи чиққан, оловдек ёняпти бояқиш.

— Ахир эрталаб дўхтирга олиб бораё деганимизда кўнмадилар-ку?! — деди Хайруллоҳ жиғибийрон бўлиб. — Ўжарликлари тутиб қолса ҳеч нарсага кўнмадилар! Агар биз билан дўхтирга борганларида эди, иккита хапдори ичардилар, аҳволлари бир оз бўлсада яхшироқ бўларди.

Кулбанинг ичидан туриб Хайруллоҳнинг гапларини эшитган дадам бўғиқ овозда:

– Қайси пулимизга дори сотиб олардинг?! Ўғрилиқ қилиб топардингми пулни?!...

Дадам яна бир нарсалар деди, аммо мен қолган гапларини тушунмадим.

Йиғламсираб ойим:

– Ҳозир бирор йўлини қилмасанг бўлмайди, болам, деди. Бундай ётаверса бирор нарса бўлиб қолмасин тагин.

– Майли, ойижон, – деди Хайруллоҳ. – Агар дўхтирга бораман десалар ҳозир ҳам олиб боришга тайёрман.

Мен эса итдай чарчаган эдим. Чўзиламан-да, уйқуга кетаман, дея кулбанинг ичига кирдим. Дадам калласини кўрпага ўраб олган эди. Ўша ҳолатда хир-хир этиб бир нарса деди-да, жим бўлди.

– Нима дедилар? – деди Хайруллоҳ.

– Ҳеч нарса, – деди ойим. – Эрталаб бораман дўхтирга деди.

Қоронғуликда бир нарсалар тикиш билан машғул бўлган Ҳалима сўраб қолди:

– Отингни мактабга ёздириб келдингми, Абдуллоҳ?

Менинг эса савол-жавобга ҳафсалам йўқ эди.

– Йўқ, – дедим. – Эртага шахсий гувоҳномангни олиб келинглари деди.

– Унда ҳолингга маймунлар йиғларканда!

Ҳалима яна нималар деганини тушунмадим. Қовоқларим зил бўлиб, уйқу босиб келарди.

Эндигина кўзим илинган экан ҳамки Хайруллоҳнинг овози уйқумни бузиб юборди:

– Абдуллоҳ, ухлаб қолма! Бориб манави гувоҳлик қоғозини ҳам биратўла тўғрилаб келайлик.

Оғзимни катта очиб эснадим-да:

– Ўзингиз бораверсангиз бўлмайдими? – дедим.

– Сенам мен билан бирга борсанг яхшироқ. Ҳеч йўқса сени кўрсалар ҳар хил баҳона тўқиб ётишмайди.

Минг машаққат билан ўрнимдан турдим. Хайруллоҳ билан тортишиб ўтиришнинг фойдаси йўқ эди. Ўзимни мажбурлаб оёқда турардим.

– Ҳеч бўлмаса бир тишлам нон еб кетинглари, – деди Ҳалима.

Қўлларидаги қуриб қолган лойларни тозалаётган ойим ҳам унга қўшилди:

– Ҳа, болаларим, бирор бурдадан нон еб кетинглари. Ҳозир сизларга чой қўяман.

Хайруллоҳ эса шошарди.

– Сизнинг чойингиз қайнагунигача биз қайтиб келамиз, – деди. –

Ишимиз унчаям кўп эмас.

Сўнгра Ҳалимага қараб деди:

– Ҳалима, тур ўрнингдан. Гулпариларникига бориб келамиз.

Гулпарининг отаси Наврўзалининг кулбаси бизнинг кулбамиздан тўртта кулба нарида эди. Шимол томондаги чўлдан эсадиган совуқ шамоллардан пана бўлиш учун ўз кулбаларини бир тепалик ёнида қуришган эди.

Гулпари йўқ экан.

– Сакина холаникига кетган эди, – деди Наврўзали амаки.

Сўнгра Ҳалимага қараб:

– Бор, айтиб кел, – деди. – У ерда қиладиган иши ҳам йўқ. Шунчаки бекорчиликдан бир айланиб келай деганди.

Ҳалима чиқиб кетиши билан Наврўзали амаки деди:

– Бу томонларга қайси шамоллар учирди, Хайруллоҳ?! Анчадан бери бу томонларга келмай қўйгандинг?!

– Нимаям қила олардим, Наврўзали амаки, – деди Хайруллоҳ. – Келиб-кетиш осон эмас, йўл узоқ.

Наврўзали амаки букчайиб қолган белини ушлаганича кулба бурчагида ёниб турган печканинг устидан қорайиб кетган човгумни олди-да, унга битта пиёла ва битта бордоқ қўшиб бизнинг олдимизга олиб келди. Менга пиёлада, Хайруллоҳга эса бордоққа чой қуйиб узатди. “Яхши бўлди, – дедим ичимда қувониб. – Ҳеч бўлмаса пиёладаги чой тезроқ совийди”.

Шу пайт Гулпарни кулбанинг эшигига осилган гиламни чеккага суриб ичкарига кирди ва салом берди. Хайруллоҳ унинг саломига алик олгандан сўнг:

– Гулпарни хоним, бизга бир гувоҳлик қоғози ёзиб берасизми деб келгандик, – деди.

Наврўзали амаки сўради:

– Қандай гувоҳлик қоғози?

– Маҳалладан гувоҳлик қоғози, – деди Хайруллоҳ. – Абдуллоҳга шахсий гувоҳнома беришлари учун маҳалла аҳолисидан ана шу гувоҳлик қоғозига имзо йиғишимиз керак экан. Идорадан шундай деб айтишди.

– Кимга имзо қўйдирасизлар?

– Маҳалламининг оқсоқолларида! Ахир шаҳарга бориб гувоҳ тополмаймиз-ку?!

– Ахир бу ерликларнинг имзоларини тан олишмайди-ку?! Масалан, меникини ҳам! Ахир сенинг гувоҳлик қоғозингни имзолашим учун ўзимда шахсий гувоҳнома бўлиши керак-ку?!

– Бунинг учун шахсий гувоҳноманинг нима кераги бор? Сиз Абдуллоҳга шахсий гувоҳнома беришлари учун имзо қўясиз, холос.

– Менинг нима тўғрисида гапирганимни тушунмадинг. Мен сизларнинг гувоҳлик қоғозларингизни имзолашим учун ўзимда ҳам шахсий гувоҳнома бўлиши керак. Гувоҳлик бериш шунчаки амалга ошадиган иш эмас-ку! Бунинг учун одамда шахсий гувоҳнома бўлиши лозим. Шахсий гувоҳномаси бўлмаган юзта одамнинг имзосини йиғиб чиқсанг ҳам бу имзолар ҳеч қандай кучга эга бўлмайди.

– Унда нима қилишимиз керак? Шахсий гувоҳномаси бўлган кишини қаердан топамиз?

– Мана шуни айтаман-да! Гулпарнига шахсий гувоҳнома олганимизча ҳам биз ана шу муаммога дуч келган эдик. Бу оврагарчилик бизнинг бошимизга ҳам тушган эди. Сиз энди бир неча шахсий гувоҳномаси бўлган бир неча обрўлироқ кишини топишингиз керак, ўшалар сизнинг гувоҳлик қоғозингизни имзолай оладилар. Ахир ўзининг шахсий гувоҳномаси бўлмаган киши қандай қилиб бошқа бир кишига шахсий гувоҳнома беришлари учун гувоҳлик бериб имзо қўя олади?

Хайруллоҳ бир оз ўйлаб турди-да:

– Унда Гулпарни хоним гувоҳлик қоғозини ёзиб бераверсин, сўнгра бирор чорасини ўйлаб топармиз, – деди. – Балким идорадагилар индамасдан қабул қилиб қолишар. Ахир биз имзо қўйган кишиларнинг шахсий гувоҳномалари йўқ экан, деб айтмаймиз-ку!

Наврўзали амаки яна бошқатдан тушунтиришга уринди:

– Мен нима деб тушунтирдим сенга? Ахир давлатнинг иши ўйинчоқ эмас-ку! Бунинг учун ҳужжат сўрайди, нусха сўрайди, қоғоз сўрайди...

– Хўп, ёзиб бераверсин, – деди Хайруллоҳ ҳам бўш келмай. – Ҳар ҳолда зарари йўқ-ку. Балким қабул қилиб қолишар. Бошқа қандай иложимиз бор?

– Бўпти, ёзаверсин – деди Наврўзали амаки. – Ҳозир Гулпарни ўтириб ёзиб беради. Ёзмасин деяётганим йўқ. Аммо буларни кулоқларингга қуйиб олинглар деб айтяпман. Яна эртага: “Нега биздан икки-уч куйлак кўпроқ йиртган Наврўзали амаки буларни бизга айтмади?” деб юрманглар!

Гулпарни қозоз, қалам олиб келди, фонусни ёқди ва отасининг ёнига ўтирди-да:

– Нима деб ёзай? – деди.

Наврўзали деди:

– Ёз: “Гувоҳлик берилади шул ҳақдаким, Абдуллоҳ Худойдод Карам, Карамали ўғли, бир мингу...” Нечанчи йилда туғилганди, Хайруллоҳ?

– Билмадим. Ҳозир ёши ўн учда... Ёзнинг ўртасида туғилганди. Аммо нечанчи йил, қайси ой, қайси кунлигини билмайман.

Наврўзали ўйланиб турди-да:

– Қайси ой бўлиши мумкин? – деди.

Сўнгра бармоқлари билан санади:

– Бир, икки, уч, тўрт, беш... Демак “бундан ўн уч йил олдин бешинчи ойда туғилган. Шахсий гувоҳномаси йўқ”. Мана шу! “Унга шахсий гувоҳнома беришингизни сўраймиз”.

Гулпарни отасининг айтганларини тез-тез ёзди. Сўнгра қоғозни Хайруллоҳнинг қўлига берди. Хайруллоҳ бир оз қоғозга тикилди ва худди саводи бор кишилардай унинг бошидан охиригача қараб чиқди-да:

– Катта раҳмат! – деди.

Шундан сўнг қоғозни Наврўзали амакининг қўлига бериб:

– Наврўзали амаки, – деди, – Битта имзо қўйиб бероласизми?...

– Майли, – деди Наврўзали амаки. – Мен имзо қўяман. Аммо ҳалиям ўша айтган гапим. Бу қоғоздан сизларга ҳеч қандай фойда йўқ!

Сўнгра қоғозни тиззасининг устига қўйди-да, Гулпарининг қўлидан қаламни олиб унга жудаям эҳтиёткорлик билан имзо чекди ва Хайруллоҳнинг қўлига қайтариб берди.

Хайруллоҳ шошганича ташқарига чиқиб кетди. Мен ҳам пиёладаги чойимни тез-тез хўплаб ичдим-да, унинг ортидан югурдим. Аммо шу пайт Наврўзали амаки чақириб қолди:

– Абдуллоҳ... Абдуллоҳ!

Ортимга қайтдим.

– Мана бу сиёҳни ҳам олволгин, – деди. – Кимки бармоқ босмоқчи бўлса ишлатасизлар.

Ташқари ҳали унчалик қоронғи бўлмаган эди. Бундай пайтларда ҳаммиша кўпчилик одам бир-бирларини кўриб ҳол-аҳвол сўрашиш, шунингдек, юракни сиқадиган қоронғи кулбаларига кириб кетишга мажбур бўлмасликлари ва ёки керосинларини бекордан бекорга фонусга ем қилмасликлари учун кулбаларининг олдида тўпланиб туришарди.

Иброҳимбек ҳам кулбасининг олдида, бир темир бидоннинг устида ўтирганича қўшни кулбада турадиган қари кампир Гулбиби билан гаплашиб ўтирарди. Иброҳимбекнинг аҳволи бошқаларникидан яхшироқ бўлса-да, шунчалик хасис эдики, қоронғу тушмағунича хотини ва болаларига фонусни ёқишга рухсат бермас эди. Осмонга ой чиққан кечаларда эса ойнанинг нури кулбанинг ичига тушиши ва фо-

нус ёқиб ўтирмасликлари учун кулбасининг эшигига тутилган гиламни кўтариб қўйишларини буюрарди.

Хайруллоҳ салом берди-да:

– Иброҳим амаки, – деди. – Мана бу гувоҳлик қоғозининг остига битта имзо қўйиб юборасизми?

– Гувоҳлик қоғозинг нимасийди? – деди Иброҳимбек.

– Ҳеч нарса эмас, Иброҳим амаки. Абдуллоҳга шахсий гувоҳнома олмақчимиз, холос. Наврўзали амаки ҳам имзо қўйди.

Иброҳимбек бошини орқага тортди-да, сарак-сарак қилиб:

– Йўқ-йўқ, Хайруллоҳ! – деди. – Мен имзо қўймайман. Имзонинг жавобгарлиги бор.

– Қанақа жавобгарлик?! Унда нега Наврўзали амаки имзо қўйди?

– У имзо қўйган бўлса қўяверсин. У ўзини томдан ташласа мен ҳам ташлашим керакми? Йўқ, мен имзо қўймайман. Имзонинг жавобгарлиги бор.

Мен ҳам гапга қўшилдим:

– Бўпти, Иброҳим амаки. Имзо қўймасангиз бармоғингизни бо-сақолинг! Бармоқ босса ҳам бўлаверади.

У менга қараб бир ўкрайди-да:

– Бармоқ босишнинг ҳам жавобгарлиги бор, – деди. – Имзо қўйиш билан бармоқ босишнинг нима фарқи бор?!

Иброҳимбекнинг имзосининг баҳридан кечиб қўя қолдик.

– Гўрга! – деди Хайруллоҳ. – Дурмаликнинг олдига борамиз.

Дурмалик жудаям хушмуомала одам эди. Дадамнинг айтишига қараганда, олдинлари чўпон бўлган, кейинчалик эса чўпонликни ташлаб шу ерга – Ҳалабийободга келиб қолган.

Унинг ўша олдинги чўпонлик ҳаётидан биргина най унга мерос бўлиб қолган эди. Ҳамиша кун ботар чоғда кулбасининг олдида ёлғиз ўтириб олганича ўзича най чалиб қўшиқ айтаверарди. Дадам дерди: “Ҳар доим Дурмалик чалган найнинг кўнгилни ўртовчи овозини эшитганимда қишлоқда ишлаган ўша олис йилларим эсимга тушиб кетади. Дурмаликнинг овози менга ўша олис пахтазорлар ва шолизорларни эслатади. Ўша Гўргон чўллари ва даштларини эсга солади... Оҳ, қандай даврлар эди-я!”

Дурмаликнинг чодирини олдида етганимизда ҳар доимгидай бир тупроқ тепачанинг устида ўтириб олганича най чалиш билан машгул эди.

– Ҳормасинлар, Дурмалик оғо! – деди Хайруллоҳ.

– Салом, Хайруллоҳ Карамали! – деди Дурмалик. – Биз томонларга қайси шамоллар учирди? Қачон сафардан келдинг?

– Кеча келгандим. Индин кетишим керак. Эртага мана буни мактабга қўйиб келаман. Шунда кўнглим жойига тушади. Бизга ўхшаб юрмасин дейманда!

– Баракалла, Хайруллоҳ! Мусулмоннинг ишини қиялсан. Худо хайрингни берсин! Укаларингга эътиборсиз эмассан. Бу болалар худди беозор ва бегуноҳ кўзиларга ўхшайдилар. Агар уларни бир озгина кўздан қочирсанг, бўрининг чангалига тушиб қолишади.

– Мана бу ерга бир бармоқ босиб юборасизми, Дурмалик оғо?

– Бу нима?

– Ҳеч нарса. Абдуллоҳга шахсий гувоҳнома олишимиз учун керак бўлган гувоҳлик қоғози.

Дурмалик тезда бармоғини сиёҳга ботириб қоғознинг устига босди.

– Мана бу имзо ҳам сизларга! – деди. – Боринглар, илойим ишларинг ўнгидан келсин!

Шундан сўнг бир қулиб қўйиб, яна найни лабининг чеккасига қўйди-да, одамга ўша пахтазорлар ва шолизорларни эслатадиган ғам-

гин куйини чалишга тушди. У ҳам най чалар, ҳам қўшиқ айтарди. Шунчалик узоқ най чалиб қўшиқ айтганидан чарчаб қолар, баъзи кечалари ўша ернинг ўзида, тупроқ устида чўзилиб ухлаб ҳам қоларди.

Дурмалик гўё Ҳалабийободда эканлигини унутиб қўйгандек, худди ўзини ўша қўйлари ва эчкилари орасида юргандек ҳис қилар, у устида ўтириб най чалаётган ана у тепача ҳам ўша олис яйловлардаги тепаликлар эмас, балки темир-терсақ, чириган мева-чевалар, жанда кийимлар ва синган шишаларнинг уюми эканлигини билмасди.

* * *

Уйга етиб келганимизда мен чарчоқнинг зўридан йиғлагим келарди. Бу пайтда ҳаво қоп-қоронғи бўлиб улгурган, ойим фонусни ёқиб дадамнинг бош томонига қўйиб қўйганди. Носир билан Малакноз ухлаб қолишган, Ҳалима эса қўшни аёллар билан бирга маҳалламиздан икки юз — уч юз қадам юқорироқда бўлган ахлатхона томонга кетган эди. Маҳалламиз одамлари ушбу ахлатхонада ахлатларни титиб, бирор нарсага яраб қоладиган турли нарсалар топиб олишарди.

Кечалари шаҳар коммунал хўжалиги идораси ахлатларни ёққанда унинг сасиқ ҳиди маҳалламизга ёйиларди. Аммо шунга қарамасдан ахлатхонанинг шу яқин орада эканлиги яхши эди. Ойим айтарди: “Худога шукрки, шаҳар ҳокимларининг калласига ушбу ахлатхонани бу ердан йиғиштириб бошқа бирор жойга кўчириш келмаган. Акс ҳолда қора кунимиз бундан-да қоронғу бўларди. Худога шукр! Худога минг бора шукр!”

Ойим тўғри айтарди. Чунки ҳамиша у ердан кунимизга яраб қоладиган бирор нарса топса бўларди: ҳали кийса бўладиган йиртилган кийимлар ва пойабзаллар, ишлатса бўладиган рухли ва пластик идишлар... Ҳатто бизга керак бўлмаганида ҳам уларни шаҳарга олиб бориб, эски буюмларни сотиш билан шуғуландиган кишиларга бериш, уларнинг ўрнига нақд пул ёки керакли бирор нарса олиш мумкин эди. Баъзи пайтлари ахлатхонадаги қутилар ичидан ҳали уринмаган сабзавотлар ва мева-чевалар ҳам топиб олиш мумкин эди. Фақат бунинг учун одамнинг кўзлари худди бургутнинг кўзидек ўткир бўлиши керак. Ушандагина ахлатлар орасидан топилган бундай “ўлжалар”га қирғий каби чанг солиш мумкин.

Ўзим ҳам вақт топганимда маҳалламизнинг болалари билан ахлатхонага борардим. Одамнинг омади чопса қимматбаҳо нарсаларни ҳам топиши мумкин эди. Ҳалигача одамлар Рамон Марзуйи ахлатхонадан топиб олган олтин узук тўғрисида гапириб, уни ўзлари топиб олмаганлари учун ҳасрат чекишади. Аммо Хайруллоҳ бизнинг ахлатхонага боришимизни ёқтирмасди. “Ахлатхонада нима бор сизларга?! — дерди у жаҳли чиқиб. — У ердаги нарсалардан ё касал бўласиз, ё ўласиз!”

Лекин бунга ким ҳам қулоқ соларди? Ҳатто Хайруллоҳ уйда бўлган кунлари ҳам ойим билан Ҳалима кечалари секин билдирмасдан ахлатхонадан “хабар олгани” чиқиб кетишарди.

Кечки овқатга нон ва помидоримиз бор экан. Помидорларни ойим ўша ахлатхонадан топиб олган эди. Ювиб, тозалаб дастурхонга қўйишган, аммо буни Хайруллоҳга айтишмаганди. Акс ҳолда у жанжал қилиши ва емаслиги мумкин эди. Менинг эса овқатланишга умуман ҳафсалам йўқ эди. Ойим билан Хайруллоҳ гуруннга берилиб кетишганда секингина дадамнинг кўрпаси остига кирдим-да, ҳали баданим яхшигина исимасдан туриб уйқуга кетдим. Тушимда ўша мактабни,

бирда тўп ўйнаётган ва яна бирда синфда дарс ўтаётган ўша болаларни кўрардим. Сўнгра Таълим ва тарбия бўлимида Хайруллоҳ иккаламизнинг овораю сарсон бўлиб юрганимиз тушимга кирди. Жаноб раис эса ҳадеб: “Бўлмайди! Агар бўлганида ўзим ёзиб берардим”, дерди. Сўнгра эса шахсий гувоҳнома берадиган идорада ёлғиз турардим, ўша эгизаклардек бир-бирига ўхшаб кетадиган икки раис ҳам ўзларининг ўша катта китобларини олдиларига қўйиб олганларича кўзойнаклари устидан менга қараб: “Шахсий гувоҳномангни олиб кел, бекор қиламиз!” дейишарди. Мен эса қўрқиб кетганимдан ўша икки раисни кўрмайин деб кўзларимни қаттиқ юмиб олгандим. Аммо юмуқ кўзларим ортидан ҳам уларни кўрардим, улар эса худди мурдаларнинг юзларига ўхшаб кетадиган башараларини менга қаратганларича олдимга келишарди. Қанча қочай деб уринсам ҳам қочолмасдим, мактаб болалари эса менинг устимдан кулишар ва жўр овозда: “Ўххў! Офтоб қаёқдан чиқди...” дейишарди.

Чўчиб уйқудан уйғониб кетдим. Жиққа терга ботгандим. Ойим билан Хайруллоҳ эса ҳалиям ўтириб гаплашишарди. Дадам ёнимда ухлаб ётар, мен эса совқотардим.

Кўзларимни юмиб олдим. Ойим билан Хайруллоҳ мен тўғримда гаплашишарди. Кулоғимни динг қилдим.

– Қўйинг, уйғотманг, – дерди Хайруллоҳ. – Майли ухласин. Бечора кеча кечаси ҳам мижжа қоққани йўқ. Бугун ҳам бола бечора роса чарчади. Бугун кечаси унинг ўрнига мен бориб ишлайман.

Бирданига қорхона эсимга тушиб кетди ва бугун кечаси Хайруллоҳ менинг ўрнимга бормоқчи эканлигини эшитиб, суюниб кетдим. Тўғриси, агар ўзим бораман деганимда ҳам боролмасдим. Чунки чарчоқнинг зўридан аъзойи баданим майда-майда бўлиб кетгандек эди. Аммо шунинг билан биргаликда Хайруллоҳнинг индин Бандар Аббосга қайтиши кераклигини эсласам унгаям ичим ачиб кетарди. Бечора, кеча келганидан бери менинг ишим ортидан югуриб юрарди.

Шу пайт Хайруллоҳ менинг ўрнимга ишга бориши учун ўзимни ухлаганга солиб номардлик қилганимни ҳис қилдим. Ўпкам тўлиб, кўзимдан ёш оқиб туша бошлади. “Гўрга! – дедим ўзимга ўзим. – Чарчаган бўлсам ҳам, бир амаллаб ўрнимдан тураман-да, Хайруллоҳга: “Сенга пишириб қўйгани йўқ, нима, менинг оёғим синганми, менинг ўзим боравераман”, дейман”. Оёқларимни йиғиб ўрнимдан турмоқчи бўлдим. Аммо... эйвоҳ, оёқларимда қимирлашга ҳам мадор йўқ эди. Ўрнимдан туришга бир-икки уриндим-да, тинкам қуриб яна жимиб қолдим ва қандай қилиб яна уйқуга кетганимни билмай қолдим. Яна кўз олдимга ўша икки раис келди. “Карамали ўлди, шахсий гувоҳномасини бекор қилгани келдик”, дейишди улар. Сўнгра ўша мактаб болалари келишди ва ўша китобларини жўр овозда ўқишди. Дурмалик эса тепачанинг устида ўтирволганича болалар учун най чаларди.

Яна уйқудан уйғониб кетдим. Энди кулда на ойим бор эди, на Хайруллоҳ. Носир билан Малакноз пишиллаганларича жимгина ухлаб ётишарди. Шу чоқ бирданига “яна дадам ўлиб қолган бўлмасинлар”, деган ўй миямга яшиңдек урилди. Кўрққанимдан қалтирай-қалтирай дадамга қарадим. Йўқ, худога шукр, нафас оляпти. Аммо нафас олишдаги хириллаши кучайган эди. Гулбиби кампирнинг бир марта ойимга айтган гаплари эсимга келди. “Эрим вафот қилганида қабристонда дафн қилгани қўйишмаганди”, деганди у ўшанда.

“Дадам вафот қилганда уни қабристонда дафн этгани қўйишсинда ишқилиб! – дедим ўзимга ўзим. – Агар қўйишмаса унинг мурдасини нима қиламиз?”

Оғзим қуриб кетди. Гўё ушбу ўйлар борган сари мени чанқатаётган эди. Терлаб кетгандим. Ўрнимдан туриб бир пиёла сув ичдим-да, яна ўзимни кўрпанинг остига урдим.

Эндигина баданим исиб кўзим илинган экан ҳамки дадам чақириб қолди:

– Абдуллоҳ!... Абдуллоҳ...

– Ҳа.

– Тур ўғлим, бир пиёлагина сув олиб бергин, сувсадим.

Малол келиб кўрпанинг тагидан чиқдим ва сув тўлдирилган сувдоннинг олдига бордим. Ундан бир пиёла сув олдим-да, олиб келиб дадамга бердим. Дадам сувни ичиб, пиёлани менга берди. Пиёлани стулнинг устига қўйдим-да, яна ўзимни кўрпанинг остига урдим. Бу сафар яхшилаб исиб олиш учун бошимгача кўрпага ўралиб олдим. Яна кўзим уйқуга илиниши билан Дурмалик, шахсий гувоҳнома берадиган раислар ва мактаб болалари кўз олдимга келишди.

Эндигина уйқуга кетган эдим ҳамки яна кимдир мени чақираётганини эшитдим:

– Абдуллоҳ! Абдуллоҳ...

Кўзларимни очиб қулоқ солдим. Яна дадам чақираётган эди. Ўзимни ухлаганга солиб жим ётавердим. “Яна сув олиб кел десалар керак”, дедим ўзимга ўзим.

Дадам яна чақирди:

– Абдуллоҳ,... Абдуллоҳжон ўғлим...

Кўрслигим тутди. Кўрпани устимдан отиб юбордим-да:

– Ҳа, – дедим зарда билан. – Яна нима дейсиз?!

Дадам тўшакда тирсагига суяниб ярим турган ҳолда томоғидан зўрға чиқаётган хириллоқ ва синиқ овозда деди:

– Манави ёстиқни орқамга қўйиб бер, ўтираман.

Шунчалик жаҳлим чиқдики, дадамга бир нарса деб юборай дедим. Аммо ўзимни тутдим-да:

– Жимгина ухлайвермайсизми?! – дедим. – Ярим кечаси нима қиласиз ўтириб?!

Дадам ярим кўтарган бошини яна ёстиққа қўйди-да:

– Майли, ўғлим, майли, – деди. – Ухлайвер, керак эмас!

Шу пайт дадамга ўзимнинг ичим ачиб кетди.

– Турақолинг, – дедим. – Келинг, ёстиқни орқангизга қўйиб бераман.

Дадам бошини чайқаб “йўқ” ишорасини қилди-да, бошқа ҳеч нарса демади. Кўзларини чодир ўртасидаги устунга тикканича қотиб қолди. Кўзлари ёшга тўлгандек кўринди. Қилган ишимга пушаймон бўлдим. Ўзимни лаънатладим-да, ўрнимдан туриб бошига бордим.

Ранги қоғоздек оппоқ бўлиб кетган эди. Бошини менга томон бурди-да, жилмайди. Кўзларида бир дунё меҳр жам бўлган эди. Ажин босган қўлини қўлларим орасига олдим. Муздай эди.

– Дадажон, ойимни айтиб келайми?

Ҳеч нарса демади. Яна кўзларини очди ва лаблари қимирлади. Аммо овоз чиқмади.

Бирданига баданим музлаб, титрай бошладим. Совуқ шамол кулбанинг эшигига тутилган гиламни чеккага суриб юборди. Фонусдаги олов лип-лип қилди, аммо ўчиб қолмади. Баданимга ғалати бир кўрқув ўрлади ва кейин нима бўлганини тушунмадим. Жиннилардек кулба эшигигига тутилган гиламни шарт четга сурдим-да, ўзимни ташқарига урдим.

Бирпасда ахлатхонага етиб бордим. Ойим билан Ҳалима эндигина маҳалла томон келишаётган экан.

Ойим мени кўриши билан шошиб қолди ва сўради:

– Нима бўлди, Абдуллоҳ? Нега рангинг ўчиб кетган?

Гапиришга қанча уринмай гапиролмадим. Фақат:

– Ойи, дадам... дадам... — дея олдим холос.

Шундан сўнг йиғлаб юбордим. Ойим ахлатлар орасидан йиғиб олган нарсаларини ерга отиб юборди-да, икки қўли билан бошига қаттиқ муштлаб дод солганича чодиримиз томон югуриб кетди. Ҳалима ҳам ойимнинг ортидан югурди. Мен эса нима юз берганини билганим учун чодиримизга боришга шошилмадим. Шошилганимда ҳам оёқларимда мадор қолмаган эди.

Ойим билан Ҳалиманинг нола-фигони маҳаллани тутган эди. Чодирнинг ичига киришга юрагим йўқ эди. Чодир ташқарисида ерга ўтирдим. Ойим ва Ҳалиманинг йиғи-сигилари ва нола-фигонларини эшитардим. Аммо, билмадим, негадир менинг кўзимга ёш келмас эди. Бир неча дақиқа олдин тирик бўлган дадамнинг ўлганига ишонгим келмас эди.

Кўзларимни осмонга тикдим. Юлдузлар ҳар доимгидан ҳам ёруғроқ эдилар. Худди сувга тушиб кетгандек, осмон бағрида милтирашар ва титрашарди.

Маҳалламизнинг кулбалари ва чодирларидан бирин-кетин одамлар чиқиб бизнинг кулбамиз томон келишарди.

* * *

Хайруллоҳга қандай қилиб хабар қилишганини билмадим. Келганида юзида ранг йўқ эди. Аммо йиғламасди ҳам. Малакнозни Гулпарининг, Носирни эса Дурмаликнинг олдига жўнатаркан:

– Болаларнинг бу ерда бўлишлари яхши эмас, — деди.

Шундан сўнг менга қараб деди:

– Ўрнингдан тур, Абдуллоҳ, ўрнингдан тур! Шу бўй-бастинг билан ўтирволиб йиғлаяпсанми?! Ўрнингдан тур. Тез-тез ишга киришайлик.

Шундан сўнг энгларини шимарди-да, ишга киришди.

– Ёрдам берадиган бирорта борми? — деди. — Тепаликнинг орқасига ўтайлик, мурдани ювишимиз керак.

Наврўзали амаки билан Раҳмон Ҳамудий унга эргашишди. Ўзимизникида бир сувдон сув бор эди, яна икки сувдон сувни қўшнилардан қарзга олишди. Дадамни бир кўрпага ўраб олиб кетишди. Эрта тонгда уни ювиб бўлишган экан.

* * *

– Агар мурдани қабул қилишмаса нима қиламиз? — деди Хайруллоҳ.
– Униси менинг бўйнимда! — деди Наврўзали амаки. — Ахир биз ҳам одаммиз-ку?! Уч-тўртта ёши каттароқ киши йўлга тушайлик. Бориб айтамиз: биз ҳам одаммиз, бу ҳам бизга тегишли одамнинг мурдаси. Сен ташвишланма, Хайруллоҳ. Ишимиз тўғри бўлади, иншооллоҳ!

Кичик юк машинаси бўлган Аҳмад оғо эрталаб сотгани сув олиб келганида Наврўзали амаки унга деди:

– Аҳмад оғо, бир савоб иш қилгин: мана бу мурдани Беҳешти Заҳро қабристонига олиб бориб бергин.

Аҳмад ого эса кўнгли чопмай деди:

– Машинам расво бўлади. Мен мусулмонлар учун сув ташийман. Расво қилсам яхши бўлмайди.

– Мурда тоза, гусл қилдик.

– Мурда мурда-да барибир.

У шундай деди-да, сув тўла сувдонларини сотиш учун машинаси-дан сакраб пастга тушди.

– Мен катта кўчага чиқиб бир кичик юк машинаси топиб келаман, – деди Хайруллоҳ. – Қайтиб келгунимча мурда мана шу ерда туриб турсин.

Хайруллоҳ машина топиб келгунига қадар соат ўн бўлди. Машина келиши билан дадамни тоза бир кўрпага ўрадилар-да, машинанинг орқа томонига ортдилар. Наврўзали амаки билан Хонмуҳаммад машинанинг олдига, Хайруллоҳ билан Дурмалик эса машинанинг орқа томонига, мурданинг олдига ўтиришди. Мен ҳам бораман деб қанча ўзимни урмай, ўзлари билан бирга олиб кетишмади.

– Бориб нима қиласан? – деди Хайруллоҳ. – Ҳали у ердаям мингта муаммомиз бор. Ҳали бизнинг ўзимизни у ерга киргишилари номаълум. Мурдани дафн қилиш томошами сенга?! Сен болаларнинг олдига бор, қийналишиб қолишмасин!

Дадамни олиб кетишлари билан чодиримиз томон қайтдим. Эркаклар ўша атрофда тарқалиб туришар, аёлларнинг эса баъзилари ташқарида, бошқа баъзилари чодирнинг ичида ойим билан Ҳалиманинг ёнида ўтиришарди. Энди йиғи-сиғи тугаган, пичирлаб гаплашишлар бошланган эди. Ҳатто ойим билан Ҳалима ҳам энди йиғлашмас, кеча кечаси тўккан кўз ёшларининг ўрни юзларига қора из солган эди. Ойим мени кўриши билан сўради:

– Кетишдимми?

– Ҳа, кетишди, – дедим. – Аҳмад ого олиб бормади, номард! Энди уни нима қилишни ўзим биламан.

Шундан сўнг ташқарига чиқиб эркакларнинг орасида ўтирдим.

Алебастр корхонасида ишлайдиган Салимхон деди:

– Ўлим ҳақ, Абдуллоҳ. Бекорга ўзингни қийнамагин. Бориб шахсий гувоҳномангни ол-да, мактабингда ўқигин. Шундагина раҳматли отангнинг руҳи шод бўлади.

Шундан сўнг деди:

– Ҳозир ўрнингдан тур! Бундай мотам тутиб ўтирма. Юр, бизнинг чодиримизга борамиз. Бир пиёла янги дамланган чойдан ичгин, озгина ўзингга келиб оласан.

– Йўқ, Салим амаки, – дедим. – Боргим келмаяпти.

– Нега боргинг келмаяпти?

У шундай деди-да, жилмайиб:

– Бизнинг чойимизни кўрсанг боргинг келиб қолади, – деди. – Қани, тур ўрнингдан. Тур болакай!

Қўлимдан тутиб кулбаси томон етаклади.

– Салим амаки, мен шу ерда ўтираман. Қарайликчи, нима қилишаркин: қабристонда дафн этгани рухсат беришармикин ёки йўқ?

– Бўпти, шуни бизнинг чодиримизда ўтириб кутиб турсанг бўлади-ку?!

Ортиқча тортишиб ўтиришнинг фойдаси йўқлигини англадим. Унга эргашдим. Ўша атрофларда ўйнаб юрган Носир ҳам бизга эргашди. Унинг ортидан Малакноз ҳам етиб келди. Носирга қараб дедим:

– Сен қаёққа?

– Қўй, келаверсин, – деди Салимхон. – Сен ҳам кел, болам.

Салимхоннинг чодирини ичида ўтирган чоғимизда кеча кечаси юз берган воқеалар кўз ўнгимга кела бошлади. Бечора дадамга ўлаётган

чоғида қанчалик азоб бердим-а! Ўзимга ўзим дердим: “Агар Салимхон, Хайруллоҳ ёки оғим мен кеча кечаси дадам сўнги нафасларини олаётган чоғида уни қанчалик ранжитганимни билиб қолишса, менинг юзимга туфлашлари ва “Балога учрагур, нолойиқ ўғил, отангни сен ўлдирдинг!” дейишлари аниқ”.

Ўзимга ўзим ваъда бердим: “Агар Хайруллоҳдек катта бўлсам пул топаман-да, Машҳадга, Имом Ризонинг мақбарасига бориб дадам менинг гуноҳимдан кечишларини сўраб илтижо қиламан”. Бу ерда қанча ўтирганимни ва бундай ҳаёллардан қанчасини сурганимни билмайман. Яқинлашаётган машинанинг овози ҳаёлларимни бўлиб юборди. “Келишди”, дедим-да, чодирдан ташқарига чиқдим. Аммо у ҳарбийларнинг “Жип” машинаси эди. Палов олиб келишган экан. Ҳар пайшанба куни маҳалламыз яқинида жойлашган ҳарбий қисмдан бизга палов олиб келишар эди. Биз олдиндан тайёрлаб қўйган косаларимизни олардик-да, ҳарбийларнинг машинаси олдида қатор тизилиб косаларимизни бир-ма бир аскарларнинг қўлига берардик. Улар косаларимизга палов солиб бизга беришарди. Пайшанба кунлари биз учун байрам эди.

Бирданига кўнглим суст кетди ва аскарлар олиб келган паловнинг ёқимли ҳиди димоғимни қитиқлади. Дадам ўлмаганида эди Носир ва Малакноз билан ҳар биримиз биттадан коса тутганча қаторга турган бўлардик. Аммо ҳозир бунинг иложи йўқ. Дадам ўлган, бунинг устига унинг мурдасини кўмиш учун жой топилган ёки топилмаганлиги маълум бўлмаган бир пайтда мен қорнимнинг ташвишини қилсам яхши бўлмайди. Менинг ёнимга келиб турган Носир эса деди:

– Абдуллоҳ, бориб косани олиб келайми? Бориб палов олмаймизми?

– Паловни нима қиласан, очкўз?! – дедим. – Бир кун нафсингни тийиб туrolмайсанми?! Дадам ўлганлигини билмаяпсанми?! Ҳамма йиғлаб турган бир пайтда паловга бало борми?!

– Йиғлаб бўлишдику?! – деди Носир паловдан кўнгил узолмай.

Гапларимизни эшитиб турган Салимхон чодирнинг ичкарасидан деди:

– Нега палов емаскан?! Дадам ўлди деб ҳаммаларинг очликдан бирин-кетин ўлишларинг керакми?! Бу ёққа кел, Носиржон, кел ўғлим. Мана бу косани ол-да, бориб ўзинга ва Малакнозга палов ол. Мана шу ерга олиб кел-да егин.

Мен Носирга қараб ўқрайдим. Хайруллоҳ бўлганида эди бунинг адабини бериб қўйган бўларди. Лекин мен Салимхондан ҳайиқдим. Салимхон мени ўзи палов ея олмагани учун жаҳли чиқяпти деб ўйла-япти, шекилли.

Носир билан Малакноз худди қаҳатчиликка учраган одамлар каби шошиб-пишиб палов ейишаётганди. Хайруллоҳнинг машинаси келиб қолди. Машинанинг олдида чошиб бордим. Хайруллоҳ шунчалик асабий эдики, минг жойига пичоқ урсанг бир қатра қон чиқмасди. Одамлар ҳам машинанинг атрофида тўпланиб олишганди.

Дадамнинг мурдасини қабул қилишмаган эди.

– Нега дафн қилмадиларинг? – деди Салимхон. – Нега қайтариб олиб келдиларинг?

– Шахсий гувоҳномаси керак экан, – деди Наврўзали амаки. – Мурданинг шахсий гувоҳномаси бўлмаса дафн этишга рухсат беришмас экан.

Салимхон асабийлашиб деди:

– Бу тўполонда шахсий гувоҳномани қаердан топамиз?! Унда сиз бориб нима каромат кўрсатдингиз? Шахсий гувоҳномани қаердан топамиз, деб айтмадиларингми?

Боши гангиб қолган Хайруллоҳ титроқ овозда деди:

– Айтдик, минг марта айтдик. Ялиндик, ёлвордик. Бўлмайдими бўлмайдими, тамом вассалом, дейишди. Қонун нуқтаи назаридан мумкин эмас эмиш. Нима қилиб бўлсада қўйишмади. Ахийри шахсий гувоҳнома ёки ўлим тўғрисида маълумотнома олиб келмасак бўлмайдими, шекилли. Бошимизга не кунлар тушди, Салим амаки!

– Мурдага шахсий гувоҳноманинг нима кераги бор экан?! – деди яна асабийлашиб Салимхон. – Ўлган одам ўлди, бу нарсалар энди нима учун керак экан?!

Мен қанчалик ўйламай, ўлган одамнинг шахсий гувоҳномаси уларга нима учун кераклигига сира ақлим етмасди. Шахсий гувоҳномани ўликка қўшиб қабрга кўмишмаса керак, ахир?!

Ахийри Салимхон деди:

– Унда бундай қўл қовуштириб ўтирмайлик. Бир оздан кейин мурда сасиб қолади. Машинага чиқинглар, фуқаролик ҳолатларини қайд этиш идорасига борамиз. Қани нима бўларкин?

Мурдани Салимхоннинг кулбасига олиб бориб қўйдилар-да, ўзлари машинага чиқдилар. Хайруллоҳга дедим:

– Хайруллоҳ, мен ҳам борайми?

– Бориб нима қиласан?

– Шундай ўзим. Биратўла менинг шахсий гувоҳномамни ҳам олиб келамиз.

Хайруллоҳ асабийлашди, бошини бурди-да, пичирлаб бир нарсалар деди ва машина томон кетди.

Ортидан югурдим:

– Хайруллоҳ, мен ҳам борайми?...

– Бўпти келақол, – деди у қўнғайдай. – У ерда томоша бор эканми сенга?!

Мен билан Хайруллоҳ машинанинг орқа томонига, Наврўзали амаки билан Салимхон эса машинанинг олдига ўтиришди. Машина жойидан бурилганича ҳавога чанг-тўзон кўтарди-да, йўлга тушди.

Яна Хайруллоҳ билан мен ўша эски гиштин бинонинг эски зиналарини кўриб турардик.

Наврўзали амаки билан Салимхон олдиндан, мен билан Хайруллоҳ эса уларнинг ортидан зиналардан кўтарилиб борардик.

Бу сафар иккита шахсий гувоҳнома олгани келардик: бири кеча ўлган дадам учун, иккинчиси ҳали тирик бўлган мен учун.

Элчин ИСКАНДАРЗОДА

Шоирнинг тушлари

ОЗОДЛИК

Кенг осмонда учган қуш,
учгин кўнглим елкани,
мен ҳам бугун озоддирман сен каби.

Гулдан гулга учиб юрган капалак,
Учгин-келгин қалбимга,
мен ҳам бугун озоддирман сен каби.

Олислардан келмоқдаман, олисдан
чиққин пешвоз тонг юлдузи,
мен ҳам бугун озоддирман сен каби.

Чиқ тўлқинлар қўйнидан,
чиққин денгизнинг қизи,
мен ҳам бугун озоддирман сен каби.

ЁЛҒОН

Итариб дунёни қўлин терси ила
Ҳаққа сиғинган йигитча.
Севган малакларинг-ла
Ҳар куни ками юз карра севишар
шайтон.

Яхши ёмондан, ёмон яхшидан туғилар
Ҳар бир чин бир ёлғонга ҳомиладор,
Ҳар ёлғонда бир ҳақиқат бўғилар.

*Турк тилидан
Алишер ТУРСУНОВ
таржимаси*

Элчин ИСКАНДАРЗОДА 1964 йил 16 сентябрда Озарбайжоннинг Шуша шаҳрида туғилган. 1986 йилда Озарбайжон Техника университетининг Механика факультетини имтиёзли тугатган.

У Техника фанлари доктори, профессор. Халқаро Эко-энергия академияси (2000), Нью-Йорк фанлар академияси (2002), Кавказ халқлари фанлар академияси (2003), Россия Табиий фанлар академияси (2004), Европа Маданият академияси (2006), Табриз академияси (2006), Озарбайжон, Украина, Қирғизистон, Россия, Руминия Ёзувчилар жамиятлари ва Туркиянинг Фан ва Адабиёт асарлари эгалари жамиятининг аъзосидир.

ҒУРБАТДА БАҲОР

Ташқарида ёз иссиғи,
уруғлар ҳомиладор...
Ҳар лаҳзам айланар йилга
кутмоқдаман баҳорни.
Бир кун қанот ёзиб учсам агар
Туғилган масканим сари,
шоҳдан узаман бир чечак
ҳамда узиб олган гулимни
юборажакман сенга ...

СЎНГГИ ШЕЪР

Бир кўклам кечаси
бошим узра
Азроил жой олганин,
ҳаёгимда фақат
бир кун қолганин
билсам агар,
бедор кўзларим
тонг юлдузи янглиғ
қип-қизил бўлгунга қадар
бир шеър ёзардим.

Мендан сўнг дунёнинг
кечаларини,
кундузларини,
дарахтларини,
денгизларини,
инсонлар қисматини
яна яхшилиққа этардим таъбир.
Ва сўнгги бор
кўнгилад очардим торли бир соз сасига ...
Ухлардим бошим қўйиб
ўлимнинг сийнасига.

ШОИРЛАР

Қушлар озод,
дарахтлар бахтиёр.
Парвоз этган қушнинг,
чечак очган
дарахтнинг

Элчин Искандарзода 120 дан ортиқ илмий асар, 36 та ихтиро, 13 та монография ва дарсликлар, 64 та адабий ва илмий китоб муаллифи саналади. Дунёнинг турли мамлакатлари ёзувчиларининг 55 та асарини озарбайжон тилига ўгирган. 200 дан ортиқ адабий ва илмий китобларга муҳаррирлик қилган.

Дунёнинг турли мамлакатларида ўтказилган эллиқдан ортиқ халқаро илмий қурултой, конгресс, симпозиум ва конференцияларда иштирок этган. Бир қатор халқаро миқёсдаги йирик адабий, маданий тадбирларнинг ташкилотчиси ҳисобланади.

ўз ҳаёти, тушлари бор.
 Ҳамда юлдузларнинг боғида
 шоир умри, дунёси бор
 озод бахтиёр.
 Шоирлар севган аёлларига
 юлдузлардан тож ясайди.
 Шоирлар парвозлаган қушнинг,
 чечак очган дарахтнинг
 тушларини кўради.

КАПАЛАК УМРИ

Сочларидан кўксига
 ипак парда тутган қиз
 ўн еттида ҳануз.
 Инсонлар орасида
 малак янглиғ ёппа-ёлғиз ...
 Тунлари фалакка қайтмоқни
 юлдузлардек нур таратиб ўчмоқни,
 сўнмоқни, нур сочмоқни,
 ва барча инсонлардан қочмоқни
 ўтказди дилидан ...
 Кўшиқлар айтар,
 кўнгли ҳеч тўлмас,
 Дуолар айлар,
 ижобат бўлмас.
 Ёмғирли оқшомларда қилган
 дуолари маҳзун,
 ҳаётимиз капалак умри қадар қисқа,
 қайғу йўллари эса узун,
 жуда узун.

Гулим, чечагим,
 оппоқ малагим,
 Асло осмонга
 ва юлдузларга
 умидларинг боғлама,
 умидингни боғлаб сўнг
 азоб чекиб, йиғлама ...

МИСР ГЎЗАЛИГА

(Ҳазил)

Бу қизнинг оёқлари
 Соҳилга тегинса гар
 Севинчдан тупроқнинг
 Ёрилади юраги, чидай олмас!
 Бу қиз сув парисидек
 Денгиз қўйнига шўнғиса
 Ут олиб ёнади Қизил денгиз, сўнмас!

Бу қизни Мисрдан олиб
 Дунёнинг энг оғир хастасига келтир
 Тирилар туриб оёққа, ўлмас!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

117

СЕВГИ НАВОЛАРИ

1-куй

Сенинг рақаминг териб
Телефонинг гўшагида
Эшитсам бирдан дардли овозинг;
ўша ўтган кунлар қайтади ортга
ўтган кунларга қайтадирман мен.
Куз ёмғирлари-да,
танҳолик ва ёлғизлик-да
бир соз оҳанги янглиғ
ййратади кўнглимни...

2-куй

Бу қорли қиш кунда
ёруғлик ичра
бошимга келганлар
бошқа бировнинг қисмати каби
туюлади менга.
Бу қорли қиш кунда
биргина эски ишқ кўшиғига,
биргина ширин сўзингга муҳтожман
яна...

3-куй

Ўлар бўлсам менинг учун тутма аза,
кийма қора, йиғламагин.
Ёдга ол, илк табассумни,
ёдга ол, илк дийдорни ёдга ол,
ёдга ол, илк бўсани ёдга ол...
Ҳозир тунги соат икки,
на сен меникисан,
ва на мен сеники ...

4-куй

Дўстлар, биродарлар,
Ичимда бошланар тўсатдан тўфон
бутун жаҳон ичра
ёлғиз қолган онимда.
Юрагим оғриси-да
Ашула айтаман ўзимга-ўзим.
Айтган кўшиғим битгани замон
оппоқ арвоқ қамаштирар кўзимни.
Қамаштирар бир лаҳза
ва нур таратар ичимдаги зулматга ...

5-куй

Қора мозор суқунати
кўлкаси-ла қуршамиш бу ерларни.

Оллоҳим, не эди гуноҳи
ёз иссиғида титраб музлайди
бу жойлардан ўтиб кетган
гариб йўлчининг оҳи.

6-куй

Баҳор тонги ёғду ила
бир сатр шеър ёзмиш
яшил гул япроғига.
Бир қушча учар-қўнар
гул шохига
ўқийди ўша шеърни.
Биз эса фақатгина
туямиз айни шеърнинг ифорин ...

7-куй

Мен бизнинг ўтмишда
яшамоқдаман сенсиз.
Бизнинг ўтмишда
булутсиз осмон
ва кўм-кўк денгиз ...
Энди ўтмишимиздан
ортга қайта олмайман мен ...

8-куй

Мен сени қизғонардим
кўкдаги булутдан, қушдан,
ердаги чечакдан, гулдан.
Кўзларингни унутганман
аммо қалбим тубида
унсиз-унсиз йиғларсан ҳануз ...

Расул ҲАМЗАТОВ

Менинг Доғистоним

Бадиа

СЎЗ

Авар тилида “миллат” сўзи икки маънони англатади: миллат ва ғамхўрлик. “Ким миллат равнақи учун ғамхўрлик қилмаса, у дунёни асрашга ғамхўрлик қила олмайди”, — дер эди отам.

“Миллат равнақига ғамхўрлик қилмаган кишига миллат ғамхўрлик қилиши керакми?” — деб кўярди Абутолиб.

“Товуқларнинг, ўрдакларнинг, каламушларнинг миллати йўқдир, лекин одамнинг миллати бўлиши керак”, — дер эди онам.

Миллати битта иккита республика бўлиши мумкин. Масалан, бизга қўшни осетин республикалари. Баъзан битта республикада қирқта миллат яшайди.

“Бу ерда истаганча миллат ва тил бор экан”, — деб ёзган экан бир саёҳатчи Доғистон ҳақида.

“Минг бошли аждарҳо”, — дейишди душманлари Доғистон ҳақида.

“Минг новдали дарахт”, дейишди дўстларимиз Доғистон ҳақида.

“Қундуз куни чироқ ёқиб изласангиз ҳам дунёда бундай кўп миллат ва элат яшайдиган жойни топа олмайсиз”, — дейишади элшунослар.

Абутолиб ҳазиллашиб шундай деганди:

— Биз грузин маданиятининг ривожланишига ҳисса қўшганмиз.

— Нималар деясиз? Уларнинг минг йиллик тарихга эга маданияти бор. Шота Руставели саккиз юз йил илгари яшаб ўтган. Биз эса кечагина ёзишни ўргандик. Қандай қилиб грузинларга ёрдам берган бўлишимиз мумкин.

— Сабаби оддий. Бизнинг ҳар бир овулимизнинг ўз тили бор. Қўшниларимиз бўлган грузинлар бизнинг овулларимиздаги тилларни таққослаб ўргана бошлашди. Илмий текширишларидан мақола ва китоблар ёзишиб, фан номзоди, фан докторлари бўлишяпти. Агар Доғистонда битта тил бўлганда Грузиядан шунча фан доктори чиқармиди? Албатта, йўқ. Демак, грузинлардан шунча олим чиққанлигида доғистонликларнинг ҳиссаси бор десак бўлади.

Доғистон тилларининг лексикаси, фонетикаси, синтаксиси ва грамматикасига бағишланган кўплаб китоблар ёзилди ва бундан кейин ҳам ёзилаверади. Бу борадаги илмий ишлар кўлами ҳозирги олимларгагина эмас, келгуси авлод олимларига ҳам етиб ортади.

Олимларнинг баҳслари қизиқ бораёпти. Бирлари Доғистонда шунча тил бор деса, бошқаси унга қўшимча қилади. Бирлари Доғистонда

Давоми. Боши ўтган сонда.

тиллар мана бундай пайдо бўлган деса, иккинчилари бошқача тахмин айтишади. Хуллас, олимларнинг далил ва изоҳларида қарама-қаршилиқлар кўп.

Лекин мен шунга яхши биламан, бизда битта аравада беш тилда сўзлашувчи йўловчилар кетиши мумкин. Агар чорраҳада тўртта арава учрашиб қолса, уларда йигирма тилда сўзлашувчи йўловчилар бор.

Уллубий бошлиқ яширин ташкилотнинг олти аъзоси отилди. Улар ўлими олдидан душманларни бешта тилда лаънатлашди:

Кўмиқ Уллубий Буйноқли.
Авар Саид Абдулғалимов.
Даргин Абдулваҳоб Гаджиев.
Кўмиқ Мажид Али ўғли.
Лезгин Абдураҳмон Исмоилов.
Рус Оскар Лешинский.

Доғистонлик ёзувчи Муҳаммад Сулиманов юртимиздаги ўн беш миллатга мансуб ўн бешта Муҳаммад ҳақида ўн бешта қувноқ ҳикоя ёзган. Бу тўплам “Ўн беш Муҳаммад” деб номланган.

Рус ёзувчиси Дмитрий Труновнинг ўттиз икки миллат вакиллари яшайдиган жамоа ҳўжалиги ҳақидаги очерки бор.

Эффенди Капиевнинг ён дафтарчасида унинг уч нафар доғистонлик таниқли ёзувчилар — Сулаймон Стальский, Ҳамзат Цадаса, Абдулла Магомедов билан 1934 йилда Москвада бўлган ёзувчиларнинг биринчи съездида поездда битта купеда қандай боргани тўғрисида эсдаликлар бор. Учта Доғистон халқ шоири битта купеда уч кун бирга кетишади, лекин бир-бирлари билан гаплаша олишмайди. Улар бир-бирларига айтмоқчи бўлган гапларини қўл ҳаракатлари ва имо-ишоралар билан тушунтиришга ҳаракат қилишарди. Ҳолбуки, улар ўз тилларининг моҳир сўз усталари, ўз халқининг таниқли шоирлари эди.

Абутолиб аскарлик даврини хотирлаб шундай деганди: “Қозон атрофида овқат пишишини кутиб ўтирганлар йигирма тилда гаплашишарди. Бир халта унни йигирма миллат вакиллари тарқатиларди”.

Бизда Қуйи Жунгутой ва Юқори Жунгутой деган овулларимиз бор. Улар ораси атиги уч километр. Бироқ Қуйи Жунгутойда кўмиқ тилида, Юқори Жунгутойда авар тилида гаплашилади.

Даргинлар Меребда даргинлар яшайди дейишса, аварлар Мегребда аварлар яшайди дейишади. Бу борада Мегребда истиқомат қилувчиларнинг фикри қандай? Улар айтишадики, биз даргин ҳам, авар ҳам эмасмиз, биз мегреблармиз. Ўзимизнинг мегреб тилимиз бор. Мегребдан етти километр нарида Чох овули бор. Бу ерда мегреб тилида гаплашиб бўлмайди. Уларнинг ўзига хос чох тили мавжуд.

Айтишларича, кубачинлик заргарлар сирининг узоқ сақлангани сабаби улар тилини бошқалар тушунмаганида бўлган. Заргарлар сирини оғзидан гуллаб қўйган тақдирда ҳам ҳеч ким тушунмаган.

Ҳикоя қилишларича, Хунзах хони Гидатли овулига айғоқчи жўнатиб, бозорларда, давраларда бўлиб улар нима ҳақда суҳбатлашаётганини билиб келишни буюради.

- Айт, нимани аниқладинг?— деб сўради хон.
- Ҳеч нарсани,— деб жавоб қайтарди айғоқчиликка борган киши.
- Нега?
- Ҳар қайсиси ўз тилида гаплашар экан. Уларнинг тилини тушуна олмадим.

Тоғлик йигит гўзал қизни севиб қолди. У қизга “Мен сени севаман” деган учта сўздан иборат мўъжизавий дил изҳорини ёзишга қарор қилди. Мактубга эмас, қизнинг кўзи тушадиган қояга, у юрадиган сўқмоққа, сув оладиган булоқ бошига, қўлидаги пандурига. Бунинг ҳеч бир ёмон жойи йўқ. Аммо ошиқ йигит севган қизи тушуниши учун Доғистонда мавжуд барча тилларда ёзмоқчи бўлди. На чора, ошиқ қизнинг қайси тилда гаплашишини билмасди. Шу боис у Доғистондаги барча тилларда ўша учта сўзни ёзишни ўрганиш мақсадида йўлга чиқди. Ошиқ сафардан тезда қайтиб келаман, деб ўйлаганди. Кўрдик, ҳар бир овулда бу сўзларни ўзига хос айтар экан.

Дне мун йокбула (аварча).
 Заз вун кiанда (лезгинча).
 Ттун ина ччай бура (лакча).
 Хиу наб ригула (даргинча).
 Мен сени сюемен (қўмиқча).
 Узуз уву ккундузуз (табасаранча).
 Ме туйре хосденуьм (татча).

Ҳали йўлда ботлихлар, чоҳлар, цумадинлар, цунтинлар ва бошқа миллатлар бор.

Айтишларича, ошиқ йигит ўша севги изҳорини ёзишни ўрганиш учун ҳали тоғларда кезиб юрганмиш. Қиз эса аллақачон турмушга чиқиб, болалик ҳам бўлиб кетганмиш. Сочига оқ оралаган баҳодиримиз бўлса ҳануз тоғларда тил ўрганапти.

– Айт-чи, сизда “Мен сени севаман” деган сўзлар қандай ифодаланади, – деб сўради кекса тоғлик йигитдан.

Йигит ёнида турган севгилисини бағрига босиб жавоб берди:

– Бизда севгини шундай изҳор қилишади.

Доғистонда кичкина қушча ҳам, оддий гул ҳам, жилға ҳам ўндан ортиқ номга эга.

Конституциямизда саккизта миллат борлиги қайд этилган: аварлар, даргинлар, қўмиқлар, лезгинлар, лаклар, татлар, табасаранлар, нўғойлар.

Бизда бешта тилда адабий альманаҳ чиқарилади: “Дуствал”, “Дослукъ”. “Тьалмагъдеш”, “Гьудуллчи”, “Дружба”. Бу номлар “Дўстлик” маъносини англатади.

Доғистонда тўққиз тилда китоб чоп этилади. Аммо қанча тилда қўшиқ айтилади? Буни ҳеч ким аниқ айта олмайди. Ҳар бир гиламнинг ўзига хос беагаи бор. Ҳар бир қиличда ўзига хос ёзув ўйиб битилган.

Нега битта қўлда бунча кўп бармоқ бор? Доғистонда бунча кўп тил қандай пайдо бўлган?

Майли, олимлар буни илмий жиҳатдан исботлай қолишсин. Аммо отам бу ҳақда шундай деганди:

“Оллоҳнинг элчиси эшакка миниб дунё кезиб, хуржунидан тил олиб улашиб юрарди. У хитойликлар олдига борганда хуржунидан хитой тилини олиб берди. Шу тариқа арабларга араб тилини, грекларга грек тилини, французларга француз тилини, русларга рус тилини улашди. Тиллар ҳар хил эди: бири оҳанрабо, бир дагал, бири гўзал, бири нафис... Халқлар бу совгадан хурсанд бўлишиб, ҳар бири ўз тилида одамларга ўхшаб гаплаша бошлашди. Тил туфайли одамлар бир-бирини, қўшни халқларни яхши тушунадиган бўлишди.

Ниҳоят, элчи эшагида Кавказга йўл олди. Грузинларга грузин тилини берди. Кейинчалик бу тилда Шота Руставели ўзининг машҳур

достонини ёзди. Сўнгра осетинларга осетин тилини берди, қайсики бу тилда Коста Хетагуров ижод қилди. Хуллас, навбат бизга етиб келди.

Ўша кун Доғистонда қор бўралаб ёғарди, қаттиқ шамол эсарди. Қор бўронидан даралар ҳам, уйлар ҳам, сўқмоқлар ҳам кўринмасди. Фақат бўронда ҳуштак чалаётган қояларнинг товуши, тўртта Койсу дарёсининг шарқираши эшитиларди.

– Йўқ,– деди тилларни тарқатиб юрган элчи, бўрондан унинг мўйловининг учи музлай бошлаганди,– бундай об-ҳавода тоғларда ўрмалаб юрмайман.

У хуржунини қўлига олиб, икки кўзида биттадан тарқатилмаган тил қолган экан. Хуржунини тоғларга қараб силкитиб тўқди.

– Мана ўзларинг бўлиб олаверинглар,– деди у.

Тўкилган тилларни бўрон дараларга, қоялар орасига соча бошлади. Шу вақт доғистонликлар иссиқ уйларида отилиб чиқишди. Бир-бирларига гал бермай минг йиллардан бери кутаётган олтинга тенг совгани йиғиб олишга киришишди. Ким нимани топса ўшанга эгалик қилди. Топганларини йиғиб, ҳамма уй-уйига тарқалди.

Эрталаб туришди. Бўрон тинган, қуёш чарақларди. Қаршисида тепалик. Энди уни тепалик деб эмас, тоғ деб номлашди. Пойлариди сув тўлқинланарди. Энди унга денгиз деб ном беришди. Хуллас, кўзларига нима кўринса уларга ном қўя бошлашди. Қандай бахт! Мана нон, мана онам, мана уй, мана ўчоқ, мана ўғлим, мана қўшним, мана одамлар...

Одамлар уйларида чиқиб, “Тоғ!” дея ҳайқаришди. Лекин бу сўз ҳар хил янгради. Кейин “Денгиз!” дея ҳайқаришди. Бу сўз ҳам ҳар хил янгради. Ўша кундан аварлар, даргинлар, қўмиқлар, лезгинлар ва бошқа миллатлар пайдо бўлди. Улар яшайдиган жой Доғистон дейилди. Одамлар қўйларини, сигирларини, отларини алоҳида сақлай бошлашди. Айтишларича, отнинг одам бўлишига озгина қолган”.

Оллоҳнинг элчиси! Нега тоғларда кўтарилган қор бўронидан чўчидинг? Нега хуржунингдаги тилларни тўкиб ташладинг? Нималар қилиб кўйдинг? Ахир, урф-одатлари, турмуш тарзи бир хил бўлган одамлар тил туфайли бўлиниб кетишди, бир-бирларининг гапларини тушунмайдиган бўлишди.

На илож, шунисига ҳам шукур! Дунёда ёмон тил бўлмайди. Тушунмовчиликларга келсак, уларни ўзимиз бартараф этамиз. Бир-биримизнинг қалбимизга йўл топамиз. Шундай ишлар қиламизки, ҳар хил тиллар бизни ажрата олмайди, аксинча, бизни тобора яқинлаштиради.

Кейин ўрта осиеликлар, араблар, форслар келишди, улар ўзларининг тилларини сингдиришмоқчи бўлишди. Улар қанча силкиламасин дарахтларимиздаги новдалар узилмади, газабдан титраётган қўлларимиздан қилич тушиб кетмади.

“Она тупроғимизни асрагандай тилни ҳам асраш керак”,– деди Шомил.

“Сўз ҳам бир ўқ, уни беҳудага сарф қилманглар”,– дея кўшиб кўйди Ҳожимурод.

“Отадан ўғилга қоладиган мерос: уй, дала, қилич, пандур. Аммо аждодлар кетар эканлар авлодларига аввало тилни мерос қилиб қолдиради. Кимнинг тили бўлса, уй ҳам қуради, даласини ҳам шудгор қилади, қиличини ҳам қайрайди, пандурини ҳам созлайди ва унда куй ҳам чалади”,– дер эди отам.

Она тилим! Сен мендан розимисан, билмадим. Аммо мен сен билан фахрланаман. Булоқ суви ернинг зулмат қаъридан қуёшга,

яшил майсазорларга интилган каби юрагимдаги сўзлар она тилимда ёруғ оламга чиқишга интилади. Лабларим пичирлайди. Лабларимнинг пичирлашини ўзимгина эшитаман, лекин у тор тоғ дарасида ўзига йўл излаётган дарё каби ташқарига отилади. Мен сувнинг овозини ёқтираман. Пўлат жарангини ҳам ёқтираман, айниқса, қинлардан чиққан икки ханжар бир-бирига уриштирилганда тараладиган овоз нақадар ёқимли! Ана шундай ёқимли овозлар бор тилимизда. Яна мен пичирлаб айтиладиган севги изҳорини тинглашни хуш кўраман.

Она тилим! Сени ҳамма тушунадиган қилиш мен учун оғир масала. Сенинг сўзларингда шундай оҳанглар борки, уларни аварлик бўлмаган кишининг талаффуз қилиши қийин. Аммо уларни ифода этаётганлар қандай мазза қилишади. Масалан, ўнгача саноқни олайлик: цо, кйго, лъабю, ункъго, шуго, анлъаго, минъго, ичйго, анцйго. Агар мен авар тилида ўнгача тўғри санайдиган одамни учратсам, буни мардлик ҳисоблайман. Гўё у бир қўлида тош кўтариб кенг дарёдан сузиб ўтаётган одамга ўхшайди. Чунки аварчада ўнгача санашни билсанг, кўп нарсани эплейсан, худди сузишга ўрганган одамсан. Қани дадил бўл, олға суз.

Ўзга миллат кишиларидан ранжимасак бўлади. Ҳатто авар болаларидан “Къода гьоркъ къверкъ къвакъвадана” сўзларини уч марта тез айтишини сўраб кўринг. Бунинг маъноси: “Кўприк остида қурбақа вақиллайди”. Ўзи тўрттагина сўз. Лекин биз овулдаги болалар билан кун бўйи шу сўзларни тўғри талаффуз қилиб тез айтишни машқ қилганмиз.

Абутолиб авар тилини биларди. У ўғлини бизнинг Цада овулига жўнатиб, авар тилини ўрганиб қайтишни тайинлади. Ўғли қайтиб келганда, Абутолиб ундан сўради:

- Эшак миниб айландингми?
- Айландим.
- Аварчада ўнгача санашни биласанми?
- Биламан.
- Унда уч марта “Къода гьоркъ къверкъ къвакъвадана” деб тез айт.
- Буни айтишдан кўра, тирсакни тишлаш осонроқ.

Қоялар билан ўралган овулларимизнинг тили шунақа. Бизнинг талаффузимиз, сўзларимиз жарангини, илмий тил билан айтганда бўғиз ва нафас товушларимизни ифодалайдиган ҳарфлар бирон алифбода йўқ. Шу боис кирилл алифбоси асосида бизнинг ёзувимизни яратиш вақтида товушларни ифодалаш учун ҳарфлар ёнига қўшимча белгилар қўйилган. Айниқса, бу ундош ҳарфларга тегишли. Мана улардан айримлари: гъ, хй вй, чй, хг, хъ, цйй, къ, къ, лъ, лъль.

Шу боис авар тилидан рус тилига ўтирилиб босиб чиқарилган китоб юпқароқ бўлади. Уни уч ой рўза тутган тоғлик мусулмонга ўхшатиш мумкин.

Шомилдан кимдир сўрабди:

- Доғистонга бунча кўп миллат нимага керак?
- Агар бирор миллат бошига кулфат тушса, бошқа миллатлар келиб қўллаб-қувватлаши учун, агар бирор миллат кўшиқ бошласа, бошқа миллатлар келиб жўр бўлиши учун.

– Нима деб ўйлайсиз, – деб сўрашди мендан, – ҳамма бир миллатни қўллаш учун ёрдамга келганми?

– Шундай бўлган. Ҳеч бир миллат воқеаларни кузатиб чеккада жим томоша қилмаган.

– Қўшиқларни ҳам жўровозликда яхши айтишганми?

– Ҳа, яхши айтишган. Чунки бизнинг Ватанимиз битта.

Тароналар кўп, лекин улар битта кўшиқда бирлашади. Тиллар ўртасида баъзи бир чегаралар бордир, лекин юракларимиз ўртасида чегара йўқ. Одамларимизнинг алоҳида-алоҳида қаҳрамонликлари, охир-оқибат, яхлит битта қаҳрамонлик – Доғистон бўлиб юксалган.

– Бари бир турли миллатлар ўртасида қандайдир фарқлар бордир. Улар нималардан иборат?

– Бу саволга жавоб бериш жудаям қийин.

Биздаги миллатлар ҳақида гап кетганда айримлар шундай дейишади: бирлари жанг қилиш учун, иккинчилари қурол ясаш учун, учинчилари чорвадорлик учун, тўртинчилари деҳқончилик учун, бешинчилари боғдорчилик учун яралган... Бу гаплар қуруқ гап эмас. Ҳар бир халқнинг ўз жангчилари, ўз чўпонлари, ўз темирчилари, ўз боғбонлари бор. Ҳар бир халқ ўзининг усталари, қўшиқчилари, қаҳрамонлари билан фахрланади.

Аварликларнинг машҳур жангчилари Шомил ва Ҳожимурод, шоирлари Ҳамзат ва Маҳмуд, озодлик курашчилари Маҳач ва Ҳизроев, уруш қаҳрамонлари Магомед Гаджиев ва Саад Алиев.

Даргинларда: Батирай, Багатиров, Аҳмед Мунги, Рабадан Нуров, Қора Қораев.

Лезгинларда: Сулаймон, Эмин, Тагир, Агаснев, Эмиров.

Қўмиқларда: Ирчи Казак, Алим пошо, Уллубий, Султон Саид, Зайнулобид, Ботирмирзаев, Нухай.

Лакларда: Гарун Саидов, Саид Габнев, Эффенди Капиев, Сурхай ва менинг дўстим Абутолиб.

Биздаги кўплаб миллатлар орасидан биринчи бўлиб хаёлимга келганларинигина ёздим. Ҳар бир миллатдан хаёлимга биринчи бўлиб келган машҳур кишиларнигина қайд этдим. Ҳолбуки, Доғистонда миллатлар ҳам, уларнинг машҳур кишилари ҳам кўп. Хуллас, қадим заминимизда яшаб ўтган машҳур жангчиларни, шоирларни, усталарни, ҳозирги кунимиз қаҳрамонларини санайверсам тамом бўлмайди.

Баъзан миллат ҳақида гап кетганда, улар енгил табиатли, сал телбароқ, ўғри ёки ёлғончилар деб қолишади. Бу ўша миллатга нисбатан туҳматдан бошқа нарса эмас.

Ҳар бир миллатда олижаноб ва пасткашлар, гўзал ва бадбашаралар бор, ўғриларни ҳам, туҳматчиларни ҳам учратиш мумкин. Аммо улар бутун миллат қиёфасини белгиламайди, улар шу миллатдаги бегона ўтлар.

Бир танишим шундай деганди:

– Мен бир кўришдаёқ одамнинг қайси миллатга мансублигини айтиб бера оламан.

– Қандай қилиб?

– Жуда оддий. Доғистондаги бир миллат вакиллари (номини айтмаганим маъқул) Маҳачқалъага келишлари билан ресторанлар қаерда эканлигини аниқлайди ва гўзал қизлар билан танишишга ҳаракат қилади. Улардан уч киши тўпланса шовқини ҳамма ёқни тутади. Бошқа миллатнинг кишилари (уларнинг номини ҳам айтмаймиз) шаҳарга келишлари билан кинога, театрга, концертга ошиқишади. Улардан уч кишиси оркестр, беш кишиси қўшиқ ва рақс ансамблидир. Учтинчилари кутубхоналарга боришиб, тезроқ институтга кириш, диссертацияни ёқлаш пайида бўлишади. Уларнинг уч кишиси илмий кенгаш, беш кишиси Фанлар академиясининг филиали. Тўртинчилари

(уларнинг ҳам миллатини айтмаймиз) машина сотиб олишни, такси шофёри бўлишни ўйлайди. Ҳеч бўлмаса ДАНга жойлашишга уринади. Уларнинг уч кишиси автокорхона, беш кишиси такси парки. Бешинчилари (келинг, уларнинг ҳам миллатини айтмайлик) бирор савдо шохобчаси, омборхона, ошхона, дўкондан иш излайди. Уларнинг уч кишиси универсал магазин, беш кишиси савдо комбинати.

У бу гапларни ҳазил учун айтарди. Чунки дунёдаги барча миллатдаги эркаклар гўзал қиз билан танишишни ва у билан ресторанда ўтиришни истади.

Ҳар бир миллатнинг ўз театри, ўз рақси, ўз қўшиғи бор. Шунингдек, барча миллат рақс ва қўшиқларини ижро этувчи “Лезгинка” ансамблимиз ҳам фаолият кўрсатади. Ҳар бир миллатдан “Волга” машинасини сотиб олишни, магазинда ишлашни хоҳловчиларни топса бўлади. Демак, булар миллат қиёфасини белгиловчи омиллар эмас. Абутолиб бир иллат ҳақида гапирди, қайсики, у илгари Доғистонда сира учрамасди. Бу иллат – пиёнисталик.

Абутолиб шундай деганди: “Илгари овулимизда битта ароқхўр бўларди ва у шу қилиғи билан ён-атрофдагиларга ҳам отнинг қашқасидай таниқли эди. Энди овулимизда битта ичкилик ичмайдиган одам бор. Худди мўъжизани кўришга кеч қоладигандай ён-атрофимиздаги одамлар уни кўришга келишяпти”.

Бу мавзуда Абутолиб жуда кўп ҳикоялар айтиб берди. Агар унинг ҳамма айтганларини қоғозга туширсак, нима ҳақда суҳбатлашаётганимизни унутиб қўйишимиз ҳеч гапмас. Биз Доғистондаги миллатларни қайси белгиларига қараб ажратиш мумкин деган мавзуда фикр юритаётгандик. Эҳтимол, кийган кийимига қараб? Бўркининг кўриниши ва унинг кийилишига қараш керакдир? Аммо ҳозир ҳамма бир хил пижжак, шим, ботинка, фуражка ёки шляпа кийишади. Демак, бир миллатни бошқа миллатдан кескин ажратиш турадиган нарса, бу – тили. Шуниси қизиқки, лезгин ёки тат, даргин ёки авар рус тилида гапиришса ҳам ҳарфларга урғу беришига, тўғрироғи, рус тилини бузиб талаффуз қилишига қараб, қўмиқни лакдан, лезгинни қўмиқдан ажратиш мумкин.

Масалан, аварлар “с” ҳарфи билан бошланувчи русча сўзларнинг олдида “и” товушини қўшиб талаффуз қилишади. Яъни, “истакан” (стакан), “Истальский” (Стальский) ва ҳоказо.

Шунингдек, аварлар сўз ўртасида “и” ҳарфи бўлса, уни талаффузда тушириб қолдиради. Яъни, “Сибирь” сўзини “Сбирь”, “белиберда” сўзини “белберда” дейишади. “Т” товушидан кейин эса, нафас олиб талаффузни давом эттираемиз. Яъни, “Товар” сўзини “Тювар” деб чўзиб айтаемиз.

Даргинлар “о” ва “ю” ҳарфларини “у” тарзида талаффуз қилишади: “пучта” (почта), “любовь” (любовь). Улар сўзнинг охирида “й” ҳарфи келса, талаффузда тушириб қолдиришади: “Стальски” (Стальский).

Лаклар “х” ҳарфини “хь” деб юмшоқ талаффуз қилишади: “хьудожник” (художник). Масалан, Абутолиб шундай дейди: “Хьапалиев Хьузунгай приехьал”.

Хуллас, бирлари ундош ҳарфларни чўзиброқ айтса, иккинчилари қисқароқ талаффуз қилишади ёки умуман тушириб қолдиришади. Кўпчилик оғзаки нутқда “ф” ўрнига “п” дейишади.

Бир куни биз Абутолиб олдида тилларимиз ҳақида гаплашаётгандик. Менинг суҳбатдошим ҳар бир тилнинг талаффузини тақлид қилиб кўрсатаётганди. Аввалига Абутолиб индамай эшитди, кейин суҳбатимизни кескин тўхтатиб деди:

– Роса вайсадинг, энди жим ўтир. Мен гапирай, сен эшит. Бир одамнинг камчилигини айтиб бутун миллатни айблаб бўлмайди. Ўрмон битта дарахтдан иборат эмас. Ҳатто учта дарахт, юзта дарахт бор жой ҳам ўрмон аталмайди. Бизнинг тилларимиз масаласи – бу жуда мураккаб масала. Бу мисоли ҳўл арқондаги тугунлар. Бир вақтлар бу масалага жўн ечим топмоқчи бўлишган: бизда бундай масала йўқ дейишган, унга тегинишмаган, у ҳақда гапиришмаган. Аммо бу масала бўлган. Миллатлар ўртасига нифоқ солган, одамлар қўлига қилич тутқизган. Шундай экан бу масалага юзаки эмас, жуда теран ўйлаб ёндашиш керак.

Шу ўринда Маҳачқалъада бўлиб ўтган матбуот анжумани ёдимга тушади. Йигирма тўққиз давлатдан келган ўттиз саккиз нафар мухбир Москвада расман рўйхатдан ўтиб, Доғистонга ташриф буюришди. Аввал улар овулларда бўлишди, тоғлик кишилар билан учрашишди, таржимонлар ёрдамида улар билан суҳбатлашишди. Кейин матбуот анжуманига тўпланишди. Фотоаппаратлар чироқлари ялтиллади. Телекамералар у ёқ-бу ёққа сурилди. Мухбирлар ручка-қаламларини олишиб, олдиларига оппоқ қоғоз ё дафтарларини қўйишди.

Биз минбардаги узун стол ёнига қаторлашиб ўтирдик. Ичимиздаги ёши улғимиз Абутолиб эди ва унга матбуот анжуманини очиш топширилди. Абутолиб ўрнидан туриб деди:

– Хонимлар ва жаноблар, ўртоқлар! (Биз матбуот анжуманини шундай сўзлар билан очиш кераклигини ўргатгандик. Кейин у ўзи хоҳлагандай гапирди). Келинлар, танишиб олайлик. Мана бизнинг уйимиз. Мана бизнинг ўзимиз. Мана бизнинг таниқли шоирларимиз...

Абутолиб девордаги портретларга ишора қилди. Меҳмонлар Батирай, Казак, Маҳмуд, Сулаймон, Ҳамзат, Эффенди портретларига назар ташлади.

Бу вақтда Абутолиб ҳар бир шоирнинг исм-шарифини айтиб, қайси миллатга мансублиги, қайси тилда ёзганлиги, қандай мавзуларда ижод қилгани ва қандай асарлари билан халқ эътиборини қозонгани тўғрисида қисқача сўзлаб берди. Навбат ўзининг портретига келганда, Абутолиб ўша оҳангда давом эттирди:

– Бу мен. Сиз портретлар орасидан келиб стол атрофидаги даврага қўшилибди деб ўйламанг. Аксинча, мен стол атрофидаги даврадан чиқиб портретлар орасидан жой олганман.

Шундан кейин Абутолиб стол атрофида ўтирган шоир ёзувчиларни таништирди ва қўшимча қилди:

– Уларнинг портретлари ҳам шу деворга ярашиб турган бўларди. Танишинг: Аҳмедхон Абубакр – кубачинлик сўз заргари, Доғистон халқ ёзувчиси.

– Мусо ва Фазу. Эр ва хотин. Бир оилада икки ёзувчи, икки романчи, икки шоир, икки драматург. Баъзан ҳамкорликда, кўпинча алоҳида-алоҳида ёзишади.

Мутолиб Митаров – аварлар кўёви, табасаран шоири.

Шоҳ Эмир Муродов – “тинчлик кабутари”, лезгин шоири, кўпроқ кабутарлар ҳақида ёзади.

Жамидин – бизнинг ҳажвчимиз, бизнинг Марк Твенимиз, бизнинг Адабиёт жамғармамиз.

Анвар – Доғистон халқ шоири, беш тилда чиқадиган адабий баёз бош муҳаррири.

Трунов – Доғистонда яшаб ижод қилаётган рус ёзувчиси.

Хизил Авшалумов – тат ёзувчиси, ўз она тили ва рус тилида ижод қилади.

Доғистонлик шоир-ёзувчиларни таништирар экан, Абутолиб яна Бадавий, Сулаймон, Саша Грач, Ибрагим, Алиризо, Мажид, Ашуг Ратульскийнинг ўрнидан туришини сўради. Кейин адабий альманахлар муҳаррирларини таништирди ва деди:

– Меҳмондорчилик таомилимизга биноан биз ҳеч қачон меҳмонларимизнинг исм-шарифини сўрамаймиз...

Меҳмон мухбирлар навбатма-навбат туришиб ўзларини таништиришди: қайси давлатдан, қайси газета-журналдан келганликларини айтишди.

Шундан кейин барча матбуот анжуманларида бўлгани каби савол-жавоб бошланди.

САВОЛ: Сизда жуда кўп миллат ва тил бор экан. Худди қадимий Бобил бозорларига ўхшаш ҳолат дейиш мумкин. Қандай қилиб бир-бирларингизни тушунасизлар?

АБУТОЛИБ ЖАВОБ ҚАЙТАРДИ: Тилимиздаги сўзлар ҳар хил, лекин шу сўзларни айтаётган оғзимиздаги тиллар бир хил. (Қўлини юраги устига қўйди) Бу ҳаммасини яхши тушунади. (Қўли билан қулоғини ушлади) Фақат булар ёмон эшитлади.

САВОЛ: Мен Болгария газетаси мухбириман. Айтинг-чи, Доғистондаги тиллар ўртасида рус ва болгар тиллари каби қандайдир ўхшашликлар борми?

АБУТОЛИБ: Болгар ва рус тиллари – туғишган ака-ука. Бизнинг тилларимиз тўрт авлод нарисидаги қариндош. Бир хил сўзларимиз кам учрайди. Ёзувчилар ўртасида гуруҳлар бордир, лекин тиллар ўртасида гуруҳбозлик йўқ. Ҳар бири алоҳида-алоҳида.

САВОЛ: Сиздаги тиллар қайси бошқа тилларга ўхшаш, қайси тиллар гуруҳига киради?

АБУТОЛИБ: Татлар айтишади, улар тожик тилини тушунишади ва Ҳофиз газалларини бемалол ўқишади. Мен улардан сўрайман, агар сиз Саъдий ва Ҳайёмни тушунар экансизлар, нега уларга ўхшаб ёзмайсизлар?

Илгари совчилар келишганда, куёвни шундай мақташарди: “У қўмиқ тилини билади”. Бу куёв бўлмиш ҳамма нарсани билади, қизингизни унга берсангиз куйиб қолмайсиз деган маънони англатарди. Чиндан ҳам қўмиқ тилини билган одам турк, озарбайжон, татар, болқор, ўзбек, қозоқ, қирғиз, бошқирд ва шу гуруҳдаги бошқа тилларни тушунади. Таржимасиз Нозим Ҳикмат, Қайсин Қулиев, Мустай Карим шеърларини тушуна олади.

Аммо менинг она тилим ҳақида бундай дейиш мумкин эмас. Лак тили хусусиятларини узоқ йиллар ўрганиб докторлик диссертацияси ёқлаган олимнинг хулосалари фикримни тасдиқлайди. Бир вақтлар таниқли лак фарзанди бутун дунёни кезиб чиқиб, охири Эфиопияда тўхтади ва шу мамлакатда вазир лавозимига кўтарилди. Унинг таъкидлашича, сафарда юрган вақтида дунёнинг ҳеч жойида лак тилига ўхшайдиган тилни учратмаган.

УМАР ҲОЖИ: Бизнинг авар тили ҳам бошқа тилларга ўхшамайди.

АБУТОЛИБ: Даргин, лезгин, табасаран тилларига ўхшайдиган тилларни ҳам айтиш қийин.

САВОЛ: Сиз ўзингиз бир-бирига ўхшамайдиган тилларни қандай ўргангансиз?

АБУТОЛИБ: Ўз вақтида Доғистон овуллари бўйлаб кезишга мажбур бўлганман. Одамларга кўшиқ тинглаш, менга эса нон топиш керак эди. Ўзга овулга қадам қўйганимда, уларнинг тилини билмасанг,

ҳатто итлари ҳам сенга қаттиқроқ ҳуради. Ҳаётий эҳтиёж Доғистон тилларини ўрганишимга сабабчи бўлган.

САВОЛ: Бари бир илтимос қилардим, Доғистон тилларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатларига батафсил тўхталсангиз. Нима учун Доғистонда шунча кўп тил бор?

АБУТОЛИБ: Тилларимизнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари тўғрисида жуда кўп китоб ёзилган. Мен олим эмасман, тиллар пайдо бўлишини ўзим тушунганимча айтиб бераман. Мана биз шу жойда бирга ўтирибмиз. Айримларимиз тоғда, бошқаларимиз текисликда туғилиб вояга етганмиз. Биримиз совуқроқ жойда, иккинчимиз иссиқроқ маконда, учинчимиз дарё қирғоғида, тўртинчимиз денгиз соҳилида. Айримларимиз ҳўкиз бор, дала йўқ жойда, бошқаларимиз дала бор, ҳўкиз йўқ жойда яшаганмиз. Айримларимиз олов бор, сув йўқ жойда, бошқаларимиз сув бор, олов йўқ жойда. Бир жойда гўшт, бир жойда галла, бир жойда мева бор. Пишлоқ сақланган жойларда каламушлар, қўйлар ўтлатиладиган яйловларда бўрилар пайдо бўлади. Бундан ташқари, тарихимизда бўлган урушлар, ҳар хил қўшниларимиз, географик жойлашув, табиат ҳам ўз таъсирини ўтказган.

“Табиат” сўзи бизда икки маънони англатади. Биринчи маъноси — ер, сув, майса, дарахт, тоғлар. Иккинчи маъноси — инсоннинг феъл-атвори. Ҳар бир жойнинг табиати ўзига хос номларни, урф-одатларни, тартиб-қоидаларни вужудга келтиради.

Ҳар хил жойдаги одамлар уйларини ҳар хил қуришади, бўрklarини ҳар хил кийишади. Беланчақлар бошида ҳар хил алла айтилади. Маҳмуд икки торли пандур чалиб қўшиқ айтган. Ирчи Казакнинг пандурида учта тор бор эди. Сулаймон Стальский қўшиқларини тор жўрлигида ижро этган. Кимнингдир созидаги тор эчкининг ичагидан, бошқасининг созидаги тор металдан қилинган.

Халқлар кўп, ҳар бирининг ўз одати бор. Чақалоқ туғилганда битта халқда чўқинтирилади, бошқасида суннат қилинади, учинчисида туғилгани тўғрисида гувоҳнома олинади. Бола улғайган сайин бошқа одатларга амал қила бошлайди. Ўғилга қизни унаштириб келишади. Дарвоқе, бу ҳам одат. Айтмоқчиманки, одам турмуш қургандан кейин одатларнинг навбатдаги босқичига қадам қўяди. Доғистондаги тўйларнинг расм-русумлари тўғрисида айтадиган бўлсам гапим тугамайди. Агар бунга ким қизиқса, унга “Доғистон халқларининг расм-русумлари” деган китоб совға қиламиз.

САВОЛ: Урф-одатлар, тилларингиз ҳар хил бўлса, унда сизларни нима бирлаштиради?

АБУТОЛИБ: Доғистон!

САВОЛ: Доғистон... Бизга айтишларича, бу сўз “Тоғлар мамлакати” деган маънони англатар экан. Демак, Доғистон географик жойнинг номи, холос.

АБУТОЛИБ: Бу жой номигина эмас, бу — Ватан, бу — Республика номи! Бу сўз тоғларда яшаётганлар учун ҳам, водийда истиқомат қилаётганлар учун ҳам бирдай азиз. Доғистоннинг ўз қиёфаси, ўз мақсади, ўз орзуси бор. Унинг қучоғида яшаётган халқларнинг тарихи, тақдири, муаммолари, байрамлари битта. Ахир, битта бармоқдаги огриқ бошқаларига сезилмайдими? Бизнинг умумий сўзларимиз ҳам бор: Маҳачқалъа, Доғистон, Россия... Бу сўзларни таржима қилишмаса ҳам ҳамма тушунади. Бизда шоир-ёзувчилар кўп, ҳар хил баҳслар ҳам бўлиб туради. Лекин юқоридаги учта сўз бўйича бизда ҳеч қачон баҳс бўлмаган. Сизга тушунтира олдим деб ўйлайман.

САВОЛ: Бу бизга тушунарли. Мен бир нарсани сўрамоқчи эдим. Бугун битта газетада Адалло Алиевнинг шеърини ўқидим. Уни рус тилига Анотолій Заяц таржима қилибди. Шеърнинг тагига “Доғистон тилидан таржима қилинди”, деб ёзилибди. Бу қандай тил?

АБУТОЛИБ: Бундай тилни мен ҳам билмайман. Кеча Адалло Алиев билан учрашгандик, суҳбатлашдик. У авар эди. Бир кечада нима бўлганидан беҳабарман. Аммо сиз хавотир олманг, бу газетачиларнинг оддий хатоси.

САВОЛ: Бизнинг Америкада ҳам кўп миллатлар яшайди ва уларнинг тиллари ҳам ҳар хил. Аммо давлат тили сифатида инглиз тили қабул қилинган. Шу тилда ҳужжатлар тўлдирилади, иш юритилади. Сизда қайси тил асосий ҳисобланади?

АБУТОЛИБ: Ҳар бир одам учун асосий тил она тилидир. Кимки ўз тоғларини севмаса, ўзгаларнинг текисликларини сева олмайди. Ўз уйидан бахтини топмаган одам уни кўчадан изласа овора бўлади. Ким ўз онасининг юзига тупурса, ўзга аёлларнинг ҳам юзига тупуради. Дўстларнинг қўлини қисганда, қилични маҳкам тутганда қўлдаги барча бармоқлар асосий ҳисобланади.

САВОЛ: Мен Мутолиб Митаровнинг достонини ўқигандим. У бу асарида мен авар ҳам, тат ҳам, табасаран ҳам эмасман, мен доғистонликман дея таъкидлабди. Сиз бунга нима дейсиз?

АБУТОЛИБ(нигоҳ ташлаб Митаровни излади): Митаров эшитяпсанми? Сенинг авар ҳам, қўмиқ ҳам, тат ҳам, нўғой ҳам, лезгин ҳам эмаслигини олдиндан биламан. Аммо сенинг табасаран эмаслигини биринчи марта эшитяпман. Унда сен кимсан? Балки эртага мен Мутолиб ҳам, Митаров ҳам эмасман деб ёзарсан. Масалан, мен Абутолиб Фафуровман, Биринчи навбатда лакман, иккинчидан доғистонликман, учинчидан шу мамлакат шоириман. Буни тескарисига ҳам айтишим мумкин: биринчидан, шу мамлакат шоириман, иккинчидан, Доғистонда яшайман, учинчидан, миллатим лак ва лак тилида ижод қиламан. Мен булардан ўзимни айро тасаввур қила олмайман. Булар менинг бебаҳо бойлигим. Буларнинг ҳеч қайсисидан ҳеч қачон тонмайман. Аксинча, улар учун оловга ҳам тик боришга тайёрман.

САВОЛ: Менинг қўлимдаги тиббиёт фанлари номзоди Аликишиевнинг китоби. Номи – “Доғистондаги узоқ умгузаронлик”. У китобида юз ёшдан ошган одамлар тўғрисида ёзиб, Доғистон узоқ умр кўриш бўйича дунёда етакчи ўринни эгаллаши таъкидланган. Кейин эса миллатлар қуда-андачилик орқали тобора яқинлашиб бораётгани, бу кетишда яқин келажақда Доғистонда ягона миллат вужудга келади деб фараз қилинади. Йиллар ўтиб авар ҳам, даргин ҳам, нўғой ҳам ўзини доғистонлик ҳисоблайди ва паспортида шундай деб ёздиради каби фикрлар билдирилади. Бошқа бир олимнингизнинг мақоласини ўқигандим. Унда адабиёт миллатлар ўртасидаги чегаралардан ўтиб, Доғистон умумий адабиётига айланаётганлиги ёзилган. Фан номзодлари ва докторлари бу масалада ёзишаётган экан, демак бу масала теран ёндашишни тақозо этади.

АБУТОЛИБ: Аликишиевни яхши биламан. У бизнинг туманимизда туғилган. Чиндан ҳам у кўплаб оқсоқолларимиз ҳузурларида бўлиб, ҳаёт йўлларини ёзиб олган. Аммо ҳамма миллатлардан битта миллат пайдо бўлади деган гапни, ишончим комил, ҳурматли оқсоқолларимиздан ҳеч қайсиси унга айтмаган. Бу фикр унинг ўзидан чиққан. Мен бундай “мичурин”ларни кўп кўрганман, қайсики, улар қуёнлар устида тажриба ўтказишгандай ўз “лаборатория”ларида ҳар

хил тилларни чатиштириб гибрид ҳосил қилишмоқчи бўлишади. Улар етгита миллий театрни қўшиб, битта театр қилишга уринишганди. Бешта тилда чиқиб турган газетани битта қилишга ҳам уриниб кўришганди. Ёзувчилар уюшмамаиздаги миллий секцияларни қўшиб юборишни исташганди. Ҳолбуки, бу сершоҳ дарахтнинг новдаларини қирқиб ташлаб фақат поясини қолдиришдай бир ишдир.

САВОЛ: Мен Ҳиндистон газетасининг мухбириман. Бизнинг Ҳиндистонда ҳам тиллар кўп: ҳинд, урду, бенгал... Айрим миллатлар ўз она тилининг давлат тили бўлишини исташди. Натижада, қанча баҳслар, тўқнашувлар юз берди. Сизда шунга ўхшаш воқеалар рўй берганми?

АБУТОЛИБ: Бизда шунга ўхшаш воқеа икки бола ўртасида бўлган. Икки бола – авар ва қўмиқ битта эшакка мингашиб йўлга чиқишади. Йўлда авар бола “Хиа! Хиа! Хиама!” деб айтса, қўмиқ бола “Эш! Эш! Эшек!” деб айтади. Ҳолбуки, иккаласи ҳам “Эшак” дейишган. Аммо болалар тортишиб қолишади, бир-бирини силтаб эшакдан кулаб тушишади, авар бола хиамасиз, қўмиқ бола эшексиз қолади. Менимча, бу болаларга хос баҳслар. Биз тилларимизнинг бир-бирига тишини қайрайдиган бўриларга айлантирмоқчи эмасмиз. Бизда шундай ажойиб нақл бор: “Уйдаги аҳмоқ кўшнилар билан алоқани бузади, овулдаги аҳмоқ овуллар ўртасига раҳна солади, миллат ичидаги аҳмоқ бошқа мамлакатлар тинчлигини бузади”. Ким бошқа тил тўғрисида ёмон гап айтса, бизда уни одам қаторига қўшишмайди.

САВОЛ: Демак, сиз бу масалада бизда ҳеч қандай баҳс, тушунмовчиликлар бўлмаган демоқчимисиз?

АБУТОЛИБ: Баҳслар бўлган. Лекин улар жиддий тус олиб, кимнингдир ё бирон тилнинг шаънига тегмаган. Майли, ким қандай тилда хоҳласа ўша тилда гапирсин, ёзсин, ўқисин ва куйласин. Қайсидир тилнинг яхши ё ёмонлигини, тўғри ё нотўғрилигини, гўзал ё ёқимсизлигини исботлаб баҳслашиш мумкин. Лекин бутун бир миллат ёмон, ёқимсиз бўлиши мумкинми? Агар шундай баҳс бошланса, билиб қўйинлар, бундай баҳсда голиб ҳам, мағлуб ҳам бўлмайди.

САВОЛ: Доғистонда битта миллат ва битта тил бўлгани яхши эмасми?

АБУТОЛИБ: “О, бизда битта тил бўлсайди” деб кўплар гапиришади. Оқсоқ Ражбадин қўққисдан Грузия томонга йўлини бурганда, шоҳ Ираклийга шундай деган экан: “Биз бир-биримизни тушунмаганимиз учун бу бало бошимизга тушди”. Ҳожимурод Ҳайдак ва Табасарандан имомга шундай мактуб ёзган: “Биз бир-биримизни тушунмадик”.

Албатта, одамлар бир-бирларини биринчи сўзданоқ тушунгани яхши. Шунда оз куч сарфлаб, кўп нарсаларга эришган бўларди. Аммо оилада кўп бола бўлишининг ёмон томони йўқ. Ота-она борки, ҳар бир боласига бирдай ғамхўрлик кўрсатади. Кўп болали ота-оналар кейинчалик бундан афсуслиниши деярли учрамайди.

Айримлар айтишади: “Дарбанддан нарида бизнинг тилимиз кимга керак? Бари бир тушунишмайди”.

Бошқалари айтишади: “Бизнинг тилимиз Аракин довонидан ўтгандан кейин ҳеч нарсага ярамайди”.

Учинчилар нолишади: “Бизнинг қўшиқларимиз денгизгача ҳам учиб бора олмайди”.

Аммо улар ўз она тилларини архивга топширишга шошилиш-маяптими?!

САВОЛ: Сиз консолидация ҳақида нима дейсиз?

АБУТОЛИБ: Бир-бирини билмайдиган, бегона миллатлар учун консолидация керак. Аммо ака-ука миллатларга консолидациянинг ҳожати йўқ.

САВОЛ: Бироқ, ака-укалар гаплашиши учун битта тил керак.

АБУТОЛИБ: Бундай тил бизда бор.

САВОЛ: Қайси тил?

АБУТОЛИБ: Сиз билан гаплашиб турган рус тили. Уни авар ҳам, даргин ҳам, лезгин ҳам, қўмиқ ҳам, лак ҳам, тат ҳам, хуллас, ҳамма-ҳамма билади. (У қўли билан Пушкин, Лермонтов портретларини кўрсатди) Уларни биз яхши тушунамиз.

САВОЛ: Мен Расул Ҳамзатовнинг икки жилдлик китобини ўқиб чиқдим. У биринчи жилддаги “Она тилим” шеърида авар тилини шарафлаган. Иккинчи жилддаги шундай сарлавҳали шеърида эса рус тилини шарафлаган. Наҳотки, бир вақтнинг ўзида иккита отга миниш мумкин бўлса? Биз қайси Ҳамзатовга ишонайлик? Биринчи жилддаги Ҳамзатовгами ёки иккинчи жилддагими?

АБУТОЛИБ: Бу саволга Расулнинг ўзи жавоб беради.

РАСУЛ: Мен ҳам бир вақтнинг ўзида икки отга ўтириш мумкин эмаслигини биламан. Аммо икки отни битта аравага қўшиш мумкин. Майли, икки от – икки тил Доғистонни олдинга қийналмай тортсин. Улардан бири рус тили, иккинчиси бизнинг тил: аварлар учун авар, лаклар учун лак тили. Мен учун она тилим азиз. Менга иккинчи она тилим ҳам азиз, чунки у мени шу тоғ сўқмоқларидан кенг дунёга олиб чиқди. Азиз нарсани азиз дейман, бошқача айта олмайман.

САВОЛ: Мен Расул Ҳамзатовдан яна бир нарсани сўрамоқчи эдим. Битта шеърингизда шундай ёзгансиз: “Эрган она тилим йўқолса агар, мен бугун тайёрман бўлишга қурбон”. Аммо сизнинг халқингизда шундай нақл бор: “Катта одам келганда, кичик ўрnidан туриши керак”. Мана рус тили келди. Маҳаллий тиллар ўрnidан туриб, унга жой бериши керак эмасми? Сизнинг таъбирингиз билан айтганда, бошга иккита бўрк кийиб бўлмайди. Ёки лабга иккита сигарета қистириш шарт эмас.

РАСУЛ: Тилга бўркни ҳам, сигаретани ҳам қиёслаб бўлмайди. Тил ҳеч қачон бошқа тилга душманлик қилмайди. Қўшиқ қўшиқни ўлдирмайди. Доғистонга Пушкин кириб келгани учун Маҳмуд Ваганидан бош олиб кетмайди. Лермонтов Батирайнинг ўрнини эгаллаш учун кириб келмайди. Агар қадрдон дўстинг қўлингни қаттиқ қисиб қўйса бу билан қўлинг йўқ бўлиб қолмайди. Бундан қўлинг исийди, чидамлироқ бўлади. Тил сигарета эмас, умр чироғи. Менинг иккита чироғим бор. Бири отам уйида йўлимни ёритди. Уни йўлларда адашиб қолмаслигим учун онам ёққан. Агар бу чироқ ўчса, менинг ҳаёт чироғим ҳам ўчади. Жисман ўлмаган тақдиримда ҳам бошимни қора зулмат қоплайди. Иккинчи чироқни кенг дунё йўлларида адашиб қолмаслигим учун улкан мамлакат – Россия ёққан. Бу чироқсиз умрим нурсиз бўлиб қоларди.

АБУТОЛИБ: Тошни ердан бир қўлда кўтарган осонми ёки икки қўлда?

САВОЛ: Бари бир тоғликлар онаси чироқ ёққан уйларини тарк этишиб текисликка кўчиб ўтишяпти-ку?

АБУТОЛИБ: Аммо улар кўчишганда ўз тили, ўз номини олиб кетишяпти. Бўркини ҳам олишни унутишмаяпти. Янги уйининг тоқчасида ўша чироқ ёнаяпти.

САВОЛ: Янги жойда йигитлар кўпроқ бошқа миллат қизларига уйланишяпти. Улар уйда қайси тилда сўзлашишади? Кейинчалик уларнинг фарзандлари қайси тилда гаплашишади?

АБУТОЛИБ: Бизда шундай ҳикоят бор. Бошқа-бошқа миллатдан бўлган йигит-қиз бир-бирини севиб қолишади, турмуш қуришга аҳд қилишади. Қиз шарт қўяди: “Агар мен учун юзта айтган ишимни қилсангиз, сизга турмушга чиқаман”. Йигит қизнинг ҳушига келган ишларни бажара бошлайди. Қояга тирмашиб чиқишни айтди, қояга кўтарилди. Қоядан сакрашни айтди, қоядан сакради ва оёғини қайириб олди. Оқсоқланмай юришни айтди, оқсоқланмай юриди. Қиз яна дарёдан сузиб ўтаётганда хуржунини ҳўл қилмасликни, чопиб бораётган отни тўхтатишни, кейин асов отни тиззалатишни, ҳатто ўзининг кўкраги устига олма қўйиб, уни қилич билан чопиб бўлишни айтди. Хуллас, йигит қизнинг тўқсон тўққиз шартини бажарди. Битта шарт қолди. Шунда қиз ўзининг охириги шартини айтди: “Энди туққан онангни, ўз отангни, она тилингни унут”. Йигит отига сакраб миниб, кетма-кет қамчи босди ва қайтмас бўлиб кўздан йўқолди.

САВОЛ: Бу яхши эртақ экан. Аслида, ҳаётда қандай бўлади?

АБУТОЛИБ: Ҳаётда йигит-қиз бирга турмуш қураётган эканлар, зиммаларига кўплаб мажбуриятларни олишади. Аммо ҳеч бири бошқасидан она тилини унутишни талаб қилмайди. Аксинча, ҳар бири бошқасининг тилини мумкин қадар ўрганишга киришади.

Ҳаётда ўз она тилини ўрганмай вояга етаётган болаларни кўрсак, уларга танбех берамиз. Тез орада бундай болаларнинг ўзи ота-онасидан ўз тилини ўргатишмагани учун ранжиб юришади. Ота-оналар эса ўзларининг беғамликларидан пушаймон бўлишади.

Ҳаётда қандай бўлишини сўраяпсизми? Мана биз қаршингизда ўтирибмиз. (Қўллари билан ишора қилади.) Мана бизнинг шеърларимиз, ҳикояларимиз, қиссаларимиз, китобларимиз. Мана бизнинг газета-журналларимиз. Улар ҳар хил тилда. Улар йил сайин кўпроқ нусхадаа чоп этиляпти. Улкан мамлакат тили она тилимизни истеъмолдан сиқиб чиқаргани йўқ. Аксинча, қонун йўли билан ҳимоя қилади. Энди тилларимиз юлдузлар каби кенг осмонда чарақлаб турибди. “Юлдузлар юлдузларга қараб сўзлайди”. Биз дунёни, дунё эса бизни кўраяпти. Агар шундай бўлмаганда, сиз биз ҳақимизда ҳеч нарса билмасдингиз. Табиийки, бизнинг ҳаётимизга қизиқмасдингиз, бу учрашувимиз ҳам бўлмасди. Мана бу бизнинг бугунги ҳаётимиз...

Саволлар — жавоблар, саволлар — жавоблар. Агар вақт белгиланмаганда, бу матбуот анжумани узоқ давом этган бўларди. Чунки ҳамма замонда, ҳамма халқда тил масаласи муҳокама қилинади ва бу масала муҳокамаси ҳеч қачон тугамаса керак.

— Матбуот анжумани бизнинг савол-жавоб ўйинларимизга ўхшаб кетар экан, қайсики, бир томон фақат савол беради, иккинчи томон фақат жавоб қайтаради,— деди Абутолиб ўзига юклатилган ноодатий вазифани ниҳоясига етказгандан кейин.

Савол — ниманидир кўзлаб отилган ўқ. Жавоб — нишонга теккан ўқ.

Савол — жавоб. Сўроқ белгиси — ундов белгиси. Савол — ўтмиш, жавоб — бугунги кун.

Қадим Доғистон тошда букчайиб ўтирган кампирга ўхшайди. Гўё у сўроқ белгиси. Ҳозирги Доғистон ундов белгиси. У — қилич, қинидан чиқарилиб ҳавога кўтарилган.

Доғистонда фуқаролар уруши бошланганда кўпчилик хавотирга тушганди. Энди миллат, тил, номлар, гуллар йўқолади. Меседани

Марусия, Мусони Вася деб атаймиз. Одамлар қайси миллатдан эканлигини унутишади. Ҳамма битта кўрпа остида ухлайди. Кучлилар кўрпани ўз томонига тортиб олади, кучсизлар совуқ қотади.

Доғистон бу гапларга ишонмади. Шундай гапларни айтганлардан бири Гайдар Баматов хорижга қочиш учун кемага чиқар экан деди: “Сўзларимга киришмади. Қани кўрамиз, кейин ҳоллари нима бўлади?”

Кейин нима бўлганини мана кўриб турибмиз. Бу ҳақда китоблар ёзилмоқда, қўшиқлар тўқилмоқда. Бу ҳақда гаранг бўлмаган қулоқлар эшитди, сўқир бўлмаган кўзлар кўрди.

Бир тоғлик битта кўрпа остида ётасизлар деган гапга ишониб, кўрққанидан Туркияга кўчиб кетди. Орадан эллик йил ўтиб, бизда нима бўлаётганини кўриш учун тоққа қайтди. Мен уни Маҳачқалъани сайр эттириш учун таклиф қилдим. Мен унга Доғистон фарзандлари – Батирай, Уллубий, Капиев номлари билан аталган кўчаларни кўрсатдим. У хиёбондаги Сулаймон Стальский ҳайкалига узоқ тикилиб қолди. Кейин хиёбондаги менинг отам Ҳамзат Цадаса ҳайкалини кўриб ҳайрон қолди. Хорижга кетишдан олдин у отам билан учрашган экан.

Фанлар академияси филиали олимлари билан учраштирдим. Тил ва адабиёт тарихи илмий-тадқиқот институти олимлари билан суҳбат қурди. Йигит-қизларимиз ўқиётган ўн беш факультети бор университетимизни айланиб чиқди. Кечкурун авар театри спектаклини бирга томоша қилдик. Авар номи билан аталган авар театрида ўша куни авар ёзувчисининг авар аёли ҳақидаги спектакли намойиш қилинди. Бу Гаджи Заловнинг “Анхил Марин” спектакли эди. Марин ариясини, яъни кекса авар аёли кўшигини Халқ артисти Фотимат Хизроева ижро этаётганда, менинг меҳмоним ўзини тўхтата олмасдан, кўзларидан дув-дув ёш тўкди.

Спектаклдан кейин майдонга айлангани чиқдик. У майдондаги ҳайкалларга узоқ тикилди ва секингина деди:

– Мен ширин туш кўраяпман.

– Бу тушингизни Туркияда яшаётган аварларга айтиб беринг.

– Ишонишмайди. Агар мен ҳам ўз кўзларим билан кўрмаганимда, бундай гапларга сира ишонмаган бўлардим.

Абутолиб шундай деган эди: “Қамишни кесиб, най ясаб биринчи бор чалганимда унинг овозини овул эшитди. Бутани кесиб ҳуштак ясаб чалганимда, унинг товуши нариги овулдагиларга етиб борди. Дарахтни кесиб, сурнай ясаб чалганимда, ундан таралган кўйни бутун Доғистон тинглади. Сўнгра мен кўлимга кичкина қалам олиб қоғозга шеър ёздим. Қоғоздаги шеърим Доғистондан ташқарига ҳам учиб чиқди”.

О, тилларни тарқатган элчи, сенга яна бир бор ташаккур! Сен тоғларни, овулларни айланиб чиқмаган бўлсанг ҳам сочиб юборган тилларинг юрагимиздан жой олди.

О, она тилида ўйлаётган ва қуйлаётган одамлар! Сизга ҳам ташаккур!

КИТОБ

“Тіехъ” сўзи авар тилида икки маънога эга: биринчиси – қўй териси; иккинчиси – китоб.

Тоғликларда шундай гап бор: “Бошингни ва бўркингни асра”. Маълумки, бўрк қўй терисидан тайёрланади. Илгари ўз алифбомиз бўлмаганини ҳисобга олсак, тоғликларнинг бошини ёзилмаган китобга қиёслаш мумкин. Қайсики, унда неча асрлардан буён бизнинг тилимиз, тарихимиз, ҳикоятларимиз, эртақ-афсоналаримиз, урф-

одатларимиз сақланган. Хуллас, неча асрлар қўй терисидан тайёрланган бўрк Доғистон ҳақидаги китобни – тоғликларнинг бошини иссиқ-совуқдан асраган. Ана шу китобда – бошда кўп нарсалар бизгача етиб келди, афсуски, кўп нарсалар йўлларда йўқолди, ҳалок бўлди.

Бу китобнинг қанча саҳифалари жанг майдонларида қаҳрамонларча ҳалок бўлди (чунки бўрк бошни ўқ ва қиличдан асрай олмайди), айримлари эса бахтсиз йўловчилар каби йўлдан адашиб, тўфонга учраб, жарга қулаб, тоғ қўчқилари тагида қолиб, ҳолсизланиб, қароқчи санчган ханжардан жон беришди.

Дейдилар: “Нимаики унутилган ва йўқолган бўлса, улар энг яхши ва энг қимматли нарсалардир”.

Негаки, шеърни ёддан ўқиётганингда тўсатдан бир мисрани унутасан, айнан ўша мисра шеърда муҳимдай туюлади.

Негаки, жарга қулаб тушган сигир эсга олинса, унинг кўп сут бергани, сути жуда ёғли бўлгани таъкидланади.

Маҳмуднинг отаси ўғлининг бир сандиқ шеърини қўлёмаларини ёқиб юборган. Унга шеър ўғлининг ҳаётини поймол этаётгандай туюлган. Эндиликда ҳамма Маҳмуднинг энг яхши шеърлари ўша сандиқда ёниб кетган деб такрорлашдан чарчамайди.

Батирай ҳеч бир қўшиқни икки марта айтмаган. У кўпинча маст-аласт давраларда қўшиқ айтишга мажбур бўлган. Демак, ўша жойда айрилган қўшиқлар ўша жойда қолган, ҳеч ким томонидан ёзиб олинмаган. Эндиликда ҳамма айнан ўша қўшиқлар энг яхши қўшиқлари бўлганини афсус билан эслашади.

Ирчи Казак эса Шамхал саройида қанча қўшиқ куйлаган, уларнинг айримларигина саройдан чиқиб халққа етиб борган. Шоир Ирчи Казакнинг ўзи шундай деган: “Қанча куйлама Шамхал ҳам, эшак ҳам қўшиқни тушунмайди”. Эндиликда одамлар у ҳақда шундай дейишади: “Ирчи Казакнинг йўқолган шеърлари энг яхши шеърлари бўлган”.

Ёндирилган қанча пандурларнинг, дарёда оқизилган қанча чондурларнинг навоси бизгача етиб келмади. Мен бугун барча ўлдирилган ва ҳалок бўлганлар хотирасини эҳтиром сақлаб эсга оламан.

Мен бизгача етиб келган қўшиқларни тинглаганда, ўқиганда юрагим қувончдан ҳаприқиб кетади. Шу қўшиқларни юрагида, ёзилмаган китоб – бошида сақлаган тоғликларга офаринлар айтаман.

Халқимизнинг бу ҳикоятлари, эртаклари, қўшиқлари ҳозирги қоғозларга перо билан ёзилган, кейин тартибланиб муқоваланган китобларга қараб шундай дейишади: “Биз ёзилмаган бўлсак ҳам неча асрлик машаққатли йўлларни босиб шу кунларга етиб келдик. Қизиқ, чиройли муқоваланган бу китоблар ҳатто кейинги авлодга етиб борармикин? Кўрамиз, китобни сақлашда нима ишончлироқ? Кутубхона, магазиндаги китоб жавонларими ёки одамларнинг юрагимми?!”

Кўп нарса унутилади. Юз мисрадан бир мисра эсда қолса ҳам катта гап, агар у эсда қолса, демак, умрбод сақланади.

Афсус билан айтганимдай, турли сабабларга кўра норасида болаларнинг ҳам ҳаёт шамчиروқлари сўнади.

Имом ярадорларга ўзини дарёга ташлашга буюрган. Унга майиб-мажруҳлар керак эмас эди. Чунки улар жанг қила олмас эди, демак боқиш бефойда.

Ўзга замон келди. Болалар меҳр ардоғида, шифокорлар назоратида улғаймоқда. Ярадорларнинг жароҳатлари боғлаб қўйилмоқда. Оёқсиз қолганларга протез берилмоқда. Албатта, бу ўзгаришларнинг одамлар жисмига боғлиқ томони олижаноблик, инсонпарварликдир.

Аммо бу саховат оқсоқ фикрларга, сийқа шеърӣ мисраларга, чалажон қораламаларга, ўлик туғилган қўшиқларга ҳам кўрсатилляпти. Ҳаммаси қоғозларга ёзиллиб, китобларга киритилляпти. Ҳаммаси кутубхоналарда сақланляпти.

Илгари шундай дейишарди: “Айтилган унутилади, ёзилган қолади”, Бунинг тескариси ҳам бўлиши мумкин.

Мен бу сўзларим билар ёзувнинг, китобларнинг аҳамиятини камситмоқчи эмасман. Китоблар тоғ ортидан чиққан куёш каби даралардаги овулларимизни ҳам маърифат нури билан ёритганини ҳамиша таъкидлайман.

Онам менга қушча ва тулки ҳақида эртак айтиб берганди.

Бор экан-да йўқ экан, бир қушча бўлган экан. Қушчанинг дарахт шоҳида мустаҳкам, иссиқ уяси бўлиб, унда палапон очибди. Палапонлари катта бўла бошлабди. Бир куни тулки келиб, дарахт тагида қўшиқ айтибди:

Бу қоя – тоғ меники,
Меникидир бу ўрмон.
Бу дарахт – боғ меники,
Нега очдинг палапон?
Шу боис бил иззатни,
Бер битта палапонинг.
Йўқса қирқиб дарахтни,
Ёқаман хонумонинг.

Қушча дарахтни, ундаги уясини, қолган палапонларини омон сақлаш учун тулкига битта палапонини берибди.

Кейинги кун тулки яна келиб қўшиғини бошлабди. Қушча иккинчи палапонини қурбон қилди. Шу тариқа қушчанинг боши қайғудан чиқмади: ҳар куни битта палапонини тулки олдиға ташлади.

Бу ҳақда бошқа қушлар эшитишди. Улар учиб келишиб, лақма қушга қайғуси сабабини айтишди. Ақли қушлар шундай куйлашибди:

Биласан тулки айёр,
Алдабди сени жуда.
Сен ўзинг бунга айбдор,
Унинг гапи беҳуда.
Дарахтни қандай қирқар,
Узун думи биланми?
Дарахтга қандай чиқар,
Узун думи биланми?
Болта йўқдир тулкида,
Йўқ унинг арраси ҳам.
Айтган гапи беҳуда,
Яшайвергин хотиржам.

Бу гаплардан беҳабар тулки яна келиб қушчани қўрқитиб, битта палапонини беришини талаб қилди. Қушча индамади. Тулки яна дарахтни қирқишини, барча палапонларини ёйишини айтди. Илгари қушчани қўрқувға солган бу сўзлар энди унинг кулгисини уйғотди. Бу қуруқ иддао ва мақтанчоқликдан бошқа нарса эмаслигини тушуниб етди. Қушча тулкига жавоб қайтарди:

Бу дарахтнинг илдизи чуқур,
Қазиш учун керак белқурак.
Қулоч етмас поясини қўр,
Қирқиш учун зўр болта керак.

Уям баланд, сўлама ёлгон,
Чиқиш учун келтиргин нарвон.

Тулки тамшана-тамшана дарахтдан узоқлашди ва бошқа қайтиб келмади.

Қушча эса ҳануз ўша дарахтда яшаяпти, палапон очиб катта қилаяпти, шодлигидан сайраяпти.

Доғистон ҳам замондан, маърифатдан орқада қолгани учун қанча палапони нобуд қилди. Ўзликни англаш учун эса китоб керак. Ўзгани билиш учун ҳам китоб керак. Китобсиз халқ кўзи боғланган одамга ўхшайди. Ҳеч нарсани кўра олмайди. Китобсиз халқ кўзгуси йўқ одамга ўхшайди. Ҳеч қачон ўз қиёфасини кўра олмайди.

“Қолоқ ва нодон тоғликлар”, – деб ёзишган Доғистонга келиб-кетган сайёҳлар. Бу сўзларда ёлгондан кўра ҳақиқат кўпроқ. “Улар – катта болалар”, – деб ёзган экан чет эллик бир киши бизнинг ҳақимизда.

“Улар билимсиз, бундан фойдаланиб қолишимиз керак”, – деб ёзишган душманларимиз.

“Агар бу халқ жанг қилиш санъатидан хабардор бўлса, ҳеч ким уларга қарши қурол кўтариб келмасди”, – деб ёзган экан бир саркарда.

“Қанийди ҳозирги билимимизга Ҳожимуроднинг мардлигини, Маҳмуднинг истеъдодини кўша олсак”, – деб ўйлашади тоғликлар.

– Имом, нега тўхтадик? – деб сўради Ҳожимурод бир куни Шомилдан. – Кўксимизда юрагимиз ураяпти, кўлимизда ўткир қилич бор. Олға юриб, ўзимизга йўл очайлик.

– Шошилма, Ҳожимурод. Шошқин дарёлар денгизгача етиб боришмайди. Китобдан сўраб кўрайлик. Китоб – ақлли маслаҳатчи.

– Имом, китобинг ақллидир, лекин бизга ҳозир мардлик керак. Мардлик эса ўткир қиличда, учқур от устида бўлади.

– Китобларда ҳам мардлик бор!

Китоблар... Ҳарфлар, сатрлар, саҳифалар. Кўриниши оддий, бир қоғоз. Лекин уларда сўзлар жаранги, тил, фикр жилоси бор. Уларда гоҳ ёз саратони, гоҳ қиш қаҳратони. Уларда кечаги воқеалар, бугунги орзулар, эртанги қилинадиган ишлар мужассам.

Дунё тарихи ҳам одамзод тақдири каби иккига бўлинади: китоб пайдо бўлгунча, китоб пайдо бўлгандан кейин. Биринчи давр – тун, иккинчи давр – ёруғ кун. Биринчиси – тор, қоронги дара, иккинчиси – равон текислик ёки тоғ чўққилари.

“Эҳтимол, нодонлик ҳам гуноҳ, – деганди отам. – Шу боис тарих бизни узоқ вақт қаттиқ жазолагандир”.

Икки давр – китобсиз ва китоб билан. Лекин китоб одамга эндигина юришни ўрганган вақтида ҳарфлар шаклида келган бўлса, Доғистонга минглаб ёшга кирган вақтида келди. Ҳа, Доғистон жуда кеч ўқиш ва ёзишни ўрганди.

Бунгача тоғликлар учун неча асрлар осмон саҳифа, юлдузлар ҳарф вазифасини ўтади. Кўчаётган булутлар сиёҳдон, ёмғир, сиёҳ, замин қоғоз, гул ва ўсимликлар ҳарф бўлди. Уни ўқиш учун қоялар ҳам бошини эгиб қаради.

Кўёшнинг қизғиш нурлари қалам бўлиб, қояларга тарихимиздаги барча хатоларни ёзди.

Тоғлик эркакнинг танаси – сиёҳдон, қони – сиёҳ, ханжари – хома эди. Шу хомаси билан ўлим китобини ёзганда, унинг тилини таржимасиз ҳам ҳамма тушунди.

Ҳақ-ҳуқуқсиз тоғлик аёли – сиёҳдон, кўз ёши – сиёҳ, ёстиғи саҳифа эди. У шу саҳифага қанча азоб-изтироб китобларини ёзди. Фақат

уни камдан-кам одам ўқиди, чунки тоғлик аёл ҳеч қачон ошкора кўз ёш тўкмаган.

Китоб, ёзув!.. Бу икки хазинани қадимда ўша тил улашган зот берганини унутма.

Китоб — очиқ дераза. Биз эса тўрт томони девор билан ўралган қоронғи уйда узоқ ўтирдик. Деразадан дунё кенгликларини, денгизни ва унда сузаётган кемаларни кўриш мумкин. Биз эса қишлашга қолган қушларга ўхшардик, кунлар совиб кетганда тумшуклари билан деразани тақиллатиб иссиқ жойга киритишларини унсиз сўраётган.

Тоғликларнинг қуруқшаган лаблари ёрилди. Ёниб турган кўзлари атрофга оч назар ташлади.

— Агар биз қалам ва қоғозни ишлатишни билсак эди, қўлларимиз ханжарни қинидан суғуриш учун тез-тез югурмаган бўларди.

Биз ҳеч қачон қилич тақишга, отни эгарлашга, отга сакраб миниб жанг майдонига етиб боришга кечикмаганмиз. Бу ишда бизда чўлоқлар ҳам, карлар ҳам, кўрлар ҳам бўлмаган. Аммо биз кичкина ҳарфларни ўрганишга кечикдик. Маълумки, бу ишда тафаккур оқсоқ бўлса, Унцукул ҳассаси ҳам ёрдам бермайди.

Бир минг беш юз йил илгари шавкатли арман жангчиси Месроп Маштоц ёзув ҳар қандай қуролдан кучли эканини англаб етди ва халқи учун алифбо яратди.

Мен қадимий ёзув сақланадиган Матенадаранда бўлганман.

Ўша жойда алам билан минглаб йиллар ёзувсиз ва китобсиз яшаган Доғистоним ҳақида ўйлаганман. Тарих элагидан қанча асрлар ўтди ва улардан бизга ҳеч нарса қолмади. Ўтган асрлардан бизга баъзи бир тушунарсиз одатлар ва оғиздан-оғизга, юракдан-юракка ўтган кўшиқлар қолди.

Дард ўтганда юракдан,
Ўтмишни ёдга олдим.
Онам айтган эртақдан
Бирини шеърга солдим.

Яшар эди овулда,
Донғи кетган бир полвон.
Балки бу ҳам майл-да,
Уни чорлаб қолди хон.

Таклиф эмас, бу — амр,
У саройга шошилди.
Қаршисида бирма-бир
Дарвозалар очилди.

Эринмай бадавлат хон,
Кўз-кўз этди борини,
Гилам, қилич, дур, маржон
Барча тилла-зарини.

Полвон кўрди саройда,
Керак ҳамма нарса бор.
Санамоқ ҳам бефойда,
Ҳамма нарсалар бисёр.

Олийҳиммат кекса хон,
Дер худди Ҳотам мисол:
“Тортинма сира полвон,
Не истасанг шуни ол.

Нарсалар бари аъло,
Сенга бераман имкон,

Танлашда шошма асло,
Кейин бўлма пушаймон”.

Тоғда кечирган ҳаёт
Мағрур полвон шундай дер:
“Менга битта учқур от,
Битта ўткир қилич бер.

Сандиқ тўла дур-гавҳар,
Улар ўйнатмас кўзим.
От-қиличим бўлса гар,
Мулкни топаман ўзим”.

Аждодим, доғда қолдинг,
Афсус, танлай билмадинг.
От-қиличга чанг солдинг,
Нега китоб олмадинг?

Ўйламадинг ўша дам,
Айтганингдан қолмадинг.
Айт, нега тахлам-тахлам
Қоғоз-қалам олмадинг?

Эй, тоза қалб аждодим,
Хато қилдинг ўша тоб.
Бўларди қилич-отинг,
Агарда олсанг китоб.

Сийламади бу тақдир,
Биз билмадик кўп замон —
Сўз қиличдан ўткирдир,
Учқур отдан чопагон.

Китобларда ҳикмат, сир,
Мисли топилмас гавҳар.
Қолиб кетдик кўп аср,
Биз улардан беҳабар.

Ўқувчидай кеч қолиб,
Биз мактабга борган чоқ.
Кўрдикки, илми толиб
Оларди кўпдан сабоқ.

Тоғ тизмасининг нарёғи — Грузия. Неча аср илгари Шота Руставели “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” асарини ёзиб, ўзининг грузин халқига тақдим этган. Унинг қабрини излаб, Шарқни кезиб чиқишди. “Ҳеч қаерда унинг қабри йўқ, — деганди бир грузин аёли. — Аммо ҳамма жойда унинг юраги тепиб туради”.

Инсоният Кавказ тоғлари қоясига боғланган Прометей ҳақидаги дostonни минглаб йиллардан буён севиб ўқишади.

Араблар Қуръон оятларини ўқиб, минглаб йиллардан буён ибодат қилишади.

Ҳиндулар минглаб йиллар илгари пальма япроғига ўзлари билган ҳикматларни ва ўзларининг хатолари ҳақида ёзишган. Мен музейда бўлганимда бу ёзувларни қўлларим титраганча пайпасладим.

Японларнинг уч мисрадан иборат қадимий гўзал шеърят тури бор.

Қадимда Хитойда битта ҳарфда, аниқроғи битта белгида қандайдир тушунча ифодаланган.

Агар Эрон шоҳи Доғистонга қилич ва уруш олови билан эмас, Фирдавсийнинг донишмандлиги, Ҳофизнинг севгиси, Саъдийнинг ҳикматлари билан келганда орқасига қарамай қочмаган бўларди.

Мен Нишопурда Умар Хайём қабрини зиёрат қилганман. Ўшанда ўйлагандим: “Жаноб Хайём, агар шоҳ ўрнига Доғистонга сиз келганингизда тоғликлар қандай хурсандчилик билан кутиб олишарди?!”

Алгебра яратилганди, биз эса ҳали санашни билмасдик. Дунёда машҳур дostonлар ёзилганди, биз эса ҳали “она” деган сўзни ҳам ёзишни билмасдик.

Биз аввал рус аскарларини кўрдик, кейин рус шоирларини танидик.

Агар тоғликлар илгарироқ Пушкин ва Лермонтов шеърларини ўқишганда, эҳтимол, тарихимиз филдираклари бошқа йўлдан кетарди.

Тоғликка Толстойнинг “Ҳожимурод” асарини ўқиб берганда, у ҳайратланиб шундай деган экан: “Бундай ҳикматли сўзларни одам боласи айта олмайди, фақат уни Оллоҳ айтиши мумкин”.

Китоб ёзиш учун бизда ҳамма нарса бор эди. Соф севги, ботирнинг қаҳрамонлиги, фожиалар, табиатнинг инжиқликлари, фақатгина китоб йўқ эди.

Ҳаммининг ташвиши ўзига етар,
Рашкчи эр топар бир баҳонани.
У жаҳл устида тутганча ханжар,
Яраларди тоғлик Дездемонани.

Гувоҳдир осмонга туташ даралар,
Асрлар кетидан келди кўп аср.
Тугилди Гамлет ва Офелиялар,
Фақат тугилмади бизда Шекспир.

Тоғларда куй янграр такрору такрор —
Қушлар чуғурлайди, шовуллар дарё.
Бироқ тугилмади Бахдай бастакор,
Ҳеч ким Бетховендай чалмади наво.

Фожиалар қонли топинди якун!
Қанча Жульетталар кўз юмди бевақт.
Қалбан шоир зотлар бош эгди беун,
Бу ҳақда гувоҳлар сўзлади фақат.

Кўмуқ овули ёнида Темур аскарлари билан кечган жангдан кейин ҳалок бўлган аскар чўнтагидан китоб топиб олишди. Китоб саҳифаларини варақлашди. Лекин тоғликлар орасида бу китобни ўқий оладиган киши топилмади. Шунда тоғликлар китобни йиртиб шамолга учирмоқчи ёки ёқиб юборишмоқчи бўлишди. Оқила ва жасур Парту-Фотимат олдинга чиқиб деди.

— Уни қуролдай авайлаб асрайлик!

— Бизга нима кераги бор? Бари бир ҳеч қайсимиз уни ўқий олмаймиз.

— Биз китобни ўқий олмаганимиз билан шундай вақт келадик, уни фарзандларимиз, невараларимиз ўқишади. Ахир унда нималар ёзилганини билмаймиз. Балки бу китобда бизнинг келажагимиз ёзилгандир.

Сурагат Тинусинский аскарлари арабларга қарши жангда бир арабни асир олишди. У отини, қуролини, қалқонини қаршиликсиз топширди. Аммо кўкрагига беркитилган китобни бергиси келмади. Сурагат асирга от, қурол ва қалқонини қайтарди, лекин китобини тортиб олишни буюрди. У деди:

– От ва қилич ўзимизда ҳам бор, бироқ битта ҳам китобимиз йўқ. Сиз арабларда эса китоб жуда кўп. Нега сен шу битта китобни мендан қизганяпсан?

Бу ҳолдан ҳайрон қолган аскарлар саркардасидан сўрашди:

– Бизга китоб нимага керак? Уни ўқишни, ҳатто уни тўғри ушлашни ҳам билмаймиз. Шунинг учун от ва қилич ўрнига китобни олишимиз тўғри эмас.

– Шундай вақт келади, уни ўқишади. Китоб тоғлиқлар ҳаётида ҳам черкаска¹, бўрк, от, қилич ва ханжар ўрнини босади.

– Доғистонга ҳужум қилган Эрон шоҳи жангда ютқазга бошлагач, ўзи билан олиб юрган қимматбаҳо бойлиқларини ерни кавлатиб кўмдирди. Ўра устига тақа расми ўйдирилган ясси тош кўйдирди. Шоҳ гувоҳларнинг ҳаммасини ўлдирди. Аммо Муртазохон Эрон шоҳининг олтин, кумуш, қимматбаҳо буюмлари солинган сандиқлар кўмилган жойни топди. Эрон шоҳининг бойлиқлари йигирмата эшакка юк бўлди. Бу бойлиқлар орасида китоблар ҳам бор эди. Муртазохоннинг отаси Сурағат олиб келинган ўлжани кўздан кечириб деди:

– Ўғлим, жуда катта ўлжага эга бўлибсан. Уларни аскарларингга бўлиб бер ёки сот. Бари бир бу бойлиқлар қачондир тугайди. Лекин китобларни ҳеч кимга бермай авайлаб асра. Чунки юз йиллар ўтар, тоғлиқлар мана шу китоблар саҳифаларида нималар ёзилганини тушуниб етишади. Шу боис китоблар барча бойлиқлардан афзал.

Магомед Тагир ал-Карахий Шомилнинг қотиби бўлган. Шомил уни ҳеч қачон хавфли жойларга жўнатмаган. Шу боис Магомед Тагир хафа бўлиб юрган. Бир куни у Шомилдан сўраган:

– Имом, менга ишонмайсизми? Мени ҳам жанг майдонида синаб кўринг.

– Агар ҳамма ҳалок бўлса ҳам сен тирик қолишинг керак. Қилич тутган аскарнинг ўрнини бошқаси босади, аммо солнома ёзаётган кишининг ўрнини ҳеч ким боса олмайди. Сен бизнинг озодлик курашимиз ҳақидаги китобингни ёз.

Магомед Тагир китобини тугата олмади, лекин отасининг ишини ўғли охирига етказди. Бу китоб “Имом қиличи ярқираган жанглар” деб номланган.

Шомилнинг катта кутубхонаси бор эди. Йигирма беш йил давомида унинг китоблари ўнлаб эшакларга юкланган ҳолда у жойдан-бу жойга олиб ўтилган. Имом ҳаётини китобларсиз тасаввур қила олмасди. У Гуниб тоғида асир тушганда, қилич ва китобларини ўзида қолдиришини илтимос қилган. Калугада сургунда яшаган вақтида шу китобларидан айримларини олиб келишларини сўраган. У шундай деган экан: “Қилич айби билан кўп жангни ютқазганман, лекин китобнинг айби билан бирон жангни ҳам ютқазган эмасман”.

Жамолиддин Россиядан қайтиб келганда, имом унга тоғлиқлар кийимини кийдирди, лекин олиб келган китобларига тегмади. Ўғли олиб келган китобларни ҳам дарёга иргитайликми деб сўраган муридига имом шундай деди: “Бу китоблар заминимизда бизга қарши ўқ отмаган. Улар одамларимизни ўлдирмаган, уйларимизни ёқмаган. Ким китобга даҳл қилмоқчи бўлса, китоб унинг шармандасини чиқаради”.

Қанийди билсак, Жамолиддин Петербургдан қандай китоблар олиб келганини?

Ўз ёзуви бўлмаган доғистонликлар бошқа тилларнинг ҳарфларида айрим сўзларни ёзишга уринишган. Булар бешикдаги, ханжардаги, эшикдаги, қабртошдаги ёзувлар. Бу ёзувлар араб, турк, грузин ва форс тилларида

¹ Черкаска – черкасча чакмон, тоғлиқларнинг миллий кийими.

бўлган. Бу ёзувларнинг ҳаммасини тўплаш мумкин эмас. Аммо улар орасида она тилимиздаги ёзув йўқ. Ўз исмини ҳам ёзишни билмаган тоғликлар ҳар хил нарсаларга қилич, от, қуш ва тоғлар расмини чизишган.

Айрим қабртошлардаги ёзувларнинг таржимасини келтираман: “Бу ерда Бугббай исмли аёл дафн қилинган. У ўзи истаган ёшга етиб, 200 ёшида вафот этган”. “Бу ерда Кубаали дафн қилинган. У Ажархонга қарши жангда уч юз ёшида ҳалок бўлган”.

Бизга кўп томлик тарих эмас, кимгадир бағишланган сўзлар, қисқа иборалар ва бировлардан олинган гаплар қолган.

Адабиёт институтида ўқиб юрган вақтимда бизга қадимги юнон адабиётидан оппоқ сочли ва очик кўнгил Сергей Иванович Радциг дарс берарди. Кўплаб қадимий матнларни ёддан биларди, жуда катта парчаларни юнон тилида қоғозга қарамасдан ўқирди, ўзида қандай таассуротлар уйғотганини сўзлаб берарди. Қадимий юнон шеърларини худди муаллифи уни тинглаб тургандай ҳаяжонланиб ўқирди. У мусулмонлар Қуръон оятларини такрорлаганда янглиштириб юборишга чўчигандай, шеърни хато ўқиб қўйишдан қўрқарди. Ажабланарлиси, у бизни бу шеърларни ёддан билади деб ўйларди. Дунёда “Одиссея” ва Илиада” асарларини билмайдиган одамлар борлигини тасаввурига сиғдира олмасди. У ўйлардики, тўрт йил урушда қатнашиб келган бу ёшлар толиб бўлгунича эртаю кеч фақат Гомер, Эсхил, Еврипид ва бошқа юнон ёзувчиларининг асарларини ўқишган.

Бир куни у биз юнон адабиётидан жуда кам нарса билишимизни англаганда, йиғлаб юборишига оз қолган.

Айниқса, уни мен кўпроқ ҳайрон қолдирганман. Чунки бошқалар озми-кўпми юнон адабиётидан хабардор эди. У мендан Гомер ҳақида сўраганда Сулаймон Стальский ҳақида гапирдим. Максим Горький Сулаймон Стальскийни йигирманчи асрнинг Гомери деб атаганини айтдим. Профессор менга ачиниш билан қараб сўради:

– Сен қаерда ўсгансан? Ҳатто “Одиссея”ни ҳам ўқимаганмисан?

Мен эндигина китоб пайдо бўлган Доғистонда ўсганман деб жавоб бердим. Ўз айбимни беркитиш мақсадида ҳеч уялмасдан ёввойи тоғликман дедим. Шунда профессор мен ҳеч қачон унута олмайдиган сўзларни айтди:

– Йигитча, агар сен “Одиссея”ни ўқимаган бўлсанг ёввойи тоғлик бўлишингга ҳали анча бор. Сен жуда гўл ёввойисан.

Мен Греция ва Италияда бўлганимда профессоримизнинг ўша сўзларини ва унинг қадимий адабиётга бўлган меҳрини эсга олдим.

Уша вақтда мен Гомер, Софокл, Гесиод, Аристотелни қаёқдан билардим, ўзим эндигина рус тилида ўқиш-ёзишни ўрганган бўлсам. Ахир, Доғистоннинг қўли ҳали дунёнинг кўплаб хазиналарига етмасди.

Татам Муродов қўшиғини тинглаганда, Максакованинг йиғлаганини кўп бор ёзганман. Муродов ҳеч жойда ўқимаган, ўша вақтда олтмиш ёшда эди. Ҳамма қўшиқчининг овози Максаковани йиғлатди деб ўйлаганди, у бўлса шундай деди:

– Мен ачинганимдан йиғлаяпман. Шундай ёқимли овози бор экан. Агар ўз вақтида устозлари бўлганда, у қўшиқлари билан дунёни лол қолдирарди. Энди эса кеч, ҳеч ким ёрдам бера олмайди.

Доғистон ўтмиши ҳақида ўйлаганимда мен тез-тез шу сўзларни эсга оламан. Бу заминда қанчадан-қанча қўшиқчилар, шоирлар, ижодкорлар, курашчилар ўз иқтидорларини дунёга намойиш этмай оламдан ўтишди. Уларнинг кимлигини билмаймиз ҳам. Бизда ҳам ўзимизнинг Шаляпинлар, Поддубнийлар бўлишган. Эҳтимол, бизнинг Геркулесимиз Осмон Абдураҳмонов енгилмас курашчи бўларди, унинг кучига услуб ва маҳорат қўшилса кифоя қиларди. Аммо унга

устоз топилмади. Ҳа, бизда консерватория, институт, театр, академия, ҳатто мактаблар ҳам йўқ эди.

Тошбитик эслатар ўтмиш замонни,
Шукурки, йўлимиз бўлмаган тамом.
Боболар қиличда ёзган дostonни,
Биз уни қаламда эттирдик давом.

Тоғликлар қалам ушлашни, унда ҳарф ёзишни билишмаган. Уларга таслим бўлишни таклиф этган душманларга запорожияликларга ўхшаб бармоғини кўрсатишган. Ёки бирор нарсага расм чизиб душманларга жўнатишган.

У вақтда Доғистон ҳақида шундай дейишган: “Бу ерда айтилмаган ва ҳали ёзилмаган кўшиқ тош сандиқ ичида ётибди. Ким уни қўлга киритса, шу кўшиқни ёзади ва айтади”.

Ҳарфлар, сўзлар, китоблар — бу ўша ёпиқ сандиққа осилган қулфнинг калитлари. Аммо Доғистон узоқ йиллар бу калит кимнинг қўлида эканини билмади.

Қулф солинган сандиқни кўриш учун кимлар келмади? Баъзан улар сандиқ қопқоғини сал очиб ичида нима борлигини билишга интилишди. Доғистонликлар ҳали қўлларига қалам ушламаган даврда бу ерга келган меҳмонлар, саёҳатчилар, олимлар араб, турк, форс грек, грузин, арман, рус тилларида ўз хотираларини ёзишган.

Кутубхоналарда қадимий китобларни варақлаб, мен сени излайман Доғистон. Ҳар хил тиллардаги китобларда сенинг номларингни учратаман. Уларда Дарбанд, Кубачи, Чиркей, Хунзах каби номлар ёзилган. Саёҳатчиларга раҳмат. Сенинг турмуш тарзингни чуқур тушунишмаган бўлишса-да, тоғлар нарисида биринчилардан бўлиб Доғистон номини китобларга киритишди.

Кейин Пушкин, Лермонтов ўз сўзларини айтишди.

Доғистон водийси, жазирама туш,
Кўксимда кўргошин, ётибман беҳуш...

Қандай ажойиб мисралар! Бестужев-Мерлинский эса “Аммалатбека” асарини ёзди. Ҳозир ҳам унинг Дарбанд қабристонида қайлиги мозори устига қўйган ёдгорлиги кўзга ташланиб туради.

Александр Дюма ҳам Доғистонда бўлган. Полежаев ҳам бўлиб, “Эрпели” ва “Чир-Юрт” дostonларини ёзган. Улар сен ҳақингда ўзларича ёзишди, лекин ҳеч қайсиси ёш Лермонтов ва донишманд Толстой каби сени ич-ичдан ҳис қилишмаган. Мен уларнинг ёрқин истеъдодлари олдида бош эгиб, ёзган асарларини муқаддас китоблардай севиб ўқийман.

Ўғилга исм қўйиладиган кун — энг қувончли кун. Худди шундай ўғилларинг сенинг номингни она тилида биринчи бор ёзган кун ҳам энг қувончли кунлар қаторига киради. Эсимда, менинг биринчи ўқитувчим Вера Васильевна доска қаршисига чақириб, сенинг номингни ёз деганда хатоликка йўл қўйганман. Ўшанда “доғистон” деб ёзганман. Вера Васильевна Доғистон атоқли сўз эканини ва у катта ҳарф билан бошланишини тушунтирган. Мен қайта ёздим: “Доғистон”. Гўё катта ва кичик “д” ҳарфлари бўлиши керакдай туюлган. Бу ҳам хато эди. Учинчи уринишда тўғри ёздим: “Доғистон”.

Доғистон, сени ҳам шундай ёзишга, ўзинг ҳақингда шундай сўзлашга ўргатишмадими? Неча бор бошидан бошладинг, алифбо, ҳарф танладинг. Араб, лотин, рус ҳарфларида ёзиб кўрдинг. Жуда кўп

хатоликларга йўл қўйдинг. Катта ҳарф билан бошланадиган сўзни кичик ҳарф билан, кичик ҳарф билан ёзиладиган сўзни катта ҳарф билан бошладинг. Доғистоним, фақатгина учинчи уринишда тўғри ёздинг. Кейин дастлабки газета-журналлар, китоблар чоп этилди. Мана уларнинг исмлари: “Тонг юлдузи”, “Янги нур”, “Жайрон”, “Тоғликлар мақолалари”, “Қўмиқ эртаклари”, “Лак тароналари”, “Даргин қиссаси”, “Лезгин шеърлари”. Ҳаммаси она тилимизда. Бу фақат номлар эмас, улар – қанотлар!

Сулаймон Стальский Максим Горькийдан шундай илтимос қилди: “Иккимизнинг ёшимиз ҳам бир жойга бориб қолди. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрдик, умрнинг қадрини тушундик. Иккимизнинг ҳам китобларимиз бор. Аммо сен қоғозга ёзасан, чунки ёзишни биласан. Мен эса қуйлайман, чунки саводим йўқ. Мен Доғистон, сен Россия ҳақида ўйлайсан. Россия саводхон мамлакат. Доғистонда эса ҳали кўпчилик ўзининг исмини ҳам ёзишни билмайди. Имзо қўйиш ўрнига бармоғини босади. Сен бизга зиёли ёзувчиларингни жўнатсанг, улар доғистонликлар ҳақида бутун мамлакатга, бутун дунёга ёзишса”.

Уларнинг суҳбатига Эффенди Капиев таржимонлик қилди. Горький Сулаймон Стальскийга илтимосини бажаришини айтди. Кейин Капиев томонга ишора қилиб: “Эндиликда Доғистондан билимли ва истеъдодли ёшлар етишиб чиқаяпти, уларнинг ўзлари доғистонликларнинг барча тилларида республикангиз ҳақида ёзишса яхшироқ бўлади”, деди. Сўзининг охирида Максим Горький сизларда шундай ҳикмат бор деди: “Уйнинг қандай ҳолатда эканлигини унинг деворлари яхшироқ билади”.

Максим Горький айтган ёшлар улғайишди, қаришди. Улар Доғистон ҳақида китоблар ёзишди. Илгари оталар ўғилларига мерос қилиб қилич ва пандур қолдиришарди. Эндиликда эса — қалам ва қоғоз! Доғистонда кун йўқки, ўзил туғилмаган бўлса. Эндиликда Доғистонда ҳар куни китоб ҳам чоп этилади. Ҳар ким Доғистонни ўзича ёзади. Отам ҳам эллик йилдан ортиқ вақт ёзди. Аммо ҳамма ўйлаганларини ёзишга умри етмади. Энди мен ёзаяпман. Аммо ҳамма ўйлаган нарсаларимни ёзишга улгураманми? Шу боис фарзандларим ёстиги тагига ханжар эмас, қалам ва тоза дафтар қўяман. Отамнинг ва менинг Доғистоним битта. Фақат у бизнинг қаламларимиз тасвирларида ҳар хил. Ҳар биримизнинг ўз дастхатимиз, ўз алифбомиз, ўз услубимиз, ўз оҳангимиз бор. Хуллас, арава йўловчиларини ўзгартирган ҳолда ўз йўлида давом этаяпти.

Отам айтарди: “Ўзинг билган нарсалар ҳақида ёз. Билмаган нарсаларингни бошқа китоблардан ўқи”.

КИТОБ

Китоб билан дўст тутин, ундаги ҳар бир сатр
Сенинг қарашингга зор, улар сенга вафодор.
Балки жуда бойдирсан, балки жуда ҳам фақир,
У сени алдамас ҳеч, хиёнат қилмас зинҳор.

Китобни пешонангга суриб, ўпиб оч аста,
Чунки унда ҳикматлар хазинаси яширин.
Ҳар сўзнинг мағзини чақ, ўзингни олма катта,
Умринг бўйи китобдан изла илму фан сири.

Кўлдан қўйма китобдай қадрдон, содиқ дўстни,
Агар уни сўксанг ҳам сенга боқмас дарғазаб.

Юзингга ҳам солмайди сендаги бор кам-қўстни,
Агар улоқтирсанг ҳам кетиб қолмас аразлаб.

Китоб жуда бой мезбон, тўқиндир дастурхони,
Саховати самимий, боғида мева шигил.
Сен эса унинг интиқ кутаётган меҳмони,
Боғларидан ҳамиша сархил мева тера бил.

Сен китобга ишонгин орзу ва ҳаётингни,
Гоҳида шоирнинг ҳам юраги қайнаб-тошар.
Шеърятдан яширма розинг, ҳиссиётингни,
Шундай қилган доимо дардига даво топар.

Отамга ёш шоирлар машқларини олиб келганда, аввало улардаги имловий хатоларга қарарди. Чунки “жўяклар қандай олинган бўлса, демакки, унинг эгаси ҳам шундай”. Кейин имловий хатоларини тўғрилаб, тиниш белгиларини қўйиб чиқарди. Бошини чайқаб, уларга шундай дегандай бўларди: “Аввал тўғри ёзишни ўрган”. Айрим ёшлар “XX аср Гомери” саводсиз бўлганини айтишарди. “Бу ҳақда билмас эканман”, – дер эди отам ёш “гомер”га. Доғистонда бундай “гомер”лар ҳозир ҳам кўп. Шеърлардаги битта имловий хато ҳам отамнинг гашини келтирарди. Ўзининг шеърини газетада имловий хато билан чоп этишганда, отам бу ҳақда шундай шеър ёзганди.

Доғистонга бағишлаб,
Газетага шеър бердим.
Чарчашмабди тарашлаб,
Ҳолини забун кўрдим.

Шеърим солиб келига,
Толқон қилиб туйилган.
Аямасдан белига,
Келисопда урилган.

У йўлда бўлган дучор,
Бир тўда маст-аластга.
Ҳар мисрада шикаст бор,
Тенг келмаган нокаста.

Ёки йўлда дуч келган,
Чондоглинлик ёшларга.
Кейин аранг қутулган,
Қочиб тоғу тошларга.

Якуни тамом ўзга,
Не куйларга солмаган?
Тушунмадим ҳеч сўзга,
Маза-матра қолмаган.

Елкасида ўйнаган,
Қамчиларнинг бўрони.
Додласа ҳам қўймаган,
Мисраларнинг йўқ жони.

Пичоқланган бош суяк,
Уни таниб бўлмайди.
Не қўйга солдинг фалак,
Буни шеърхон билмайди.

Хуллас, чеккан кўп жафо,
 Турар бошдан-оёқ қон.
 Ишратпараст Мустафо
 Каби бўлган тошбўрон.

Нашрингиз ҳар сониди,
 Бор шундай ўнлаб қурбон.
 Гарчи жон йўқ жонида,
 Улар бўлар қаҳрамон.

Дер: танқид ўз-ўзини,
 Айбдор учун бир савоб.
 Қолдирмасдан сўзимни
 Шу шеъримни қилинг чоп.

Менинг отам... Албатта, отамни яқиндан билган одамлар уни ўзлари кўрган ҳолида тасаввур қилишади.

Албатта, отам шудгор қиларди, ўт ўрарди, пичанни аравага ортарди, отга ем берарди ва бошқа уй-рўзгор ишларига қарарди. Лекин мен отамнинг фақат китоб ўқиётган ҳолда тасаввур қиламан. Отам китобни икки қўли орасида учишга шай қушдай ушларди. Меҳмондўст отам китоб ўқиётган вақтда келган одамни, худди намозини бузган кишидай хаёли паришон ва хижолат чекиб кутиб оларди. Шу боис отам китоб ўқиётган вақтда онам оёқ учида юрар, кўрсаткич бармоғини лаблари устига қўйиб бизни шивирлаб гапиришга ундарди:

– Шовқин қилманглар, отанг ишлаяпти.

Онам фикрини тўғри ифодаларди, чунки китоб ўқиш ёзувчи учун иш билан барабар.

Баъзан онам сиёҳдонда сиёҳ қолган-қолмаганини билиш учун ижодхонага киришга журъат қиларди. Лекин онам ҳар доим отам йўқ вақтида хонага кириб сиёҳдонни текшириб турарди, агар қуриб қолган бўлса сиёҳ қуйиб қўярди.

Агар отам ҳаётида иккита қувончли кун бўлса, иккаласини ҳам унга китоб бахш этганди.

Агар отам ҳаётида иккита бахтсиз кун бўлса, уларни ҳам китоб бошига солганди.

Улар — ўқиган китоблари ва ўзи ёзган китоблар.

Одамлар қандай илтимос билан келишмасин, у рад жавобини бера олмасди. У “бор” нарсани “йўқ” деб айтишни ўтакетган ёлғончилик ва оғир гуноҳ деб ҳисобларди. Отамдан ўзи ёқтирган китобини сўраб келишганда жуда мушкул аҳволда қоларди. Китобни берди, у ўзганинг қўлида, лекин отамнинг қўли чўзилган ҳолда қоларди. Агар китобни олган киши уни белгиланган муддатдан кейин ҳам қайтармаса отам шундай мактуб ёзарди: “Сиз ўтган сафар ўзингиз билан олиб кетган дўстимни жуда соғиндим. Уни қайтариш ҳақида ўйлаясизми?”

Оилада Ҳамзат ягона ўғил (ягона бўрк) бўлган, ундан кейин еттита қиз туғилган. Улар ота-онадан эрта етим қолишган. Ҳамзат туғилган овулини эрта тарк этган. Етим болаларга қарашни зиммасига олган амакиси қатта овулда кўпроқ ақл бўлади деб мадрасага ўқишга жўнатган. Ў қишдан кейин ёш Ҳамзат оғир хуржунини у елкасидан бу елкасига олиб овулма-овул кезган. Хуржунининг бир кўзига китоб, иккинчи кўзига толқон солинган. Айтиш мумкинки, у туғилган овулига бой бўлиб қайтган. Чунки у саргузаштларга бой сафари давомида жуда кўп билим орттирган. Овул йиғинида унга айтишган: “Агар ўз иқтидоринг ва билимингни битта аравага юклай олсанг, сафаринг узоқ бўлади”.

Улар янглишмаган экан. Отам ҳурмат қозонди. Шеърларидаги айрим мисралари мақолдай тақрорланади.

Отам катталарга, болаларга, бу дунёга келаётганларга ва бу дунёдан кетаётганларга бағишлаб кўплаб асарлар яратди. Улар шеърлар, пьесалар, дostonлар, масаллар, эртақлар эди. Услуби оддий ва равон эди, тили ҳам. Чунки унинг ўзи шундай эди. Одамлар ёшлигидан аризалар, мурожаатлар ёзиб беришини сўрашган. Уларни араб, лотин ва рус тилларида ёзишга тўғри келган. Маълумотномаларни ҳам ўнгдан чапга, кейин чапдан ўнгга ёзган.

Ундан сўрашган:

– Нега чапдан ўнгга қараб ёзаяпсиз?

– Чапда юрагим, ўнгда илҳом. Бизга жуда қадрли нарсалар чап кўкракда сақланади.

– Унда нега ўнгдан чапга қараб ёзаяпсиз?

– Одамнинг кучи ўнг қўлда, ўнг томонда. Мўлжал ҳам ўнг кўз билан олинади.

Бу сўзларни отам ҳазил учун айтган. Лекин шунча тил алифбосини ўрганиш ҳазил иш эмас. Отам шеърларини фақат авар тилида ёзарди.

Айрим шеърларигина араб тилида ёзганди. Улар дил рози ифодаланган шеърлар эди. Оила аъзоларидан кимдир ўқиб қолмаслиги учун араб тилида ёзарди. Отамнинг бундай шеърлари кам эди. Умуман, отам бундай шеърлар ёзишдан йироқ эди. У шундай дерди:

“Шеър шундай бўлиши керакки, уни ҳеч тортинмай онангга, қизингга, синглингга ўқий олгин. Мен “ўн олти ёшга тўлмаганлар кўйилмайди” деган ёзуви бор кинофильмларни ёқтирмайман”.

Отам араб тилида чиройли хуснихат билан ёзарди. У ҳарфларнинг ёзилишидаги гўзалликни ёқтирарди. Араб тилида бадхат ва пала-партиш ёзилган мактубларни олганда гаши келарди. Бир куни эски қадрдонидан араб тилида пала-партиш ёзилган мактуб олди ва шу ҳолатга шеър бағишлади:

“О” ҳарфларинг мисли катта тешик тоғора,
 Нуқталаринг бесўнақай – ҳар бири харсанг.
 Битта ҳарфинг гишти кўчган қийшиқ минора,
 Қуламоқдан бери бўлиб турибди аранг.
 Битта ҳарфинг қоятошнинг остида қолган,
 Қандай қилиб шу кўйларга солгансан уни?
 Бир ҳарфингнинг бўрк остида боши йўқолган,
 Мушугингнинг панжасида ёздингми буни?
 Ҳар бир ҳарфинг тарвақайлаб шохлаган бута,
 Гапинг эса ўтиб бўлмас чангалзор гўё.
 Кириш учун керак ўткир арра ва болта,
 Қандай қилиб ёзиш мумкин бундаин расво?

Бу шеър ўз вақтида кўпларнинг қитиқ патига тегди. Айримлари шеърни тўғри тушунишмагани, бошқалари шеърни жуда яхши тушунишгани учун отамдан хафа бўлиб юришди. Баъзилар Ҳамзат пала-партиш ёзилган араб тилидаги мактуб устидан эмас, балки араб тили, араб халқи устидан кулаяпти дейишгача борди.

Аммо отам араб тилини танқид қилишни хаёлига ҳам келтирмаганди. У ўзларининг пала-партишлиги билан бу ёзувнинг қадрини тушираётган кишиларнинг томорқасига тош отганди. Умуман, отам ҳеч бир алифбо ҳақида ёмон сўз айтмасди. Аксинча, бирор алифбони камситмоқчи бўлган кишиларни кўрса, эътирозини билдирарди.

“Тўғри, араблар Доғистонга ҳужум қилишган,— дер эди отам,— бироқ бунда араб ёзувининг ва китобларининг сира айби йўқ”.

Овулимиз кексалари уйимизнинг томида тез-тез тўпланишарди. Отам уларга ажойиб қисса, ҳикоя ва шеърлар ўқиб берарди. Араб шеърларининг мунгли оҳанглари барчани ўйга толдирарди.

Ўша вақтларда отам рус тилини билмасди. У Чехов, Толстой, Ромен Роллан асарларининг арабча таржимасини ўқирди. Тоғликлар ўша вақтда бу ёзувчиларнинг ҳеч қайсиси ҳақида тасаввурга эга эмас эди. Бошқа ёзувчилардан кўра отам Чехов ҳикояларини яхши кўрарди, айниқса, “Хамелеон” ҳикоясини қайта-қайта ўқирди.

Бизда араб тили кенг тарқалганди. Айримлар ўз алифбомиз бўлмагани учун араб тилида ижод қилишган, айримларга эса ўз она тилимизга нисбатан араб тили бойроқ ва бадиийроқ туюлган. Барча расмий хат ва ҳужжатлар араб тилида ёзилган. Қабртошлардаги жимжимадор ёзувлар ҳам араб тилида эди. Отам уларни осонгина ўқиб, бошқаларга мазмунини тушунтириб берарди.

Доғистон маърифатпарварлари Алибек Таҳо—Ғоди ва Жалол Кўрқмасовнинг саъй-ҳаракатлари билан кутубхона ташкил этилди. Жалол Сарбонна университетини тугатганди, ўн икки тилни биларди, Анатоли Франсининг яқин дўсти эди. У тоғлик овулларга бориб қилич, от, сигир таклиф қилиб қадимий китобларга айрибошларди, кейинчалик китоб учун бир халта ун ва бир тўп газлама берди.

Жафокаш Доғистоннинг китоби ҳар хил ҳарфда, ҳар хил хатда, ҳар хил тилда ёзилди. Муаллифлари бу китобни ёзиш керак бўлгани учун ёзишди, гонорар ҳам таъма қилишмади. Фақат бу китоб кейинроқ чоп этилди.

“Тоғлик” деб номланган газета ташкил этилди. Унинг номи бир неча марта ўзгарди. Айнан шу газетада отамнинг илк шеърлари босилган. Отам бу газета билан узоқ йиллар ҳамкорлик қилдигини эмас, балки ўзи ҳам бу ижодий жамоада бир муддат ишлади. Ўшанда мен шеърлар газетада бунча тез чоп этилади деб ҳайрон қолардим. Чунки кечагина кўз ўнгимда отам ёзган шеърни бугун эрталаб газетада ўқирдим. Кейин чиққан шеърлари тўпланиб, китоб ҳолида чоп қилинди. Умуман олганда, кейинчалик отамнинг барча асарлари тўпланиб, тўрт томлик салмоқли китоб ҳолига келтирилди.

У ўзининг ижодхонасида, китоблари, қалам-ручкалари, ёзилган қоғозлари ва ёзилмаган оппоқ қоғозлар қаршисида вафот этди. Бу оппоқ қоғозларга энди бошқалар ёзади. Ҳа, Доғистон ўқияпти, Доғистон билимини ошираяпти, Доғистон ёзаяпти.

Энди қандай ўқиш бошлаганим тўғрисида гапириб бераман. Тўғрироғи, мени ўқишга қандай мажбур қилишгани тўғрисида.

Ўшанда беш ёшда эдим. Бутун Доғистон ўқиш учун партага ўтирганди. Бирин-кетин мактаб, билим юрти, техникум очилаётганди. Кексалар ва болалар ҳам, эрлар ва хотинлар ҳам ўқиётганди. Ҳар куни ё саводсизликни тугатиш ёки маданий юриш тадбири ўтказиларди. Отам олиб берган биринчи дафтар, биринчи “Алифбо” китоби ҳамон эсимда. Отамнинг ўзи овулма-овул кезиб, ҳаммани ўқишга даъват қиларди.

Янги ёзувимиз пайдо бўлди. Отам буни мамнуният билан қарши олди. Ҳар доим отам Доғистоннинг ўз ёзуви бўлмагани учун мамлакат, жаҳон маданиятидан узилиб қолишидан хавотирга тушарди.

Отам айтарди: “Доғистон — катта мамлакатнинг бир қисми. У бутун мамлакатни, бутун дунёни билиши, ёзувларини тушуниши ва ҳаёт китобларини ўқиши керак”.

Илгари овулда биргина мулла хат ва китобни ўқий оларди. Энди мулладан бошқа ҳамма янги ёзувдаги китобларни ўқияпти.

Кичик халқнинг тақдири буюк экан. Яна янги-янги Доғистон қиссалари яратилади. Уларнинг охири бўлмайди. Агар шу зарҳал ҳарфлар билан ёзилаётган китобга менинг бирор саҳифам кирса, ўзимни гоят бахтиёр ҳисоблардим. Менинг Доғистоним, сенга бағишлаган кўшиқларимни қабул қил!

Доғистоним, сенга фидодир жоним,
Яшайпман бутун борлигим атаб.
Барча олган орден, медаль, унвоним,
Тоғларинг кўксига қўяман қадаб.

Янгроқ мадҳиямдир шарафинг, шонинг,
Шеъримга кўчирмоқ истайман боринг.
Чакмоним – бағрингда ўсган ўрмонинг,
Бўрким – чўққингдаги оппоқ муз-қоринг.

Мана тамом. Энди хайрлашамиз. Худо хоҳласа, сиз билан яна учрашамиз.

Китоб турли жойларда ёзилди: Цада овулида, Москвада, Маҳачқалъада, Дилижонда ва бошқа кўплаб шаҳарларда. Қачон бошлаганим эсимда йўқ. Унга 1970 йил 25 сентябрь куни нуқта қўйдим.

Тамом-вассалом.

*Русчадан
Асрор МУМИН
таржимаси*

Жан Жак РУССО

Илм-фан ва санъат равнақи ахлоқнинг покланишига ёрдам берадими?

“Бу ерда мен мусофирман,
Ҳеч ким мени тушунмайди”.

Овидий

ЭСЛАТМА¹

Машҳур бўлиш одамга катта масъулият юклар экан. Мана шу машаққатли меҳнатим эвазига шон-шухратга эришдим. Шубҳасиз, бу асарим номимни элга танитиш билан бирга мукофот ҳам олиб берди, лекин у, нари борса, ўртачадир, тўғрироғи, нашр қилинган асарларим ичида арзигулиги, деб ҳам айтолмайман. Агар шу биринчи асарим ўз даражасида қабул қилинганда эди, мен бунчалик қийналиб юрмаган бўлардим. Ўша пайтда менга билдирилган ўринсиз хайрихоҳлик ҳадемай қаттиққўлликка дуч келишини ким ўйлабди дейсиз, бу эса ундан-да адолатсизроқ бўлди².

МУҚАДДИМА

Пайти келиб, кўтаришга арзийдиган катта ва жуда зўр масалалардан бири мана шу. Бу МУЛОҲАЗАЛАРда адабиётнинг барча соҳаларини тўлдириб юборган, ҳатто академик дастурлардан ҳам юқори бўлган метафизиканинг нафис

¹ Асар 1749 йилда ёзилиб, 1750 йилда Дидро ёрдамида нашр этилган. Мазкур билдириш эса 1763 йилги нашр учун ёзилган.

² Бу ерда Руссонинг “Эмил ёхуд тарбия” романи Франция ва Швейцарияда қораланишига ишора бор. (*Тарж.*)

ЖЕНЕВАЛИК ДОНИШМАНДНИНГ СЕВИНЧ ВА ҚАЙҒУЛАРИ

Барча тараққийпарвар одамларнинг ҳурмат-эъзозини қозонган Жан Жак Руссо “Дил из-хори” асарида ёзишча, ёшлик чоғларида маърифатли камбағаллар оиласидан чиққани учун, одатда бойларнинг кўпчилиги маърифатсиз бўлиб, маърифатли яхши одамларни қул қилиб ишлатишни ўз бошида англаб етган. Отаси уни ҳунар ўрганиши учун золим устага шогирд қилиб берган. Золим устани эса зодагонлар ва буржуазия – янги бойлар эзиб ишлатар эдилар. Кўпчиликнинг камбағалликда кун кечирishi, бир тўда бойлар, зодагонларнинг зеб-зийнат ва ҳашаматда яшаши, яъни жамият фуқаролари ўртасидаги тенгсизлик, шахс эркинлиги йўқола бориб, меҳнат аҳлига жабр-зулм кучайishi Руссонинг изтиробга солган. Бу тенгсизлик Европанинг маънавий устозлари бўлмиш, зодагонлардан чиққан халқ ҳимоячилари Мишель Монтен (“Тажрибалар”), Ларошфуко (“Максималар”), “Лабрюйер (“Характерлар”), Шарль де Монтескье (“Қонунлар руҳи”) каби моралист-насихатчи донишмандларни ҳам ташвишга солган эди. Руссо буларни ўқиб, улгайган.

Жан-Жак Руссога булардан ҳам аввал, Рим империяси қўл остидаги херонейлик юнон донишманди Плутархнинг “Қиёсий ҳаётномалар” асарида тасвирланган ватанга бегараз хизмат қилган Перикл, Демосфен, Солон, Фалес каби қаҳрамонларнинг истибоддга қарши қаҳрамонларча курашлари илҳомбахш таъсир кўрсатган.

томонлари ҳақида эмас, балки инсон зотининг бахтига боғлиқ бўлган ҳақ йўлларида бири ҳақида сўз боради.

Бу баҳсда ўз хулосамни таклиф қилишга журъат этганим учун мени кечиришлари осон бўлмаслигини ҳам сезиб турибман. Гарчи бир нечта ДОНИШМАНДнинг маъқуллашларига сазовор бўлсам-да,¹ ҳозирги пайтда одамлар нимадан қойил қолишларини билган ҳолда, шу нарсага тўғридан-тўғри ҳужум қилганим учун улардан фақат мени ёмонотлиққа чиқаришларини кутишим мумкин, холос. Лекин ЖАМИЯТНИНГ маъқуллашларига суянмоқчи эмасман, шунинг учун мен ўз йўлимни танладим: ақли зукколарга ҳам, турли санамларга ҳам ёқиш ниятим йўқ. Ўз даврининг маслағига, ўз МАМЛАКАТИГА ва ўз ЖАМИЯТИГА бўйсунувчи инсонлар ҳар бир замонда ҳам бўлади. Бугунги кунда айримлар ўзларини эркин фикрловчи ва файласуф деб атайдилар, шу сабабли улар (Францияда диний урушлар вақтида тузилган) Муқаддас Лига даврида албатта фидойилар бўлур эдилар (Варфаломей кечасини эсланг — тарж.). Агар ўз замонандан узоқроқ яшамоқчи бўлсанг, бундай китобхонлар яъни, мутаассиблар учун ёзиб ўтирма.

Яна бир сўзни айтмай. Менга кўрсатилган иззат-ҳурмат бунчалик даражада бўлади, деб ўйламаганим, МУЛОҲАЗАЛАРИМНИ юборганимдан сўнг ҳам унинг устида жуда кўп ишладим, кенгайттирдим, қайсидир маънода уни янги асарга айланттирдим. Энди эса бу асарим мукофотга сазовор бўлган пайтда қандай бўлса, шундайлигига қайта тиклашга ўзимда мажбурият сездим. Мен унга фақат бир неча изоҳ киритдим, икки жойда кўшимча иловаларни қолдирдим, уларни осонликча кўриш мумкин. Улар Академия томонидан, балки маъқулланмаслиги ҳам мумкин. Адолат, ҳурмат ва миннатдорлик мендан шу тарзда огоҳлантириб қўйишимни тақозо этади, деб ҳисобладим.

Илм-фан ва санъатлар равнақи ахлоқнинг поклянишига ёрдам берадими? деган савол юзасидан

МУЛОҲАЗА

Биз соддадил одамлармиз,
Юзаки гапларга алданамиз

*Гораций,
Шеър санъати, 25.*

Илм-фан ва санъатларнинг равнақи ахлоқнинг поклянишига ёрдам берадими ёки унинг бузилишигами? Шу масалани кўриб чиқишимиз зарур. Бу хусусда мен қайси тарафда бўлишим керак? Ҳеч нарсадан хабари йўқ (яъни, тарафкашлик қилмайдиган ва бу билан ўз ҳурматини йўқотмаган ҳалол инсонлар тарафида бўлишим керак, жаноблар.

¹ Дидро ва д'Аламбер кўзда тутилган. (Тарж.)

Золим подшоҳларга, қирол Людовикка, Россия императори маликаси Екатеринага устозлиги билан мактанувчи, зеб-зийнатда, нодир санъат асарлари орасида яшашни хуш кўрувчи, мусулмонларнинг сеvimли пайгамбарини масхара қилиб, драма ёзган Франсуа Вольтер ижтимоий тенглик учун, шахс эркинлиги идеаллари учун оташин курашчи Руссони ёқтирмаслиги табиий эди. У, турли иғволар йўли билан Руссонинг Франциядан қувгин қилинишига эришди. Вольтер “Кандид”, “Зодиг ёҳуд қисмат” каби фалсафий қиссаларида Руссо каби софдил қаҳрамонларни тентак деб, масхара қилди.

Лекин, Жан-Жак Руссони севган, эъзозловчи одамлар орасида Пол Гольбах, Монтескье, Бюффон, Мабли, Мариво, Дидро Ламетри, Фонтенель каби буюк маърифатчилар бор эди. Хусусан, энциклопедиячилар гуруҳи етакчиси Дени Дидро женевалик эркпарвар Руссонинг илк асари, Дижон академияси мукофоти олган “Илм-фан ва санъатлар равнақи ахлоқнинг поклянишига ёрдам берадими?” рисоласини қизгин кутиб олди ва уни нашр этишга ҳисса қўшди. Бу асарида Руссо умуман илм-фанларга ва санъатларга қарши эмас, балки ахлоқни, табиийликни бузувчи илм ва санъатларга қарши эди.

Жан Жакнинг ёшлик йиллари Франциянинг чекка мустамлакаларидан бўлмиш Савояда ўтди, кўп ўқиш, маърифат таҳсили билан шугулланди. Католик маъзабига берилган, ҳар бир шахснинг истеъдодига йўл очишга интиланг Луиза де Варран хоним ўз меҳмонхонаси — салонидида кўпчилик зодагонлар ва оддий халқдан чиққан олимлар, санъаткорлар қаторида Руссога

Бу муҳокама ҳакамлари олдида айтмоқчи бўлганларимни қаттиқ туриб ҳимоя қилишим анча қийин бўлади – мен буни сезиб турибман. Европанинг энг билимдон олимлари мажлисларининг бирида илм-фанларни ёмонлаш, машҳур Академия олдида нодон (кўринган) одамларни кўкларга кўтариш ва ҳақиқий фозилларни ҳурмат қилган ҳолда, илмий машғулотларга бўлган нафратли муносабатларни муросага келтиришга қандай ҳаддиге сиғади? Мен бу барча зиддиятларни кўрдим, лекин улар бу гапларни ёзишдан тўхтаб қолмади.

Илм-фанларни ҳақорат қилмаяпман, – дедим ўз-ўзимга – фазилатли инсонлар олдида эзуликни ҳимоя қилаяпман, холос.

Фозил инсонлар учун билим қай даражада қимматли бўлса, ҳалол инсонлар учун ростгўйлик ундан-да қимматроқдир. Нимадан кўрқаман? Мени тинглаётган мажлис аҳли ўқимишлироқ бўлгани учунми? Ҳа, кўрққанганимни тан оламан, лекин гапимдаги мулоҳазаларим учун эмас, балки нутқимдаги жумлалар гализ чиқиб қолишидан хавотирдаман. Адолатли ҳакамлар баҳслашгаётганида шубҳага борсалар, ноҳақ эканликларини иккиланмай тан оладилар; ҳақ йўлни ҳимоя қилаётганлар учун эса ҳалол ва билимдон рақиб олдида сўзлаш маъқулроқ, чунки улар ўз виждонлари ҳукмига қараб яшайдилар.

Руҳимни кўтарган бу фикрга бошқа яна бир фикр қўшилди-ю, қатъий бир қарорга келдим: табиат менга ато қилган ақлимга суяниб, ҳақиқат тарафини танладим: нимага эришмайин, битта мукофот мен учун тайин – мен уни қалбимнинг энг тубидан топаман.

БИРИНЧИ ҚИСМ

Қайсидир маънода инсон ўз куч-ғайрати билан ўзининг борлигини билдириши; табиат ўраб қўйган зулматни ўз ақли зиёси билан ёритиши; ўзлигидан ҳам юқорироқ кўтарилиши, ўз ақл-заковатида самоларгача кўтарилиши, Коинот кенгликларидан Қуёш каби улкан қадамлар билан ўтиб бориши – энг муҳими ва мушқули – ўз ички дунёсига кириши, ўзидаги инсонни ўрганиши, унинг табиатини тушуниши, унинг мажбурияти ва тақдирини билиши қанчалик улғувор ва гўзал манзара. Бундай барча ажойиботлар яқин авлодларимиз хотирасида қайтадан жонланди.

Европа биринчи асрлардаги ёввойилик даражасига яна тушиб қолди. Дунёнинг шу қисмида яшовчи, ҳозирги пайтда энг зиёли ҳисобланмиш бу халқлар бир неча аср муқаддам ночор аҳволда яшар эдилар. Билмадим, нодонликдан ҳам жирканч бўлган сохта илм ҳақиқий илм номини ўзлаштириб олди ва унинг қайтиш йўлига ўтиб бўлмас тўсиқ қўйди. Одамларни соғлом фикрлашга қайтариш учун кескин бурилиш зарур эди ва ниҳоят у келди, лекин қутилмаган тарафдан келди. Константин тахти қулагач, Қадимий Юнонистон маданияти парчалари Италияга олиб ўтилди. Францияда ўз навбатида мана шу қимматбаҳо

ҳам ҳомийлик қилди. Унинг илм-фанларни ўрганишига ва ижод қилишига қулай шароитлар ҳозирлади.

Лекин бой, зодагонлар муҳитида бойликка очкўзлик, ёлгон, риёкорлик, кибру ҳаво авж олганини ёқтирмаган Жан Жак улар даврасини тарқ этиб, Франсиянинг Венециядаги элчиси бўлган бир “маърифатли” зодагонга котиблик хизматида кирди. У қаттиқ ишласа ҳам инжиқ бошлигидан бир оғиз раҳмат эшитмай, фақат сўкиш эшитавергач, бу ишни ташлаб, Парижга қайтди. Бу ерда машҳур файласуф Дени Дидро машҳур “Энциклопедия” нинг мусиқа санъатлари бўлимига доир мақолалар тайёрлашни Жан-Жакка топширди.

Лекин кўп ўтмай, Дидро “Кўрлар ҳақида мактублар” асарида Франция ҳукумати раҳбарларини кўрларга ўхшатгани учун вақтинча қамоққа ташланди. Руссо дўстини кўришга Париж яқинидаги Венсен қамоқхонасига борганида у ерда маҳбус ўқийётган журналлардан бирида (“Француз Меркурийси”) Дижон Академиясининг конкурси – танлови ҳақида эълонни ўқиб қолди. Дижон Академияси ўз устави – низомига кўра, зодагонлар ва мансабдорларнинг ишларини қабул қилмас, асосан камбағал истеъодларга ёрдам берарди. Бу танлов мавзуи Руссонинг кўнглида йигилиб қолган кўпгина муаммолар ҳақида фикр билдиришга имкон берарди. Бу имконият Руссога жўшқин илҳом бахш этди. Ва у танлов мақола-рисоласида маърифатчилик даврининг ечми топиллиши мушқул, зиддиятли муаммоларини, илм-фанлар ва санъатлар инсонларга маърифат беришдан кўра, улардаги табиий туғма инсоний фазилатларнинг йўқолишига, одамларнинг илм-фанларга яқинлашуви инсонликдан узоқлашувга олиб бораётганини кўрсатиб берди. Кейинчалик Руссо бу фикрларини қисман ўзгартирган ҳам.

қолдиқлардан бойиб кетди. Тез орада адабиёт билан изма-из турли илмлар кириб келди; ёзиш санъатига фикрлаш санъати кўшилди; бу изчиллик қизиқ туюлганига қарамай табиийроқ кўринади. Ҳар ҳолда илҳом париси аксарият одамлар ўртасида яқин муносабатлар ўрнатилишига олиб келади; умум эътиборига сазовор бўлган асарлар одамларни яқинлаштиради, бир-бирларига ёқиш истаги тугилади.

Баданда бўлгани каби, руҳнинг ҳам маънавий эҳтиёжлари бор. Кейингиси жамият асосларини ташкил қилса, олдингиси ҳам ижобий ҳодиса ҳисобланади. Жамоага бирлашган одамларнинг хавфсизлиги ва фаровонлигини ҳукумат ва қонунлар таъминлайди. Илм-фан, адабиёт ва санъат эса, гарчи унчалик қаттиққўл бўлмаса-да, ҳарҳолда улардан кучлироқдир, булар кишанларни гуллар билан безаб туради, эркинлик деб аталмиш азалий ҳисийларни бостириб туради, қуллик ҳолатидагиларни ўз аҳволларига шукур айтиб, ҳаётни севишга мажбурлайди, шу билан уларни маданийлашган халқлар қаторига кўшади. Зарурат тож-тахтни яратди, илм ва санъат уларни мустаҳкамлади. О, замон ҳукмдорлари, истеъдодларни ардоқланг, илм ва санъатни ривожлантираётганларга яхши каранглар.

Маданийлашган халқлар, истеъдодларни ривожлантиринг, бахтиёр қуллар, ўзингиз мақтаниб юрган нафис ва нозик дидингиз, бир-бирингиз билан осон муомала қилишни таъминлайдиган, оғир-босиқ хулқ-атворингиз учун улардан миннатдор бўлинг. Хуллас, истеъдод сизлардаги барча фазилатларни кўрсатишга хизмат қилади, гарчи бирорта фазилатингиз бўлмаса ҳам.

Афина ва Рим ҳашаматли даражада юксакликка кўтарилган пайтларида ҳам хушмуомалалик билан шундай қулай йўл тутганлар, бу билан улар мақтанишга ўрин қолдирмаганлар, бинобарин, бошқалардан ажралиб турганлар. Сўзсиз, бизнинг асримизда худди шундай йўл тутиш билан Миллатимиз барча замонларни ва халқларни қувиб ўтади. Насиҳатгўйликка йўғрилмаган фалсафа – табиий, лекин огоҳлантирувчи, айни пайтда олмон қўполлигидан ва италян найрангбозлигидан узоқ бўлган нозик муомала маданияти барчаси зодагонларга мансуб, такомиллашган маданий муносабатлардан олинган тажрибалар маҳсулидир.

Агар ташқи қиёфамиз ҳақиқий руҳий интилишларимизни доимо акс эттириб турса эди, маъқул ишларимиз яхшилик билан тугалланиб, олий даражадаги ахлоқий ҳикматларимиз кундалик турмуш қоидалари сифатида хизмат қилса, ҳақиқий фалсафа файласуф номининг ажралмас қисмига айланса, ана шунда жамиятда бирга яшаш ёқимли бўлур эди! Лекин бундай кўп сифатларнинг бирга келиши камдан-кам учрайдиган ҳолат, яхшиликнинг бундай сифатлар билан доимо бирга бўлиши амри маҳол. Қимматбаҳо кийимлар одамнинг ўзига тўқлигидан, либосларнинг нафислиги эса унинг дидли эканлигидан далолат беради. Лекин одамнинг соғломлиги ва бақувватлиги бошқа белгиларида намоён бўлади: сарой аҳлининг зарбоф кийимлари остида эмас, балки ер ҳайдаётган деҳқоннинг эски чопони остида, яъни унинг куч-қудратга тўлган жисмида

Жан Жак Руссо илм-фанлар ва санъатларнинг равнақ топиши, меҳнат унумини оширувчи турли дастгоҳлар, усуллар, зеб-зийнатга ишқибоз бойларнинг эҳтиёжларини қондириш учун ҳосил қилинаётган тилла буюмлар, турли наққошлик зийнатларини ясовчи усталарга иш топиб бериши мумкин, лекин миллионлаб камбағалларнинг ҳаёти оғирлашгани, уларнинг инсонлик қадр-қиммати оёқости қилинаётгани, жамият ахлоқида табиийлик, самимийлик, ўзаро хайрихоҳлик, ҳамдардлик йўқолиб, алдов, мунофиқлик, кибру ҳаво, пора-хўрлик авж олаётгани ҳақида жамият ва давлат ўйлаши ва меҳнат аҳлига ҳурмат билдириш, гамхўрлик қилиши зарурлигини айтади. Жан Жак Руссонинг «Ижтимоий келишув», «Тенгсизликнинг келиб чиқиши» асарларида ёзган, тараққий этган давлатлар ва жамиятларда ижтимоий, синдий тафовутларидан қатъи назар, барча фуқароларнинг инсон сифатида тенглиги, биродарлигини қарор топтириш зарурлиги ҳақидаги гоёлари катта аҳамиятга эга.

Жан Жак Руссо “Эмаль ёхуд тарбия ҳақида”, “Юлия ёхуд Янги Элоиза” романларида ҳам илм-фанлар ва санъатлардан кўра табиийлик, самимийлик, мискин, муҳтожларга хайрихоҳлик, дарёдиллик, мардлик, гўзалликни эъозлаш муҳимроқ эканлигини кўрсатади. Мунофиқликни ёмон кўрувчи, шахс эркинлиги, қадрини ҳимоя қилувчи Байрон “Чайльд Ҳарольд” достонида, Россияда Радищев, Карамзин, Пушкин, Белинский, Герцен, Достоевский, Лев Толстой ўз асарларида Руссога ва унинг гоёларига қизгин ҳурмат-эҳтиром билдирганлар.

Маҳкам МАҲМУД

кўринади. Руҳий қувват — ясан-тусанда эмас, инсоний фазилатлардир. Фазилатли инсон яланғоч ҳолатда кураш тушаётган полвонга ўхшайди — арзимас тақинчоқлару, ялтироқ кийим-кечаклардан у жирканади, чунки бор кучини кўрсатишга улар ҳалақит беради, қолаверса, бундай нарсалар кўпинча, хунуликни ёпиш учун ўйлаб топилган.

Санъат одамларнинг феъл-атворини силиққамасидан аввал, эҳтиросларини сийқа сўзлар билан билдиришни ўрганмасидан олдин уларнинг муомаласи кўполроқ, лекин табиийроқ эди. (Шу табиийлик туфайли) бир қарашдаёқ, одамларнинг муомаласидан уларнинг табиати, феъл-атворини билиб олиш мумкин эди.

Инсонларнинг хулқ-атвори, ҳозиргидан кўполроқ бўлса ҳам, бир-бирини осон тушунардилар, шу сабабли улар беҳавотир, тинчроқ яшар эдилар. Бу нарсалар уларни кўпгина гуноҳ ишлардан сақлар эдилар. Биз бугунги одамлар бу қадриятларни аллақачон унута бошладик, ҳис этмай қўйдик.

Ҳозирги айёрона чапдастлигимиз, нозик дидимиз, бировга ёқишдаги устомонлигимиз маълум тамойилларга айланди. Ахлоқимизда тубан даражадаги сохталик ҳукмрон бўлди, ақлимиз эса худди бир қолипдан чиққандай: хушмуомалалик доимо бир нарсанинг илинжида, одоб сақлаш худди буйруқдек, урф-одатларга тинимсиз эргашамиз, ўз ақлимиз, виждонимизга эса бўйсунмай қўйдик. Одамлар ўзларининг ҳақиқий башараларини кўрсатишга журъат эта олмаяптилар, Доимо шундай мажбурият остида, жамият деб аталмиш подага бирлашган бир хил шароитдаги бундай одамлар, қудратлироқ бирор сабаб уларни бундан қайтара олмас экан, шу тарзда яшайверадилар. Ким билан мулоқот қилаётганини ҳеч қачон билмайсан: дўстингни ким эканлигини билиш учун эса жиддийроқ ва каттароқ ҳодиса рўй бериши керак, уни кутиш учун эса вақт йўқ, ҳолбуки ўша ҳодиса туфайлигина дўстинг ким эканлигини яхшироқ билиб оласан.

Бундай ишончсизлик кетидан қанчадан-қанча ёмонликлар чуваллашиб келмоқда. На чин дўстлик, на ҳақиқий ҳурмат, на комил ишонч бор. Маданиятли асримизнинг бизга туҳфа қилган бундай ҳамду санага лойиқ боадаблик ва маккор хушмуомалалиги замирида шубҳа, гумон, кўркув, совуқлик, бефарқлик, ёмонлик каби иллатлар доимий қўним топган. Одамлар Яратган Эгамни, Парвардигорни эсламай, номини тилга олмай қўйдилар. Худобезорилар Уни ҳақорат қилсалар-да, биз бунга чидаб келамиз. Одамлар ўз хизматларини кўкларга кўтармай қўйсалар-да, бировларнинг хизматларини мақташдан тийилмадилар. Ҳеч ким ўз душманини очикдан-очик тарзда ҳақорат қилмай қўйди. Лекин унга усталик билан туҳмат уюштира олади. Миллий низолар сўнди, аммо у билан бирга Ватанга меҳр ҳам сўнди. Жирканишга лойиқ билимсизлик ўрнини янада хавфлироқ пиранизм — шубҳакорлик эгаллади. Ортиқча дабдаба, беномус қилмишлар пайдо бўлмоқда: уларнинг айримлари эса эзгулик деб мукофотланмоқда; шу мукофотни эгаллашинг зарур ёки ёлғондан бўлса ҳам, шу мукофот эгасиман, деб ҳисобла ўзингни. Майли, кимлардир замонамиз донишмандларининг сабр-қаноатини кўкларга кўтарсин; мен эса бунда нафислашган бузуқликни кўраман, худди уларнинг сохта соддалигидек, мақтанишимга арзигулик эмас улар.

Мана, қандай ахлоқий покликка эришдик: мана, қандай фазилатли инсонларга айландик. Бу “Ҳалоскор” ўзгаришларда адабиёт, илм-фан ва санъатнинг ўз ҳиссаси бор ва улар лозим даражада баҳо беришларини талаб қилишга ҳақлидилар. Мен фақат биргина фикримни қўшаман: мабодо узоқ ўзга юртлардан келган бирорта мусофир европача ахлоқ тўғрисида тасаввурга эга бўлишни истаса, мамлакатимиздаги илм-фан аҳволи, мукамал санъатимиз, театрларимизнинг хушахлоқ томошалари, муомалаларимиздаги юмшоқлик ва гапларимиздаги сертавозелик, ёшу-қарининг эрталабдан кечгача бир-бирларига гал бермасдан, катталарга ялтоқланиб хизмат қилишдан бошқа ишлари йўқдек юришларини кўргач, ахлоқий покликнинг аксини кўрган бўлур эди.

Ҳеч қандай натижа йўқ жойда, сабабни қидириш ҳам бефойда. Лекин бу ерда антиқа аҳвол — яққол кўриниб турган бузуқлик: илм-фан, санъат ривожланган сари руҳимиз ҳам шунга яраша бузуқлашиб бормоқда. Бу бахтсизлик фақат

асримизга хос дейиш мумкинми? Йўқ, жаноблар, кераксиз қизиқувчанлигимиздан пайдо бўлган бундай балолар қадимдан маълум. Илм-фан ва санъат ютуқларининг ахлоқ ва ҳалолликка таъсири, тунги ёритқичимизнинг океан суви кўтарилиб ва пасайиб туришига таъсирдан кам эмас. Бу ютуқлар қанчалик даражада уфқдан кўтарилиб, порлаб нур сочсалар, эзгулик шунчалик даражада йўқолиб бораётганлиги ва бундай ҳодисалар ҳар доим, ҳар ерда содир бўлаётганлигини кузатмоқдамиз.

Инсоният бешиги бўлмиш қадимий Мисрни олинг. Куёш олов пуркаб турса-да, лекин ўзининг табиати, мўътадил иқлими қулай бўлган бу машҳур мамлакатдан туриб Сезострис дунёни забт этиш учун юриш бошлади. Дастлаб мана шу ерда фалсафа ва нафис санъатлар дунёга келган, лекин орадан кўп ўтмай, бу мамлакатни, дастлаб Камбиз², сўнгра юнонлар, римликлар, араблар ва ниҳоят турклар босиб олдилар.

Бир вақтлар қаҳрамонлар ватани бўлмиш Юнонистонни олинг: улар икки марта Осийни енгишга муваффақ бўлганлар – биринчиси Троя уруши, иккинчиси ўз остонасида (Марафон жангида. мил. ав. 497 йил). Бу ерда туғилиб келаётган адабиёт ҳали одамларни ахлоқан бузишга улгурмагани, лекин санъат ривожланиши, ахлоқ бузилиши ва македониялик Александр истилоси биринкетин ёпирилиб келди. Гарчи олдингидек маърифат, шаҳватпарастлик ва истило давом этиб келаётган бўлса-да, у ерда бўлаётган тўнтаришлар натижасида Юнонистон янгидан-янги истилочи-ҳукмдорларга эга бўлаверди. (Аввал Македония, сўнг Рим, сўнг Византия, сўнг Туркия ҳукмронлиги) дабдаба ва санъатлардан ҳолсизланган Юнонистон жисмини Демосфеннинг оташин нутқлари ҳам ҳушига келтира олмади.

Чўпон Ромул асос солган ва Вергилий буколикалари – чўпоний шеърларида шуҳрати куйланган Рим Энний ва Теренций (каби шоирлар) даврига келиб, таназулга юз тутди. Ҳатто номларини ҳам хижолатсиз тилга олиб бўлмайдиган Овидийлар, Катуллар, Марциаллар ва шуларга ўхшаш уятсиз ёзувчилар оломони туфайли бир маҳаллар эзгулик маскани бўлган Рим жиноятчилар томошагоҳига, ваҳший римликларнинг кўғирчоғига айланиб, бошқа халқларга шарманда бўлди. Жаҳон маркази бўлмиш бу шаҳар кўп халқларнинг бўйнига ўзи осган бўйинтуруқ юкидан ўзи қулаш арафасида унинг фуқароларидан бири “Нафосат ҳаками” унвонига сазовор бўлди-ю, (Руссо бу ерда Нерон давридаги журъатли адиб Петроний Арбитрни кўзда тутди – *тарж.*).

Балки жаҳолатдан кўра эҳтиёткорлик туфайлидир, Европанинг бошқа жойларида қувғинга учраган илм-фан ва санъатга паноҳ бўлган, эгаллаб турган ҳолати бўйича жаҳон маркази бўлиши зарур бўлган Шарқий Салтанат маркази (Константинопол – Истамбул) ҳақида нима ҳам дейишим мумкин? Ҳийнат, қотиллик ва заҳарлаш, бузуқлик, шарм-ҳаёсизлик, барча жиноятларнинг асоси бўлган шафқатсизлик Константинопол тарихи пойдеворини ташкил қилади ва шу ердан сизиб чиқаётган оқава асримиздаги биз мақтаётган билимлардир.

Кўриниб турган ҳақиқатни тасдиқлаш учун узоқ ўтмишдан далил қидиришга ҳожат борми? Осийда улкан бир мамлакат бор (Хитой). У ерда адабиёт иззат-ҳурматда ва давлатнинг энг олий мансабларига поёндоз бўлиб хизмат қилади. Агарда илм-фан ахлоқни поклаганида, одамларга қаҳрамонликни сингдириб, ўз ватани учун қон тўкишни ўргатганида Хитой халқлари доно, эркин ва енгилмас бўларди. Улар устидан ҳукмронлик қиладиган бузуқлик бўлмаса, жиноятчилик одатга айланган бўлмаса, қонунлар донолик тимсоли бўлиб, вазирлари эса билимдон бўлса, бу улкан салтанатнинг кўпсонли аҳолиси, яхши кўрган таълимотлари (даочилик ва конфуцийчилик) ҳам ёрдам беролмасдан, билимсиз ва кўпол бир мўғул (Чингиз) истилосига қарам бўлиб қолармиди? Адабиётга кўрсатилган иззат-ҳурмат жуда юзаки бўлиб, бундан мамлакатга қандай наф тегди? Аҳолининг куллар ва ёвузларга айланганими?

Ахлоқнинг шу кўринишларига қарши оз сонли халқлар ахлоқини кўядиган бўлсак, улар кераксиз билимлардан ўзларини ҳимоя қилиб, бошқа халқларга

¹ С е з а с т р и с – Миср фиръавни.

² К а м б и з – Эрон шоҳи.

ибрат бўларли даражада эзгу ишларни амалга ошириб бахт- саодатга эришганлар. Қадимий форслар шундай ишлар қила олган ажойиб миллат эди ва улар осонлик билан бутун Осиёни забт этдилар. Биз илм-фанни қандай ўрганган бўлсак, улар эзгуликни шундай йўл билан ўргандилар (Ксенофонт “Киропедия” асарида Эронда фарзандлар тарбияси ҳақида ёзган). Уларнинг қарор топиш тарихини фалсафий романга қиёслаш мумкин.

Скифлар ҳам шуларга ўхшаш бўлиб, улар ҳақидаги ҳайрат садолари бизгача етиб келган. Ўқимишли, бой-бадавлат ва шаҳватпараст халқнинг жиноятлари, жирканчликларини ёзавериб чарчаган қалам аҳли ҳам енгил нафас олгандек, германларнинг соддадиллиги, бегуноҳлиги ва эзгу ишлари ҳақида кўплаб ёза бошлади. (Руссо тарихчи Тацитни кўзда тутуди — *тарж.*). Рим ҳам, бойиб кетмасдан олдин ва ниҳоят камбағаллик белини букмаган, ёмонлардан ибрат олмаган, ҳозирги кунларгача ҳам жасоратли миллат бўлган деҳқонлар (швейцарияликлар) шундай фазилатли инсонлар эдилар.

Зинҳор, улар бу фазилатларни ахмоқ бўлганликлари туфайли топмаган албатта. Улар бошқа мамлакатлардаги такаббур олифталар олий эзгуликлар ҳақида, бузукликларни ёмонлаб, яхши ишлар ҳақида оғиз кўпиртириб, ўзларини буюк, таҳсинга лойиқ одамлар деб, бошқаларни ёввойилар (варварлар) қаторига қўшиб, уларни менсимасдан, жирканиб қарашларини билар эдилар. Лекин худди ана шу ёввойилар (форслар турклар) римликларнинг ахлоқини кузатиб, уларнинг (сохта) билимдонлигидан жиркана бошладилар.

Юнонистоннинг барча ҳикматлари жамланган, қонунлари доноликнинг рамзи ва эзгуликларда инсоният етакчиси бўлган, аҳолиси одамлардан кўра кўпроқ ярим илоҳлардан ташкил топган бу шаҳар (Афина)ни эсдан чиқариб бўладими? О, Спарта, беҳосил билимдонликни мангу шарманда қилган табиий одамлар макони! Бузуклик билан бирга нафис санъат Афинага кириб келганида, бу ерда ҳукмдор биринчи шоир (Ҳомер) асарларини тўплаётганида, сен, о, Спарта, ўз уйингдан санъатни, рассомларни, илм-фан ва олимларни ҳайдагандинг!

Воқеалар якуни қадр-қимматини кўрсатди. Афина ҳушмуомала ва нозиктабиатлилар маконига, нотиқлар ва файласуфлар мамлакатига айланди; меъмортилик нафис сўз санъатига тенглашди, кўли гул усталар тошларга жон бағишлади; асрлар оша барчага ўрناق бўладиган ажойиб асарлар яратилди. Лакедемон (яъни, Спарта) у даражада шухратга эришмаганди. “У ерда, — дер эди бошқа халқлар, — эзгу инсонлар тугилади, ҳавосининг ўзи шуни тақозо этади”. Уларнинг қахрамонона ишлари ҳақида фақат хотиралар қолган. Бу хотиралар, чиндан ҳам, Афинадан қолган мрамор ёдгорликлардан кам эмас.

Тўғри, айрим донишмандлар бу бузуклик оқимидан ўзларини сақлаб, музалар масканидан макон топдилар. Дастлабки донишмандларнинг энг бахтсиз (Сукрот) ўз давридаги санъаткорлар ҳақида айтган фикрларини эшитинг:

“Шоирларни кузатдим, — дейди у. — уларга ато қилинган исьтеъдод ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам адаштиради: улар ўзларини донишманд деб ҳисоблайдилар, бошқалар ҳам шу фикрда, лекин улар донишманд эмаслар”.

“Шоирлар қолиб, энди рассомларга ўтаман, — деб давом этади Сукрот, — Санъатда мендан кўра билимсизроғи йўқ. Мен уларни ажойиб сир эгалари эканликларига ишонардим. Ҳолбуки, рассомларнинг ҳаёти шоирларникидан яхши эмаслигини кўрдим, улар ҳам, булар ҳам бир хил хаёл оғушида, хаёлий оламларда яшаркан. Уларнинг энг иқтидорлилари мукамалликка эришиб, ўзларини донишманд деб биларкан. Ўзларини юқори қўйишлари билимдонликларига бўлган ҳурматимни сўндирди ва мен ўзимни башоратчи ўрнига қўйиб ўзимдан сўрадим: улар билган нарсаларни билишим керакми ёки билмасдан ўзлимча қолишим керакми? Ўзимга ўзим ва Худо олдида жавоб бердим: Ўзлимча қолишни истайман.

Ҳақиқат, яхшилик ва гўзаллик нима ўзи — биз билмаймиз — на софистлар, на шоирлар, на нотиқлар, на рассомлар ва на мен. Лекин ўртамизда фарқимиз бор — улар ҳеч нарсани билмасалар-да, нималарнидир биламиз, деб ўйлайдилар, менинг эса ҳеч нарса билмаслигимга шубҳам йўқ. Башоратчининг менга берган

афзаллиги шундан иборатки¹, менинг ҳеч нарса билмаслигимга ўзим қатъий ишонаман”. (Сукротнинг бу фикрларини Афлотун ва Арасту унчалик маъқулламаган – *Тарж.*)

Демак, кўриб турганингиздек, инсонларнинг энг донишманди, бутун Юнонистон тан олган, афиналикларнинг энг билимдони бўлиши Сукрот билимсизликни афзал кўрмоқда! Агар у ҳозир орамизда бўлганида, олимларимиз, санъаткорларимиз уни фикрини ўзгартиришга мажбур қила олармиди? Йўқ, ҳурматли жаноблар: бу адолатли инсон кераксиз бўлган билимларимиздан жирканарди, ҳар томондан бостириб келаётган кераксиз асарларни кўпайтиришга йўл қўймасди; худди ўз шогирдларига ўргатганидек, бизга ва авлодларимизга ибрат бўладиган яхши ишлар ва эзгуликлар ҳақидаги хотираларни қолдирарди. Одамларни яхшиликка ўргатиш шундай бўлиши керак.

Дастлаб Сукрот Афинада, ундан кейин кекса Катон Римда ўз ватандошларининг жасоратларига путур етказиб, уларга тузоқ қўйган маккор ва айёр юнонларга қарши ҳужумга ўтдилар. Лекин шунга қарамай, илм-фан, санъат ва диалектика ғалабага эришди; Рим файласуфларга, нотикларга тўлиб кетди; ҳарбий интизомга эътибор сусайди; деҳқонларга жирканч назар билан қарай бошладилар; одамлар турли оқимларга бўлиниб, умумий ватани борлигини эсдан чиқардилар. Эркинлик, софдиллик, қонунларга итоатгўйлик каби муқаддас сўзлар ўрнини Эпикур, Зенон, Аркесилай исмлари эгаллади. “Орамизда олимлар пайдо бўлганидан бошлаб, – дер эди уларнинг файласуфлари, фазилатли фозил инсонлар кўринмай қолди. Шу пайтгача эзгу ишларни қилиб келган римликлар, эзгулик илмини ўргана бошлаши биланоқ ҳаммаси барбод бўлди. (Бу фикрда қисман ҳақиқат бор, лекин тўлиқ эмас, чунки эзгу ишларни қилишга ахлоқ илмини ўрганиш ҳалақат бермайди. Лекин Руссо фикрининг ҳақ тарафи шундаки, эзгу, фазилатли ишларни қилолмайдиган такаббур, худбин ва жангларда жасурлиги билан машҳур одамларга эзгулик, яхши хулқ илмини (эстетикани) юз марта ўргатсангиз ҳам яхши хулқли бўлиб қолмайди. Арасту ҳам “Ахлоқи кабир” (“Катта ахлоқ китоби”)да шу фикрни айтган. Шунга яқин фикрларни Сенека (милоднинг I асри Рим), Монтен (XVI аср, Франция) ва бошқа мутафаккирлар ҳам айтганлар. Руссо эса бу фикрни янада чуқур ва кенг талқин қилади – *Тарж.*)

О, Фабриций! (Плутархнинг “Қиёсий ҳаётномалар”и қаҳрамони, Рим консули) Қачонлардир сиз қутқарган, ўзи эришган ютуқлардан кўра сиз туфайли машҳур бўлган Рим ҳозир қандай ясаниб олганлигини кўрганингизда эди, буюк қалбингиз нималарни ҳис қилган бўларди? “Эй, Худойим, бу похол томли оддий хонадонлардаги соддалик ва эзгуликлар ўрнини нималар эгаллади? – деган бўлардингиз. – Римга хос соддаликни йўққа чиқарган бу қандай дабдабозлик? Бу қандай бегона тил? Бу қанақа тегма нозик феъл-атворлар? Бу ҳайкаллар, расмлар, бинолар нимани англатади? Эй, телбалар, нима қилиб қўйдинглар? Сиз, халқларнинг (маънавий) раҳнамолари, ўзингиз тарбия қилган пасткаш, арзимас одамларнинг қулларига айланиб қолибсиз! Эй, ҳукмдорлар, Сизлар меъморлар, рассомлар, ҳайкалтарошлар ва масхарабозларни бойитиш учун Юнонистон ва Осиёни ўз қонингиз билан суғордингиз! Карфаген вайроналарини найчи эгаллапти! Рим императори Нерон най чалар ва шеър ёзар эди. Эй, римликлар, бу амфитеатрларни тездан йўқ қилинглар, мрамар ҳайкалларни синдириглар, расмларни ёқиб юборинглар! Сизларни бўйсундираётган, ўз санъатлари билан сизни бузуқлик ботқоғига тортаётган қулларни ҳайданглар! Бу кераксиз истеъдодлардан бошқалар шуҳрат қозонаверишсин. Римга муносиб бўлган истеъдод – дунёни забт этиш ва эзгулик салтанатини ўрнатишдир. (Демосфеннинг шогирди), Эпир шоҳи Пирнинг элчиси Киней Рим сенатини подшолар мажлиси, деб ўйлаганида ортиқча дабдабадан, нафис назокатдан кўзи қамашмагани; бекорчи одамларга ҳузур бағишловчи кераксиз нотиклик санъатини эшитмагани ҳам. Хўш, Киней қандай буюкликни кўрганди? Ҳеч қандай бойлик, ҳеч қандай санъат бера олмайдиган, дунёда ҳали ҳеч ким

¹ Дельфа ибодатхонаси башоратчиси Сукротнинг буюклигини, келгусидаги шуҳратини эътироф қилган.

кўрмаган гўзалликни кўрганди у; Рим ва унга тегишли ерларни бошқаришга муносиб бўлган эзгу инсонлар мажлисини кўрганди у”. (Бу ерда давлатни халқ номидан бошқарувчи республика тузумига хос олий кенгаш – икки юз вакил, депутат ҳақида сўз боради – *тарж.*).

Келинлар, замонлар ва маконлар оша яна ўз давримизга қайтайлик ва ҳиссиётларимизга ёмон таъсир қилаётган ёқимсиз манзараларни четга улоқтириб, ўтган нарсаларни қайтаравермасдан, кўз ўнгимизда нималар содир бўлаётганлигини кўрайлик. Фабриций руҳини бекорга чақирганим йўқ; Людовик XII ёки Генрих IV тилидан эшитмоқчи бўлганларимни унинг тилидан эшитмоқчи эмасман. (Руссо буларни адолатли раҳбар деб ўйларди – *тарж.*). Тўғри, бизнинг давримизда давлат Суқротга цикута шарбати (заҳар)ни ичирмаган бўларди, лекин агар ҳозир Суқрот бўлса, бундан ҳам ачиқ ва ёқимсиз бўлган заҳар – масхаралашлар, жирканишларни татиб кўрган бўларди – бу ўлимдан ҳам юз марта баттар. Шу тариқа, абадий Донолик бизга раво кўрган бахтли билимсизликдан чиқишга уринишларнинг натижаси бўлган манманлик, дабада, бузуқлик ва қуллик барча замонларда (маданият учун) жазо бўлиб хизмат қилди. Эндиликда донолик ўз қилмишларини парда ортига яширган бўлса-да, у бизни кераксиз ва хаёлий нарсаларни қидириб овора бўлишга мажбур қилмас эди, у бизни етарли даражада огоҳлантирган эди. Биз шу имкониятдан фойдалана олдикми ёки уларнинг сабоқларидан, ўзимизга зиён етказмаган ҳолда, хулоса чиқара олдикми? Табиат биздан сир-асрорларини, худди она боласидан хавфли ўйинчоқларни яширгандек, яшириб, мурувват кўрсатди – шу нарсани узил-кесил билиб олинлар. Биздан яширилган барча сир-асрорлар – фалокатлар эди. (Юнон мифи Пандора сандигини эсланг – *тарж.*). Табиат бизни шундай асраб келади; илм олиш машаққатлари эса бизга кўрсатилган ҳимматдан кам эмас. Одамлар бузилиб кетди: агар улар билимдон бўлиб туғилганларида бундан ҳам ёмон бўларди. (Одобсизга билим бериш хавфлидир – *Тарж.*)

Шу тариқа фикр юритишнинг ўзи инсоният учун нақдар хўрлик! Нақадар гуруримиз поймол бўлди! Нима! Ростгўйлик билимсизликнинг фарзандими? Илм-фан ва эзулик бир-бири билан чиқишолмайдами? Булардан қанчалик хулоса чиқариб олиш мумкин? Илм-фан ва санъатни ўз ҳолича кўриб чиқайлик: уларнинг ютуқлари нималарга олиб келишини кўрайлик; мулоҳазаларимиздан келиб чиқиб берган хулосаларимиз тарих чиқарган хулосаларга мувофиқ келса, ҳеч иккиланмай қабул қиламиз.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Мисрдан Юнонистонга ўтган қадимий ривоятда айтилишича, илм-фан ихтирочиси, инсон ҳаловатини бузган маъбуд (Гермес, Хурмуз Хирмис), ҳисобланади. Мисрликлар ўзлари бу ҳақда қандай фикрда эдилар? Гап шундаки, илм-фан асослари уларнинг кўз ўнгида содир бўлаётган нарса ва ҳодисалар натижасидан келиб чиққан. Дарҳақиқат, дунёдаги барча қўлёмаларга кўз ташласак, ҳатто турли фалсафий қарашлар билан бирга қўшиб кўрилганда ҳам, пойма-пой тузилган йилномалар саҳифаларини варақлаганимизда ҳам, инсоният билимларининг келиб чиқишига асосий сабабларни, топа олмаймиз. Астрономия – бидъат ва хурофотдан; нотиклик санъати – шухратпарастлик, нафратланиш, хушомад ва ёлғончиликдан; хандаса – хасисликдан; физика – бекорчилик, қизиқувчандан, уларнинг барчаси – ахлоқ илмини ҳам қўшиб ҳисоблаганда – инсон такаббурлигидан келиб чиққан. Демак, илм-фан ва санъатнинг келиб чиқиши инсон кибру ҳавосига бориб тақалади; эзуликка бориб тақалганда эди, уларнинг қадр-қимматли эканлигига шубҳа қилмасдик.

Илм-фанларнинг келиб чиқиши инсон ҳою-ҳавасига асослангани сабабли, нимага хизмат қилишлари яққол кўриниб турган нарса. Дабадага мойил бўлган бундай илм ва санъатларнинг бизга нима кераги бор эди? Инсоният адолатсизлиги бўлмаганда эди, ҳуқуқшуносликнинг кераги бормиди? Золимлар, урушлар ва фитналар бўлмаганда эди, тарихни нима қилардик? Бир сўз билан айтганда, ким ҳам вақтини (илм-фанларни) бесамар ўрганишга маҳлиё бўлиб ўтказарди? Бунинг ўрнига инсонлар табиат қонунларига суянган ҳолда ўз

одамийлик мажбуриятларини бажариб, бор вақтини ватанига, бахтсизларга, ўз дўстларига сарфламасмиди? Наҳотки биз умримизни ҳақиқат чўкиб кетган қудуқ четига боғланиб ўтказсак? Шу фикрнинг ўзигина фалсафани жиддий тарзда ўрганиб, билим олишга бел боғлаган ҳар бир одамни чўчитиб юборса керак.

Илмий изланишларда бизга қанча хатарли ва алдамчи йўллар хавф солмоқда! Ҳақиқатга етишиш йўлида бизни фойдадан кўра минглаб марта кўпроқ зарарлар ва хатоларни бошдан кечиришимизга тўғри келар? Сарф-ҳаражатларимиз натижаларни оқламаслиги аён: чунки ёлғон чексиз даражада, турли-туман кўринишда бўлса, ҳақиқат ягона кўринишдадир. Дарвоқе, ким ҳам уни чин дилдан қидирарди? Енгиб бўлмас истак бўлганида ҳам, қайси белгиларига асосланиб ҳақиқатни таниб оламиз? Турли фикрлар аралашмасидан қайси ўлчовга асосланиб тўғриси аниқлаймиз? Энг қийини – бахтимиз чопиб ўша ўлчовни (масалан, мантиқни) топиб олсак – қайси биримиз уни тўғри қўллай оламиз?

Агар илм-фанмиз ўз олдига қўйган вазифаларни еча олишга ожизлик қилса, у ҳолда эришилган натижалар янада хавфлироқ бўларди. Бекорчиликдан тугилган илм-фан яна бекорчиликка хизмат қилиши ёмон, яъни бекорга сарфланган вақт ўрнини тўлдириб бўлмайди ва бу энг аввало, жамиятга жиддий зарар етказиши муқаррар. Сиёсатда, худди ахлоқдаги каби, эзгу ишлар қилмаслик – катта ёвузлик; фойда келтирмайдиган фуқаро зарарли инсон сифатида баҳоланади. Нима сабабдан бўшлиқдаги жисмлар ўзаро тортишиш кучига эга, бир вақтнинг ўзида ҳаракат қилаётган сайёраларнинг фазодаги масофа нисбати қандай? Эгри чизиқларнинг умумий оғиш ва эгилиш нуқталари қандай бўлади? Худода ҳамма нарса мужассамлигини инсон қандай кўра олади? Гарчи икки жойда турган иккита соатдек алоқа боғламасдан турган бўлсалар-да. Қандай қилиб руҳ ва тана бири учун бири жавоб бера олади? “Қандай осмон жисмларида ердагидек ҳаёт бўлиши мумкин? Қайси ҳашаротлар ғайриоддий тарзда кўпаяди?” – деган саволларга жавоб топиб, ажойиб янгиликлар кашф қилган, эй машхур файласуфлар, менга жавоб бериш, агар юқоридаги масалаларга жавоб топа олмаганингизда ҳаёт ёмонлашиб қолармиди? Биз ҳозиргига қараганда оз сонли бўлиб қолармидик? Бизни бошқариш қийинлашармиди? Душманга хавфсизроқ бўлиб қолармидик? Бунчалик гуллаб-яшнамасмидик? Иллатларимиз озайиб қолармиди?

Асарларингизнинг аҳамияти ҳақида яна бир бор ўйлаб кўринг, эй олимлар! Энг яхши фуқароларимизнинг маърифатли ишлари айтарли фойда бермаса, у ҳолда ҳеч қандай фойда келтирмасдан давлатни кемириб ётган нотаниш ёзувчилар ва такасалтанг саводхонлар оломони ҳақида нима дейиш мумкин?

Такасалтанглар дедимми? Қани эди, Худода хуш келиб, шундай бўла қолса! У ҳолда ахлоқимиз соғлом, жамиятимиз тинчроқ бўларди. Аммо бу фойдасиз, арзимас ва такасалтанг сўзамоллар ҳар томондан қуршовга олиб ғайримантиқий зараркунандаликлари билан қуролланган ҳолда динимиз илдизига болта уриб, эзгуликни яқсон қилмоқдалар. Улар “Ватан”, “дин” каби қадрли сўзларни эшитгач, захархандалик билан тиржайиб, барча қобилиятлари ва фалсафасини ишга солиб, муқаддас нарсаларимизни топташ ва иснод келтириш билан овора. Эзгуликларимиз ва таълимотларимизни ёмон кўришлари етмагандек, улар жамоатчилик фикрининг душманлари ҳамдир. Уларни ибодатхоналарга қайтаришдан кўра худосизлар, деб қўя қолган маъқул. Оммадан ажралиб туриш, уларга насиб етмаган бўлса-да, айримлари учун бу енгиб бўлмас истакдир.

Вақтни бекорга бой бериш – аслида кўнгилсиз воқеа. (Ватан, миллат, халқ учун жон куйдирмайдиган) адабиёт ва санъат бундан ҳам баттар ёмонликни бошлаб келади. Бу ёмонлик – зеб-зийнат, дабдаба – у ҳам бекорчиликдан ва шухратпарастликдан келиб чиқади. Камдан-кам ҳолларда зеб-зийнат, дабдаба илм-фан ва санъатни ниқоб қилади, аммо илм эса кўпинча дабдабасиз кўрина олмайди. Майли, зебу зийнат бойлик аломати бўла қолсин; майли, керак бўлса, бойлик кўпайишига хизмат ҳам қилсин; лекин бу келишмовчиликдан ҳозирги кунимизга муносиб хулоса чиқариб бўлармикан? Агар одамлар нима қилиб бўлса ҳам, бойиб кетишни мақсад қилсалар, у ҳолда фазилатнинг ҳоли нима кечади?

Қадимги сиёсатчилар ахлоқ ва фазилат ҳақида тинмасдан гапирардилар, ҳозиргилар эса фақат савдо ва пул ҳақида вайсайдилар. Бири фалон мамлакатда одамнинг баҳоси шунча экан, агар уни Жазоирга сотсам, қанчага оларкин, деса, бошқаси ҳисоб-китобни давом эттириб, одамнинг баҳоси ҳеч қанча турмайдиган мамлакатларни ва ундан ҳам арзонроқ бўлган мамлакатларни айтади. Одамларни, худди сотиладиган ҳайвонлар подасига тенглаштирадилар. Уларнинг фикрича, одамнинг ўзи яшаётган давлатдаги баҳоси, истъомол қилганига қараб белгиланади; шундай қилиб, бир сибарислик одам баҳоси лакедемонияликнинг ўттизтасига тенг. Қани топинг-чи, бир ҳовуч римлик деҳқонлар шу республикалардан қай бирини бўйсундирган – Спартаними ёки Сибарисними? Қайси бири Осиёни титроққа солди?

Кир салтанатини Форс шоҳлари ичидаги энг камбағалларидан ҳам камбағалроқ бўлган бир ҳукмдор – македониялик Александр ўттиз мингтача аскар билан босиб олган; халқлар ичида энг қашшоғи бўлган скифлар оламда энг қудратли бўлган ҳукмдорларга қарши турганлар. Икки машҳур республика (Рим ва Карфаген) дунёга ҳокимликни даъво қилганлар; улардан бири жуда бой, иккинчисида эса ҳеч вақо бўлмаган, айнан мана шуниси биринчисини вайрон қилган. Дунё бойликларига эга бўлган Рим империяси, бойлик нима эканлигини билмаган одамларнинг қурбони бўлди. Жасорат ва камбағалликдан бошқа нарсаси бўлмаган франклар – Галлияни, сакслар – Англияни босиб олишган. Бисотида бир нечта қўй терисидан бошқа ҳеч вақоси бўлмаган фақир тоғликлар оломони, австрияликларнинг гурурини поймол қилиб, бадавлат ва даҳшатли Бургунд сулоласини йўқ қилиб, Европа ҳукмдорларини титроққа солди. Ва ниҳоят, Ҳиндистоннинг беҳисоб хазинасидан янада дадиллашган, қудратли ва доно Карл V нинг вориси (Филипп II) бир ҳовуч балиқчиларга (голландияликларга) тўқнаш келиб мағлуб бўлди. Майли, сиёсатчиларимиз бизни маъзур тутсинлар ва беҳуда ҳисоб-китобларни йиғиштириб, яхшилаб ўйлаб кўрсинлар; яхши хулқ-атвор, одоб-ахлоқ ва урф-одатга эга бўлган фуқаролардан бошқа барча нарсаларни сотиб олиш мумкин.

Жиддийроқ айтадиган бўлсак, зеб-зийнатни муҳокама қилганимизда гап нима ҳақида эди? Гап шу ҳақда эдики, ҳукмдорлар учун муҳимроқ нарса нима – узоққа бормасдан парчаланиб кетадиган ялтироқ салтанатни ёки эзгулик қарор тошган юртми? Ялтироқ деяпман, лекин қандай ялтироқлик? Тантанабозлик ростгўй қалбда яшай олмайди. Майда-чуйда, арзимас нарсалар билан ўралашиб қолган ақл ҳеч қачон юксакликка кўтарила олмайди, гарчи бунга куч етган тақдирда ҳам, жасорат етишмайди.

Ҳар бир санъаткор олқишларга ўч. Мукофотларнинг энг қимматлиси – замондошларнинг мақтовидир. Номи чиққан олимлар энгилтак ёшларга шундай йўналиш бериб қўйган бўлсалар; эркаклар ўз эркининг золимларига (чиройли аёлларга) ёқиш учун нозик дилларини қурбон қилсалар; бир жинс вакили иккинчисининг қўрқоқлигига мос равишда фаросати етмайдиганларни ҳам мақтайверса, шунинг учун юксак поэзия¹ дурдоналари касодга учраб, ажойиб мўъжизакор уйғунликдан воз кечилаётган бўлса²; шундай халқ орасида, шундай замонда туғилган у бечоралар (Мольер, Рамо) мақтовларга эришиш учун нима ҳам қилсин? Санъаткор нима ҳам қиларди, жаноблар? Юксак даҳоликдан ўз замонаси даражасига тушиб, ўртача асарлар яратгани маъқулроқ, токи замондошлари у ҳаётлик пайтида ҳайратга тушсин. У ўтиб кетгач, асрлар оша ажойиб санъат асарларидан ҳайратга тушишларидан фойда йўқ. Айтинг-чи, бизга, атоқли Аруэ (Вольтер) сохта хушмуомалалик учун қанча самимий ва таъсирчан гўзалликни қурбон қилдингиз? Тақинчоқларга айланган хушмуомалалик учун қанча буюк бунёдкорликни сарфладингиз?

Ахлоқ бузуқлиги зеб-зийнатнинг муқаррар оқибатидир, ўз навбатида хулқ бузуқлиги – дидлар бузуқлигига етаклайди. Мабодо, буюк, истъодли одамлар орасидан тасодифан қатъиятлироғи чиқиб, ўз даврининг руҳига мос – арзимас

¹ Мольернинг “Мизантроп” (“Одам севмас”), Жан Расиннинг “Федра” драмаларини энгилтак аслодалар қўрмай чиқиб кетганларига ишора.

² Бастакор Жан Рамонинг “Зардушт” операси.

асарлар яратишни ўзига ор деб билса, у одамнинг ҳолига вой! У хор-зор бўлиб, забунликда ўлади. Бу башорат эмас, аччиқ тажрибанинг мевасидир! Карл, Пьер, (истеъдодли рассомлар Карл Ван-Коол билан Жан-Батист Пьер – тарж.) мўйқаламингиз ибодатхоналар, улуғвор даргоҳларимизни юксак ва муқаддас авлиёлар тасвирлари билан безаш ўрнига, фойтун араваларнинг эшикларини уятсиз расмлар билан безашга хизмат қилиб (санъатни) булгади. Энди эса мўйқаламни ташлаб юборадиган вақт келди. Сен-чи, эй бетакрор Пигаль (ҳайкалтарош) – Пракситель ва Фидийнинг рақобатчиси, тошкескичлар ёрдамида қадимгилар сифиниш учун тошсанамлар яратиб, бутпарастликни кўз олдимизда оқлаган бўларди, энди эса ўша асбобинг бадбашара тасқараларнинг, мешқоринларини йўнишга хизмат қилади, акс ҳолда у ишсиз қолади.

Ахлоқ ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, ибтидоий даврнинг содда одатларини роҳатланиб эсламаслик мумкин эмас. Бу – табиатнинг ўзи безаган ажойиб соҳиллар манзараси – улардан кўз узиб бўлмайди, тикилиб тўймайсан. У пайтда одамлар бегубор, эзгу ишларга мойил, табиат билан ҳамнафас бўлиб, Худога хуш келадиган ишлар билан машгул бўлганлар. Кейинчалик одамлар эзгу ишлардан қочиб, гуноҳга ботганлар ва уларга ибодатхоналар раво кўрилган. Бора-бора улар бу муқаддас даргоҳларни ҳам булғагач, уй нима, ибодатхона нима – фарқи йўқолган. Бу эса ахлоқнинг таназзулга юз тутиши бўлиб, бузуқлик ҳеч қачон бунчалик даражада муқаддас даргоҳларнинг пештоқларигача кириб бормаганди.

Ҳаётдаги қулайликлар кўпайган сари, санъат такомиллашиб, дабдаба, зеб-зийнат кенгайган сари, ҳақиқий жасорат заифлашиб, ҳарбий қудрат йўқолиб борди; булар барчаси сокин ишхоналарида ривожланаётган илм-фан ва санъатнинг таъсирида содир бўлмоқда. Готлар Юнонистонни шип-шийдам қилиб кетганларида, талончилардан бири барча кутубхоналарни ёнгиндан асраб қолишга сабабчи бўлган; чунки у ўйлагандек, ҳарбий машқлардан чалғитган ва ўтириб олиб ишлашга, ялқовликка ўрганган душманнинг бу мулкини ўзларига қолдириши керак бўлган. Карл VIII деярли қиличини яланғочламасдан Тосканага ҳукмдор бўлиб олди, сарой аҳли бу кутилмаган осонгина галабани Италиянинг ҳукмдорлари ва аслзодалари машқлар ўтказиб, ҳарбий куч-қудратини ривожлантириш ўрнига аскиябозлик ва илм-фанга ружу қўйганликларидан деб ҳисоблади. Юқоридаги икки воқеани мисол қилиб келтирган, соғлом фикрловчи бир одам (Мишель Монтенр) ўзига сабоқ бўладиган бу воқеалардан хулоса чиқариб олди: (илм-фанни бундай тарзда ўрганиш мардлик ва жасоратни руҳлантирмайди, аксинча, бу ҳиссиётларини сусайтиради, ҳарбий тартибларга путур етказида).

Римликлар орасида тасвирий санъатни, олтин ва кумушдан ясалган ўймакорлик буюмларини, нафис санъат асарларини тушунадиганлар кўпайиб борган сари, ҳарбий жасорат йўқолиб бораётганлигига иқрорлик ҳам кўпайган. Ҳар доим бошқа халқларга ўрнак бўлиш мабодо бу мамлакат тақдирига ёзилганида эди, Медичилар хонадони ва санъатнинг ривожланиши, эҳтимол, Италиянинг бир неча аср илгари қозонган ҳарбий шухратини қайтадан бадном қилган бўларди.

Маънавий барқарорликни барвақт сўндирадиган, вужудни тез қаритадиган, тинч ҳолатда ўтириб ишлайдиган касб-корлар қоидаларини Қадимий юнон давлатлари ўз фуқароларига тақиқлаб қўйган эди. Дарвоқе, сиз қандай деб ўйлайсиз, бирозгина муҳтожлик ва қийинчиликни енга олмаган одамлар очликка, ташналикка, чарчоққа ва ўлимдек даҳшатли хавф-хатарга қарши бора оладими? Аскарлар шу қийинчиликларга ўрганмаган бўлса, чидай олмаса, мардликни қаёқдан олсин? Эгарда базўр ўтирган аскарда, буйруқни бажариш учун, шижоат қаердан пайдо бўлсин? Ҳозирги аскарларнинг ўта бардошли эканликларини, жангда кўрсатган жасоратлари, қаҳрамонликлари ва мардликларини менга мақтамай қўяқолишсин. Аммо улар ҳар бир фаслнинг қийинчиликлари, об-ҳаво инжиқликларини қандай кўтараётганликлари менга маълум эмас. Қуёш бироз қиздирса ёки қор ёгса, жангчиларни қулайликлардан бироз чекласа, армиямизнинг энг яхшилари парокандаликка учраб, енгилишлари учун бир неча кун кифоя.

Эй, мардонавор жангчилар, бир нафас тоқат қилиб, камдан-кам айтиладиган ҳақиқатни эшитинглар! Сизлар довурак эканлигингизни биламан: Ҳаннибал

даврида яшаганингизда Канн ва Тразимен остоналаридаги жангларда галаба қозонган бўлардингиз; Цезарь сизлар билан Рубиконни кечиб ўтиб, ўз мамлакатини бўйсундирарди; аммо Ҳаннибал Альп тоғларини сизлар билан ошиб ўтолмаган, Цезарь эса сизлар билан аждодларингиз устидан галаба қозонолмаган бўларди.

Уруш натижасини ҳар доим ҳам жанг ҳал қилавермайди ва омадли натижага эришиш санъати ҳар бир саркарда учун жанг омадидан кўра юксакроқ санъатдир. Кўксини ўққа тутиб, ҳаётини қурбон қилишдаги жасоратдан кўра, куч-қувватини авайлаб, бардошли бўлиб, ўлимдан сақланиш муҳимроқ. Жангчиларнинг қай тарзда ўлиши: безгақданми, шамоллашданми ёки душман ўқиданми — давлат учун аҳамияти йўқ.

Илм-фан ривожланишининг ҳарбий ишларга таъсири ёмон бўлар экан, ахлоққа таъсири бундан-да ёмон. Ҳаётимизнинг дастлабки йилларидаёқ ўйламасдан берилган ёмон тарбия ақлимизни бузиб, фикрларимизни айништишга сабабчи бўлади. Жуда катта маблағ сарфланиб, беҳисоб тарбия муассасалари бор ва уларда ўтказилаётган машғулотларда ёшларга кўп нарсаларни ўргатадилар, аммо уларга бевосита зарур бўлган билимларни, (соф виждонли ва мард бўлишни) ўргатмайдилар. Болаларингиз ўз она тилларини эмас, балки бошқа, бирор жойда қўлланмайдиган тилларни ўргатадилар; ўзлари ҳам яхши тушуниб етмайдиган, ҳақни ноҳақликдан, яхшини ёмондан ажрата олмайдиган, яхшилик ниқоби остига яширинган санъатни эгаллайдилар. Ёшларимиз олижаноблик, адолат, ёмонликдан тийилиш, одамийлик каби сўзлар маъносига тушуниб етмайдилар; “ватан” сўзининг асл маъноси уларга етиб бормади, уларга Худои таоло тўғрисида, фақат қўрқитиш учун гапирадилар. Бир донишманд (М.Монтен), агар шогирдларим копток ўйнаса ҳам хурсанд бўлардим, ҳар ҳолда ҳаракатчан бўларди-ку, деган. Болалар нима биландир шуғулланишлари зарур, бекор қолдириш хавfli эканлигини биламан. Хўш, улар нималарни ўрганишлари зарур? Мана бу ҳақиқатан ҳам ажойиб савол! Вояга етганларида нима ишлар билан шуғуллансалар, шунга ўргансинлар, унутишлари керак бўлган нарсаларга эмас.

Истироҳат боғларимиз ҳайкаллар билан, галереяларимиз расмлар билан безатилган. Сизнингча, бу оммавий томоша учун қўйилган санъат асарларида кимлар тасвирланган? Ватан ҳимоячиларими ёки буюк ишлари билан ҳаётимизни бойитган инсонларми? Йўқ. Бу расмлар қадимий афсоналардан танлаб олинган, сарсон-саргардон қалблар ва адашган ақл-идрокни ифодаловчи рамзий сиймолар (дабдала, ҳашаматли Рококо санъати, Бушенинг мифологик, эротик манзаралари бўлиб, шубҳасиз, фарзандларимиз ёшлик чоғлариданоқ, ўқиш-ёзишни ўрганмаслариданоқ шу кўз ўнгидагилардан ёмон ўрناق олишлари учун, уларнинг онгига ахлоқсизликни сингдириш учун қўйилган.

Одамларнинг имкониятлари ва истеъдодларидаги фарқлардан, эзгу ишларнинг камситилишидан келиб чиққан ҳалокатли тенгсизлик туфайли пайдо бўлмаганми бу адашишлар? Барча машғулотларимизнинг меваси — энг хавfli натижаси мана шу. Инсон ҳақида энди унинг ростгўйлиги эмас — истеъдоди; китоб ҳақида эса унинг фойдалилиги эмас — яхши ёзилганлиги сўраладиган бўлиб қолди. Сўзамолликка саховат билан мукофотлар тарқатилмоқда, эзгулик эса эътиборсиз қолмоқда. Нотиқлик минглаб мукофотларга сазовор, ажойиб ишларга эса мукофот йўқ. Ҳар ҳолда менга айтишсин, академияда энг яхши фикр учун бериладиган мукофот шуҳратини, шу мукофот таъсисчисининг хизматлари билан тенглаштириш мумкинми?

Донишманд ҳеч қачон бойлик кетидан қувмайди, лекин у шон-шуҳратга бефарқ эмас; бу борадаги адолатсизликни кўргач, унда мусобақа руҳи уйғониб, жамият учун фойдали бўлган эзгу ниятлари барбод бўлади, ўзи эса азоб чекиб, сўниб боради, муҳтожликда унутилиб, ҳароб бўлади. Муносиб тарзда мукофот беришдан кўра ўрталарга мукофот тарқатишни афзал кўриш охир-оқибатда, мана, нималарга олиб келади — ҳозирги пайтда илм-фан ва санъатнинг янгилашиш тажрибаси бунга яққол кўрсатиб турипти. Табиатшунос, муҳандис, кимёгар, фалакиётшунос олимларимиз, шоирлар, машшоқлар ва рассомларимиз бор — лекин фидокор фуқароларимиз йўқ. Агар чекка қишлоқларимизда тарқоқ

ҳолда қолган бўлсалар-да, улар унутилиб, қашшоқликда, забунликда ҳалок бўлмоқдалар. Бизга ва болаларимизга ризқ-рўз бераётганларнинг шу аҳволга тушиб қолишларига ўзимиз сабабчимиз.

Ўвузлик бундан ҳам кучайиб кетмаслигига ишонаман. Тангри таолонинг донолигидан зараркунанда ўт-ўланлар ёнида шифобахш ўсимликлар ҳам ўсади, заҳарли жондорлар танасида давоси ҳам бор, ҳукмдорлар дилида донолик уруги кўкаради. Шухрати асрлар оша юксалиб боришга лойиқ бўлган буюк шоҳ яратгандан ўрнак олиб минглаб муаммолар манбаи бўлмиш илм-фан ва санъатга бағишланган машҳур (илмий) жамиятларни юзага чиқарди. (Францияда кардинал Ришелье даврида қирққа яқин турли илмий жамиятлар ва фан, санъат академиялари ташкил этилган – *тарж.*). Бу жамиятлар инсоният тўплаган билимларнинг залворли ва хавфли юкини, айни замонда ахлоқнинг муқаддас бурчини кўтариб, ҳам ўзларидан, ҳам бошқалардан ахлоқ поклигини сақлаш талабини қўйганликлари билан шухрат топмоқдалар.

Донолик билан ўрнатилган бу тартиблар тахт вориси (Людовик XV) томонидан янада мустаҳкамланиб, Европа қироллари учун намуна бўлиб хизмат қилди. (Франциядан ўрнак олиб, Германияда, Россияда, Италияда шундай илм-фан ва санъат академиялари ташкил этилди – *тарж.*). Адиблар учун эса бу бир мезон бўлиб, уларнинг ҳар бири бу жамиятга аъзо бўлишни шараф деб ҳисоблайдиган, бунинг учун эса доимо имкон қадар фойдали ишлар билан шуғулланишга, яхши хулқ-атворга эга бўлишга ҳаракат қилишлари лозим бўлиб қолди. Адабиёт соҳасида мукофот берувчи ҳайъат аъзоларида мавзу танлаш, асарнинг қадр-қиммати, инсонлар қалбига эзгуликлар олиб кириш фазилатлари қараб баҳо бериш имконияти пайдо бўлди, танлов қатнашчиларини эса шуларга ривож қилган ҳолда инсон зотига нафақат ёқимли, балки уларни яхшиликка етакловчи асарлар ижод қилишга чорлади.

Фақат булар, гўёки менинг ҳақлигимни исботлаш учунгина далил бўлиб хизмат қилади, деб менга эътироз билдирмасинлар. Биз асло йўқ касалликларга дори изламаймиз. Унда нимани излаямиз? Балки олимларимиз фойдаси учун ташкил қилинаётган бу жамиятлар омма эътиборини илм-фанга ва уларни ўрганишга жалб қилиши учундир? Кўрилатган эҳтиёткорликка қараганда деҳқонлар жуда кўпчиликни ташкил қилиб, файласуфлар озайиб қолармикан, деган хавотирга тушиб қолишди, деб ўйлаш мумкин. Деҳқонлар билан файласуфларни таққослашдек хатарли ишга қўл урмоқчи эмасман – бунинг ҳеч ким қийналмаган бўларди. Мен фақат сўрамоқчиман – фалсафа нима ўзи? Машҳур файласуфларнинг ёзганлари нималардан иборат? Бу донолик дўстларидан қандай сабоқ олиш мумкин? Агар уларнинг минбардан туриб бир-бирларига гал бермасдан, фақат менгина янглишмайман, менинг олдимга келинлар деб бақаришларини эшитсангиз, уларни лўттибозлар тўдаси деб қабул қилиш мумкинми? Биттаси табиатда жисм деган нарсанинг ўзи йўқ – бу менинг тасаввуримдаги нарсалар холос, деса (Беркли), бошқаси материядан бошқа ҳеч нарса йўқ, қоинотда бор нарсдан ташқарида худо йўқ, деб таъкидлайди. (Ламетри, “Жоннинг табиий тарихи” асари муаллифи – *тарж.*). Буниси, эзгулик ҳам, ёмонлик ҳам йўқ нарса, ахлоқдаги ёвузлик ва эзгу ишлар – уйдирма деса, (Вольтер), униси – инсон моҳиятдан бўри, виждони қийналмасдан бир-бирининг гўштини ейиши мумкин, дейди. (Т.Гоббс). Эй, буюк файласуфлар! Нега дўстларингиз ва фарзандларингизга фойдали сабоқларингизни мерос қолдирмадингиз? Бу билан мукофотларга сазовор бўлардингиз, биз эса тарафдорларингизни топган бўлардик!

Мана шунақа бу ажойиб одамлар, ҳаёт чоғларидаёқ замондошлари уларга саҳийлик билан назокат улашган, вафотидан сўнг эса (шон-шухрат билан) боқийликка йўл очиб беришган. Авлодлардан-авлодларга қоладиган доно васиятномалар мана шулар!

Наҳотки мажусийлик (маданияти) инсоният онгини тўғри йўлдан оздиришдан бошқа авлодларга бирор нарса қолдирмаган бўлса? Йўқ, ҳатто Инжил ҳукмронлик қилган даврда кашф қилинган, китоб босиш санъати маҳсули бўлган асарларда ҳам уятсиз ёдгорликлардан бошқа нарсани кўрмаймиз. Атомчи, моддиончи, даҳрий Левкипп ва Диагорларнинг беҳаё битиклари ўзлари билан

бирга йўқ бўлди; инсон онгининг галати тентакликларини абадийлаштирувчи Гоббс ва Спинозаларнинг хатарли янгилишишлари босмахона ҳарфларини қўллашимиз туфайли абадий сақланади.

Шонли битиклар ёзишга қобилиятсиз, билимсиз ва қўпол оталаримизнинг асарлари билан бирга ҳозирги авлодларимиз ёзган замондошларимизнинг бузуқ ахлоқи уфуриб турган хавфли асарларни, илм-фан ва санъатимиз ривожининг ҳақиқий тарихини, “ютуқларини” асрлар оша келажак авлодларимизга етказсак, авлодларимиз уларни ўқиса ва биздан кўра ақллироқ бўлса, биз кўтарган масалалар юзасидан, шубҳасиз, тўғрироқ хулосага келадилар ва қўлларини осмонга кўтариб, – “Эй, Қодир Худо, Сен бизнинг ақл-онгимиз ҳукмдорисан, оталаримизнинг бу ҳалокатли билимлари ва санъатларидан бизни халос эт, бизнинг ягона неъматимиз ва бахтимиз бўлган, Сеннинг олдинда энг қимматбаҳо бўлган билимсизлигимиз, гуноҳсизлигимиз ва камбағаллигимизни бизга қайтар”, – деб илтижо қилган бўлардилар.

Агар илм-фан ва санъат ютуқлари ҳақиқий бахтимизни юксалтирмас экан, агар улар ахлоқимиз, покиза дидимизга зиён етказар экан, у ҳолда соддадил ёзувчилар тўдаси ҳақида нима деб ўйлаймиз? Билимга қизиқиб қолганларнинг кучларини синаш мақсадида, табиат томонидан, илҳом парисининг маконига кириш йўлларини ҳимоялаш учун қўйилган тўсиқларни шулар олиб ташладилар-ку! Илм-фан эшикларини беандишаллик билан бузиб, муқаддас даргоҳга нолойиқ маданиятсизлар учун йўл очиб берган кўчирмачилар ҳақида нима деб ўйлаймиз? Адабиёт соҳасида узоққа бора олмайдиганларни бу муқаддас даргоҳ остонасидан қувиб, жамият учун бошқа бирор фойдалироқ касб-хўнарга жалб қилинса бўлармиди? У ҳолда умр бўйи ярамас қофиябоз ёки ўртамиёна мутахассис бўлган одам мато тўқишда устаси фаранг бўлармиди?

Табиат томонидан мактаб яратиш ато этилган инсонга ҳеч қанақа ўқитувчи зарур бўлмайди. Инсон зотининг устозлари – Бэконлар, Декартлар ва Ньютонларнинг устозлари бўлмаган – қайси муаллимлар уларни шу даражага олиб чиқа оларди? Оддий ўқитувчилар нари борса ўзларининг тор билимлари доирасида ўрганиш билан чегараланган бўларди.¹ Айнан, йўлларида учраган дастлабки тўсиқлар даҳоларни бор кучларини сарфлаб, уларни баргараф қилишга, улкан масофаларни босиб ўтишга ўргатди. Агар қандайдир одамларга ўз ҳаётини илм-фан ва санъатни ўрганишга бағишлаш учун имконият бериладиган бўлса, шундай одамлар бўлишлари керакки, токи улар мустақил тарзда даҳолар изидан бориб, улардан ҳам ўтиб кетсин; озчиликни ташкил қиладиган ана шундайларгина инсон заковатини кўкларга кўтарганликлари учун ёдгорлик қўйишга сазовордирлар. Уларга тенглашмоқчи бўлган заковат эгалари, ушбу даҳолар кутган даражадан кам бўлмасликлари керак – бу улар учун ягона мукофотдир.

Қалбимизни нима эгалласа руҳимиз аста-секин шунга мослашади; буюк воқеалар фақат буюк инсонларни ярагади. Қадимда нотик (Цицерон) Рим консули бўлган, файласуфларнинг бири Англиянинг канцлери эди (Ф. Бэкон). Агар улардан бири қайсидир университетнинг кафедра мудири, бошқаси эса атиги академия таъминотидаги оддийгина ходим бўлганда, уларнинг асарларида жамиятда тутган мавқеларининг таъсири бўлармиди, деб сўрайман сизлардан? Яхши маслаҳатчи бўлишга қобилияти бор одамлардан маслаҳат олишга қиролларимиз жирканиб юришмасин; бу эскидан қолган хато фикрлардан қайтсинлар. Халқларни бошқариш санъати уларни маърифатли қилишдан кўра қийинроқ деган тушунча амалдорларнинг такаббуригидан пайдо бўлган. Одамларга ўз хоҳиш-истаклари билан яхшиликка интилишни ўргатгандан кўра, уларни шунга мажбурлаш осонроқ, деган тушунчадан воз кечсинлар; майли, аъло даражадаги олимлар саройдан фахрий жой эгалласинлар, майли, улар ўзлари учун муносиб мукофотга сазовор бўлсинлар; халқларнинг бахт-саодати учун уларни доноликка ўргатишга ёрдам берсинлар. Ана ўшанда олийҳиммат мусобақа руҳи билан сўғорилган эзгу ишлар, илм-фан ва ҳокимият инсон зотининг фаровонлиги йўлида нималарга қодир эканлигини одамлар кўради. Токи ҳокимият бир томонда, билимлар ва донишмандлар бошқа томонда бўлар

¹ Жан Жакнинг устозларни инкор этувчи бу фикри тўғри эмас, чунки унинг ўзи маънавий устозлари – Плутарх, Монтен, Ларошфуко асарларини ўқиб вояга етган – (тарж.)

экан, олимлар юксак нарсалар ҳақида кам ўйлайдилар, ҳукмдорлар яхши ишларни ундан-да камроқ қиладилар, халқлар эса ахлоқсиз, бузуқ ва бахтсиз бўлиб қолаверадилар.

Бизга ўхшаган оддий одамларга келсак, табиат юксак қобилият бермаганлиги туфайли, шон-шуҳратга даъво қилмасдан, илгаригидек сояда юраверайлик. Машҳурлик кетидан қувмайлик — унга етиша олмаймиз, чунки бизнинг ҳақиқий ҳолатимиз, гарчи бизга ҳуқуқ берилганда ҳам, буни кўтара олмайди. *Бахтимизни ўзимиздан топишимиз мумкин бўлган ҳолда, уни ўзгалардан қидиришига ҳожат йўқ.* Биз ўз бурчимизни қойил-мақом қилиб бажарайлик-да, халқлар бурчини бажаришга ўргатиш ташвишини бошқаларга берақолайлик, бундан бошқа билимга эга бўлишнинг зарурияти йўқ.

Эй, фазилатли, содда қалбларнинг юксак сабоғи! Сени англамоқ учун шунчалик зўр бериш, мослашиш керакми? Моҳиятинг қалбларга муҳрланган эмасмиди? Қонун-қоидаларингни билиш учун эҳтирослар сукут сақлаганда ўзлгимизга кириб, виждонимизга кулоқ тутиш етарли эмасмиди?

Ҳақиқий фалсафа мана шу — у билан қаноатланишга ўрганишимиз керак. Машҳур инсонларнинг унутилмас шон-шуҳратларига ҳасад қилмасдан, улар билан орамизда бўлган иззат-ҳурматдаги фарқни белгилаб олмоғимиз керак, зеро, бир замонлар икки буюк халқ (Афина ва Спарта халқлари) ўртасидаги бундай фарқни сезар эдилар — улардан бири яхши гапиришни, бошқаси эса яхши иш қилишни билган.

*Абдунаби АБДУҚОДИРОВ ва
Маҳкам МАҲМУДОВ
таржимаси*

Валентина ОБЕРЕМКО

24 майда “Тинч Дон” муаллифи таваллудига
бир юз беш йил тўлди

Михаил Шолохов. Уйдирма ва миш-мишлар

Унинг ҳаётлиги давридаёқ у ҳақида ғалати уйдирмалар тўқишган эди: у бутунлай бошқа одам, фамилияси ҳам мутлақо Шолоховмас бўлган эмас, Вешенск қишлоғидаги уйи ертўласида қандайдир бир истеъдодли, далли-дарвиш ёзувчи қамалганмиш, ҳамма асарларни ўша ёзувчи ёзиб берармиш.

“Отам бу миш-мишларнинг барини ҳасадгўй касбдошлари тарқатганлигига ишончи комил эди”,— дейди Светлана Шолохова.

КОМИССАРМИ ЁКИ СИРЛИ АГЕНТМИ?

Оғиздан-оғизга кўчиб юрган гапларга кўра, Михаил Шолоховни ёшлигида айнан Нестор Махнонинг ўзи қўлга туширганди. Шолохов отахонга қизил комиссар эмаслигини айтганлиги учун қўйиб юборган.

— Отам менга бу ҳақда ўзи гапириб берганди,— дейди Светлана Михайловна. — У пайтлар ёш йигитча экан. Отда дашт бўйлаб кетаётганда махночилар уни тутиб олишади. Қишлоққа олиб боришади. У ерда уни Махнога рўпара қилишади. Отам Махнони ушоқ жуссали, пакана ва қотма эканлигини кўриб ажабланади. У дастлаб отамни отиб ташламоқчи бўлади. У Шолоховни қизилармиячи деб ўйлайди. Бироқ шу пайт қандайдир аёл унинг ёнини олиб дейди: “Отахон, кунинг шу болакайлар билан олишишга қолдими?”. Шунда Махно отамни қўйиб юбориб, орқасидан: “Бу ерда иккинчи бор қорангни кўрмай!”— деб қолади.

Отам ҳеч қачон комиссар бўлмаган. Балки комиссар бўлганлиги ҳақидаги гап-сўз унинг қандай “комиссарлик” қилганлиги ҳақида ўзи гапириб берганидан кейин чиққан, яъни у озиқ-овқат гуруҳида ишлаётганида солиқларни камайтиришга жонбозлик кўрсатган эди. Чунки энг қашшоқ оилалардан ҳам пул ундиришарди. Уни пулни нотўғри санаганликда айблашиб, судга беришади. Бахтига, ҳаммаси яхшилик билан тугайди.

Шолохов ва Сталин муносабатлари борасида кўп миш-мишлар юради. Улардан бирида Сталин Шолоховни яхши ёзувчи деб баҳолаганлиги ва унга марҳамат кўрсатганлиги ҳақида айтилади. Бошқалар Шолоховни доҳийнинг адиблар муҳитидаги махфий агенти деб ҳам ҳисоблаган.

Доҳийга нимагадир отам уни очикчасига танқид қилганлиги маъқул келган. Бир куни отам унга шундай деди: “Деворда ҳам — Сталин, ҳавода ҳам — Сталин, газеталарда — Сталин, наҳотки бу сизнинг ба-

дингизга урмаган бўлса?”. Сталин шундай жавоб беради: “Инсонга бир худоча керак, токи у унга ишонсин, сажда қилсин. Майли, у худоча Сталин бўла қолсин”. Агар отам ўзини ҳақ билса, охирига қадар курашарди. Қачондир у Сталин ва Горкий билан учрашади. Суҳбат Корнилов ҳақида борарди. Сталин сўзини таъна-дашномдан бошлайди: “Нега сиз уни қаҳрамон қилиб тасвирлагансиз?”. Отам бу саволга хотиржам жавоб қайтаради: “У ҳақиқатдан ҳам қаҳрамон эди. Софдил, жасур ва истеъдодли саркарда”.

Отам ҳеч кимдан қўрқмаган. Бир куни Сталин ҳузурига келиб, у 1938 йилда ҳибсга олинган дўстлари учун бошини беражагини айтади. Сталин Шолоховга жиддий тикилиб сўз қотади: “Бошинигизни арзон баҳолаб юбормаяпсизмикин?”.

ҲУКУМАТНИ “СЕНЛАБ”

Хрущев билан Шолохов ўртасида Сталин каби яқин муносабат бўлмаган. Брежневга эса Шолохов ҳаминша “сен”лаб мурожаат қилган. Кўплар Брежнев Шолохов олдида қайсидир маънода қарздор деб ўйлашган, шунинг учун жўраларча муносабатга тоқат қилади, дейишган.

– Отам Брежнев билан ҳақиқатдан ҳам “сен”лаб гаплашарди. Улар Украина фронтида учрашишган. Иккаласи ҳам полковник бўлиб, вайрон этилган шаҳарчада бир-бирига дуч келиб қолишади. Брежнев рўпарасидаги адиб Шолохов эканлигини билмайди, Шолохов эса қаршисида бўлажак Бош котиб турганлигидан воқиф эмасди. Улар тунаш учун теварак-атрофдан омон қолган биргина бинони излаб топишади. У ёғига юриб бўлмасди — миналарга дуч келиш мумкин эди. Шундай қилиб отам ва Леонид Илич кенг стол устида тағларига бир шинелни тўшаб, устларига иккинчи шинелни ёпиб ётишади. Шу тарзда кечани ўтказишади. Бу ҳолатни отам Леонид Иличнинг ёдига туширади. Шундан кейин улар “сен”лашишга ўтишади. Бироқ отам Брежневга бошқача назар билан қарарди. Унга доҳийнинг турли нишонларга ва очиқ мақтовларга ошқора муҳаббати ёқмасди.

Шолохов ҳақидаги энг катта уйдирма унинг “Тинч Дон”ни ўзига ўзлаштириб олгани ҳақида тўқилган эди. Бу миш-мишлар роман дастлаб эълон қилинган кундан бошлаб то ҳануз давом этиб келмоқда.

– Отамнинг “Тинч Дон”нинг муаллифи эмаслиги ҳақида 1929 йилданоқ гапира бошлашганди. Ёш ва қизиққон отам бундан қаттиқ асабийлашиб, буни текширишларини ва бу машмашаларнинг тағ-туғи билан баргараф этилишини жиддий талаб қилади. Мария Ульянова, Лениннинг синглиси бошчилигида комиссия тузилади, ўша пайтда у “Правда”да масъул котиб бўлиб ишларди. Отам бу комиссияга “Тинч Дон” яратилишида фойдаланилган жамики қораламалар ва қайдларни гувоҳлар иштирокида келтириб топширади. Хуллас, пировардида, унинг муаллифлигини тан олишади, “Правда”да Шолохов “Тинч Дон” муаллифи эканлиги ва туҳматли гаплар учун суд олдида жавоб берилажаклиги ҳақида мақола эълон қилинади. Хунук гап-сўзлар бир муддат барҳам топади, аммо у отамнинг умри охирида яна урчий бошлайди.

Балки бу гапларнинг узил-кесил барҳам топмаганлиги отамнинг асар қўлёзмаси асл нусхасини топиб беролмаганлигидан бўлса керак. Урушда отамнинг Вёшенскда сақланаётган архиви бутунлай йўқолади. Қишлоққа тинимсиз бомба ёғдиришади, ҳамма ҳаёт учун энг зарурий ашёни, қўлига илинган нарсани олиб, қишлоқни шошилинич равишда ташлаб чиқиб кетишади. Архив ҳақида ўйлаш бу вақтда ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган. Кўрганларнинг айтишича, бизнинг уйимизга снаряд тушгандан кейин қўлёзмалар ҳавога учган ва шамолда бутун Вёшенск бўйлаб

сочилган. Бир солдат қизиқиб битта саҳифани қўлига олиб қарайди ва қоғозлар Шолохов қораламалари эканлигини билиб, уларни йиғишга ҳаракат қилади. У ушбу саҳифаларни бутун умри давомида ўзи билан олиб юради, ҳатто Берлингача олиб боради. Кейин уларни Вселовод Вишневский қўлига топширади. Ёзувчи уларни отамга йўллайди.”Тинч Дон”нинг бу 178 саҳифаси эндиликда Пушкин уйида сақланади.

“Қўлёманинг яна бир варианты бўлиб, отам уни 1929 йили комиссияга ҳавола этган эди. Отам ўзи билан ортиқча юк олиб юришни хуш кўрмасди, шу боисдан “ Тинч Дон” матнини якка-ёлғиз дўсти Василий Кудашевга қолдиради. Отам, муаллифлигим тан олинибди, қораламаларнинг энди кераги бўлмайди, деб ўйлаган. Бу қўлёмаларни у урушдан кейин эсга олади ва у ҳақда Кудашевнинг хотини Матильдадан сўрайди, бу пайтда Кудашев немис концлагерларида ўлиб кетган эди. У отамнинг қўзларига боқиб: “ Йўқ, уруш пайтида хонадон ёниб, ҳамма нарса йўқолган”, дейди. Матильда ҳаётдан кўз юмгандан кейин, унинг уйи узоқ қариндошига қолади. Ва у бизга Матильда асраган қўлёмаларни топширади.

“Тинч Дон” муаллифлиги ҳақидаги баҳслар ҳали ҳам давом этиб келмоқда, гарчи йўқолган қўлёмалар топилиб, эълон ҳам қилинган эса-да. Мен отамдан: “Одамлар нега тиниб-тинчимайдилар”, деб сўраганимда, у уларга ҳасад тинчлик бермайди, деган эди.

*“АиФ”нинг 2010 йил
21 сонидан олинди.*

*Рус тилидан
Мирнўлат МИРЗО
таржимаси*

Шарқ маънавияти ва олмон алломалари

Шарқ билан Фарб халқлари ўрта-сидаги муштарак адабий маданий алоқалар тарихи олис асрлардан бошланган. Ўрта асрлардаёқ Шарқ маданияти таъсири остида Оврупода дунёвий адабиёт, илм-фан шакллана бошлаган эди. Бу жараёнда буюк аждодларимиз Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Саъди Шерозий, Умар Хайём, Алишер Навоий каби олим ва донишмандларнинг ижоди жуда катта роль ўйнаган ва Оврупо маданиятининг шаклланишига туртки бўлган эди. Натижада Шарқ адабиётига хос анъанавий олам гўзаллигини, ишқ муҳаббатни куйлаш немис адабиётига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Бунинг натижасида Гёте ва бошқа немис шоирлари шеъриятида гўзалликни мадҳ этиш, муҳаббатни улуглаш, инсонпарварлик, севги-садоқат, фироқ изтироби тасвири илоҳий муҳаббат даражасига кўтарилди.

Фарб шеъриятига сезиларли таъсир кўрсатган аллома шоирлардан бири Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозийдир. Ҳофиз шеърларининг шуҳрати Шарқдагина эмас, Европада ҳам кенг тарқалган эди.

XVIII асрнинг охирларида Ҳофиз шеъриятининг ҳаётбахш оҳанглари Рейн бўйларига етиб келиб, шоирлар, олим, файласуфларнинг ҳам диққатини ўзига жалб этди; илк таржималари пайдо бўлди, ижодига қизиқиш бошланди. 1791 йили Шарқ шеъриятининг муҳиби Вал Ҳофиз газалларидан бир нечасини немис тилида нашр эттирди. Бу – шоир асарларининг Европа тилларига қилинган биринчи таржимаси эди. Шундан кейин Ҳофиз ижодига қизиқиш янада кучайди. 1812 йили машҳур шарқшунос Йозеф фон Ҳаммер шоир девонининг тўла таржимасини яратди. Бу таржима Ҳофиз

шуҳратининг бутун Европага ёйилишига, немис халқи орасида бу санъаткорга нисбатан муҳаббат уйғонишига сабаб бўлди. Шоирлар, шеърят мухлислари орасида ўзига хос “ҳофизхонлик”, тақлидий шеърлар ёзиш авж олиб кетди. Доумер деган таржимон тузган ва “Ҳофиз” номи билан нашр этилган тўплам ана шундай қизиқиш натижаси эди. Доумер Ҳофизнинг 200 дан ортиқ газалига ўхшатма ёзади. Бу шеърларни Ҳофиз асарларининг таржимаси деб бўлмайти, албатта. Лекин унинг шеърларидаги чуқур лирик маъноларни шарҳлайдиган бу мажмуа шоир ижоди немислар орасида янада кенгроқ танилиши ва шуҳрат қозонишига катта туртки бўлди. Ҳаммер нашри ва Доумер тўплами туфайли Гегель, Гёте, Ҳофиз ижоди билан танишишига муяссар бўлдилар. Шоир газалларидаги чуқур фалсафий-ижтимоий фикрлар Гегелни ўзига мафтун этди, у Ҳофизни “Гениал санъаткор, гўзал, оромбахш, айна чоқда, исёнкор шеърлар муаллифи” сифатида таърифлади.

Машҳур немис шоири Йоганн Вольфганг Гёте 1812 йили Рейн бўйларига қилган саёҳати вақтида Ҳаммер таржимаси билан танишишга муяссар бўлади. У уч ой давомида уйдан чиқмай, буюк форс шоирининг машҳур газалларини мутолаа қилади. Ҳофиз газалларида тараннум этилган инсонпарварлик, мавжуд ижтимоий тузумга газаб-нафрат, гўзалликка, яшашга муҳаббат, ҳақиқий инсоний севги Гётега кучли таъсир этди. Мана шу чуқур таассурот натижасида у 1814–16-йиллар орасида севги-муҳаббат мавзуда янги, гоятда латиф шеърлар яратди ва “Фарблик муаллифнинг Шарқий девони” (“Шарқу Фарб девони”) номи билан алоҳида назм мажмуаси тартиб беради. Гёте ўз девонидаги шеър-

ларида Ҳофиз яратган образлардан, ижтимоий-фалсафий фикрлардан фойдаланди. Мазкур туркум шеърларни “Муганнийнома”, “Соқийнома”, “Ҳофизнома”, “Ишқнома”, “Ранжнома”, “Форсийнома”, “Темурнома”, “Хулднама”, “Масалнома”, “Ҳикматнома”, “Тафсирнома”, “Зулайҳонома” каби бўлимларга ажратади. Бу эса немислар диёрида Ҳофиз ижодига бўлган қизиқишни янада кучайтиради. Доктор Р.Опицнинг ёзишича, ўша йилларда Ҳофиз шеърлари ўқилмайдиган, унинг ижоди устида баҳс юритилмайдиган бирон адабий уюшма ёки тўғарак бўлмаган.

Шундан сўнг Хўжа Ҳофиз ижодига бағишланган мақолалар, тадқиқотлар, шоир асарларининг янги-янги таржималари, форсий асл нусхасининг нашрлари бирин-кетин пайдо бўла бошлайди. 1863 йили Лейпцигда машҳур шарқшунос Брокгауз таҳрири остида шоир шеърларининг немисча таржимаси, асл нусхалари ҳамда 80 газалга ёзилган изоҳ ва шарҳлар билан чоп этилади. Немис олимлари Ҳофиз асарларини тўлароқ нашр этиш, шоирнинг ҳаёти ва ижодини мукамалроқ ёритиш устида мунтазам шуғулланадилар. Шарқшунос олим ва таржимон Бинкунц фон Розенцвейг 1858–63 йиллар орасида Ҳофиз газалларини ўгириш, асл нусхалари, тўла матнларини тайёрлаш устида иш олиб боради. У 1864 йили кўп йиллик меҳнатининг маҳсули бўлган Ҳофиз газалларининг тўла таржимасини асл нусхаси билан бирга нашр эттиради. Бу таржимада машҳур форсий газалларнинг мазмуни ва маъноси, уларнинг илғор ғоявий-мажозий хусусиятлари, ҳофизона нозик бадий санъаткорлик анча мукамал акс этган бўлиб, у Европада Ҳофиз ижоди хусусида олиб бориладиган тадқиқотларга замин яратди. Бу таржимада Ҳофизнинг ҳаёти ва ижодига доир қисқача маълумот ҳам берилган.

1865 йили Ҳофиз газалларининг ихчам бир нусхаси яна Берлинда босилиб чиқди. Буни ношир ва таржимон Неселман тайёрлаган. Бу нашрлар ичида Фридрих Боденштед ва доктор Р.Опицнинг Ҳофиз ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотлари алоҳида диққатга сазовор.

Фридрих Боденштед 1876–77-йиллар орасида Ҳофиз шеърларининг янги гўзал таржималарини яратади. “Шероз

булбули” номли бу тўпламга ёзилган 27 саҳифалик сўз бошида Боденштед шоирнинг ижоди, газалларига хос ғоявий-бадий хусусиятлари ва санъаткорлик маҳоратини тадқиқ қилишга интилган.

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий ижодини ўрганиш ва тарғиб қилиш борасида немис олимлари, адиблари яна бир қанча ишларни бажардилар. Форс-тожик адабиёти, Осиё халқлари адабиётига бағишланган илмий ишларда, тўплам ва китобларда Ҳофиз асарлари, у ҳақдаги илмий мақола, биографик маълумотлар муносиб ўрин олди. Янги таржималар юзага келди. 1919 йилдан 1957 йилга қадар Хўжа Ҳофиз девони икки марта (Мюнхен ва Дюссельдорфда), газалларидан мажмуалар уч марта (Базель, Ҳамбург, Мюнхенда) таржима қилиниб нашр этирилди. 1966 йили Лейпцигда чоп қилинган “Жаҳон халқлари адабиёти фикристи” номли катта китобда форс-тожик адабиётининг бошқа мумтоз адиблари қатори, Ҳофиз ижодига ҳам махсус бўлим ажратилган.

Кейинги даврларда яратилган Ҳофиз газаллари таржималари орасида шоир ва таржимон Вальтер Вильгельм томонидан ўгирилиб, “Ҳофиз гулдастаси” номи билан Лейпцигда (1970) нашр этилган янги мажмуа айниқса қимматлидир.

Немис олимлари ва шоирлари Ҳофизнинг ижоди ҳақидаги тадқиқотлари, асарларини таржима қилиш ва нашр этиш орқали бу улкан санъаткорни Европага танитдилар. Чунки Фарбий Европадаги бошқа тилларга қилинган таржималарининг кўпчилиги ана шу немисча таржималар ёки немис олимлари нашр этган асл нусхаларга асосланган.

Ҳофиз ижоди ҳақида Гёте шундай ёзди: “Эй, Ҳофиз! Сенинг сўзларинг абадият каби буюқдир, унинг аввалу охири йўқ эрур. Сенинг каломинг осмон гумбазидай ўзи алоҳида олам, газалинг матлаъдан мақтаёсигача бир хилдур, ҳамма сатрлари жамол ва камол қиёмига етган. Бирон кун фалакнинг гардиши билан дийдорингга етмоқ насиб этса, эй, Самовий Ҳофиз, ёлғиз сен билан ва сенинг ёнингда бўлишни ва сен билан бода ичиш ва сен каби ошиқ бўлиш орзуимдир, чунки бу ҳаётимнинг фахри ва умримнинг манбаидир”.

“Was ich mit auberem sinn mit innerzen kenne Ah alle belehrande, kenn ich durch dich.”

Мазмуни “Мен дунёда нимани билишга қодир бўлсам, буларнинг барини сен орқали биламан, Эй доно дилбар”, – деб ёзади.

Аё, Ҳофиз! Раҳнамо сен
Биздай мастоналарга.
Бошла қадаҳ жаранги-ла
Майхоналарга.

Ҳофиз Гётени ўзига сеҳрлаб қўйган эди. Шоир ўз “Девон”ида Ҳофизнинг номини 32 марта тилга олади, ҳар эслганда шоир фикрлари теранлиги ва янгилигига қойил қолади.

“Девон”да шоир (Гёте) фақат Ҳофизгагина мурожаат этмайди, нақллар, афсоналар, ҳатто Қуръоннинг айрим суралари ҳам унга илҳом беради.

Қуръони Карим илк бор лотинчага 1422 йили Базелда Теодор Библиандр томонидан таржима қилингандир. Гёте шундай ёзади: “Биз Оврўпа халқлари бутун маданий имконларимизга қарамай Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) забт этган пиллапояннинг энди биринчи погонасида миз, шубҳа йўқки, ҳеч кимса ундан ўтиб кетаолмайди”. “Инсоният ҳар жиҳатдан Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) олдида қарздордир”. Гёте “Ҳазрати Муҳаммадга қасида” номли асариди: “Қуръон китобларнинг аълоси эканлигига исломий эътиқод ва бурч туфайли ишонаман”, – деб ёзади (Йлоҳий мўъжизалар № 2, 4, 5-бетлар).

Гёте “Девон”га Ҳофиз лирикасининг мотивлари, образлари, қаҳрамонлари билан бирга барча Шарқ шаҳарлари номларини, кийим-кечак, ўсимликлар, қимматбаҳо буюмлар, шарқ турмуши, одатлари, эътиқодига хос номлар – ҳаммаси бўлиб бир юз ўн икки хил номни келтиради.

Гёте ўзининг “Ҳарбу Шарқ Девони”нинг “Ҳикматнома” бўлимида:

Вақтинги айлама сарф
Беҳуда баҳсга, ўртоқ.

Нодон-ла жанжаллашма,
Доно ҳам бўлур аҳмоқ.

“Соқийнома” бобида:

Абадийдир Қуръони Карим,
Бунга йўқдир шак,
У китоблар китоби доим,
У каломи ҳақ.
Лекин май ҳам абадий экан,
Ким келтирар шак?..

«Ҳижрат» шеърисида:

Бузилди Ҳарб, Жануб ва Шимол
Тахту тожлар бўлди паймол.
Сен шарққа, кун чиқарга бор,
Унда кўшиқ, севги бор, май бор.
У таббарук ҳавони шимир
Ва бошлагин янгидан умр, –

(*Садриддин Салимов таржималари*)

деб дил сўзларини изҳор қилган. “Юракдан чиқадиган ҳушмуомилалик, – деб ёзган эди Гёте, – муҳаббат-га яқин туради. Кишига ҳузур бағишлайдиган ҳушмуомилаликнинг сиртки ифодаси ана шундай шаклланган”.

Гётенинг “Ҳарбу Шарқ Девони”ни И. Брагинский “Бу девон Шарқу Ҳарб адабиётининг синтези, Мағрибнинг Машриққа салом, буюк Олмон адибининг Шарққа бўлган улкан эҳтироми, ихлоси нишонасидир”, деб баҳолаган эди.

Бу адабий алоқалар заминида бошқа миллатлардан ўрганиш билан бир қаторда ўз миллий маданияти ютуқларини умумбашарият мулкига айлантиришдек муқаддас истак ётади. Бу жараён бизнинг гўзаллик ҳақидаги тасаввурларимиз қобигини ёриб чиқиб, оламнинг турли бурчакларида яратилган маданий бойликларнинг бутун ҳайратомуз ранг-баранглигини очиб беради.

Шарқ ва Ҳарб ўртасида қадимдан мавжуд бўлган азалий дўстлик анъаналарини янада юксалтиришда адабий алоқалар катта аҳамият касб этади.

*Раҳим КАРИМОВ,
профессор*

Ўзбек насри жаҳон кўзгусида

Муҳаббат Шарафиддинова. «XX аср ўзбек насри жаҳон адабиёти контекстида». «Фан» нашриёти. Тошкент, 2008 йил.

Ўзбек адабиётшунослиги ўтган асрнинг 70-йилларида қиёсий-типологик усулда айрим изланишлар олиб боргани маълум. Аслида жаҳонда ном қозongan машҳур олим В. Жирмунский йирик ўзбек фольклоршунос олими Ҳоди Зарипов билан ҳамкорликда ёзилган «Алпомиш» достонига доир тадқиқотларидаёқ ўша усулга мурожаат қилган эдилар. Муайян ижтимоий-сиёсий сабабларга кўра бу йўналиш кейинчалик давом этмади. Фақат қайд этганимиздек, ўтган аср 70-йилларига келиб Н.Владимирова, И.Фафуров, Ф.Саломов, П.Мирза-аҳмедова, Ҳ.Кароматов каби бир қатор адабиётшунослар ўзбек адабиётининг баъзи намуналарини қиёсий-типологик йўналишда таҳлил этишга озми-кўп ҳисса қўшдилар. Асосан 80-йиллар ўрталаридан бошлаб бу йўналиш бир қадар мунтазамлик касб этди. Ўзбек адабиётининг сара намуналарини жаҳон адабиёти кўламида тадқиқ этишга уриниш баъзи изланувчан тадқиқотчиларнинг асосий мавзу йўналишига айланиб борди. Мана шундай тадқиқотчилар қаторида филология фанлари номзоди М.Шарафиддинованинг ўз ўрни бор. Унинг яқин-яқинга қадар ҳаммуаллифликда эълон қилган илмий тўпламлари замонавий ўзбек адабиётшунослигида қиёсий-типологик усулнинг кўлланиши самарали бир йўл эканини исбот этишга қаратилди. Натижада олиманинг «XX аср ўзбек нас-

ри жаҳон адабиёти контекстида» номли йирик тадқиқот иши пайдо бўлди. Мазкур тадқиқот «Фан» нашриёти томонидан 2008 йилда рус тилида чоп этилди.

Монографияда ўзбек адабиётининг Абдулҳамид Чўлпон, Ўткир Ҳошимов, Омон Мухтор каби атоқли ва таниқли вакиллари ижоди, хусусан уларнинг адабиётимизда кенг эътироф этилган «Кеча ва кундуз», «Икки эшик ораси», «Тушда кечган умрлар», «Минг бир қиёфа» романлари таҳлилга тортилиб, улардаги қатор ғоявий ва бадиий хусусиятлар XX аср жаҳон адабиётида кечган изланишлар билан ўхшаш ва умумий жиҳатлар касб этиши ёритилади. Муаллиф «Фақат қиёслашгина бизга ўз миллий адабий қадриятларимизни, жаҳон адабий жараёнига қўшган ҳиссамизни тўла тушунишимиз учун имконият беради» (5-бет) деган қарашда собит туриб, зикр этилган ўзбек романларини Н.В.Гоголь, У.Фолькнер, М.Булгаков, Ф.Кафка, Ч.Айтматов асарлари билан қиёсий таҳлил этади.

Таҳлил асносида тадқиқотчи рус адиби Н.В. Гоголь асарларидаги тасвир мезонлари билан унинг асарларини илк бор ўзбек тилига ўгирган Чўлпоннинг оригинал ижодий изланишларида умумийлик кўради. Хусусан, асосий қаҳрамонлар ва бошқа персонажлар образларини чизишда истехло, қайғудан фош этувчи кулгуга ўтиш, вазият кулгусига,

зиддиятли ҳолатлар кулгусига ва асарда акс этган умумий муҳитнинг аламли кулгусига ўсиб бориш тамойили кўрсатиб берилади. Масалан, «Кеча ва кундуз» романида суд жараёни баённомасини тузиш билан боғлиқ тасвир бор. Яъни суд маҳкамасининг котиби ёзув машинкаси йўқлиги сабабли баённомани бир неча бор қайта кўчиришга мажбур бўлади. Котибнинг саводсизлиги шу даражадаки, у ҳар гал баённомани кўчирганида маҳаллий кишилар исмларини ўз билганича ўзгартириб ёзаверади. Бир ўринда «Акбарали», бошқа ўринда «Умарали», «Амир ўғли», «Қамбар вали» ва ҳоказо. Шуларни айтиб, Чўлпон лавҳа сўнгида аччиқ киноя қилади: «Тил келмаган нарсага қалам қандай келсин? Бари бир эмасми? «Акбар» бўлди нима, «Қамбар» бўлди нима. Бир сартнинг номи!»

Ана шу ва бошқа шу каби лавҳаларни М.Шарафиддинова Гоголнинг «Шинель» қиссасидаги муаллиф муносабатлари билан қиёслайди ва жуда ўринли ўхшашликлар топади.

Дарҳақиқат, Гоголь ижоди билан таниш китобхон унинг услубига гоҳ энгил, гоҳ аччиқ киноя хос эканини, унинг сатираси кейинги даврлар рус адабиёти учун ўзига хос намуна бўлганлигини билади. Аммо Чўлпон ижодини, хусусан романини кузатган ўқувчи унинг киноядан кўра поэтик тасвирга ва ифодаларга мойиллигини, қаҳрамонларига ҳамдардлик кайфияти очиқ сезилишини қайд этади. Гўёки икки адиб тасвир усуллари икки қутбдек. Бироқ олима ҳар икки буюк адибнинг асарларига синчковлик билан ёндошиб, айнан мувофиқ жиҳатларни кўра биладики, «Кеча ва кундуз» романидан юқорида келтирилган лавҳа фикримизнинг яққол исботи. Гоголь Акакий Акакиевичнинг ўлими, яъни оддий, кичик бир одамнинг ўлими ўша давр амалдорлари учун ҳеч бир маъно англамайдиган, ўта арзимас бир ҳодиса бўлганини айтиб, Россия ижтимоий муносабатла-

рининг таназулга юз тутганини кўрсатиб берса, Чўлпон маҳаллий халқнинг фожию қайғусига бепарқ бўлган истибдод ҳокимиятининг моҳиятини заҳарханда киноя билан таъкидлаб, асарнинг ижтимоий руҳини кучайтиради.

Тадқиқотдаги бундай кузатишлар илмий ишга қиммат бағишлайди. Дабдурустдан муқояса этиш мушкулдек туюладиган ҳодисалар замирида муштараклик кашф қилиш оддий иш эмас, албатта. Фақат масалага кенг кўламли, тизимли ёндашувгина шундай натижаларга олиб келиши мумкин. Айни рисолада олима қиёсий усулга мурожаат этар экан, икки улғу ижодкорнинг ўзига хос бадиий олами билан бирга, уларнинг дунёқараши, таржимаи ҳолига оид кўплаб маълумотлардан хабардорлигини намоён этади.

Тўрт бобдан иборат рисола-нинг кейинги икки боби Ўткир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» ва «Тушда кечган умрлар» романлари билан боғлиқ. Аввалги роман ҳикоя қилиш хусусиятларига кўра машхур америкалик ёзувчи Уильям Фолькнернинг «Мен ўлаётганда» романи билан қиёсан ўрганилса, кейингиси даврнинг гоъвий-маънавий изланишлари нуқтаи назаридан тадқиқ этилиб, буюк қирғиз адиби Чингиз Айтматовнинг «Асрни қаритган кун» романи билан солиштирилади. Нафақат солиштирилади, балки умумий жиҳатлар қиёсий-типологик усулда таҳлил этилади.

Албатта, ҳар қандай истеъдодли ижодкорнинг шаклланиши, аввало, ўз адабиёти анъаналари билан боғлиқ. Шу маънода Ўткир Ҳошимов ҳам Абдулла Қодирий асос солган ўзбек романчилиги анъаналари асосида ижодини давом эттирди, бинобарин ўз романчилигини яратди. Бироқ, ҳар бир ижодкорнинг дунёни қабул қилиш ва англаш хусусияти ҳар хил бўлганидек, тасвирлаш тамойилларида ҳам ўзига хослик бўлиши табиий. Тасвир усуллари қолиплаштириш охи-роқибат яқрагликка, туссизликка олиб келади. Изланувчан ижод-

кор сифатида Ўткир Ҳошимов «Икки эшик ораси» романида муаллиф баён услубини аввалги аънаналардан қочиб, кўп овозли ҳикоя қилиш шаклида беради. Яъни роман воқеалари бир муайян ҳодиса ҳақида бир неча персонажлар муносабати тарзида ҳикоя қилинади. Бу ўз навбатида ҳодиса моҳиятини теранроқ очишга, унинг таъсир қувватини кучайтиришга қаратилган бадиий омиллардан. Романнинг бундай ноанъанавий композицион қурилиши онг оқимини, яъни айнан роман жанрига, айниқса, эпик романларга хос дунё адабиёти тажрибасида кенг фойдаланилаётган усулларни ўзбек адабиётида ҳам бўй кўрсатаётганига яққол далил ўлароқ махсус тадқиқ этилади. Фолькнернинг «Мен ўлаётганда» асаридан мутлақо беҳабар бўлгани ҳолда Ўткир Ҳошимов унга муштарак адабий-эстетик усуллардан фойдаланиб, ўзбек адабиётида романга хос тафаккурнинг ривожига йўл очади.

Ички монолог ва «онг оқими», монологларда хотиралардан фойдаланиш усуллари орқали қаҳрамонлар руҳиятини тадқиқ этиш, психологик таҳлилнинг ана шу шакллар воситасида инсоннинг коинот қадар мураккаб оламига кира билиш хусусияти Ч.Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» ва Ў.Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар» романларини ўзаро яқинлаштирадиган жиҳатлар эканини намоён этиш, авлодларнинг маънавий-ахлоқий ва бадиий-эстетик қадриятларидаги ворислик масаласи ҳар икки романи гоявий хусусиятларига кўра ҳам муштарак этишини рисола муаллифи батафсил тадқиқ этади.

Сўнгги йилларда ноанъанавий романлари билан жаҳон адабиётидаги шундай тамойилларга монанд тажрибалар олиб бораётган ёзувчи Омон Мухторнинг «Минг бир қиёфа» романи рисоланинг сўнгги бобида тадқиқот мавзуи бўлиб, олиманинг дунё адабиётидаги ўнлаб мистик, фантастик, фантазмагорик сюжетлар

асосига қурилган ёки ундан қисман фойдаланилган, кўпроқ абсурд адабиётига яқин бўлган асарлар билан қиёслаши учун имкон берган. Гоголь, Салтиков-Шедрин, М.Булгаков, Ф.Кафка асарларини, қадим Шарқ ривоят ва афсоналарини муқоёса доирасига тортиб, рисолада Омон Мухтор эстетик оламининг ўзига хослиги ва бу жиҳат кўп асрлик Шарқ маданияти билан жаҳон адабиётидаги энг замонавий эстетик тамойилларнинг омикталашуви негизда шаклланигани айтилади.

Рисоланинг «Кириш» қисмида ҳам, Ў.Ҳошимов ижоди таҳлил этилаётганда ҳам бир мунозарали фикр қайта-қайта таъкидланади. Яъни, XX аср жаҳон адабиётининг наср намуналаридаги таркибий ва услубий ўзгаришлар, янгиланишлар ўзбек адабиётида ҳам ўз аксини топгани айтилиб, бу жараённинг 1930 йилларга келиб тўхтаб қолгани, аммо янги қувват билан 1960 йиллар ўрталарига келиб тиклангани айтилади. Бизнингча, бу фикр тўғри эмас.

XX аср бошларида жаҳон романчилигида аънанавий усуллар билан бирга модернистик тамойиллар дадил бўй кўрсатаётган эди. Абдулла Қодирий романлари тўла аънанавий-тафсиллий, реалистик асарлар бўлиб, у ҳали роман тажрибаси ўта примитив бўлган бизнинг адабий ҳаётимиз учун янгилик эди. Бу жараён, рисолада таъкидланганидек, 30-йилларда тўхтаиб қўйилмади, балки айнан ривож топди. Аввало, 30-йилларда Озод Шарафиддинов «чўққи» деб ҳисоблаган «Кеча ва кундуз», «Сароб», «Қутлуғ қон» романлари яратилди. Булар бир-биридан тасвир тамойиллари, қаҳрамонлар руҳий ҳолатларини таҳлил қилиш, портрет яратиш, поэтик ва психологик тасвир усуллари-нинг ранг-баранглиги ва бошқа жиҳатлари билан фарқ қилганлари ҳолда, адабиётимизда романчиликнинг жанр хусусиятларига кўра ривожланиши ҳам эди. Фикримизнинг исботи ўла-

роқ Ойбекнинг 30-йилларда яратилган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» рисоласини эслатмоқ жоиз. Бу тадқиқот айнан жаҳон романчилиги анъаналарини таҳлил этиб, романга хос тафаккурнинг имкониятлари, миқёслари ҳақида баҳс очгани билан диққатга лойиқдир. Ойбек бу масалаларга имкон қадар тўхталиб ўтиш билан ўзбек романининг кейинги рангбаранг изланишлари учун назарий тавсиялар берди. Ва ўзи уни амалда исботлашга ҳаракат қилди.

Наҳотки «Сароб»ни, «Қутлуғ қон»ни «Ўтган кунлар», «Кеча ва кундуз»га нисбатан шаклий изланиш, жанр жиҳатидан юксалиш эканини инкор этиш мумкин бўлса?

Олиманинг насрдаги жанр жиҳатидан таркибий ва услубий ўзгаришлар 60-йилларда янги куч билан тикланди деган фикри тўғри. Лекин буни фақат ана шу йиллар билангина боғлаш адолатдан эмас. Биргина Асқад Мухтор

изланишларини, хусусан унинг 70-йиллар бошларида яратилган «Чинор» романини эслашнинг ўзи кифоя. Аслида ривоят ва афсоналар негизида ўзбек романи қурилмасини янгилашга жиддий ва муваффақиятли илк уриниш ана шу асар билан боғлиқ десак янглишмаймиз.

Яна бир фикр, рисолада «онг оқими», М.Бахтин таърифидаги «кўпоҳанглилик» («полифония») масалаларига назарий жиҳатдан кенгроқ тўхталиб, сўнг шунга мувофиқ амалий таҳлилларни илгари сурса, фойдадан холи бўлмасди.

Булар бизнинг истакларимиз. Албатта мулоҳаза, баҳс кайфияти асли яхши асар, яхши китоб, яхши мақола, қўйинг-чи, яхши фикр туфайли туғилади. Фикр фикрга урилиб чархланади. М.Шарафиддинованинг «XX аср ўзбек насри жаҳон адабиёти контекстида» рисоласи ана шу жиҳати билан ҳам эътиборлидир.

*Шухрат РИЗАЕВ,
филология фанлари номзоди*

Сьюзен ФОКС

Самовий аҳду паймон

Ишқий роман

БИРИНЧИ БОБ

Оқбилак хонимларни Рай Парришнинг жини суймасди. Аксига олиб, унинг онаси ҳам шундайлардан эди. Бу бадавлат ва ҳаддан ташқари инжиқ аёлни фақатгина кийим-кечагу, эрининг банкдаги пуллари қизиқтирарди. У фермер хўжалигининг эгаси бўлмиш эри Ранд Парриш қуриб берган Техасдаги ҳашаматли уйини ёқтирмасди. Эри билан фақатгина пулларини шаҳарда соғуриш учунгина мураса қилиб яшарди. Шунинг учун ҳам кўп вақтини шаҳарда ўтказарди.

Икки ўғилли бўлгандан кейин эса, Парришлардан батамом воз кечиб, эри ва фарзандларини ташлаб кетди. Кичиги ҳали йўрғакда, каттаси эса саккиз ёшда эди.

Райнинг укаси Чад хурилиқо онасини билмайди ҳам. Рай эса, тиниб-тинчимас боласига меҳри йўқ чиройли сатанг аёлни жуда яхши эслар эди. Бола кўчада ўйнаб, кийим-бошлари кир ҳолда кириб келса, Рена Парриш жазавага тушарди. Тиззаси шилинганими ёки шамоллаб қолганини кўрса, энсаси қотиб, ҳатто боласининг ҳолидан хабар ҳам олмасди. Кичик Чадга ҳам эътиборсиз эди. Фақатгина ранжиб, койишни биларди.

Онасининг ташлаб кетгани йигит қалбини жароҳатлаган эди. Анча вақт ўтса ҳам у онасини кечиролмасди. Ўттиз уч ёшида учраган ҳар бир аёлни кўрса Рена билан таққослар, улардан ҳеч бирини ўзининг беҳаё, ноинсоф, танноз онасига ўхшатолмас эди.

Терминал ёнидан ўтиб, рўпарадан келаётган хушбичим малласоч аёл худди онасининг тоифасидан эди.

Йигит гўё унинг ҳаддан ташқари чиройли турмакланган сочини ёқтирмай, кўзларини қисиб, аёл устидан кулгандек кўринди. Гўзал чехраси кибор аёлларга хос, нозик қоматли, бадани шафтолиранг бу хоним пуштиранг ипак блузка¹ ва мошранг шим кийиб олган, жажжи оёқчаларида италянча русумдаги чарм сандал, билагига эса шунга мос чарм сумкача осиб олганди. Ортидан эса тўртта жомадонни кўтарганича хизматкор — ҳаммол борар эди. Аёл шунақанги ноз-карашма билан қадам босар эдики, ортидан юк билан келаётган хизматкорнинг унга алоқаси йўқдек туюларди.

Рай Парриш чиройли аёлларни ёқтирар эди-ю, аммо бу аёл унда фақат нафрат уйғотди. Гарчанд, Нью-Йоркдан Техасга узоқдан кела-

¹ Б л у з к а — аёллар устки тўқима кийими.

ётган бу аёл, ўз синглиси Ракель Райнинг укаси Чадга турмушга чиқаётгани сабабли оилавий норозилигини билдириш ниятида бўлса-да, Рай бундан хабарсиз ҳолда ҳам аёлни ёқтирмаслиги табиий эди. Бундай аёлларни Райнинг жини суймасди.

* * *

Лиллиан Ренард Техас чангалзорларига қилаётган саёҳатидан мамнун эмасди. Самолёт пасайиб қўна бошлаганда у ёқинқирамай иллюминатордан қаради ва бу чўлу биёбонга қадам қўйиш дақиқалари яқинлашаётганидан қўнгли беҳузур бўлди. Баландлиги атиги олти қаватдан ошмаган бир неча биноларга кўзи тушгач эса, ўзини маданий ҳаётдан жуда ҳам узоқлашиб кетаётгандек ҳис қилди.

Лиллиан табиатан қўрқоқлиги туфайли ҳаяжонини босолмасди. Катта шаҳарда ўсган бу қиз пойтахтдан ташқарига сира чиқмаган бўлиб, Ёввойи Фарбга саёҳат унга кўрқинчли туюларди. Узбошимча синглиси Ракелга танбеҳ бериб келиш учун бувиси нима сабабдан Техасга айнан уни мажбурлаб юборганини сира тушунолмаган гаранг эди.

Ракель ўзининг номаъқул хулқ-атвориغا қарамай, доим бувисининг эркатойи бўлиб келган. Лиллиан эса бувисига яхши кўриниш учун бор кучини сафарбар қиларди.

Ахири бир кун келиб, Ракель техаслик ковбой билан уйдан қочиб кетди. У эндигина йигирма икки ёшга тўлган бўлишига қарамай, Чад Парриш қизнинг бешинчи хуштори эди. Бувисига, бой бўлса-да, бор-йўғи от миниб мол боқиб юрувчи бу фермер ковбой йигит сира ёқмади. Унга Техасдаги мол-мулкнинг атиги ярми тегишли эканини билганида эса, ҳушидан кетиб қолай деди ва агар Ракель ковбойини ташлаб, Нью-Йоркка қайтиб келмаса, бундай неварадан воз кечишга қарор қилди.

Бу қари жодугар гарчанд тўнғич неварасига дўқ-пўписа қилмаган бўлса-да, бордию, Лиллиан бувисининг топширигини бажаролмаса, бор буд-шудидан маҳрум бўлишини яхши тушунарди.

Келажакда бошига не савдолар тушишини ўйлаганда Лиллианни титроқ босарди. Ўзининг Нью-Йоркда киборларга хос тарбия олганига қарамай уйдан ҳайдалиб, беобрў бўлиб, сариқ чақасиз кўчада қолишини ўйлаганда ваҳимага тушарди. Нозик табиатли қизга бувиси ўзи нолойиқ деб билган таниш-билишларни ҳеч қачон яқинлаштирмасди. Ҳатто унинг ҳар бир орттирган дугонасини шахсан чиғириқдан ўтказарди. Иккала набира пансион ва коллежда муомала маданияти борасида тўқис таълим олишди, лекин ишлаб пул топишга ўргатадиган ҳақиқий илм олиш масаласига бувиси панжа орасидан қаради.

Йигирма уч ёшли Лиллианга икки етим набирани ўз боқувига олган бувининг дунёқараши яхши маълум эди. Лиллиан ва Ракелга — кўп сонли хизматкорлар устидан бошчилик қилиш, хайрия тadbирларида иштирок этиш, меҳмонларни кутишни ўргатишди ва бувиси топиб берган бадавлат эркакка турмушга чиқишга тайёрлашди. Ўзлари ўрганиб қолган тўкин-сочин ҳаёт кечирини учун зарур бўлган маблағни топишга уларнинг ҳеч бири қодир эмасди. Шунинг учун, кўчада қолиб кетишни ўйласалар даҳшатга тушар эдилар.

Айнан шу сабаб билан Лиллиан ўжар ва қайсар синглисини қутқариш учун Техасга келди. Ракель ўзини шунақанги тутар эдики, гўё бор бойликдан айрилиб қолиш уни асло саросимага солмасди. Қисқа муддатда у ўзининг эркин ҳаёти учун катта маблағни совурди, ҳар бир хушторини пулларга кўмиб ташлади. У бойлигига кўз тиккан дуч келган эркакка осонгина ўлжа бўларди.

Ракель бир неча бор мушкул аҳволга дуч келганида, доим бувиси уни кутқариш учун катта пул сарфлар эди.

Лиллиан аэровокзалда соҳибжамол синглисини кўриш умидида ат-рофга аланг-жаланг қараркан, эркатой Ракель опасини кутиб олиш учун ўз ўрнига бошқа кимсани чиқариши мумкинлиги эҳтимолдан холи эмаслигини ҳам ҳис қиларди. Демак, Парришлар оиласидан кимдир чиқиши мумкин.

Шу ўйлар билан Лиллиан ҳаяжонлана бошлади. У ўзини бамисоли сувдан чиқариб олинган балиқдек ҳис этарди. Техасликлар билан муомала қилиш қийин деб эшитган. Гўёки уларнинг штати бошқалардан устун турадигандек гердаядилар. Бундан ташқари, катта-катта ерлари, чорвалари, улкан нефть захиралари мавжудлигига қарамай, улар кўпол ва маданиятсиз халқ деган ном чиқаришган. Булар ҳақида уни бувиси огоҳлантирган.

Лиллиан доимо тасодифий мулоқотлардан ҳимояланиб яшагани учун, табиийки, техасликлар билан гаплашишга кўрқарди.

Устунга суяниб турган баланд бўйли, елкаси кенг техасликларнинг ёрқин намояндаси бўлган ковбой¹ни кўриб, кутгани чиққан одам шу бўлмасин деб, бироз чўчиди. Чанг босган, ағдарма этик ва қора стетсон² кийган бу йигит беадаб ва дағал кўринар эди. Тебранмас тошга ўхшаш бу ҳақиқий эркак мушаклари бақувватлигидан эгнидаги «шамбре» матосидан тикилган кўйлаги ва едирилган жинси шими кучли оёқлари узра таранг тортилиб турарди.

Лилианнинг эътиборини, айниқса, унинг кўпол юз тузилиши ва бесўнақай лаблари тортди. Бундай одам билан юзма-юз тўқнашишни сира истамас эди, аммо бахтга қарши шундай бўлди ва бундан унинг юраги орқага тортиб кетди.

Ҳаяжондан ўзини ноқулай сезса-да, Лиллиан билдирмасликка ҳаракат қилиб унга тик қараб ёнидан ўтиб кетишга уринди ва уни кутиб олиш учун келган одамни ахтара бошлади. Бу нотаниш чеҳра унга бир тупканинг тагидаги чорвачилик ранчосидан ҳам даҳшатлироқ кўринди.

Лиллиан қадини ростлаб, эндигина икки қадам босган ҳам эдики, эркак кишининг паст овози уни тўхтатди:

– Мисс Ренард?

Лиллиан уни қопонғич итга ўхшаш одам кутиб олишини олдиндан билар эди-ку, лекин ўзича зиёли кўринишдаги, келишган, хушбичим, духоба қўлқоп кийган йигит кутиб олишини орзу қилган эди. Унинг юраги дукиллаб бошлади.

Агар бу ўша Ракель илакишиб қочиб кетган йигит бўлса, демак, синглиси ақлсизлик билан иш тутган ва бу ақлсизликнинг оқибати аянчли бўлиши мумкин.

Лиллиан ёқимсиз ковбой олдида ўзини мағрур тутишга уриниб, бир хўрсиниб, ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди. Елкаларини тўғри-лаб олиб, орқага, ёқимсиз одамга қаради. Қошларини кўтариб, ҳимоясиз эканлигини беркитишга ҳаракат қилиб, хурматга лойиқ хонимлигини кўрсатгандек «ҳа?» деди-ю, кутилган натижани ололмади. Бу барзанги эркак замонавий хонимлар олдида ўзини қандай тутишни сира билмас эди.

– Сиз Рокининг ҳамма нарсага бурнини тўқаверадиган опаси бўлсангиз керак? Бу ерга вақтичоғлик учун Нью-Йоркдан унча-мунча аслзода аёллар келавермайди.

¹ К о в б о й – отлиқ чўпон.

² С т е т с о н – кенг соябонли шляпа.

Ковбой Лиллианнинг ажабланган ҳолатига эътибор бермасдан, унга бошдан оёқ назар ташлади-да, ҳаммол кўлидаги иккита жомадонни олиб, Лиллианнинг кўлига тутқазди.

– Ушланг.

Жомадонлар оғиргина эди. Лиллиан уларни олишдан олдин довдираб қолувди, ковбой унга совуқ назар билан қараб қўйди.

– Мен маликани кўргани чиқмаганман. Ё жомадонингизни ўзингиз кўтаринг ёки самолёт учиб кетмасидан, тезроқ унга қайтиб чиқиб олинг.

Лиллиан ловуллаб кетди. Ковбойнинг мовий кўзларидан очиқ курашга шайланганини кўрди. Унинг гарази ҳар дақиқа кучаярди. Лиллиан, аввал юкларини тортиб олиб самолётга қараб югуришни хаёлига келтирди, лекин шу ондаёқ унда бу кўпол, кўча кўрмаган фермерга ўзини кўрсатиб қўйиб, устунлик қилиш мақсади пайдо бўлди.

Тўсатдан туғилган бу мақсад доимо кўрқоқ, ҳаётининг кўп қисмини қудратли бувисининг қаноти остида ўтказган Лиллианда нотаниш кимсага нисбатан мағрурликни уйғотди. Ҳаттоки, у ўзининг ҳадиксираши билан эмас, балки қаршисида турган кимса билан курашга тайёрлигини ва бу курашда голиб бўлишига ишончи комиллигини ҳис этди.

Ковбой Лиллианга ўйлашга ҳам вақт бермай, жомадонларни кўлига тутқизди. Иккита жомадонни ола туриб, Лиллиан унинг узун бақувват бармоқларига тегиб кетмасликка ҳаракат қилди, қолган иккита жомадонни ковбой ўзи кўтариб олди ва тез-тез қадам ташлаб ташқарига юрди. Лиллиан унинг кетидан бора туриб, бирданига юк ташувчи эсига тушиб, сумкачасидан чойчақа олди ва унга узатиб, титраётган лаблари билан кулимсираб миннатдорчилик билдирди. Юк ташувчи кўлидаги катта пулни кўриб, қувониб кетди ва «Раҳмат, мэм!», — дея миннатдорчилик билдирди.

Жомадонларни бошқатдан кўлига олганда, ковбой ойнали эшиклардан ўтиб, автомобиль тўхташ жойига қараб кетаётган эди. Қиз унинг ортидан югурди.

Ташқарига чиқишлари билан гуп этиб Техас жазирамаси юзига урилди, куёш ёруғлигидан кўзлари қамашиб кетди.

Қиз бекатга етиб боргунча ковбой кўздан ғойиб бўлган эди. Лиллиан ўзини хор бўлгандай ҳис қила бошлади. Тўхтаб, автомобиллар орасида ковбойни қидира бошлади, лекин шляпа кийган одамлар орасида уладаси чиқиб кетган қора стетсон кийгани кўринмас эди.

Лиллиан аэровокзал эшиги олдига қайтиб келди, кўллари оғриб, оғир жомадонларни ерга қўйганди ҳамки, сумкачаси ерга тушди-ю, ичидаги нарсалар қайноқ асфальтга сочилиб кетди. Нарсаларини йиғиштириш учун энгашган эди, кўзларига тер тушиб ачиштириб юборди. Боши айланиб, кўнгли беҳузур бўла бошлади, қалтираётган кўллари билан пешонасини ушлади. Ҳа, ундан на саёҳатчи ва на бувисининг махсус топшириқларини бажарувчи дипломат чиқмас экан.

Жазирамадан ёнса-да ва уятдан титроқ босса-да, олинган топшириқнинг муҳимлиги унга далда берарди.

Шу пайт йўлка четда катта пикап машина тўхтади.

– Нима бўлди? Ўзингизни ёмон ҳис қиляпсизми?

Бу чўзиқ ва паст овоздан қиз чўчиб тушди ва ковбойнинг офтобдан куйган башарасига қарашдан ўзини тийиб, ўгирилиб олиб, тиз чўкканича ердаги нарсаларини йиғиштиришда давом этди.

– Йўқ... мен... сумкачамни тушириб юбордим, — деди ёрдамга зорлик билан ҳамёнча ва пардоз буюмларини ердан оларкан. Унинг бурни остида чанг босган этикларнинг тумшуғи турарди. Секингина ўрнидан қалқиб, орқага тисланган эди, бирданига қадоқ босган кучли

бармоқлар унинг даҳанини ушлади ва аста юзини юқорига кўтарди. Бу кучли ва қўпол ҳаракатга қаршилиқ қилиш амримаҳол эди. Бегона қўл текканидан унинг танасини титроқ босди ва ноиложликдан узун киприклари кўтарилиб, қаттиқ тикилиб турган мовий кўзларга қарашга мажбур бўлди.

– Юзингиз шунақанги оппоқки, худди оқ иштончанинг рангига ўхшайди-я!

Бу атайин айтилган қўпол ўхшатов Лиллианни ич-ичидан газаблантирди ва у ковбойнинг баҳайбат қўлларини нари суришга уринди. У ҳатто қимир этмади. Шунда Лиллиан бор кучи билан уни кўкрагидан итариб ташлади. Ковбой хўмрайди-да, орқага бир қадам тисланди.

– Исмингиз нима эди, эй мистер? Мен Парришларни қорамол кўпайтириш билан шуғулланади деб ўйласам, улар чўчқаларни кўпайтирар экан, – жаҳл билан гапирди Лиллиан.

У ҳақорат сўзлар билан губорини чиқариб ўч олгандай бўлди ва ўзини тетикроқ ҳис қила бошлади. Исканжадан халос бўлган қиз кийимларини тартибга келтирмоқчи бўлди, аслида эса нияти бармоқлари титраётганини яшириш эди...

Райга эса Ренард хонимнинг бу ҳаракатлари худди чиройли қушчанинг титилиб кетган нозик патларини тозалаётганини эслатарди. Бу ортиқча ҳаракатлар – озодагарчилик ва нозиклик ҳамма оқсуяк хонимларга хосдек туюларди. Қизнинг нозик ва чиройли қўллари билан қимматбаҳо блузка ҳамда шимини гўё қоқаётгандек бўлаётгани қанчалик кулгили туюлса, барзанги йигитни беҳуда ҳақоратлашга уриниши шунчалик кулгили туюлди. Қизнинг бу ҳатти-ҳаракатлари Райни жунбушга келтирди.

– Рай Парришман, – ўзини таништирди у ниҳоят.

Бу беадаб ковбой улкан Парришлар ранчосининг эгаси эди. Лиллиан унинг гапини эшитиб, бошини кўтариб, ҳангу манг бўлиб қолди.

– Сиз... Рай Парришмисиз?

Юзига озгина табассум югурди.

– Худди ўзи, – деган қисқа жавоб янгради.

Лиллиан ҳайратланган ҳолда қошларини чимириб қўйди-да, жим қолди. Кейин ўгирилиб, жомадонларни олишга энгашди. Парриш ундан чаққонроқ ҳаракат қилиб, жомадонларни олиб, чанг босган пикапга қараб юрди. Унинг ортидан бораётган Лиллиан, ҳозир жомадонларни машинага улоқтирса керак, деган фикр билан юзини бужмайтирди. Лекин Рай уларни машинадаги иккита жомадон ёнига энгилик ва эҳтиёткорлик билан жойлади. Лиллиан сездирмасликка уринса-да, бу кучли, забардаст қоматли одамга ич-ичидан ҳаваси келиб, қойил қоларди.

Лекин у эшикни ланг очиб майнавозчилик қилгандек, машинага таклиф этганида, Лиллианнинг яна ҳафсаласи пир бўлди.

Бир оз ўйланиб қолган Лиллиан зинапоячага оёқ қўйиб, баланд машинага чиқди. Ўтириши биланоқ, ортидан эшик қарсиллаб ёпилди. Қиз эҳтиёткорлик тасмасини тақишга улгурмасидан, йигит тезда айланиб ўтиб, ҳайдовчи ўриндигига ўтириб олди.

– Техасда илгари бўлганмисиз? – Ёқимли овоз янгради. Парриш калитни айлантирди ва моторни ишга туширди. Лиллиан ҳаяжонини беркитишга уриниб, паст овоз билан жавоб қилди:

– Йўқ.

Йигит сочлари силлиқ турмакланган, эгни текис дазмолланган қизни синчковлик билан назаридан ўтказди. Лиллианнинг хаёлида

ўзининг ташқи кўринишига бундай эътибор бериши йигитга ёқмаётгандек эди.

Тўсатдан у, ортиқча қизиқмай қўйгандек, қиздан нигоҳини олиб қочди. Пикап жойидан қўзғалиб, қайта чўл томонга юрди. Совутгичли машинада Лиллиан ўзини анча енгил ҳис қила бошлади. Рай эса катта йўлга чиқиб олиб тезликни оширди.

Кенг далаларни, чексиз сайхонликларни томоша қилиб Лиллианнинг кўнгли ёришди. Вақти-вақти билан моллар тўдаси ва нефть қазиш миноралари кўзга ташланар эди. Нью-Йоркнинг тирбанд кўчаларида секин ҳаракатланадиган автомобилларни кўриб ўрганган Лиллианга бепоён чўллар узра катта тезликда юриш қандайдир янгиликдек туюларди. Атроф-теварақ, чексиз мовий осмон уни тинчлантирар эди.

Лиллиан Ренард хонимнинг йўлда учраган ҳар бир сигирга, нефть минораларига ва бошқа турли манзараларга диққат билан қараб кетаётганини Рай қизиқувчанлик билан кузатиб борарди. Икки мартаба унча баланд бўлмаган тепаликлардан ўтганда машина гилдираклари ердан узилиб силкинганида, Лиллиан «вой» деб юборди.

Бошида Рай уни чўчиyaпти, деб ўйлаганди. Аслида эса бу ҳаяжон меҳмон қизга атроф манзаранинг ёққанидан эди. Бу хонимга Техас ёки Парришлар ранчоси ёқиши мумкинлигини Рай ҳатто кутмаган эди ва у ерга олиб боришни ҳам унчалик хоҳламаганди. Қолаверса, бу хоним ўзининг киборларга хос бурунчасини укаси Чаднинг ишларига суқиш учун атайин келган эди. Беадаб, телбатабиат синглизини севиб қолган йигитнинг уйланишига тўсқинлик қилишни мўлжаллаб келган эди. Рай эса шу одамни уйига олиб келмоқда.

Оҳ бу шаддод сингилча!... Ракель... ёки Роки, у ўзини шундай чақиритишни талаб қилган. Рай бунақаларни нафақат оиласига, ҳатто яқинига ҳам йўлатмаган бўларди. Лекин, укаси учун ўзининг муносабатини билдирмай, уни тенг ҳуқуқли оила аъзоси сифатида қабул қилишга мажбур.

Энди эса, ҳамма ишни баттар чигаллаштириши мумкин бўлган Рокининг димоғдор опаси ҳам пайдо бўлди. Рай бу бемаъни севишганларнинг турмуш қуришига ҳам ёки аччиқ қилиб бирга қочиб кетишларига ҳам йўл қўймаслиги керак.

Райнинг бу эҳтиёткорлиги вақт ўтиши билан аста-секин натижа бера бошлаган эди. Худди кутганидек, Роки ва Чад ўртасидаги севгимухаббат бир оз бўлса-да, сўнгандек эди. Роки гоҳида ўзига керак бўлганда жаҳл қилиб шунақанги куракда турмайдиган сўзларни ишлатар эдики, бу сўзларни эшитган ҳар қандай одамнинг тепа сочлари тикка бўлиб кетарди. Охирги пайтлар у Чадга бесабаб ҳам ташланадиган бўлиб қолди. У аввалига шундай тўс-тўполон кўтардики, натижада Чад ранчонинг нариги томонига қочиб қутулди ва эртаси куни қайтиб келди. Иккинчи марта жанжаллашганларида Чад ўз сўзини маъқуллаб туриб олган эди, Роки машиналардан бирини ҳайдаб кетиб, қай гўрда қолди худо биледи, тонг отарда фирт маст бўлиб қайтиб келди. Шунда, ака-укалар машинани урмай келгани у ёқда турсин, йўлда бировни босиб олмасдан қайтганига лол қолишган эди.

Бу воқеалардан сўнг Рай шундай фикрга келган эди: бир неча кун ёки соатлар ўтиб Чад Рокидан вафодор хотин чиқмаслигига ақли етади ва тегишли хулоса чиқаради.

Афсуски, эндигина Чаднинг никоҳни бекор қилишига умид пайдо бўлганида, мана сенга: қўлидан бир иш келмайдиган, лекин аралашиб никоҳни тезлаштириб юбориши мумкин бўлган ва ишнинг пачавасини чиқарадиган хоним пайдо бўлди.

Бир кун олдин Рокининг бувиси Лиллианнинг келиши ҳақида ранчога телефонда хабар берган эди. У билан Чад суҳбатлашган ва қизни аэропортда кутиб олишни ваъда берганди.

Рай бу ташриф сабабини дарҳол тушуниб, кутилмаган меҳмонни ўзи кутиб олишини айтган эди. Боз устига, бу қўнғироқдан икки кун аввал кампир у билан шахсан телефонда гаплашиб, бўлажак қариндошчилик ҳақида ичидаги борини тўкиб солди. Бу шум кампир бисотидаги бор бўҳтон сўзларини ишлатгани туфайли Райнинг Лиллиан Ренарддан бошқача муомалани кутиши бемаъни хато бўларди.

Лекин ёнидаги ўриндиқда кетаётган нозиккина хоним ўзини қари алвасти каби тутадиганга сира ўхшамасди. Ҳатто уни биринчи кўрган заҳотиёқ жиззаки синглисига сўзини ўтказиши мумкинлигига ишонмаган эди. Роки фақатгина унинг устидан кулиши мумкин.

Унинг чўчқага таққослаб айтган беўхшов ҳақоратларини эслаб, Райнинг кулгиси қистаб кетди. Балки у бекор куйинаётгандир. Рокини яхши ўргангани ва характерини билгани туфайлими, бу икки аёлнинг опа-сингил эканига ишонгиси келмасди. Наҳотки шу нозиккина хоним шаддод синглисига таъсир қила олса?

Буви нима учун жанжалли ишни бу содда хонимга ишониб топширганини фақатгина тахмин қилиш мумкин. Бувиси билан нималарга келишиб олганини билиш учун унга мулозамат қилиб, яхши кўриниш керак бўлади.

Аммо биринчи навбатда бу жажжи гердайган хонимни жойига ўтказиб қўйиш лозим. Рай ўриндиққа ястаниб олиб, бир қўли рулда, иккинчисини ойнадан чиқариб жипни ҳайдаб борарди.

— Демак, шахарлик қизсиз-а?

Райнинг чўзиқ оҳангда гапириши қизни майна қилаётганга ўхшарди. Лиллиан унинг ён томондан равшан кўриниб турган, офтобда қорайган юзига қараб, ўзи истамаган ҳолда ҳаяжонга тушди. Эркак зоти билан кўп мулоқотда бўлмаган Лиллианга бу забардаст мард одам жуда ҳайратли кўринар ва оралиқдаги масофани мўтадил сақлашга уринарди.

— Бундан хабардор эканлигингизга сира шубҳам йўқ, — кескин жавоб қилди Лиллиан. Ҳа, у ранчонинг эгасига ёқмаётгани аниқ ва буни яширишга ҳам уринмаяпти.

— Ҳа-қи-қий нью-йорклик оқсуяк хоним, — деди сўзларни чўзиб.

Унинг гап оҳангда кўролмаслик аломати сезилди ва Лиллиан жаҳл билан жавоб берди:

— Жаноб Парриш, ўзингизни бунчалик ахлоқсиз тутишингизнинг бирор сабаби борми, ёки шунчалик тарбиясизмисиз? Ўзингизни тутишингизга бир қаранг? Мени ранчога укангиз таклиф қилганига ақлингиз етаётгандир? Агар бирор нарса ёқмаётган бўлса менга эмас, укангизга мурожаат қилинг.

— Қанақанги таклиф, Ренард хоним! — устидан кулди у. — Бувингизнинг талаби бўйича сизни мажбуран кутиб олиб, ранчога элтиб қўйишни таклиф деб бўладими?

Лиллиан унинг бу сўзларига ҳайрон бўлди-да, ҳаяжонланиб кетди. Ҳа, бувисининг бу топшириғи шундоқ ҳам ёқмаган эди, бунинг устига яна чақирилмаган меҳмон бўлиш кимга ҳам ёқарди дейсиз... Сира мантиққа тўғри келмайди.

Райнинг кескин муомаласи, қўпол ва ножўя хатти-ҳаракатлари сабабини энди тушунса бўлади. Доимо ўзини бекаму кўст ва тарбияли тутишга ўрганган Лиллианни бувисининг қилиқлари довдиратиб қўйди.

– Узримни қабул қилинг, жаноб Парриш. – Беихтиёр қўлини уза-тиб унга тегинишга ҳаракат қилди ва бу билан гапининг самимий эканлигини исботлашга уринди. Аммо, қўйлагининг енгига тегай деганида бармоқлари қотиб қолди. – Мен ўйлабманки... агар сизни мажбур қилишганини билганимда...

Лиллиан нима гапиришни ҳам билмай, лом-мим деёлмай қолди. Нима ҳам дерди? Нима бўлса ҳам бувисига итоат қилган бўларди ва бу ерга келишга мажбур эди. Қиз қўлини тортиб олди-да, индамай олдинга тикилиб кетаверди. Техасга келгандаги ҳаяжони, хавотири янаям ортиб, юз баравар кучайгандек эди.

ИККИНЧИ БОБ

Рай зўр бериб газни босиб борарди. Лекин хаёли ёнида ўтириб, Техас манзараларини маъюсгина томоша қилиб кетаётган нозик хил-қатда эди.

– Демак, – давом этди гапида у, – бувижонингиз сизни севишган қушчаларни бир-биридан ажратиш учун юборибдилар-да.

Қизнинг юзи янаям қизариб кетди.

– Нимага асосланиб бундай фикрляяпсиз, жаноб Парриш? – сўради у. Ҳақиқатан, Лиллиан бувисининг сўзларини Рақелга юзма-юз айтгани келган ва синглиси ақл билан иш тутиб, ортиқча шов-шувсиз Чад билан ажралишига умид қилар эди. Лиллиан ичидаги «қўрқоқ қиз» ака-ука Парришлар олдинда турган нохуш воқеаларни унинг пайдо бўлиши билан боғлиқ деб тушунмасликларини истар эди. Лекин оҳиста назар ташлаб, ҳамма нарсадан хабардор эканлигини сеза бошлади.

– Кампиршо ҳойнаҳой, техасликлар жуда баджаҳл, такаббур ва худбин деган бўлса керак, – Лиллианнинг юзидаги кўрқувни пай-қаб, чиройли лабларини буриб гапирди Рай. – Яна, имоним қомилки, қишлоқи фермерлар сиздек назокатли хонимларга жуфт бўлолмаслигини айтган. Биз айнан шунақа, умр бўйи от миниб, мол боқиб юрган қишлоқиларданмиз. Энг асосийси, бувижонингиз авлодимиз қони мовий рангда эмаслиги, бойлигимиз ҳам сизники олдида писта пўчоқдек, демак, Чад синглингиз учун арзигулик ўлжа эмаслигини уқтирган.

Лиллиан секингина: «Йўқ», – деб жавоб қилди ва камситилганини сездирмаслик ниятида тесқари ўгирилиб олди. Райнинг ҳар бир айтган ўқдек сўзлари айнан бувиси сўзлари каби қош қуйиш ўрнига кўз чиқараётгандек туюларди. Бувиси Рақелнинг тўйи ҳақида гап очадиган бўлса, Лиллианга доим ёқмас эди. Лекин, қари хоним ўз норозиликларини невараларидан бошқа кимсаларга битта қўймай тўкиб сочиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Қиз тўсатдан тирсагини катта кучли қўл сиққанидан чўчиб, сакраб тушди. У ҳайратдан инграб, шартта ўгирилди. Йўқ, бу мудҳиш куннинг кўрқинчли, юракка гулгула солувчи қутилмаган совғалари ҳали тугамаган эди.

– Хуллас, гап бундай! Ренардлар оиласига мансуб муҳтарам бувижонингиз ва ҳурилиқо синглингиз қўполликда Парришлардан қолишмайди. Тушундингизми? – уқтирди Рай бир вақтнинг ўзида ҳам қизга эътибор қилиб, ҳам йўлга қараб.

Лиллианнинг бирон сўз айтишга ҳам мадори қолмаган эди. Унинг тирсаги сиқувдан шунақанги оғриётган эдики, нафаси тикилиб, кўзларидан ёш чиққудек эди. Бу қўполликка, камситишга нисбатан қўлини силтаб чиқариб олиб, тарсаки туширишни хоҳлар эди-ю, аммо беихтиёр Райнинг катта-катта думалоқ кўзларига жим қараб тураварарди.

Парриш ҳақиқий эркакларга хос кўринишда хохолаб кулиб юборди ва айнан шу дақиқада Лиллианнинг унга нисбатан газаби озгина сўнгандек бўлди. У қўлини тортиб олди ва машина тезлигини секинлата бошлади. Лиллиан, ҳали ҳовуридан тушмаганлиги сабабли, машинанинг катта йўлдан тошли йўлга бурилганини ҳам пайқамади. Боғдан ўтиб, темир дарвозали арк рўпарасида тўхташди. Бу Парришлар ранчоси эди.

Рай бирданига қайрилиб қараган эди, Лиллиан чўчиб тушди. Кейин эса Рай қўлини орқа ўриндиққа қўйган эди, Лиллианнинг боши айланиб кетди.

– Шундай қилиб, бувижоннинг топшириғига биноан, сиз келин-куёвларни бир-биридан айиргани келгансиз-а? – Энди бу чиройли чехра яна жиддийлашди, кўз қарашлар шафқатсиз тус олди.

Лиллианнинг сўниб бораётган ғурури унинг ношудлиги билан курашмоқда эди. У Райнинг газаб тўла нигоҳига бардош беришга ҳаракат қиларди.

– Жаноб Парриш, келинг очиқчасига гаплашайлик. Сиз ўзингиз уларнинг бирга яшашига тарафдорсиз ёки бошқача фикрдасиз?

Рай кўзларини қисиб, бошини орқага ташлади ва қизнинг бўзариб кетган чехрасига синчковлик билан қаради. Афтидан, мени осонгина қўрқитмоқчи, шекилли, деган хаёлга борди қиз.

– Яхши, Лиллиан хоним, очиқчасига ўтамыз, – чўзиб айтди Рай. У паст овоз билан хотиржам гапирса-да, лабларининг чеккасида дўқ-пўписа яширинган эди.

Лиллианнинг мардлик билан «аввал сиздан эшитайлик», дегани Райни унга яқинроқ сурилишга ундади. Бу ҳолатда Лиллиан ўзини қандай тутишни ҳам билмасди, Райдан тер аралаш лосьон ҳиди бурқиб турарди. Бу вазият унинг асабига тегди.

– Сиз уларнинг никоҳини қўллайсизми? – сўради қиз кўрқа-писа.

Парриш паст овоз билан эшитилар-эшитилмас сўкинган эди, бу қизнинг сўнги матонат учқунларидан айрилиши учун етарли бўлди.

– Йўқ, қўлламайман, – секингина мингиллаб қўйди у. – Гапларим эшитилмади-а? Агар эшитган бўлсангиз, бировга айта кўрманг.

Бу никоҳга иккиси ҳам қарши эканлиги ҳақидаги янгиликдан Лиллиан анча енгил тортиди. Аммо, унинг навбатдаги ҳамласидан чўчиб турарди.

– Нега сиз бундай жиддий масалада ўз фикрингизни уқангиздан беркитасиз?

Ҳар қандай муаммони умрининг деярли ярмини биргаликда ўтказган синглиси ва бувиси билан очиқчасига муҳокама қилишга ўрганган Лиллиан бошқа оилалардаги одамлар фикрини ичига ютиб яшаши мумкинлигидан ҳайратга тушарди.

– Жавоб жуда оддий: мен Рокининг бор-йўғи бир бойвачча сатанг ва бузуқ қиз эканлигини укам ўзи тушуниб етишини хоҳлайман.

Унинг бу қўпол ибораларидан Лиллианнинг юраги ҳаприқиб кетди. Унга заҳарли бир қараш қилди-да, ўгирилиб олди. Оиланинг шаънини ҳимоя қилиш мақсадида синглиси томонга отилаётган тошларни улоқтирмоқчи бўлди. Лекин Райнинг сўзларида аччиқ ҳақиқат борлиги учун индамади. Синглиси ростдан ҳам тарбия кўрмаган бе-адаб қиз эди ва Лиллиан Рақелнинг тақдирига бефарқ бўлмаган ягона инсон эди.

У юрагининг тубида шуни истар эдики, қани энди Рақелга кўнгили қўйган инсон ўта кучли бўлса-ю, синглисини қўлга олиб, уни ўзгартириб, фаросат билан иш қилишга ўргата олса. Аммо, Райнинг гапларига қараганда Рақелни ҳеч қанақасига ўзгартириб бўлмайди. Тўғри-

сини айтганда, синглиси Чад Парришга турмушга чиқиб, бахтсизлик ўпқонига қулашдан тўхтаса, Лиллиан учун айнаи муддао эди.

Рай негадир Лиллиан Ренард олдида ўз хатти-ҳаракатларидан уяла бошлади. Бунақа нозиктаб, кўнгли тоза қизни биринчи марта учратиши эди. Унинг табиати, ўзини тутиши синглисиникидан тубдан фарқ қиларди, Рай эса бундан шафқатсизларча фойдаланди. У аввалига қизга заҳрини сочишни истаган эди, энди эса ўзини сурбет ва қўпол одамдек ҳис қила бошлади. Балки бу мулойим қизча ўзини сирли тутаётгандир...

«Унинг қандай сири бўлиши мумкин»,—ўйлай бошлади Рай.

— Сиз яна бир нарсани билишингиз шарт, — хўмрайиб қўшиб қўйди Рай.

Лиллиан довдираб, лол бўлиб эшитарди.

— Бувингиз сизни ранчога юборгани ҳақида Чад Рокига айтмаган. У қаллиғига кутилмаган совға қилмоқчи.

Рай Лиллианнинг кўзида ҳаяжон аломатларини сеза бошлади. Демак, синглиси қандай кутиб олиши мумкинлигини яхши билади...

— Истасангиз қайтамиз ва мен сизни бошқа самолётга ўтказиб юбораман, Чадга эса лом-мим демасликни уқтираман... — аста гапириб қўйди Рай.

Шу лаҳзада Лиллиан айнан Техасдан тезроқ кетишни хаёл қилаётган эди. Аммо, уни Евгения бувиси юборган ва уйга синглиси билан қайтиши шарт. Ҳа, унаштирилган жойидан қочиб кетган синглиси билан...

— Мен мажбуриятимни бажаришим керак, жаноб Парриш, — оҳиста гапирди у. — Агар хўп десангиз ранчога бораверамиз.

— Нима десангиз шу, Лиллиан хоним.

Райнинг сўзлари мулойим янграгани билан, унга муносабати сира ўзгармаганини Лиллиан тушунарди. Қолган ўн дақиқа вақт ичида улар жимгина кетишди. Ҳатто, бир-бирига назар ҳам ташлашмади.

Техас саҳросини кесиб ўтувчи тош йўлда кетатуриб, охирги тепалиқдан ўтишганда, Лиллианни яна бир янгилик кутаётган эди. Чорвага мўлжалланган бинолар ва отарларнинг кетидан яна бепоеён майдонлар бордек туюларди. Лиллиан ранчонинг бу қадар катталигини кўз олдига келтирмаганди.

Энг ажабланарлиси рўпарадаги ҳашаматли бино эди. Тош ва гишталардан қурилган бу бино шу қадар чиройли эдики, қизил черепицали томи ботаётган қуёш нурида чарақларди. Атрофи бир қаватли олти аркли иншоот билан ўралган. Узун бостирма тагида тошдан қурилган айвон деворни ҳашаматли уйдан ажратиб турарди. Аркларни осилиб турган чиройли гултуваклар янада бежалган. Айвонда Лиллианнинг кўзи қора темирдан ясалган жиҳозга тушди. С ҳарфи кўринишидаги бино икки томонидан яна иккита тош айвон билан давом этган. Бу жуда чиройли манзара эди.

Парришларнинг ҳашаматли уй-жойи Лиллианни ҳайратга солди. Бувиси янглишган чоғи: Парришлар ҳаддан ташқари бойга ўхшайдилар.

— Уйингиз жуда чиройли экан, жаноб Парриш, — деди ҳайратини яширолмай Лиллиан. Уй ҳақиқатан ҳам муҳташам бўлиб, бепарво қараб туришнинг ҳеч иложи йўқ эди.

— Бизнинг уйлар Нью-Йоркдаги бинолар билан тенглашолмаса ҳам, лекин ҳарҳолда, сувимиз бор, — кулимсираб қараб қўйди Рай. Лиллиан унга тикилиб, нимага шама қилаётганини тушунишга ҳаркат қиларди.

– Мен сизга биринчи кўрган заҳотиёқ ёқмаганмидим ёки умуман аёлларни жинингиз суймайдими? – дедию ўзининг шартакилигидан қизариб кетди.

Райнинг чиройли лабларига титроқ келди.

– Яхши аёллар менга ёқади, Лилли хоним, – деди у. – Кўпчилик аёллар.

Лиллиан бу кўпчилик қаторига ўзи кирмаслигини тушунди. У доим ўзида қандайдир камчилик борлигини сезса-да, бу техаслик молбоқарнинг сўзлари уни ранжитди.

Рай машинасини чиройли гулзор йўлка охирида тўхтатган эди, Лиллиан эшикни катта очиб, тезда сакраб тушди. Унинг «Малика» деб чақиргани эсига тушиб, машинанинг орқасига ўтиб, юкхона зинапоясига тирмашиб, жомадонларига қўл чўза бошлади.

Жомадонлардан бирини кўтариб, кўзидан ўт чақнаб кетди. Жомадоннинг энг оғирига ёпишган экан, лекин заифлигини сездирмасликка уринди. Райнинг мийиғида жилмайганига кўзи тушди.

Лиллиан бундан ҳаяжонланиб кетди. Унинг фикрича, Рай ҳаддан ташқари кўполлиги ва кўрсатган қилиқлари билан сира ўзига жалб этмасди. Бошқа томондан қараганда, Лиллиан унинг кўрсатган арзимаган эҳтиромига ҳаддан ташқари эътибор бераётгандек эди. Биров ҳақида фикр юритишдан олдин яхшилаб ўйлаб кўриш керак.

Лиллиан оғир жомадоннинг иккинчисини кўтарганича эндигина машинадан пастга тушмоқчи эди, Рай унинг қўлидан тортиб олди. Лиллиан «ўзим», деганича қолди.

Рай иккала қўлида иккитадан жомадонни кўтарганича енгил қадамлар билан олдинга қараб кетди. У шу қадар енгил борар эдики, гўё қўлидаги тўртта жомадон ўйинчоқдек эди. Лиллиан бақувват мушакли эркаклардан ҳуркса-да, унга ҳайратланиб қарарди. Унинг ортидан айвонгача борди ва югуриб олдинга ўтиб олди-да, Рай юкларни кираверишга қўйгунча эшикни очиб ушлаб турди.

Уйда совутгич ишлаб турарди. Ташқаридаги жазирамадан кейинги салқин ҳаво Лиллианга ором бағишлади. Эшикни ёпиб, атрофга бирпас қаради ва кўзлари аста-секин хонадаги паст ёруғликка кўника бошлади.

Йўлакдан бир неча қадам нарида шипи пастроқ катта хона бошланарди. Бу ҳашаматли уйнинг ўрта хонаси бўлса керак. Рўпарада иккита кенг эшик кўринди, чап томондаги эшикдан кенг, яхши жиҳозланган ошхонага ўтиларди. У ердан тайёрланаётган овқат ҳиди Лиллианнинг димоғига урилиб, иштаҳасини очиб юборди. Унг томондаги икки тавақали эшикдан ўртасида узун ялтираган стол ўрнатилган овқатланадиган хонага кирилар экан.

Умумий хона чарм ва ёғочдан ишланган бежирим мебель билан жиҳозланган, полга ҳиндулар миллий услубида ишланган чўгдек гилам тўшалган, оппоқ деворда эса дид билан ишланган ғарб манзараси сурати осилган эди.

Бу хона худди мода журналидан олингандек бўлиб, бувисининг ҳашаматли уйидан кўра анча файзли ва ўзига ром қилгудек эди. Лиллиан бошқа хоналарни ҳам тезроқ кўришга ошиқди.

Бу ерда Лиллианнинг таъбини хира қилаётган ягона нарса, у ҳам бўлса, молбоқар эди (унга ўзича шунақа ном қўйган).

Молбоқар орқасига қаради-да:

– Келяпсизми? – деб сўради ва ичкарига кириб кетди.

Лиллиан Райнинг кетидан бориб, бир неча дақиқадан сўнг ажойиб ётоққа кирди. Бу хона жуда шинам эди.

Лиллиан суратларга қараб турган эди, Рай уни бўлиб:

— Ванна у ерда, — деб ўнг томонни қўли билан кўрсатди. Суриладиган эшикнинг бир табақасини очди, ичкарида ҳовли ва ҳовуз кўринди. — Бу уйимизнинг бир қисми, нариги қисмида мен яшайман.

Лиллиан унинг гапларини итоаткорлик билан тинглар ва эслаб қолишга ҳаракат қиларди. Райнинг кўзлари чақнаб кетди.

— Мабодо, ярим тунда биров безовта қилиб, тўшагингизга кириб олса, мен шу ердан, деб ҳазил қилди у.

Лиллианнинг бу ҳазилдан жаҳли чиқди.

— Бу билан уйингизда бунақа воқеалар тез-тез бўлиб туради димоқчимисиз, жаноб Парриш, — деб совуққина кулиб қўйди ва ўзича ўч олгандек бўлди.

Молбоқарнинг юзид ажабланиш ҳолатини кўриб, эндигина мамнун бўлган эди, у яна ёқимсиз кўринишда жиддийлашиб, эшик томон йўл олди.

— Дови кечки овқатни тайёрлаб қўйган, кийимларингизни алмаштириб чиқарсиз, — шундай дея у оғир эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди.

Бувисининг сабрсизлигига кўникиб қолган Лиллиан тезда ванна-хонага кириб, қўлларини ювиб, апил-тапил сочларини тараб даҳлизга югуриб чиқди. У ердан оҳиста қадам ташлаб, умумий хонага кирди. Ҳаммаёқ жимжит эканидан, Ракель ҳали келмаганини англади.

У ҳанузгача ҳаяжонда эди. Учрашув чўзилаётганидан енгил торгса-да, бу муаммодан тезроқ қутулишни ўйларди.

Бувисининг уйида доимо оёқ учида юриш жонига теккан эди. Қачон қараманг, гўё атрофдагилар ўз губорини чиқариб юбориш учун уни нишонга олаётгандек туюларди. Ҳозирги вазиятда ҳам ана шундек, вақтинчалик хўжайиннинг авзойи бузуқ, Лиллиан эса кўрқувдан нафаси ичига тушиб кетаяпти.

Ҳечқиси йўқ, бу ёқимсиз муомалаларнинг тугашига оз фурсат қолди. Сабр-тоқат қилиб турса бас, бир неча кундан кейин у ўзининг маданийлашган юрти сари йўл олади. Шу фикрлар билан Лиллиан ўзини тетик тутишга ҳаракат қиларди.

У умумий хонадан ўтиб, ғовур-ғувур овозлар келаётган ошхона томонга юрди. Эндигина эшикни очмоқчи бўлувди, ичкаридан:

— Хўжайин, ўзи қандай қиз экан? Гапириб бермайсизми? — деган эркак кишининг жиддий овози эшитилди.

Бу овозни ёш боланинг саволи бўлди:

— Рокига ўхшаган сатанглардандир-да.

Лиллианнинг юраги орқага тортиб кетди ва жимгина Рай нима жавоб қилишига қулоқ тутди.

— Жои, мана бу товоқдаги овқатни итваччанга олиб бор, — қиз Райнинг овозидаги таъна оҳангидан айни дамда унинг кўзлари қанчалик шафқатсиз тус олганини тасаввур қилди.

Жои эса итоаткорлик билан:

— Хўп бўлади, сэр, жоним билан. — деди. Эшикнинг очилиб ёпилгани эшитилди. Лиллиан эндигина эшикни очмоқчи бўлган эди, лекин шу дам Рай яна гапира бошлади:

— У ҳам бошқа шу турдаги аёллар каби тантиқ ва ландовур, — тундлик билан деди у, — аммо ўзи ёмон қиз эмас, шунчаки ойимтилла, тегманозиклардан. Худо кўрсатмасин, сочининг бир толаси тушиб, турмаги бузилса ёки кийимининг бирон ери гижимланса, шу заҳоти ўтакаси ёрилиб, ҳушидан кетиб қолади.

Ичкаридагилардан кимдир пиқирлаб кулиб юборганини эшитган Лиллиан юзларининг дув қизариб кетганини сизди. Рай эса сўзида давом этди:

– Шунинг учун Жои билан Бастерни ундан узоқроқда тутиб туриш керак. Жин урсин, афтидан, у фақат бўйнига лента боғлаб, эртаю кеч қўлда кўтариб юриладиган эркатой итларнигина кўрган бўлса керак. Агар итнинг ўзи унинг олдига югуриб келса ёки кучукча тиззасига сакраб чиқиб олса, худо билади, ўзини қандай тутаркин.

– Демак, Чад қурмагур бу ерга инжиқ қизни таклиф қилибди-да, — унинг гапига изоҳ берди жиддий эркак овози.

Рай жавоб қайтармади. Лиллиан ўзини ўсал бўлган ва ҳақоратлангандек ҳис қилди. Ҳа, Рай Парриш унга ландовур деган тамгани босиб қўйди. Неча йиллардан бери бувиси ва сингласига жиловини тутқазиб қўйган аёлни яна қандай аташ мумкин? У ҳеч қачон тантиқ бўлган эмас, лекин уларнинг қаричи билан ўлчаганда...

Майли, у тегманозик бўлақолсин, аммо қиз боланинг ташқи кўринишига жиддий эътибор билан қараш ҳам қарз, ҳам фарз. Ахир у рисоладагидек кўриниши керак-да. Итлар масаласига келганда балки Рай ҳақдир, бироқ у катта кўппакдан кўрқади, ёш кучукчалардан эмас.

Болалар масаласига келганда эса Рай ноҳақ. Тўғри, у болалар билан кўп мулоқотда бўлган эмас, лекин болаларга меҳрибонлик кўрсатиб келган. Болани ундан узоқроқ тутиш керак, дегани қанчалик алам қилди унга.

Иккинчи томондан олганда бола Ракелни сатанг деб атади, демак, қизнинг бунақалиги болани чўчитяпти. Ҳарҳолда, молбоқар ҳам болага ғамхўрлик кўрсатиб, уни ўз ҳимоясига оляпти. Бу Лиллианга маъқул бўлди.

Юзида майин жилмайишни зоҳир қилган қиз ошхонада ўтирганларга келаётганини билдириб қўйиш учун секингина йўталган бўлди.

Ошхона қизга бир қарашда туюлганидан каттароқ экан. Ўртадаги устунга осилган товаларнинг кўплигини, ошпазликка оид китоблар коллекциясини, турли-туман ошхона анжомлари ва зирворлар солинган банкаларни кўрган Лиллиан ҳайратга тушди. Сурилувчи ойна эшиклар ортидан ҳовуз кўзга ташланар, бу эса хона кўркига кўрк қўшарди.

Ошхонанинг бир қисми — афтидан, у ерда тамадди қилинса керак — анчагина кенг эди. У ердан эмандан ясалган думалоқ стол ва стуллар, мўъжазроқ юмшоқ диван ва курси жой олган эди. Ошхонага кираверишдаги эшик ёнида, деворнинг юқорироғида, осма телевизор ўрнатилган бўлиб, хонанинг исталган жойидан туриб уни томоша қилиш мумкин эди.

Рай стол ёнида ўтирар, унинг ликопкаси, сочиқча ҳамда кумушдан ясалган қошиқ-санчқилар сал нарироққа суриб қўйилган, олдида эса қаҳва солинган финжонгина қолганди. У кириб келган Лиллианни кўриб, бош силкиди ва ошпазга мурожаат қилди:

– Мана, унинг ўзи ҳам келди, Дови.

Ўрта ёшлардаги пишиқ, паст бўйли ошпазнинг типратикон нусхадаги сочини кўрган одам бир вақтлар у армияда хизмат қилган бўлса керак, деган хаёлга борарди. Лиллиан унга қараб жилмайиб қўйди, Рай эса ўрнидан туриб уни таништирди:

– Бу хоним Лиллиан Ренард бўладилар, бу киши эса Дови Смитерс. Унинг вазифаси ошпазлик, яна уйга ҳам қараб туради. Дови, бу қиз Рокининг опаси бўлади.

Лиллиан самимий табассум қилди ва ошпаз билан кўришишга ошиқди. Дови қўлини шошилиб сочиққа артди-да, у томон ўтирилди. Қизнинг қўлини сиқар экан, мулойимгина жилмайиб қўйди.

– Сиз билан танишганимдан беҳад хурсандман, Ренард хоним. Ўйлайманки, уйимиз сизга маъқул келади. — У қўлини бўшатиб ол-

гач, кўшиб қўйди: — Қандай таомни кўнглингиз тусайди? Ваъда берманки, мен тайёрлаган овқатни еб хурсанд бўласиз.

Рай шу заҳоти луқма ташлади:

— Агар у ҳам мисс Роки каби инжиқ бўлса, унинг кўнглини топиш учун хилма-хил овқатлар тайёрлашинг керак бўлади, Дови.

Дови хўжайинига ўпқаланиб қараб қўйди, лекин Райнинг қора кўзлари самимий боқиб турарди.

— Қулоқ солинг, хўжайин, бу қизалоқ шунчалик нозик ва ширинки, бамисоли хушбўй тортнинг устидаги қиёмнинг ўзгинаси.

Ниҳоят, Лиллиан ҳам суҳбатга аралашди:

— Сиз тайёрлаган барча таомлар хўп мазали бўлади, жаноб Смитерс. Ошхонангиздан бирам хушбўй ҳид таралаяптики...

— Мени Дови деб атайверинг, Лиллиан хоним. Стол ёнига ўтиринг, сизга кечки овқат келтириб бераман. Ёки сиз ошхонада овқатланмоқчимисиз? Агар сиз ўша ерда тамадди қилишга ўрганиб қолган бўлсангиз ҳечқиси йўқ.

Лиллиан бошини чайқаб рад жавобини билдирди, лекин унинг секингина «Шу ер ҳам маъқул» деб айтган сўзини Рай шиддат билан бўлди:

— Ҳа, у ошхонада овқатланишга ўрганган.

Орага бир дам сукунат чўкди. Лиллианнинг ёноғига қизиллик югурди.

— Менга керагидан ортиқ мурувват кўрсатишингизни истамайман, Дови... — шундай дея у ошпазга қараб асабий жилмайди. — Менга бунақа расмий муомала қилмасангиз хўп яхши бўларди-да.

Дови қувноқлик билан Райга кўз қисиб қўйди.

— Қаранг-а, хўжайин. У кўринишда қандай дилкаш бўлса, аслида ҳам шундай. — Ошпаз шошилини тарзда устунни айланиб ўтди ва стулни Рай ёнига қўйди, — Марҳамат, ўтиринг, Лиллиан хоним...

Столнинг олдида келган Лиллиан таклиф этилган стулга итоаткорлик билан ўтирар экан, мингирлади:

— Раҳмат.

Унинг хатти-ҳаракатини сергаклик билан кузатиб турган Райга қараб, зўраки жилмайиб қўйган қиз нигоҳини ундан узиб, янгиликлар эълон қилинаётган телевизорга қадади. Гарчанд телевизор овози пасайтириб қўйилган бўлса-да, қиз эълонларни яхши эшитмоқда эди.

Шу дамда унинг эътиборини эшикнинг тақиллагани тортди. У ўгирилиб қаради-да, эшикни қия очиб ичкарига суқилиб кирмоқчи бўлган болани кўрди. Бола хонага кириш учун интилаётган итнинг йўлини тўсишга ҳаракат қиларди. Калта қора жунли, тишлари катта-катта, пони отидек келадиган кўппак бор кучи билан ичкарига талпинарди. Наҳот шу барзанги ва важоҳатли итни Рай кучукча деб атаётган бўлса?!

— Бастер! — қичқирди бола, лекин кўппак эгилиб унинг оёқлари орасидан сирғалиб ўтди-да, хонага отилиб кирди.

Бастер қозиқ тишларини кўрсатиб ириллади, Лиллианга қараб қаттиқ хурди ва кутилмаганда бирданига унга ташланди.

Кўрқиб кетган Лиллиан сакраб ўрнидан туриб кетди ва стул билан ўзини итдан ҳимоя қилишга шошилди. Каттакон кўппак унинг атрофида ирғишлар, жазавага тушиб вовуллар ва қизни тишлашга ҳаракат қиларди. Лиллиан стулни ташлаб юбориб илдамлик билан стол ортига ўтиб олди, лекин шу дамда Рай бақувват қўллари билан уни кўтариб орқасига ўтқизишга қўйди.

— Бас қил.

Гарчанд Рай паст овозда буйруқ берган бўлса-да, каттакон бинода овози жаранглаб чиқди. Йигит орқасига яшириниб олган қиз баҳайбат кўппакнинг тинчиб қолганини, полда эмаклаб келиб эгасининг этигига суйкалганини кўрди.

– Ёт.

Кўппак худди ўқ еган ҳайвондек каттакон жағини очди ва тилини осилтириб олди.

Бу вақтда Лиллианнинг юраги қафасга қамалган қуш каби потирларди. Важоҳати совуқ кўппакни қаранг-а, яхшиямки қиз барваста йигитнинг орқасига яширинишга улгурди! Рай уни худди қушни кўтаргандек осонгина кўтарганини айтмайсизми? Ҳар бир эркакка хос бўлган аёл кишини ҳимоя қилиш иштиёқи қизнинг қалбини ҳаяжонга солди.

– Ё худо, кечир мени, Рай! Мен Бастерни хонага киритишни истамаган эдим. – Бола кўзларини гуноҳқорона ерга тикди.

Ҳали кўркуви тарқаманган Лиллиан беихтиёр кийимларини тўғрилай бошлади. Ошхонага оғир сукунат чўккандан кейингина сочини тарашга тутинди.

У Райга бир зум назар ташлаб олар экан, юраги орзиқиб тушди. Қиз Райнинг унга диққат билан қараб турганини, ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатаётганини кўрди. Йигит ўзининг кўк кўзлари билан кулгандек бўлди ва Лиллиан ошхона эшиги ортида туриб эшитган барча сўзларни эслади.

Кейин Рай болага ўгирилди ва қизга йигит уни бутунлай унутиб кўйгандек туюлди.

Лиллиан Райнинг шафқатсиз юзидан кўзини узиб, боланинг рангпар чехрасига назар ташлади. Бола қаттиқ кўрқиб кетгани учун қиз унга чин дилдан ачиниб турарди. У туйқусдан Рай Парришнинг бе-рахмлигини эслаб қолди. Лекин шу топда қулоғига чалинган гап уни ажаблантирди:

– Жои, мен кўппагимиз меҳмон қизни еб кўйишини сира истамаган бўлардим. Ҳушёр бўлиб тур, кўппагимиз фақат ўзининг овқати билангина қаноатлансин, холос.

Райнинг сўзлари бир зумдаёқ болага ўз таъсирини кўрсатди. Унинг юзига ранг югуриб, кулгу бутун чехрасига ёйилди. Райга таъна билан назар ташлаган қиз йигитнинг ҳам кулаётганини кўрди. Лиллиан ҳам жилмаяр экан, юрагида ажиб бир енгиллик сизди. Шу дамда қиз Райнинг унга қарата айтган барча ҳақорат сўзларини кечириб юборган эди. Ҳамонки у болага ва унинг итига доимо шундай беозор муносабатда экан, қизга туюлганидек унчалик кўпол ва сурбет одам бўлма-са керак.

УЧИНЧИ БОБ

– Мисс Лиллиан, бу бола менинг қариндошим Жои Парриш бўлади, – деди Рай ва яқинроқ кел деб болага ишора қилди. Жои унинг айтганини бажо келтирди, қўл чўзса етгудек масофада тик қотди, Рай эса уларни таништиришда давом этди: – Жои, бу қизнинг исми Лиллиан. У Рокининг опаси бўлади.

– Сиз билан танишганимдан хурсандман, хоним, – минғирлади Жои. Бу сўзлари билан у Лиллианни шодлантириб юборганди.

– Мен ҳам сен билан учрашганимдан хурсандман, Жои, – деди у ва болани эркалаб жилмаяр экан, унга қўлини узатди. – Итинг билан ўйнашни яхши кўрасанми?

Лиллиан йигитча тортинчоқликни бас қилишини хоҳлар ва унга яхши муносабатда эканини англатиш пайидан бўларди.

Жои журъатсизлик билан унинг қўлини олди ва маҳкам сиқиб қўйди.

– Биз ит билан дўстмиз, – деди Жои кафтларини шимининг чўнтагига суқар экан болаларча соддалик билан. Олтин рангли, бир текис қирқилган сочлари жажжигина, сепкилли юзини ўраб турарди. Катта-катта, киприклари узун, қўй кўзлари жиддий ва маъноли боқиб турарди. Лиллианга бола жуда маъқул бўлди.

Ҳар иккалалари ўзларини эркин ҳис қилишлари учун қиз, қандай йўл турсам экан, деб ўйлаб турганида Рай тўнғиллади:

– Утир Жои, Дови кутиб қолди.

Таклифдан мамнун бўлган Жои столни айланиб ўтиб ўз ўрнини эгаллади. Лиллиан ҳам ўтириб сочиқни қўлига олди, унинг ёнидан жой олган Рай эса қаҳва солинган финжонни нарироққа, ликопча билан санчқи ва қошиқни яқинроғига суриб қўйди.

Дови кўкат барглари, қовурилган катта-катта бифштексларни стол устига келтириб қўйди. Йирик ликопчаларнинг четида уйда ёпилган, устига сариёғ суртилган қалин нон бўлаклари турарди.

Бунақа мўл-кўл таомларни кўриб, Лиллиан чўчиб кетди. Бутун ҳаёти давомида уни бувиси овқатлантириб келган, у эса таомларни оз-оздан беришни маъқул кўргани учун ҳам Лиллиан бироз довираб қолди.

– Нимадир маъқул бўлмади, шекилли.

Райнинг дағал оҳангдаги гапи уни ажаблантирди. Йигитга беихтиёр назар ташлаган Лиллиан унинг кўзларидаги норозилик аломатини кўриб тезда бошини чайқади.

– Йўқ... ҳаммаси жойида, – деди у ва зўраки жилмайиб, ошпазга қаради. Лекин Дови кўзини олиб қочганидан ҳамма гапни эшитганини, бироқ бу гапларнинг унга ҳеч қандай алоқаси йўқдек кўрсатаётганини, аслида эса тайёрланган таомга Лиллиан қандай баҳо бериши Довини ташвишга солаётганини қиз англаб етди. Лиллиан ошпазни хурсанд қилишга шошилди: – Пиширилган барча таомлар мазалига ўхшайди, кўришинг билан иштаҳанг очилади. Уларнинг қай бирини ейишимни билмай турибман. – Бу мақтови учун ошпаз қизни шу заҳотиёқ лабларига югурган кулги ҳамда шодиёна кўз қисиш билан тақдирлади.

Ликобчадаги овқатга яна бир бор кўз ташлаб олган Лиллиан сочиқни тиззасига ёзди, кейин дадиллик билан қўлига пичоқ ва санчқини олиб овқатланишга тушди.

Лиллиан ҳамтовоқлари Рай ва Жоидан ортада қолмай ликопчадаги овқатнинг ҳаммасини ейишга муваффақ бўлди. Очигини айтганда овқат ниҳоятда мазали бўлган экан, лекин у қандай қилиб бунчалик кўп овқат ейишнинг уддасидан чиқа олганига ўзи ҳам ажабланди. Сал кейинроқ Лиллиан мўъжазгина айвончада оромкурсида ўтирар экан, азбаройи қорни тўйиб кетганидан ўзини филдек оғир сизди. Лиллианга ҳатто набираси гўё ўзини оч қолган молдек тутаётгани учун бувиси уни уришаётгандек туюлди, назарида.

Уйда Лиллиан стол ёнига ўтириши биланоқ бувиси танбеҳ беришга тушарди: «Қизалоғим, мен бақалоқ болаларни ёқтирмайман». Лиллиан иштаҳани карнай қилиб овқатдан бош кўтармаслик, ортиқча семириб кетишнинг хунук оқибатлари ҳақида бувисининг насиҳатларини тез-тез эшитиб турарди.

Сирасини айтганда, Евгения Ренардга кўп нарса ёқмасди. Лиллиан қандай ишга қўл урмасин, ҳаммасининг пачаваси чиқарди. Айниқса, унинг ташқи кўриниши бувисининг жинини кўзғарди.

Лиллиан бу ҳақда ўйламасликка аҳд қилди. Бола йўл олган ҳовуз томонга ўгирилар экан, у додлаб юбораёзди.

Баҳайбат кўппак Бастер шундоққина унинг ёнида турарди. Кўппак товуш чиқармай аста унинг ёнига писиб келиб қолганини қиз сезмабди ҳам. Бурни қўққисдан бу малъуннинг тумшугига тегай-тегай деб қолган қизнинг эсхонаси чиқиб кетди. Кўппакнинг жон-жаҳди билан «вов» деб акиллашидан ўтакаси ёрилган Лиллиан оромкурсидан ерга учиб тушди.

Бу вақтда Рай ошхона эшиги олдида содир бўлаётган воқеаларнинг барини кузатиб турарди. У кўппакнинг Лиллиан томон яширинча писиб ўрмалаганини ҳам, унинг ёнида кутилмаганда пайдо бўлганини ҳам кўрди. Шунингдек, Бастерни ногаҳон ёнида пайқаб қолганида қиз шўрликнинг қандай аҳволга тушишини зимдан роҳатланиб кутиб турди. Рай итнинг аҳволини тушунарди: Бастер ўзи кўриқлайдиган ҳудудда янги одам пайдо бўлиб қолганини тушунмас ва бунга у ҳозирча жимгина бардош бермоқда эди. Шу дамда жажжи Маффет хоним ҳақидаги қадимий болалар қўшиғи Райнинг ёдига тушди. Шу заҳотиёқ «Маффет хоним» бошини буриб кўппакни кўрган заҳоти у ўтирган оромкурси остида бамисоли ўнлаб сиқилган пружиналар қўққисдан ҳаракатга келгандек қиз ерга учиб тушди.

Аввалига Рай ҳиқиллаб кулди, кейин қизнинг оромкурси билан итдан ўзини тўсиб ва орқага тисарилаётганини кўриб хахолаб кулиб юборди. Шунда у Жоининг кўнгли учун Лиллианга ёрдам беришга аҳд қилди. Бола итини ниҳоятда севар ва агарда олий табақа вакиласи жанжал қилгудек бўлса боланинг ҳам, итнинг ҳам авзойи бузиларди.

Рай энди ёрдамга ошиқмоқчи ҳам эдики, Лиллиан қўлини кўппак томон чўзди. Йигит қизнинг бармоқлари титраётганини кўриб турар, шунга қарамай пахмоқ махлуқ билан муроса қилишга уринаётганини қизиқиш билан кузатарди.

Бастер ўзининг каттакон жағларини очди ва Лиллианнинг нозик бармоқларини яламоқчи бўлди, аммо қиз қўлини тортиб олди.

Лиллианнинг ижирғаниб, афтини буриштиргани Райнинг жаҳлини чиқарди.

У эшикни очиб ташқарига чиқди-да, хуштак чалиб итини чақирди. Кўппак эгаси томон югурди. Рай итига аввал атрофида бироз иргилишига имкон берди, сўнгра унинг бўйнига шапатилаб, қулоқларини эзгилади.

– Таёқча қани?

Бастер бир зумда дарвозадан ўтиб ҳовлининг нариги томонида ғойиб бўлди. Рай ўгирилиб Лиллианга назар ташлади. Қизнинг кўзларида ҳайрат аломатларини сезган йигитга бу ҳолат галати таъсир қилди.

У бир неча бор Лиллианнинг мовий кўзлари уни кузатаётганини кўриб қолганди. Гарчанд, йигит ўзини чиройли ҳисобламаса-да, лекин унга ёқаётганини ҳис қилган эди. Бу кичкинагина кибор қиз йигитга ўзига маъқул жиҳатларни топгандир, бироқ бу ҳолат Райнинг кўнглини чоғ қилолмасди. Негаки бундай ойимчалар турлитуман салон ва дўконларда эрларига катта-катта харажатлар қилдиришдан бошқасини билишмайди. Улар учун интим алоқалар эса — эркакларни қўлга олишда айёрона қўлланиладиган бир восита, холос. Бунақалар фақат ўзларига шайдо бўладилар. Агар борди-ю, у ҳам отаси каби мана бунақа ойимчалар кўядиган тузоққа илинса, унда ўзига лаънатлар бўлсин!

– Бир неча дақиқа олдин укам кўнғироқ қилди, — хабар берди у ва кескин оҳангда гапирганини сезиб, тутилиб қолди. Овозини юмшатишга бўлган уриниши эса қийин кўчаётганидан ажабланди. Тўғри

«Роки Далласга қочиб кетишни истаб қолибди» деган гапи бироз юмшоқроқ чиқди: — Уйлашимча, кўнгил очиш учун у ерда имкон кўпроқ бўлса керак.

Унинг гапидаги истехзога эътибор бермаган Лиллиан жиддийлик билан бош силкиди.

— Менинг келганимни уқангиз унга айтибдими?

— Укам бу ҳақда менга хабар бермади.

Райнинг жаҳл билан гапираётганини кўрган қиз ўзини яна чақирилмаган меҳмондек ҳис қила бошлади. У қалбида аланга олаётган исённи босишга уринарди. Уни мана шу одам билан ёнма-ён қолдиришганининг ўзиёқ қанчалик номаъкул иш бўлди. Гап асло Рай меҳмонга ўзини илтифотсиз мезбондек тутаётганида эмас! Шунчаки у қизни ёқтирмаслигини, унинг кераксизлигини билдириб қўйди. Лиллиан бутун ҳаёти давомида ўзини ана шундай, кераксиз деб ҳис қилиб келди. Энди эса манави қўпол бегона одам ҳам оила аъзолари унга қанақа муносабатда бўлишган бўлса ўзини шундай тутмоқда.

Афтидан, Лиллиан ўзидан одамларнинг ихлосини қайтаришдек қандайдир сирли қобилиятга, ... ҳеч кимнинг кўнглини ололмаслик қобилиятига эгага ўхшайди. Баъзан қиз атрофдаги одамлар унга меҳру муҳаббатларини раво кўрмаётганларидан ўлиб қолсам керак, деб ўйлар ва ҳали ҳам тирик эканлигидан ажабланарди. Афтидан, севмай, севилмай яшаш унинг пешонасига ёзилган бўлса керак...

Лиллиан ўйинчоқ қайиғининг елканини мослаётган болага назар ташлади. У хириллаган овоз билан «Жои ёрдамга муҳтожга ўхшайди, шекилли» деди-да, бассейн томон юрди.

Лекин у етиб келганида, Жои елканни созлаб, қайиқни сувга қўйиб юборган эди. У ўз ишига шундай берилиб кетган эдики, унга халақит бермаслик учун Лиллиан берироқда тўхтади.

Ялтироқ қайиқча галати тарзда сувга шўнғиди, кейин пилдироқдай пир-пир айлана бошлади. Жои уни итариб юборган эди, қайиқча сув юзасида сузиб кетди, сўнгра тўхтаб қолди. Бола белигача сувга ботиб қайиқча ортидан борарди.

Лиллиан оромкурсига қайтди. Ўтган вақт мобайнида Рай ундан кўз узмас, йигитнинг тикилиб қараши асабига тегарди. Оқибатда Лиллиан ўзини бир жойда ўтиришга мажбурлай олмасди.

— Бола нима қилаётганини яхши билади. Бунга ўзим тушунишим керак эди, — дер экан, қиз ўзини шундай ноқулай ҳис қилдики, ҳатто қичқириб юборгиси келди. Ўзини эркин тута билганида қанчалик соз бўларди-я!

Райнинг диққат билан қарашига бардош беролмаган Лиллиан бир лаҳза кўзини ерга қадади, кейин яна кўзини ердан узди.

— Менинг бу ерда эканим ... э ... ноқулайлик туғдираётганини сезяпман. Балки бирон-бир меҳмонхонага ёки ... — Йигитнинг қора қошлари таҳқирона уйилганини кўрган қиз тутилиб қолди. — Ракель қайтгач, биз у ерда суҳбатлашишимиз мумкин.

Рай норози оҳангда бошини тебратди, лабларининг икки чети титрай бошлади.

— Менимча, сиз аввалига бу ернинг қуёшида обдон қовуриласиз, ёввойилашиб ҳам кетасиз, зерикавериби, оз бўлмаса бу дунё билан хайрлашгудек ҳам бўласиз, фақат шундан кейингина жўнаб кетиш ҳақида зорланиб фангший бошлайсиз.

Лиллиан худди шапалоқ еган кишидек бир сапчиб тушди ва шу заҳоти унда йигитга муносиб жавоб қайтаришга кучли истак пайдо бўлди.

— Уйлашимча, Техаснинг истаган жойи шунақа иссиқ, ифлос ва зерикарли, мистер Парриш, лекин мен зорланиб ўрганган эмасман.

Бунинг устига сизга маъқул келадиган меҳмон эмаслигимни яхши тушуниб турибман. Менинг ўрнимда сиз бўлганингизда сиз ҳам шундай йўл тутган бўлардингиз.

Йигитнинг кўзлари чақнаб кетди, лабларидан эса кулги ғойиб бўлди.

– Агар сизнинг ўрнингизда бўлганимдами, эҳтиёжимга қараб талабимга яраша сабр-тоқат қилардим.

– Англашимча, бизнинг фарқимиз ҳам айнан шунда, – босиқлик билан деди Лиллиан. – Ўзингизга ортиқча эрк бериб бошқаларнинг кайфиятини бузишингиз ва ўзгаларнинг дилини огритишингиз, кўнглингизга нима келса шуни қилишингиз мени ажаблантирмайди. Мен сира ҳам ўзимни бундай тутмайман ва бошқалар мендан ўрнак олишини талаб қилмайман.

Рай кулиб юборди, қиз эса қизариб кетди.

– Балки ҳақиқатан ҳам ўзингизни бундай тутмасиз, бироқ, сезишимча, одамлар билан муомала қилишда катта тажрибага эгасиз.

Лиллиан ҳеч нарса демади. Жавоб қайтаришга ҳожат бормиди? Шак-шубҳасиз, бу одам ҳамма гапнинг тагига етган. Йигит Лиллианнинг синглисини танийди, бувиси эса телефон орқали гапириб етарли таассурот қолдира олган. Улар мурасасизлик билан суҳбат қуришлари амримаҳол, албатта.

– Шунга қарамай мистер Парриш, менимча, бошқа жойга кўчиб ўтишим маъқулга ўхшайди. Шунда ҳар иккимизга ҳам қулайроқ бўладими, дейман-да.

– Юрагим сезиб турибди, бошқалар иши учун бувижонингизнинг саратонда қўли совуқ қотса керак. Ҳамонки сиз бу ерда бўлишингиз лозим экан, қирқ миль наридаги меҳмонхонага боришингизга қандай важ кўрсатасиз?

Лиллиан янада ловуллаб кетди.

– Гамҳўрлигингиз учун ташаккур, бу муаммо фақат менга тегишли.

Райнинг лабларига кулги югурди.

– Азизам, ҳамонки менга бас келолмаётган экансиз, синглингизнинг қаршилигини қандай енгасиз? Афтидан, у илгари ҳам но-жўя хатти-ҳаракатлар қилган, бироқ бизда яшаган пайтларида эса у бутунлай қуюшқондан чиқиб кетган.

Бу гапдан қиз қаттиқ хавотирга тушиб қолди.

– Қуюшқондан чиқиб кетган... деганингизда нимани назарда тутяпсиз?

Рай Лиллианнинг юзидаги ўзгаришларни диққат билан кузатиб турарди. У қизнинг чиройли мовий кўзларида бир лаҳза хавотир учқунлари чақнаганини аниқ-тиниқ кўрди. Қизик, у нима учун ташвишга тушиб қолган экан: ўзи учунми ё синглиси учунми?

Лекин йигит кўнгилчанликка йўл қўёлмасди.

– Агар менга синглимни ёмон ва шафқатсиз деб айтишса, – зарда билан деди йигит, – агар у болаларни ва жониворларни ёқтирмайди, у эсини йўқотгунча ичиб ўн олти ёшдан ошган ҳар бир эркакка шилқимлик қилади деб айтишса, унда бунақа қизни қуюшқондан чиқиб кетибди, деган бўлардим.

Рай қизнинг уҳ тортиб юборганини эшитди, шунингдек, унинг юзи тўсатдан оқариб кетганини ҳам кўрди. Йигит уни ниҳоятда ҳайратда қолдирган эди. Лиллиан гарчанд чуқур изтиробга тушган бўлса-да, лекин ўзини қўлга ола билди, тор елкаларини тўғрилаб унинг кўзларига тик боқди.

– Синглимга берган бундай таъриф тавсифингиздан сўнг мени бир масала қизиқтириб қолди. Хўш, айтинг-чи, шунақа аёлга уйланмоқчи бўлган укангизнинг ўзлари қандай одам эканлар?

Бироқ Лиллианнинг пичинги мўлжалга бориб тегмади.

– Эркакларнинг аксарияти хушрўй ёки мафтункор қадди-қоматли аёлни кўрсалар бас, шайдо бўладилару умр йўлдошимни топдим, деб чучварани хом санайдилар. Аммо пайти келиб, усти ялтироқ ичи қалтироқ таннозга уйланганлари, бу ялтироқликнинг остида тубанлик яширингани ошкор бўлади.

Лиллиан чуқур хўрсинди. Рақелнинг тақдирини ўйлаб хавотири янада ортди. Синглинг феъл-атворини ўзинг билганинг бошқа-ю, бу ҳақда ўзгалардан эшитиш бошқа экан.

– Агар иложи бўлса бугун кечқуруноқ меҳмонхонага бормоқчиман, – сўзини тақрорлади у.

Рай бош силкиди.

– Мен бир масалада кўнғироқ қилишим керак. Кейин сизга меҳмонхонанинг телефон рақамини бераман, сиз у ерга боришдан аввал кўнғироқ қилиб бўш жой бор ёки йўқлигини билиб оласиз. – У тундлик билан лабини қимтиди. – Меҳмонхонага келаётганлар сон-саноксиз.

Лиллиан жавоб қайтармади, унинг ёнидан бошини баланд кўтариб ўтди-да, айвон эшиги томон одимлади.

Рай ҳеч қачон айёрлик қилмас, бунга унинг эҳтиёжи ҳам йўқ эди. Ўзига керак нарсаларнинг барини ўзи сотиб олар ёки олиб келишларини буюрарди. Лекин Лиллиан жуда бадавлат бўлгани учун уни сотиб олишнинг имкони йўқ эди. Шунингдек, қиз унинг қўл остида хизмат қилмас, шу туфайли унга буйруқ ҳам бера олмасди. Лиллианни кўндиришга эса хоҳиши йўқ эди. Лекин энди, қизнинг Парришлар уйида меҳмон экани барчага маълум бўлгач, унинг кетишига йўл қўйиш мумкин эмасди. Гап кўпайиши мумкин.

Шунинг учун Рай учта энг яқин меҳмонхонага кўнғироқ қилиб, кредит карточкаси бўйича ўндан ортиқ номерларни банд қилди ва телефон рақамларини Лиллианга берди. Бироқ меҳмонхоналарда бўш ўрин қолмаганини эшитган қиз тарвузи қўлтигидан тушиб қайтиб келганида йигит ноқулай аҳволда қолди.

Лиллиан хонасига кириб кетгач, Рай душдан шовуллаб тушаётган сувнинг товушини эшитди, кейин ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Уларнинг хоналари ўртасидаги эшик остидан чироқ ёруғи кўриниб турар, демак, қиз ҳали ухлаш учун ётгани йўқ.

Жой каравотга чўзилди, бироқ Бастерни бола ётган жойда қолдириш мумкин эмасди. Рай кўппакни ҳовлига қўйиб юборар экан, унинг эрталаб қайтиб келиб эшикни қитирлатишини биларди.

Эшик остидан тушиб турган ёруғлик ғойиб бўлгач, у чироқни ўчирди ва тез орада ухлаб қолди.

Лиллианнинг уйидан бошқа жойларда камдан-кам ҳоллардагина тунаб қолишига тўғри келганди. Бегона жойда, нотаниш тўшакда ётар экан, уйқуси қочиб кетди. Миясида чарх ураётган минглаб хаёллар унинг оромини ўғирлаган эди. Синглиси ҳақидаги хавотирли ўйлар, бувисининг инжиқлиги билан боғлиқ ташвишлар, ранчо эгасининг Лиллианга ва синглисига бўлган совуқ муносабати туфайли анчагача ўринда тўлганиб ётди.

Совутгичнинг бир оҳангда шиғиллаб ишлаши, тунда кишини безовта қилиши мумкин бўлган бошқа товушлар, ҳашаротларнинг шитирлаши, итларнинг акиллашини бирмунча сўндириб қўйганди. Бироқ

турли-туман товушлар эмас, балки айнан уларнинг йўқлиги қиз қалбига ҳадик солганди. На автомобилларнинг, на радионинг, на телевизорнинг товуши қулоққа чалинарди...

Ниҳоят, Лиллиан пинакка кетди. Тушида каттакон кўпакни кўрди. Кўпак уни тишламоқчи бўлармиш. Қиз чинқириб уйғониб кетди-да, каравотга ўтириб олди.

Айвондан тушиб турган ёруғлик эшикнинг устки қисмидаги пардани хира ёритиб турар, лекин хонада ярим қоронғулик ҳукмронлик қиларди. Каравот тебраниб кетди, итнинг паст товушда «вов» деб хуриши Лиллианни чўчитиб юборди. У олазарак бўлиб хонага назар ташлади.

Кутилмаганда каравотга сакраб чиққан қоп-қора баҳайбат махлуқ қиз қалбини даҳшатга солди. Лиллиан оз бўлмаса чинқириб юбораёзди. Худога шукур бу боланинг ити эди. Итни таниган қиз бироз тинчланган ҳам эдики, каравот устида яна қандайдир шарпа пайдо бўлганини кўрди ва шитирлаган товушни эшитди...

Рай илгари қиз боланинг бу қадар ваҳимали чинқирганини эшитмаганди, — унинг сочлари тикка бўлиб кетди. У «дик» этиб ўрнидан турди-да, нима қилаётганини ўзи ҳам яхши англамай, икки хона ўртасидаги эшик томон йўналди.

У эшикка етиб бормасиданоқ эшик ланг очилиб, ундан ипак матога ўралган кичкинагина гавда хонага отилиб кирди. Ортидан эшикни тезда беркитган Лиллиан йигитга шундай куч билан урилдики, Рай оз бўлмаса йиқилиб тушаёзди.

Йигитнинг қўллари беихтиёр қизнинг белидан кучди, Лиллиан эса Райнинг бўйнидан кучиб олди. Қиз бутун вужуди билан қалтирар, жон-жаҳди билан бақирар, бу қичқирик Райга Жоининг тунги босинқираб чинқиритиларини эслатарди. Йигит Лиллианни бағрига қаттиқроқ босишга улгурмасиданоқ қиз яланғоч оёғини унинг тиззалари орасига олди, бутун танаси билан унга ёпишиб, юзини елкасига қўйди. Шунда Рай қизнинг юзи нам эканини пайқайди. Ўткир тирноқларнинг яланғоч баданга тегиб кетишидан йигит танасида бамисоли чумоли ўрмалагандек бўлди.

Райнинг қизни бағрига қаттиқроқ босишдан бошқа иложи қолмаган эди.

— Сизни қандай шайтон васвасага солди? — тўнғиллади Рай.

Бунга жавобан қиз уни қаттиқроқ кучди ва титроғи янада кучайди. Рай қизни ўзидан сал нарироқ итармоқчи бўлди, бироқ Лиллиан шундай энтикар эдики, пировардида, йигит таслим бўлди. Эшикнинг қитирлаётганини эшитган қиз жон-жаҳди билан чинқириб юборди ва ўгирилиб қаради. Шу пайт Бастернинг қайғули увиллаши эшитилди ва Рай қизни нима чўчитиб юборганини бир зумда тушуниб етди. У газабини яшира олмади.

— Жин урсин, ахир бу бор-йўғи кучукча-ку! — бақириб юборди у ва қизни яна ўзидан сал нарироқ сурмоқчи бўлди.

Унинг бир қўли қизнинг белидан сирпаниб, сонларига бориб қолган, иккинчи қўлининг бармоқлари эса шойи кўйлак беркитиб турган кўкракларига тегиб турарди. Рай бор кучи билан Лиллианни ўзидан ажратмоқчи бўлар, бироқ қиз унинг бўйнидан маҳкам кучоқлаб олганди.

Ҳаяжон йигитнинг бутун вужудини шунчалик тез ва кучли қамраб олдики, оз бўлмаса у ўзини йўқотиб қўяёзди. У икки ўт орасида қолганди. Лиллианни ўзидан нарироққа итариб юбормоқчи бўлар, иккинчи томондан эса вужудида пайдо бўлган кучли истакни қондиргиси келарди.

Лиллианнинг бутун вужудини ваҳима қамраб олганди. Кўрқувдан унинг тили калимага келмай қолди. Райнинг нима деяётганини англа-

мас, фақат унинг яқинлигидан, ундан таралаётган эркакларга хос ҳиддан ва овозидаги салобатли товушдан ўзини бехатар ҳис қиларди.

Бирданига нима бало бўлди-ю, йигит уни даст кўтариб чаққон ўгирилди ва қаёққадир йўл олди. Лиллиан ўзини йўқотиб қўйди. Ордан бир-икки лаҳза ўтар-ўтмас, қиз кенг қаравот устидаги тўшакда, йигитнинг оғир гавдаси остида чалқанча ётарди. Аввалига сал иккиланган қиз кейин қайноқ лабларини унинг лабларига босди.

Қўлларини йигитнинг бўйни остидан ўтказиб қўкрагига тираб олган Лиллиан уни ўзидан нарига итариб юборишга уриниб кўрди. Бақувват эркак қўллари унинг болдирларини сийпаб ўтиб, сонлари томон силжиди.

... Йигитнинг ҳирс билан талпинишларидан қиз қаттиқ ваҳимага тушган, лекин бир вақтнинг ўзида ҳаяжон ва тобора ортиб бораётган майл унинг қалбини ларзага солганди. У Райнинг қайноқ баданини ҳис қилиб турар ва бунга чек қўйиш лозимлигини тушунарди. Ниҳоят, Лиллиан йигитни ўзидан нари итариб юборишга муваффақ бўлди. Қиз оз бўлмаса юракка ҳадик ва кутку солувчи туйғуга таслим бўлаёзди. Ҳа, Рай уни ана шундай туйғулар гирдобига сола олди: агар Лиллиан унга бироз ён берганидами, унда ...

Рай бироз ўзини четга олди-да, истехзо билан деди:

– Нима бўлди, Малика? Фикрингдан қайтдингми?

Нафасини ростлар экан, Лиллиан ўз устига энгашиб турган Райнинг қорача юзига ночор назар ташлади. Энди, йигит ундан бўса олишни бас қилгач, қизнинг лаблари унинг эҳтиросли ва қатъиятли лабларини хоҳлаб қолганди. Рай қизни қучиб турган қўлларини аста ундан узоқлаштириши биланоқ Лиллианда ўзини ана шу қўлларга топширишдек кучли истак пайдо бўлди. Унинг бутун вужуди ларзага келганди.

Рай ўзини ундан четга олди-да, норози оҳангда сўкиниб қўйди. Лиллиан тўшакка қаттиқроқ ёпишиб олар экан, ваҳима ичида тунги кўйлаги бўйнигача йиртилганини кўриб қолди. У қаравотдан ирғиб турди-да, ўзини четга олди ва кўйлагини тўғрилай бошлади. Кейин пайпаслаб сийнабандининг тасмасини қаттиқроқ боғлашга уриниб кўрди, бироқ иложини қилолмагач, кўйлагига ўраниб олди.

– Сенга ўхшаш ваҳимачиларни ҳар хил ном билан аташ мумкин – тундлик билан деди Рай. – Беҳуда ваҳима кўтариб тинчимизни буздинг-а, манжалақи...

– У ерда и... и... – қиз Райнинг қаҳрли сўзларини унутиб, ваҳима сабабини англатмоқчи, юзага келган ноқулай вазиятни тузатмоқчи бўлар, лекин тишлари тинмай такилларди. У беҳосдан тилини тишлаб олди.

Рай кулимсиради.

– Хонангизга ит кирибди, холос. Эшакдек каттакон бўлса ҳамки, аммо ўзи ювош ва сизга хатар тугдирмайди.

– Й-йўқ. У ерда ил... и... и...

Рай ўрнидан турганда қаравот гижирлаб кетди. У яна жанжаллаша бошлади. Лиллианнинг “У ерда ил... илон бор” деган сўзларини йигит жойидан қўзғатган қутининг гижирлаган товуши босиб кетди. Йигит қутини қайтадан жойига суриб қўяр экан яна сўкинди.

Қиз бирданига тинчланиб қолди ва ортиқ қалтирамай қўйди. У бир нарсани яққол англаб етганди: Рай Парриш уни наинки ёқтирмапти, балки қиздан ҳатто нафратланыпти. Қўққисдан хаёлига келган бу фикрдан у ҳурпайиб олди. Ҳа, қиз билан танишганига ўн икки соат бўлмади турибоқ уни назарга илмаяпти. Қизни яна титроқ босди.

Бу уйда қолишдан ҳадиксираган ва ўз хонасига қайтишдан чўчиб қолган Лиллиан каловланиб меҳмонхонага элтувчи эшик томон одимлади. У тезда эшик бандини бураб очди-да, ўзини лип этиб нариги хонага урди.

Меҳмонлар учун мўлжалланган кўшни хонадан у қулай бошпана топди. Ҳали ҳам кўркуви тарқамаган Лиллиан тезда хонага кўз югуртирди.

У тунамоқчи бўлган хонада эшитилган чириллаган товуш чинқироқ илонники эканига унинг ишончи комил эди. Қиз илонлар ҳақида анча-мунча фильмлар кўрган бўлиб, уларни фарқлай оларди.

Аламдан ва қаёқдандир қалбида пайдо бўлган умидсизликдан у яна йиғлаб юборди.

Бир неча дақиқа аввал Рай нафрат билан уни манжалақи деб атаганини эслаган қизнинг юрагида оғриқ турди. Бошидан қандай ваҳимали онларни кечирганини англаб етган Лиллианнинг кўнгли беҳузур бўлди. У кўзини бир зумга юмди-да, бошига яна қандай кулфат тушишини кутгандек жойида ўликдек донг қотиб қолди. Сўнгра бироз ҳаракатга келиб, ҳали тирик эканини англади ва кўзини очиб, атрофга аланглади.

Хонада ўзига ҳеч ким хавф сола олмаслигига ишонч ҳосил қилган қиз каравот олдига келиб, чойшаб четини нари сурди ва ўрнига ётди. Ёстиқни қулайроқ ўрнаштириб олгач, чойшабни иягига қадар тортиб олди ва кўнглидан ваҳимали хаёлларни ҳайдашга ҳаракат қилди. Агар тонггача тирик қолишга муваффақ бўлса, бир амаллаб хосхонага киради-да, лашлушларини йиғиштириб, бу лаънати уйдан жуфтакни ростлаб қолади.

Агар сафар пайтида уни шунақа хавф-хатарлар кутиб турганини илгарироқ билганидами, бунинг олдини олиш учун бирон-бир чора ўйлаб топган бўларди. Лиллиан ўз ҳаётида илк бор бувисининг газабидан ҳам кўрқинчироқ кучлар борлигини тушуниб етди.

Лиллиан меҳмонхонага кириб кетиши биланоқ Рай қиз аввал тунамоқчи бўлган хонанинг эшигини очди ва итни у ёққа киргазиб юборди. У ортидан эшикни ёпган бўлса-да, лекин чироқ ёқиш учун ўзини уринтириб ўтирмади. Шкафдан олган шимини гижимлади-да, стулга улоқтирди. Итига газаб билан ўшқириб ётишни буюрди, ўзи эса каравотга чўзилар экан, шахвоний истак уни ҳали ҳам тарк этмаган эди.

У кўзларини юмай қоронғу хонага тикилиб узоқ ётди. Бу малика хаёлини бутунлай банд қилиб олган эди. Жин урсин, у ҳанузгача ундан келган ҳушбўй исни, лабларининг таъмини туйиб турибди. Ҳа, қизнинг нозик, жажжи бадани унинг оромини ўғирлади... Шу вақтгача у оташ ўтида ҳеч қачон бунчалик ёнмаган, шахвоний майл бунчалик кучли, бунчалик шиддатли бўлишини билмаган эди.

Жин урсин, у қиз билан тунашига оз қолди. Лиллианнинг вужуди унга қанчалик яқин бўлгани, йигит қанчалик ором олгани, кейин кутилмаганда қиз уни итариб ташлаганини эслаганида қалби вайрон бўлиб, баданини совуқ тер қоплади.

Бирданига у ниманингдир иси мушк ҳидини эслатаётганини пайқаб қолди ва бундан қалби галаёнга келди. Бундай ҳид тарқатаётган нарса чинқироқ илон эканини билгач эса бадани муздек бўлиб кетди!

Ёнига ўгирилган ва тирсагига таянган Рай столдаги тунги лампани ёқди. Кейин тезда гиламга кўз ташлаб дик этиб ўрнидан турди-да, стулда ётган шимини қўлга олди. Бастер ҳам дарҳол оёққа турди, мушк иси эса хонага янада кўпроқ таралди.

Рай кўппакка яхшилаб разм солдию шу заҳотиёқ гап нимада эканини тушунди. Тезда шимини кийиб олган йигит кўшни хонага олиб чиқадиган эшик томон отилди.

Лиллиан наҳот ўз ётоқхонасига қайтган бўлса? Унинг асаблари жунбушга келган, шунинг учун ҳам ҳеч нарсани эшитишни иста-

масди. Ахир Бастердан чинқироқ илоннинг ҳиди келиб турганди-да! Овсар кўпак йўлини топиб қиз ётган хонага кириб олибди, бироқ у ерда илон қаердан пайдо бўлди? Кўринишдан Бастер чинқироқ илон билан олишган ва голиб чиққан кўринади, акс ҳолда ҳозир қаердадир жон таслим қилиб ётган бўларди.

Райнинг асаблари янада таранглашди. У жавондан фонусни олиб кўшни хона сари одимлади.

Лиллиан бу хонага қайтмаган экан. Рай чироқни ёқиб унинг каравотига назар ташлаганда бир зумда ҳаммаси кундек равшан бўлди.

Каравот устида калласиз каттакон чинқироқ илон ётарди. Илоннинг танаси гўё кимдир уни узоқ вақт ерда судраб юргандек ифлос ва шилинган эди.

Бастер йигитнинг ёнидан ўқдек учиб ўтди-да, каравотга сакраб чиқди ва бошини мағрурона кўтариб ўзининг ўлжаси ёнига ўтириб олди. Гўё у Лиллиан Ренард хонимга ўзининг итлик садоқатини кўз-кўз қилиш учун бу ўлжани ҳадя этмоқчидек эди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Лиллиан барча чироқлар ёниб чароғон қилиб турган меҳмонхонадаги каравотда ўтирар, аммо ҳали ҳам титроғи босилмаган эди. У йўлакда оёқ товушини эшитиб, нафасини ичига ютди-да, гужанак бўлиб олди, кейин келаётган одамнинг шаҳдам қадам ташлашидан Рай экани маълум бўлди. Йигит аввал нариги, кейин эса бериги эшикни тақиллатди. Бир эшик олдидан ўтиб, иккинчи эшик олдига келар экан ҳар гал оҳиста «Лиллиан» деб чақириб кўяр эди. У яқинлашгани сари қиз тобора асабийлашарди. Ниҳоят у «Мен бу ердаман» деб титроқ овоз билан жавоб бергач, Рай у ўтирган эшик олдига келди.

Йигит бир зум эшик олдида тўхтаб қолганида қиз қичқирди:

– Уйингизда илонлар бор экан, жаноб Парриш!

Рай эшикни қия очиб бироз иккиланиб турди-да, сўнгра табақаларни ланг очиб юборди.

Унинг эгнида шимдан бошқа кийими йўқлигини кўрган Лиллиан бу бўйдор, бақувват эркакни кучоқлаб олгани, унинг каравотида ётган пайтида қанчалик ором олганини эслади. Йигитнинг қайноқ бадани ва эҳтиросли бўсаларини яна бир бор туйгандек бўлди. Рай ундан ютоқиб бўсалар олган лаҳзалар ёдига тушар экан, қизда яна ўша дамларни такрорлаш истаги пайдо бўлди.

Гўё Лиллианнинг хаёлидан ўтган фикрларни уқиб олаётгандек, йигит юзида сергаклик аломатлари кўзга ташланди.

– Бастер ўз ўлжасини сизга келтирди. Шу тариқа сизнинг олдингизда зиммасидаги вазифасини шараф билан адо этиб, сизга бўлган садоқатини намоён қилди. Ёвуз илон ҳалок бўлди.

Лиллиан қалбида пайдо бўлган енгилликни сездирмасликка бор кучи билан ҳаракат қилиб индамай турарди. Рай эса сўзида давом этди.

– Илонни ташлаб юбордим, Бастерни эса гаражга қамаб қўйдим. Дови ҳозир каравотингизни тартибга келтиряпти. Гарчанд сиз у хонада яна тунашга журъат қилмасангиз-да, лекин ҳар эҳтимолга қарши у каравотингизга тоза чойшаб ёзаяпти.

Қизнинг у хонада тунашни рад этишидан хавотирга тушган йигитнинг лаблари титраб кетди. У сўзлаётганда гап оҳанги ўзгариб, юзи оқариб кетганини Лиллиан пайқаб қолди.

Ё парвардигор, наҳот у яна ўша хонага боришига ва ўша каравотда тунашига тўғри келса? Райнинг юзига қараб туриб «тегманозик» қизга

бўлган нафратини уқиб олиш қийин эмасди. Ўша хонага бориш нияти йўқлигини билдириб қўйиш учун Лиллиан қатъият билан деди:

– Сиз мақтаган каравотда бир кеча тунаб, таъзиримни еб бўлдим.

Унинг бу гапига Рай кулимсираб қўйди.

– Атиги ярим соат илгари шундай бўлган эди. Ҳозир у ерда чойшабларни алмаштиришяпти, янги тўшакда мацца қилиб ётса бўлади.

У ўз талабини етарли даражада ойдин тушунтира олди ва Лиллианнинг юраги орзиқиб кетди. У хонага кириб чойшабни обдон кўздан кечирди, кейин журъат қилиб кўзларини унга қадади.

– Мен ў-ўйлаб кўраман, – хўрсинди у. Рай бошини силкиди. Йигит тезда назар ташлаб қизнинг чойшаб остидаги танасини кўз олди-га келтирди ва кўк кўзлари чақнаб кетди.

Тўйқусдан унинг Нью-Йоркка, яқинлари ва ўзи ўрганган турмуш тарзига жуда ҳам қайтгиси келиб кетди; унинг яқинлари орасида мана бунақа димоғдор ва мускулдор, елкалари кенг ва бақувват эркаклар йўқ эди.

Олийнасаб хушрўй йигитлар қизга камдан-кам ҳоллардагина қиё боқадиган, яхши тарбия кўрган ва нозиктаб эркаклар ҳеч қачон уни тўшакка итқитмайдиган Нью-Йоркни соғинган эди у. Лиллиан наинки беҳатар яшайдиган, балки эҳтимол, у бошидан кечирган жозибали, юракка қутқу солувчи, жўшқин шаҳвоний майлни ҳам хотирасидан ўчириб юборадиган Нью-Йоркка талпинарди... Уни эҳтирос билан ўпган Рай Парриш учрамайдиган Нью-Йоркка қайтгиси келарди қизнинг...

– Ишқилиб, хонамга кириб келишни хоҳлаб қолмасангиз бўлгани.

Оғзи қуруқшаб бирон-бир сўз айтишга ҳоли келмай қолган Лиллиан бошини тебратиб қўйди.

Йигит «Тунингиз осойишта ўтсин» деб унга чорловчи назар ташлади – бундан қизнинг танасига титроқ югурди.

Рай эшик олдида борганда бир зум тўхтади.

– Сизни манжалақи деб атаганим учун узримни қабул қилинг. Мендан хатолик ўтди. – Шундай дея у гўё орада ҳеч гап бўлмагандек хонадан чиқди.

Лиллианнинг қўллари қалтираб юраги дук-дук урарди. Шаҳвоний нафс деганлари мана қанақа бўлар экан. У шиддаткор, ақл-идрокка итоат этмайдиган, эҳтиросли майл эканки, усиз инсон вужуди маҳв бўлиб кетар экан.

Шундай хаёллар билан Лиллиан анча вақтгача ухлай олмади.

Эрталаб соат тўққизгача ухлаган қизни йўлакдаги боланинг овози уйғотиб юборди.

Қиз хаммомхона эшиги ортида осиеғлиқ турган халатни елкасига ташлаб, аввалги хонаси томон шошилди. У керакли буюмларни олиб ортига қайтмоқчи ва кийиниб олмоқчи эди. Бироқ ваҳимали ҳодисаларга тўла тунги воқеалардан асар ҳам қолмаган ажойиб ётоқхонани кўриб шу ерда қолишни маъкул кўрди.

Орадан бироз вақт ўтгач, янгигина дазмоллангани шундоққина кўриниб турган ҳаворанг кофта ва шим кийиб олган, орасталик билан таранган ва пардоз қилиб олган Лиллиан хонадан чиқиб келди.

Тунда рўй берган кўрқинчли воқеани, ўзининг хатти-ҳаракатини эслаган қиз даҳшатга тушди. Уй эгасига ташланиб, уни кучоқлаб олибди – бундан ҳам бадтарроқ расвогарчилик бўладими! Фақат у билан юзма-юз учрашиш зарурияти, қандай йўл билан бўлмасин ўзини яхши тарбия кўрган, босиқ одам сифатида кўрсатиш истаги уни йўлак бўйлаб уйнинг асосий қисми сари одимлашга даъват этарди. У олдида турган мушкул вазифаларни қанчалик тезроқ бирёқлик қилса шунчалик хотиржам бўлади. Кейин эса синглиси ҳам келиб қолади.

Лиллиан ошхонага қадам қўйиши биланоқ Дови уни қутлади.

— Хайрли тонг, Лиллиан хоним. Тунги воқеани эшитиб сизга ачиниб кетдим, — самимий ва дўстона оҳангда сўзлади у.

Қиз жилмайди:

— Хонамни тартибга келтириб қўйганингиз учун сизга катта раҳмат, Дови. Хонам шундай саранжом-сариптаки, бамисоли ҳеч қандай ҳодиса бўлмагандек.

Довининг кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди.

— Бу қари чинқироқ илон анчагина катта экан. Афтидан, эси паст итимиз айвонга олиб чиқадиغان эшикни очиқ қолдирган, чоғи. Кечаси ётиш олдида эшикни беркитишни унутганга ўхшаймиз.

Лиллиан бош силкиб дадил жилмайди.

— Нонушта қиласизми? — сўради ошпаз.

— Нонушта қилиш вақти ўтди. Яхшиси тушликкача сабр қиламан, — жавоб берди у ва очиқ эшик орқали айвонга кўз ташлади. Соя жойда туриб олган Бастернинг назари эшикка қаратилган, бутун диққат-этибори Лиллианга қадалган эди. Қиз итдан кўз узиб, ошпазга юзланди: — Қаҳва борми?

— Албатта, — Дови унга қаҳва қуйиб берди. Лиллиан узатилган қаҳвани олиб унга миннатдорчилик билдирди. Дови боши билан айвон томонга ишора қилди. — Қари кўппак фалокат келтирди, шунинг учун ҳам уни боғлаб қўйишди. Уй соҳиби бу ҳақда эрталаб нонушта пайтида болага айтганида у жуда ҳам хафа бўлиб кетди.

Лиллиан бирдан ҳаяжонга тушди:

— Итни шу ерда олиб қолишса керак?

— Аниқ билмайман, — жавоб қилди Дови, — бизнинг ранчода бу баҳайбат ва ўйноқи итимизга жой топилади. Фақат у одамларга ва қорамолларга зиён етказмаса бўлгани. Хўжайин илонларни хавфли ҳисоблайдими, йўқми, ҳаммаси шунга боғлиқ. — У бошини тебратди. — Агар Жои холасининг уйига яна қайтадиган бўлса, унда Бастерни олиб кетолмайди. Энди қари итнинг тақдири қандай бўлади, у қаерда яшайди, маълум эмас.

Лиллиан қизиқсиниб сўради:

— Нима, Жои ота-онаси билан яшамайдими?

— У бир ёшда эканида ота-онаси авиация фалокатида ҳалок бўлишган, — деди Дови. — Жои ит билан биргаликда холасиникида яшашди, аммо улар у ерда кўп тўполон қилишди. Холасининг икки қизига эса бу ёқмасди, шунинг учун ҳам хўжайин Жоини ёз ойларини шу ерда ўтказишга таклиф қилди. Бола ва ит учун бу ерни чинакам жаннат деса бўлади. Кенг яйловлар, теварак-атрофда ўрганишга арзийдиган жойлар бор... — У гапирар экан, гоҳ столни артар, гоҳ ўзининг бошқа ишларини бажарар, шунинг учун овози худди зерикарли қўшиқдек гоҳ чўзиқ, гоҳ секин эшитиларди.

Лиллиан нигоҳини кўппакка қаратиши биланоқ Бастер гингшиб, занжирини тортқилай бошлади. Бақувват ва ўйноқи итни қандай қилиб занжирда сақлаш мумкинлигини Лиллиан тушуна олмасди.

Қиз ўз итини эслаб гаггин бўлиб қолди. Ота-онаси вафот этганда Лиллиан ҳали Жоидан ҳам ёшроқ эди. Вафот этишидан икки йил олдин отаси янги йил байрамида қизига зотдор миттигина кучукча совға қилганди. Қўлга яхшигина ўрганиб қолган итни бувиси барибир бегона одамларга бериб юборди.

— Бунақа ярамас махлуқни отанг нега сенга уйда сақлашга розилик берганини сира тушуна олмайман, — деган эди ўшанда бувиси.

Лиллианнинг итни уйда олиб қолиш ҳақидаги илтимоси бувиси томонидан рад этилгани қиз қалбини ўртаб юборди. У бувисидан итни

кимга бериб юборганини айтишини сўраб ҳарқанча ялиниб-ёлвор-масин, фойдаси бўлмади.

Йиллар ўтгач, Лиллиан аслида бувим итни ўлдириш учун кўрсатма берганмикин, деган хаёлга борди... Бастернинг бевош табиатига қарамай, Лиллиан унинг тақдирини ҳал этишга ўз таъсирини ўтказгиси, уни Жои учун сақлаб қолгиси келиб кетди.

Балки итни қолдириш учун Рай билан гаплашиб кўриш керакдир? Ахир Техасда ҳам итларни ўргатиш учун махсус муассасалар бўлса керак. У ерда Бастер ранчога фойда келтирадиган ит қилиб тарбияланиши мумкин. Итлар қўйларни қўриқлайди-ку, хўш, Бастер нега сигирларни қўриқламас экан? Агар боланинг итидан ажралишига тўғри келса бундан у унчалик ўксимаса керак, негаки у итининг тириклигини, саломатлигини ва Парришлар ранчосида яшашини билади-ку! Ана шундай хаёллардан дадиллашган қиз қаҳвани бир четга суриб қўйиб Рай билан учрашишга аҳд қилди.

– Жаноб Парриш қаерда?

Ошпаз кўзини унга тикди.

– Афтидан, отхонада бўлса керак. Сизни у ерга кузатиб қўйишлари учун бирон-бир кишини чақирим мумкин. – У бироз жим турди-да, сўнгра гурурланиб қўшиб қўйди: – Хўжайинимиз отлари Техаснинг бу қисмидаги энг зўрлари ҳисобланади!

Лиллиан ҳаяжонини яшира олмади.

– Уларни жуда ҳам кўргим келяпти, бироқ мени кузатиб қўйишнинг ҳожати йўқ. Йўлни кўрсатсангиз, ўзим топиб бораман.

Орадан бирмунча вақт ўтгач, Лиллиан йўлга тушар экан, Дови уни соябонлари кенг шляпа кийиб олишга кўндирди. Бунинг учун кейинчалик қиз ундан миннатдор бўлди. Негаки соат ўн бирларга борганда қуёш анча кўтарилиб кун исиб кетган эди.

Каттакон уй ортда қолгач, Лиллиан қулоғига сигир ва отларнинг тўёқ товуши эшитилди. У теварак-атрофини чанг-тўзон қоплаган қўрага тобора яқинлашиб борарди. Тез орада у отхоналарни кўрди. Уларнинг бирида қандайдир воқеа содир бўлаётгани яққол кўриниб турарди.

Дарвозадан кўркам қоратўриқ от югуриб чиқди. Унинг бўйнида арқон осилиб турарди. Отни икки ковбой қувиб келмоқда эдилар. От гўё уларни масхараламоқчи бўлгандек таққа тўхтади-да, ҳайкалдек қотиб ковбойлардан бири арқоннинг учини ушламоқчи бўлгунча кутиб турди. Ковбой арқонга қўл чўзай деганда от бир томонга сакради ва арқон таъқибчилардан анча нарига бориб тушди.

Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас от бурилди-да, қиз томонга юрди. От бунчалар гўзал бўлмаса-я, кўриб ҳайратда қоласан киши. Айғир чети ихоталанган йўл бўйлаб тўппа-тўғри Лиллианга қараб югуриб кела бошлади.

От яқинлашиб келгач, қиз шляпасини ечди-да, айғирнинг йўлини тўсиб шляпасини силкита бошлади.

От эса ҳамон олдинга интиларди. Лиллиан энди унга йўл бўшатмоқчи бўлиб турганида от унинг олдига келиб таққа тўхтади. Осмонга чанг-тўзон кўтарилди. Олдинга ҳаракатига тўсқинлик қилинганидан газабланган от олдинги оёқларини юқорига кўтариб орқа оёқларида тик турди. Лиллиан ўзини гўё отнинг газаби заррача чўчитмаётгандек тутди. Орага асабий сукут чўкди ва айғир олдинги оёқларини букиб тиззалади. Қиз оҳиста юриб келди-да, от бўйнидаги арқоннинг учини ушлаб олди. Гарчанд, айғир яна бир бор орқа оёқларида тик туриб, бошини икки бор силкиб қўйган бўлса-да, қаршилиқ қилмади.

– Бунча гўзал бўлмасанг, – деди қувончини яширолмай Лиллиан ва баҳайбат жонивор ўзининг каттакон бурун катакларини унга текка-

зиб қўйганда кулиб юборди. — Гўзаллигингни ўзинг ҳам жуда яхши биласан-а, — қўшиб қўйди қиз отнинг бўйнини силар экан.

Ковбойлар эҳтиёткорлик билан юриб келишди.

— Агар отни ўзим жойига етаклаб олиб борсам қаршилиқ қилмай-сизларми? — сўради Лиллиан.

Орқадан Райнинг дўриллаган овози эшитилди:

— Мен қаршиман, аммо менимча, уни етаклаб боришингизга отнинг унчалик кўзи учиб тургани йўқ. Агар хато гапираётган бўлсам менга лаънатлар бўлсин.

Лиллиан ўгирилиб қаради. Йигит жадал юриб келди. Унинг кўзлари газабли эди.

— Сиз ҳақиқатан ҳам отлар билан муомала қилишни биласизми ёки шунчаки омадингиз келдими?

Лиллиан унинг мазахомуз гапига аҳамият бермай совуққина жилмайиб қўйди.

— Уйимизда бир нечта отимиз бор, жаноб Парриш. Отлар билан муомала қила билиш қобилияти бизга берилган тарбиянинг зарурий қисмларидан бўлган.

Шундай дея у тулпор томон ўгирилди-да, ҳали ҳам титраб турган айғирнинг яғринини эркалаб силаб қўйди. Сўнгра Райнинг розилигини ҳам кутиб турмай, айғирни дадил отхона сари етаклади.

Рай унинг орқасидан эргашди ва айғирни отхонанинг нариги бурчагидаги кенгроқ жойга киргазиш кераклигини айтди. Қиз жонивор ортидан эшикни беркитиши биланоқ айғир кўндаланг қўйилган темир тўсинга бошини қўйди-да, тумшугини Лиллианнинг билагига текказиб, унинг эътиборига интиқ эканини билдирди.

Рай ундан бир неча қадам нарида турар ва Лиллиан унинг ҳароратли вужудини ҳис қилмоқда эди. Ўтган тундаги хотиралар яна хаёлига бос-тириб кела бошлади. Йигит билан ёлғиз қолиш хатарли бўлиб қолганди.

— Жуда чиройли от экан, — деди қиз ва отнинг бўйнини силаб қўйди.

— У бизни кўп овора қиляпти, — жавоб қайтарди Рай.

— От фермада ишлайдими ёки насл олиш учун боқасизларми?

— Бу йил фаслига боғлиқ.

Райнинг қиз билан суҳбатлашиш нияти йўқлиги ошкора кўриниб турарди. Лиллиан эса гапни аста-секин ит масаласига буриб юбориш ниятида эди. Қиз бир зум унга назар ташлади ва Рай унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини қанчалик диққат-эътибор билан кузатиб турганини сезиб, қизариб кетди.

Айғирни меҳрибонлик билан яна бир бор шапатиллаган Лиллиан отхонадан узоқлашди. Улар ёнма-ён боришар экан, қиз ўзи билан Рай орасидаги масофани сақлашга ҳаракат қилди.

— Бастернинг тақдири ҳақидаги ўйлар менга тинчлик бермаяпти, уни нима қилмоқчисиз?

Рай қовоғини солди.

— Буни қаранг-а? Мен эса ундан қутулишни истаб қолибсиз деб ўйлабман.

Ажабланган ва ҳадиксираган Лиллиан илтижо оҳангида деди:

— Й...ўқ... йўқ... сира ҳам ундай эмас. Мен итдан унчалик кўрқмайман. Ахир ит илонни ўлдирди-ку. Бола итни жуда яхши кўради. Шунинг учун ҳам боланинг кўнглига қараш керак.

Рай чақнаб турган кўзларини қизга қадади.

— Бола ва ит билан сизнинг қанчалик ишингиз бор? Наҳот сиз мени тошбағир, ит эмган одам ўрнида кўрсангиз?

Рай Парриш яна унинг махфий ниятларини уқиб олди...

Ҳа, қиз ҳақиқатан уни бағритош муттаҳам деб ўйлаяпти. Лиллиан мол-боқарнинг ит билан шафқатсизларча муносабатда бўлишидан кўрққан, шу боис ҳам у бу ҳақда у билан гаплашиб олишга аҳд қилган эди.

– Мени кечиринг, – босиқлик билан узр сўради у, – Мулоҳазаларим аччиғингизни чиқарди. – Шундай дея қиз тезроқ жўнаб қолиш учун эшик томон ошиқди.

Райнинг шиддат билан чақирган овози уни тўхтатди:

– Мен сиз каби аёллар фақат ўзинигина ўйлайди деб юрардим.

Лиллиан ўгирилиб қаради. Йигит кўлларини кўкрагига чалиштирганича қизга қараб турарди. Шу туришда у такаббур ва ҳукмфармо одамни эслатар, ҳарҳолда, Лиллиан уни шундай одам деб ҳисоблар, аслида ҳам шундай эди.

Йигитнинг сўзларидан Лиллиан наинки хафа бўлди, балки аччиғи ҳам чиқди.

– Мен ҳақимда қандай ўйласангиз, ўйлайверинг. Сизнинг ўз фикрини ўзгартирадиган кишилар тоифасидан эканингизга шубҳаланаман.

Шундай дея қиз эшик томон юрар экан, йигит яна сўз қотди:

– Итни нима қилмоқчи эканимни билишни истайсизми?

Шафқатсизлик, кўполлик каби иллатлар Рай Парриш табиатига хос эканини Лиллиан ҳис этиб турарди. Ундаги мавжуд бу камчиликлар дунёда яхшилик, ўзгалар дардига ҳамдард бўлиш каби фазилатлар борлигига ишонишга йўл қўймасди.

Қиз чўчинқираб сўради.

– Итни нима қилмоқчисиз?

– Қайтишим биланоқ Бастерни ўз ихтиёрига қўйиб юбораман. Хўш қалай Малика, бунақа хатти-ҳаракатни оқлайсизми?

Лиллиан унинг қайсарлик акс этиб турган юзига хижолат бўлиб қараб турарди.

– Ит болада қоладими?

– Жои ҳозирча Парришлар хонадонида яшаркан, ит у билан бирга яшайди. Агар кузда бола Женни холасиникига кетгудек бўлса, Бастер шу ерда қолади.

Лиллиан енгил тортиб жилмайди, йигит эса гапида давом этди:

– Қолгани билан сизнинг ишингиз бўлмасин.

– Ахборотингиз учун ташаккур, – ортига ўтирилган қиз уй сари йўл олди.

Лиллиан, Рай ва Жои ошхонада сукут сақлаганча овқатландилар. Катталар ўртасида юзага келган асабий вазият болага ҳам ўз таъсири-ни ўтказди, шекилли, гарчанд Лиллиан икки бор уни гапга солишга уриниб кўрган бўлса ҳамки натижа чиқмади. Кўча эшигининг очилгани қулоққа чалинганида тушлик ниҳояланиб қолган эди.

Жои узрини айтиб, ким келганини билиш учун ўрнидан турди. Кейин айвонга олиб чиқадиган эшик томон кескин бурилди. Қўли билан эшик зулфинини сураб экан, Райга мурожаат қилди:

– Кетсам майлими, Рай?

Рай оҳиста бош силкигач, бола ташқарига чиқиб кетди.

Довининг пешбандини ечиб ошхонага йўналганини кўрган Лиллиан унинг ортидан ажабланиб қараб қолди.

Кимнингдир “Ҳеч ким борми?” – деб баланд товуш билан сўраган овози эшитилди. Рай Лиллианга қараб: – Тайёрмисиз, Малика? – деб сўради. У стулни бироз силжитган бўлса-да, лекин ўрнидан жилмай қичқирди: – Ўзинг кириб текшира қол.

– Салом, ковбой! – таннозлик билан хитоб қилди Ракель йўлақда туриб. Лиллианни совуқ тер босди. Синглиси бўлажак эрининг акаси билан ҳазил-мутойиба қиладиган, кўтаринки кайфиятда эди.

Ракель одатда кўнглига келган ишни қилар, шунинг учун ҳам вазият чатоқлашиб қолгудек бўлса, Лиллиан бунақа ҳолатга тайёр туриши керак эди. Шунинг учун ҳам у ошхонага кириб келган синг-лисини юзида зоҳиран табассум билан қарши олди.

Ракель Ренард сочлари малла ранг, териси чиннидек оппоқ ва ярқ-проқ, мовий кўзлари қимматбаҳо тошларни эслатувчи гўзал қиз эди. Техасда яшаган пайтларида эса бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилди. Ракель ўз чиройига бино қўйган қизлардан бўлиб, бошқалар эътиборини ўзига тортиш учун башанг кийинар, хатти-ҳаракатлари ҳам шунга мос эди.

Олдинга бир неча қадам ташлаган Ракелнинг кўзи опасига тушди.

— Лиллиан, бу сенмисан?! — Шундай дея у жойида қотиб қолди.

Унинг чиройли юзларида пайдо бўлган ажабланиш аломати ўрни-ни ғазаб ифодаси эгаллади. — Сен бу ерда нима қиляпсан?

Лиллиан ҳамон юзида табассум зоҳир қилган ҳолда:

— Сенинг бўлажак эринг билан танишгани келдим, — деди.

— Ёлғон гапирма!

Ракел овозида янграган ғазабдан Лиллиан юрагида оғриқ тургандек бўлди, бироқ у бошини тебратиб рад жавобини беришга улгурмасида-ноқ Ракель шаштидан тушди. Ракель совуқ жилмайиб, сўз қотди:

— Чад, опам айтаяптики, у сен билан танишгани келган эмиш.

Лиллиан бу сафар қандай ҳолатлар юз беришини тушуниб етди. У ўрнидан туриб Чадга назар солди: қаршисида бўйдор, чиройли, Рай-га жуда ўхшаб кетадиган, фақат ундан сал ёшроқ йигит турарди.

— Салом Чад, сиз билан учрашганимдан хурсандман.

Ракель шу заҳотиёқ гапни илиб кетди:

— Ҳа, Чад, у сен билан учрашганидан хурсандлигига шубҳалан-майман. Лиллиан эркаклар билан камдан-кам юзма-юз келади. — Шундай дея у опасининг ёноқлари қизариб кетаётганини кўриб пи-қиллаб кулиб юборди. — Бувимиз эса Лиллианни янада кўркамроқ қилиб кўрсатиш учун куч-гайрагини аямаяпти. У опамнинг тишларини текислаш учун гоҳ уларга қоплама қўйдиради, гоҳ бурнини тўғрилаш учун жарроҳлик амалиётини қўлламоқчи бўлади... У эса ито-аткорлик билан Евгения бувимизнинг барча кўрсатмаларини адо этиб, ҳис-туйғудан маҳрум маникенга тобора кўпроқ ўхшаб боряпти. Ўзи ҳам шунақа бўлишни истаяпти, шекилли.

Лиллиан кўзларини Чаддан узиб, синглисига қаради.

— Ракель, бу гапинг...

— Барча иллат шундаки, — дея давом этар экан, Ракелнинг овози тобора баландроқ янгради, — Лиллиан ҳеч қачон бувимиз кўнглида-ги аёл бўла олмайди. Шунинг учун ҳамки, адажонимиз менинг онамга уйланган йили жазман орттирган. Шу тариқа Лиллиан дунёга келган.

Лиллиан чинқариб юборди, бироқ Ракель сўзида давом этди:

— Шундай қилиб, менинг, яъни оиламиздаги ягона фарзанднинг ўғай опам инжиқликларига бардош беришига тўғри келади, — шун-дай дея Ракель опасининг довираб қолганини кўриб, хандон таш-лаб кулиб юборди.

Гарчанд Ракель сўзларининг маъноси Лиллианга унчалик равшан бўлмаса-да, у шундай нафрат билан гапирган эдики, опасини тил-ка-пора қилиб юборишга тайёрлиги яққол кўриниб турарди.

Лиллиан ҳеч қачон Ракелга бас келолмагани. Шунинг учун ҳам у босиқлик билан сўз қотди:

— Балки иккимиз ёлғиз гаплашиб олармиз...

Орага асабий сукунат чўкди. Шунда Чад сўз қотди:

— Бўлди Роки, бас қил. — Йигит қизнинг қўлини ушлади, бироқ Роки уни силтаб ташлаб яна жаврашга тушди:

– Йўқ, бас қилмайман.

Кўркувдан Лиллиан бирон-бир сўз айтишга қодир эмасди. У қулоқларига ишонмасди.

Синглисининг гаплари Лиллианни шундай ларзага солдики, у гарангсиб қолиб сўради:

– Нималар деяпсан ўзи?

– Сен жажжигина фаришта, — жаҳл билан сўзида давом этди Ракель унга яқинроқ келиб, — доимо ҳақсан ва мана шунақа беғуборсан. Узимни одобли тутсам бошқалардан яхшироқ кўринаман, деб ўйласанг керак-да.

Турган жойида донг қотиб қолган Лиллиан етти ёт бегона одамларнинг шундоққина кўз ўнгида ўзини гўё шармандаю шармисор қилинган кишидек ҳис этиб, уятдан ер ёрилса-ю, ерга кириб кетгудек бўлди. Бироқ у ҳозиргина билган ҳақиқат ҳаммасидан кўпроқ уни ларзага солди. Демак, Ракель ва у бошқа-бошқа оналарнинг фарзандлари эканлар-да! Наҳот у беҳабар бўлган воқеалардан Ракель хабардор бўлса?

Ҳарҳолда, Лиллиан унинг гаплари ҳақ эканини шу лаҳзадаёқ тушуниб етди. Энди унга кўп нарса ойдинлашди. Уларнинг онаси Ракелни кўпроқ яхши кўрар, унга кўпроқ эътибор ва гамхўрлик кўрсатарди. Лиллиандан эса меҳрини дариг тутар ва унга совуқ муносабатда бўларди.

Ракелни кўпроқ онаси, Лиллианни эса отаси суйиб эркалашарди. Лиллиан фақат саккиз ёшга тўлгандагина буни ҳис қилди. Кейин эса уларнинг ота-оналари авиация фалокатига учраб, ҳалок бўлишди. Энди эса... кутилмаганда Лиллиан онам деб юрган аёл онаси бўлиб чиқмади...

– Шўринг қурғурни эҳтиёт қилинг, ҳушидан кетиб, юз тубан йиқилиб тушмасин тагин. — Ракель заҳаромуз сўзлари билан Лиллианнинг юзига тарсаки тортиб юборгандек бўлди. Чад югуриб келиб қўлидан тутиб қолганини, Рай ёрдамга ошиқиб ўрнидан тураётганини Лиллиан бамисоли туман орасидан кўргандек бўлди.

Чаднинг оҳиста «мисс Лиллиан» деб айтган сўзларидан сўнг унинг кўз олдидан туман тарқагандек бўлди, йигит кўзларида акс этиб турган самимий ҳамдардлик қизни бутунлай ҳушига келтирди. У шу вақтгача одамлардан, айниқса, мутлақо бегона кишидан бунақа гамхўрлик ҳамда раҳм-шафқат кўриб ўрганмаган эди.

– Мен... мен ўзимни яхши ҳис қиляпман.

Райнинг кескин ва дағал овози янгради:

– Чад, балки мисс Лиллианни ўз хонасига олиб кириб ётқизиб қўйиш керакдир.

Лиллиан унинг таклифини рад этиб бошини тебратди.

– Йўқ. Йўқ, раҳмат, — деди у ва синглисига ўгирилди. — Ракель билан гаплашиб олмоқчиман. Иложи бўлса яккама-якка.

Ракелнинг чиройли юзида аччиғланиш аломати пайдо бўлди.

– Мен айтадиган гапимни айтиб бўлдим. Ҳамонки югурдакликни қойил қиляпсанми, бу гал ҳам итоаткор бўлгин-да, Евгения бувига қўнғироқ қил. У ва унинг яқинлари кейинги ҳафтада тўйга таклиф этилишларини хабар қилиб қўй.

Шундай дея у шарт бурилди-да, жўнаб қолди.

Давоми бор

*Русчадан
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА
таржимаси*

Янги нашрлар

ХУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ. **“Ахлоқи Муҳсиний”**. “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Тошкент, 2010.

Ушбу асар ўрта асрнинг машҳур мутафаккир олими Хусайн Воиз Кошифий меросидан намунадир. Унда Шарқ ахлоқиға хос дурдона фикрлар сараланиб, қизиқарли воқеалар асосида баён этилган. Асар 40 бобдан иборат бўлиб, унда адолат, сабр, ҳаё, покизалик, ростгўйлик каби мавзулар ёритилган. Асар Султон Хусайн Мирзонинг ўғли, темурий шаҳзода, Марв ҳукмдори Абулмуҳсин Мирзоға бағишланган.

“Ахлоқи Муҳсиний” Ҳирот китобат санъатининг шоҳ асаридир. Шунинг учун унинг факсимилеси ҳам илова тарзида берилгани нашр қимматини янада оширади.

Хусайн Воиз Кошифий мутафаккир — илоҳиётчи олим, адиб, ўз даврида воизлик санъатининг йирик намоёндаси сифатида ном қозонган. У фалсафа, ахлоқ, тилшунослик, сиёсат, дин тарихи, воизлик, шеър санъати каби фанларга оид 40 дан ортиқ асар муаллифи. “Ахлоқи Муҳсиний” асари 1445 йили ёзилган. Бинобарин, китобнинг номи асл мазмуни (“Яхши хулқлар”)дан ташқари “Муҳсинийнинг ахлоқи” маъносини ҳам англатади.

Асардаги тарихий қиссаларнинг қамрови кўлам жиҳатидан жуда катта. Уларда қадимги юнон донишмандлари, исломгача бўлган эрон, турк ҳукмдорлари, араб халифаларининг ибратли сўзлари ва ишлари тўғрисида ҳикоя қилинади.

“Ахлоқи Муҳсиний” асари XV асрда яратилган ахлоқий, илмий ҳам бадиий хусусиятга эга китоб бўлгани учун тузувчи унга кўплаб шеърий намуналар, ибратли қисса ва ривоятларни киритган. Китобнинг мазмун-мундарижаси, унда илгари сурилган илғор ғоялар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. “Ахлоқи Муҳсиний” 1858 йилда Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, тошбосма усулда босилган эди. Уни ҳозирги ўзбек тилига мослаштириб Маҳмуд Ҳасаний ва Асадали Ҳақимжонов таъдил қилганлар.

Л.Н. ТОЛСТОЙ. **“Илоҳий донишманд Лао-Тзе ҳикматлари”**. “NOSHIR” нашриёти, Тошкент, 2009.

Буюк адиб Лев Николаевич Толстой умрининг сўнгги йилларида хитой донишманди Лао Тзеннинг энг сара ҳикматларини жамлаб, уни рус тилига таржима қилган эди.

Лао-Тзе қадимги хитой фалсафий мактабининг асосчиларидан биридир. Манбаларга кўра у Хитой императори саройи кутубхонасида хизмат қилган. Лао-Тзе фалсафий мушоҳадаларни севган, буюк донишманд сифатида халққа танилган. Унинг таълимотидан хабардор бўлган амалдор Ин-Си Лао-Тзедан Ватани учун ўз таълимотини ёзиб қолдиришни сўрайди. Илк бор буюк донишманднинг беш минг битикдан иборат “Эзгу амаллар йўли” китоби дунёга келди.

Ушбу асардаги фикрлар, мулоҳазалар дао фалсафасининг асосини ташкил этади. Донишманд “дао” тушунчасини дунёнинг асоси, оламнинг яратилиш қонуниятини, деб таърифлайди. “Буюк дао” ҳамма жойда мавжуд: унинг марҳаматидан барча мавжудотлар туғилади ва ривожланади; барча нарсалар “дао”га интилади, аммо “дао” нарсалар устидан ҳукмронлик қилмайди.

Донишманд Лао-Тзе одамларни тўғри йўлга чорлаган. Инсон ўзи ким, қандай хилқат эканлигини англатиш учун уни, сир-синоатлар дунёси бўлмиш “ақл” оламига етаклаган.

ЛЮДМИЛА СКИРДА. **“Сакура гуллари”**. Шеърлар. “Янги аср авлоди” нашриёти, Тошкент, 2009.

Таниқли украин шоираси Людмила Скирдан япон адабиёти ва тарихининг фидойи тарғиботчиларидан биридир. Шоира ўз шеърлари билан танилиб, юксак мукофотлар совриндори бўлган бир пайтда Японияга боради ва у ерда маълум муддат яшаб, бу мамлакат табиати ва маданиятига хос бетакрор гўзалликларни кашф этади.

Японияда шоиранинг учта шеърий тўплами: “Севги ва қуёш боғи”, “Сехрли чиганоқ”, “Сакура дзуйхиуси” чоп этилди. Мазкур тўпламлар асосида “Сакура гуллари” шеърий китоби юзага келди. Ундаги шеърлар эркин услубда битилган бўлиб, улар шоира қалбидаги нозик ҳис-туйғулар, нафис дид, табиат ва инсон гўзаллигини мадҳ этиш сингари ноёб фазилатларни мужассам этган. Гуллаб турган сакура маъсумалик, оний гўзаллик ҳамда ошиқ қалб образининг ажиб тимсолидир.

Украин шоирасининг айрим лирик шеърлари ўзининг мухтасарлиги ва фалсафийлиги билан Умар Хайём рубойларини ёдга солади.

Людмила Скирда – нозик дидли шоира, руҳ мусаввиридир. Унинг ўзига хос шеърляти замонавий украин адабиётини жаҳонга намоийиш этиш ҳамда Ғарб ва Шарқ маданиятлари ўртасидаги азалий кўприкларни янада мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Шоиранинг “Сакура гуллари” шеърий китоби Мирпўлат Мирзо таржимасида ўзбек китобхоналарига ҳавола этилган.

ТОҲИР МАЛИК. **“Ҳалол нима-ю, ҳаром нима”**. Маърифий суҳбатлар. “Янги аср авлоди” нашриёти. Тошкент, 2010.

Машҳур ёзувчимиз Тоҳир Маликнинг “Ҳалол нима-ю, ҳаром нима” маърифий суҳбатлар китобининг мундарижаси ранг-баранг. Китобдан: “Охираг саройи”, “Оғир юк”, “Хирадманд чин сўздин ўзга демас”, “Ёлгоннинг фарзандлари”, “Тухмат тош ёради”, “Ҳалол ва ҳаром”, “Мардлик ва олижаноблик”, “Заҳарли тикон” ва бошқа мавзулардаги маърифий суҳбатлар ўрин олган. Китобни ўқиш асносида ҳаётга тийрак кўз билан қарай бошлайсиз. Кимни алдадингиз, гийбат қилдингиз, кимларга озор бердингиз, барча-барчаси ёдингизга кела бошлайди. Шояд, мардлик, олижаноблик фазилатларингиз ортса, одамлар қадрига етсангиз. Зотан, таниқли ёзувчининг ҳам муддаоси шудир. Китобдан кўплаб ривоятлар афсоналар ва ҳадислар ўрин олган.

АКМАЛ САИДОВ. **“Гёте – юрист”**. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2010.

Йоханн Вольфганг Гёте шахсияти ўзига хосдир. Шунинг учун ҳам унинг адабий мероси турли мамлакат ёзувчилари, шоирлари, файласуфлари ва биографларини тинимсиз қизиқтириб келмоқда.

Истеъдодли ўзбек олимнинг “Гёте – юрист” китобида тафаккур даҳоларидан бири бўлган Гётенинг ҳаёти ва ижод йўли, сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари таҳлил этилади. Унда буюк шоирнинг кўпчиликлари номаълум бўлган ҳуқуқшунос сифатидаги фаолияти кенг ёритилгани диққатга сазовордир.

Муаллиф “Гёте – юрист” китобида адибнинг юрист сифатидаги фаолияти, бу соҳа унинг яшаган оила аъзолари ҳаётида қандай ўрин тутганлиги, шоирнинг ижтимоий мавқеи, ижодий йўналишига нечоғлик таъсир этганлиги тўғрисида кенгроқ тўхталишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Ўша вақтда Гёте расмийлаштирган ҳужжатлар матни ҳуқуқшунос услубини акс эттирса ҳам, уларда шоир Гётега хос иборалар ҳам учраб турган. Шуниси қизиқарлики, Карл Август 1875 йилда идора тилини соддалаштириш ва айрим баёнларни қисқартиришга уринганида, Гёте бу янгиликларга қатъий қарши чиқади. У расмий идора тили сақланиб қолиши тарафдори бўлган. Китобга Ўзбекистон қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов “Истеъдоднинг бебаҳо олмоси” номли сўзбоши ёзган.